

Μαντζανάς Κ. Μιχαήλ

Αφομοίωση και εθνική συνείδηση των μεταναστών.
Όψεις δικαίου και κοινωνικοπολιτικές παράμετροι.
Η κοινωνική πολιτική με ψυχολογική και παιδαγωγική θεώρηση

Διατριβή επί διδακτορία, υποβαλλόμενη στο τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου
Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αθήνα 2014

	ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	Σελίδα
Πρόλογος		4
Εισαγωγή		6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

I.	Ιστορικότητα του φαινόμενου της μετανάστευσης	15
II.	Μεταναστευτικοί τύποι	19
III.	Μετανάστευση του 20 ^{ου} – αρχές 21 ^{ου} αι.	26
IV.	Μετανάστευση και κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά	32
V.	Μετανάστευση και παλιννόστηση	36
VI.	Πρότερα και σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα	44
VII.	Μετανάστευση και αφομοίωση	50
VIII.	Συμπεράσματα	60

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

I.	Εισαγωγικά	63
II.	Έθνος	65
III.	Εθνική συνείδηση	67
IV.	Εθνικισμός	73
V.	Γλώσσα και εθνική συνείδηση	77
VI.	Εθνικισμός και ιδεολογία	83
VII.	Εθνική ταυτότητα και μετανάστευση	93
VIII.	Γλώσσα, θρησκεία, παράδοση, πολιτισμός και εθνική συνείδηση	101
IX.	Νεωτερικότητα και εθνικιστική ιδεολογία	113
X.	Θρησκευιολογία, φιλοσοφία και κοινωνιολογικά φαινόμενα	120
XI.	Εθνικισμός, εθνική συνείδηση και αφομοίωση	127
XII.	Συμπεράσματα	130

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΟΜΟΙΩΣΗΣ

I.	Το πρόβλημα της ταυτότητας	133
II.	Παιδεία και κοινωνικοποίηση	137
III.	Διαπολιτισμική διαλεκτική	149
IV.	Ψυχολογική προσέγγιση των αφομοιωτικών μοντέλων	155
V.	Κουλτούρα και αφομοίωση	163
VI.	Ψυχολογία των ομάδων, κοινωνικοποίηση και αφομοίωση	167
VII.	Διαπολιτισμική ψυχολογία και αφομοίωση	175
VIII.	Συμπεράσματα	188

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΨΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ. ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

I.	Ισχύον νομικό πλαίσιο	191
II.	Διοικητική και νομοθετική μεταρρύθμιση	195
III.	Κοινωνιολογία Δικαίου και νομικός πλουραλισμός	201
IV.	Συμπεράσματα	209
	Επίλογος	211
	Βιβλιογραφία	213
	Δείγματα Ερωτηματολογίων	258
	Παραρτήματα	262
	Πίνακες – Γραφήματα	263
	Ερωτηματολόγιο	295

Πρόλογος

Δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο, η εξέταση ενός θέματος να σε παρασύρει σε άλλους δρόμους ή μονοπάτια. Αρκεί να μην σε οδηγήσει σε απέραντο τούνελ, σε επικίνδυνο γκρεμό ή σε αδιέξοδο. Αν και αυτός ο αφορισμός, θα μπορούσε να ενέχει τον κίνδυνο της υπαγωγής σε εξαντλητική περιπτώσιολογία ή σε απαράδεκτη γενίκευση. Δεν προβαίνω στις παραπάνω επισημάνσεις, για να αμνηστεύσω τον εαυτό μου, από τυχόν παρασυρμό μου σε αδιέξοδες και ακηδεμονεύσιμες ιδεολογικές ατραπούς, αλλά προκειμένου να δικαιολογήσω την επιλογή μου να συνεξετάσω τις έννοιες μετανάστευση, αφομοίωση, (ένταξη, ενσωμάτωση) και εθνική συνείδηση. Στο σημείο αυτό, οφείλω να υπομνήσω, ότι εκλαμβάνω τον όρο αφομοίωση διασταλτικά και εξομοιωτικά με τις έννοιες ένταξη και ενσωμάτωση.

Στην εποχή μας, έχουν εκδοθεί πολλά πονήματα, που αφορούν στην ανάλυση των παραπάνω εννοιών, όμως ελάχιστα έως κανένα, που να αφορούν στην συνεξετάσή τους. Η επιτυχία ή μη μιας τέτοιας εκπόνησης, θα εξαρτηθεί από το αν κατανοήσαμε να προσεγγίσουμε τους στόχους της συνεξετάσης των εννοιών μετανάστευση, αφομοίωση (ένταξη, ενσωμάτωση) και εθνική συνείδηση, χωρίς να περιπέσουμε στην επικυριαρχία απλοποιημένων συμπερασματικών αποτιμήσεων ούτε στην επόπτευση ουτοπικών παραδοχών

Τα πορίσματα που εισηγούμαστε στο πόνημά μας, σχετίζονται και με τα ερωτηματολόγια και συνοψίζονται στην ανάγκη της συνθεώρησης των παραπάνω εννοιών, με σκοπό να συνυπολογιστεί η προσφορά τους στην κατά προσέγγιση αντίληψη της ιστορικής αλήθειας. Αποπειραθήκαμε να εξαλείψουμε το υποκειμενικό στοιχείο από την έρευνά μας, επειδή φιλοδοξούμε να προσεγγίσουμε το θέμα μας διεπιστημονικά, οπότε η μονομέρεια, η προσωποληψία και η μεροληπτικότητα, θα φάνταζαν ως οξύμωρο σχήμα για τον ανυποψίαστο και ως επιτηδευμένη σκοπιμότητα για τον υπονιασμένο.

Ακόμη και τα κριτήρια επιλογής των ερωτηματολογίων και των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, είχαν ως γνώμονα περισσότερο και λιγότερο ως φιλοδοξία, την αναζήτηση της χρυσής τομής στην επιστημονική αναζήτηση. Αποπειραθήκαμε δηλαδή, να σκιαγραφήσουμε το πρόβλημα, να το επικαιροποιήσουμε και από τα διερευνητικά δεδομένα, να εξάγουμε συμπεράσματα και λύσεις. Μέσα από το πόνημά μας, αναζητούμε τις διεξόδους στην επέλευση της προοπτικής, του κατά πόσο το

μεταναστευτικό ζήτημα, μπορεί να συμβάλλει λειτουργώντας ζωτικά και απροσχημάτιστα, σε μια πολιτιστική επανάσταση ή η παγκοσμιοποίησή του, να λειτουργήσει ως προανάκρουσμα διχαστικών κοινωνιολογικών προοπτικών. Όμως, όπως όλων των πραγμάτων η ερμηνεία, εξαρτάται από την οπτική γωνία, από την οποία θα ειδωθούν, κατά παρόμοιο τρόπο, το ίδιο ισχύει και με το υπό ανάλυση θέμα μας. Η δική μας οπτική και προοπτική, δεν είναι ούτε διχαστική, ούτε μεταμορφωτική, ούτε ανασηματοδοτική, ούτε μετασηματιστική, αλλά με βάση τα ερευνητικά δεδομένα, προσπαθήσαμε να απεικονίσουμε την διαρθωμένη και υφιστάμενη πραγματικότητα, προκειμένου να διαγράψουμε τις κοινωνιολογικές παραμέτρους και τις σημειολογικές προοπτικές του ζητήματος της μετανάστευσης και της αφομοίωσης. Θεωρούμε, ότι ένα υγιές, επιστημονικό, ερευνητικό, κοινωνιολογικό απόσταγμα, δεν πρέπει ενσταλάζει τις άφατες, άρρητες και ανείπωτες ιδέες του homo ideologicus, αλλά την διαλεκτική επιχειρηματολογία της έρευνας και της επιστήμης.

Τέλος, θα συνιστούσε βλάσφημη παράλειψη, αν δεν διεπόμουν από την παιδαγωγική αρχή: η χάρη επιζητεί αντίχαρη. Αποτελεί ανθρώπινη ανάγκη και ταυτόχρονα ηθική υποχρέωση, του μαθητή-ερευνητή προς τον δάσκαλο, να εκφράζει και να εκδηλώνει χάριτες και ευγνωμοσύνη, οι οποίες και αποτελούν αρχαία παρακαταθήκη και συστήνουν την κατάφαση, στο εσωτερικό και ηθικό αίτημα, προς αναγνώριση της ευεργεσίας. Κατά τούτο, εκφράζω τις ευγνώμονες ευχαριστίες μου, στον επόπτη μου Καθηγητή κύριο Στάθη Τσοτσόρο και τους συνεπόμενους Καθηγητές μου, κυρίους Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο και Χαράλαμπο Οικονόμου, καθώς και στα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής, οι οποίοι με τις κατευθύνσεις και τις επισημάνσεις τους ευόδωσαν την επέλευση αυτού του πονήματος.

Εισαγωγή

Ο αφορισμός του Αντισθένη: «ἀρχή ἐπιστήμης (ἢ παιδεύσεως κατὰ Επικτήτο) ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις»¹, δηλαδή η ενδεδειγμένη εξέταση, ο ετυμολογικός προσδιορισμός και η εννοιολογική αποσαφήνιση των ὀρων, δεν γνωρίζουμε κατά πόσο μπορεί να έχει αβλαβή διέλευση και πιστή εφαρμογή στο υπό ανάλυση θέμα μας, με την έννοια της ερμηνευτικής ομοιογένειας του ὀρου και της σύγχρονης λειτουργικότητάς του. Εντούτοις, η ετυμολογική προσέγγιση των λέξεων εκτός από την περιπλάνηση στην ιστορία τους, αφορά και στην κοινωνιολογική τους προοπτική. Κατά τούτο, και η ανάλυση των εννοιῶν αφομοίωση² και μετανάστευση,³ οι οποίες αφορούν και προσδιορίζουν το πόνημά μας, μπορεί να λειτουργήσει, *mutatis mutandis*, επικουρικά στην ζητούμενη συνεξέτασή τους. Συντασσόμεστε στην θεώρηση του Gouldner, ότι η δυναμική μιας ιδέας, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τις λέξεις, έχει την δυνατότητα να αλλάξει τον κόσμο μέσα από την μεταμόρφωση του ανθρώπου.⁴

Άρα, μέσα από την γλωσσολογική και ετυμολογική διερεύνηση των ὀρων, η μετανάστευση⁵ είναι: «η ατομική ή ομαδική μετακίνηση από την πατρίδα σε άλλη πόλη ή χώρα, κυρίως για ανεύρεση εργασίας»⁶ και η αφομοίωση (*assimilation-assimilateur*),⁷ διασταλτικά σημαίνει αλληλοδιείσδυση, ένταξη (*insertion, inclusion, incorporation*), ενσωμάτωση (*integration*),⁸ συσσωμάτωση, προσαρμογή (*adaptation*), συγχώνευση (*amalgamation*) και αλληλεξάρτηση κατά την οποία πρόσωπα και ομάδες αποκτούν τις μνήμες, τα αισθήματα και τις στάσεις άλλων προσώπων ή ομάδων και συμεριζόμενοι

¹ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 456c.

² Μπαμπινιώτης, Γ., *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2009, σσ. 243-244: «Η λέξη αφομοίωση προέρχεται από το ρ. ἀφομοιῶ που σημαίνει καθιστώ ὄμοιο, εξομοιώνω(ελνστ. αφομοίωση, αρχ. σημ. προσομοίωση, παραβολή – ο γλωσσ. ὀρος είναι σημασιολ. δάνειο από γαλλ. *assimilation*)».

³ *Ετυμολογικό Λεξικό*, σ. 847: «Η λέξη μετανάστευση προέρχεται από το ομ. ρ. μεταναίω που σημαίνει κατοικῶ μεταξύ, ανάμεσα σε, ὁπότε μετανάστης σημαίνει μέτοικος. (ελνστ. μεταναστεύω σημαίνει μετοικῶ, αναχωρῶ, μεσν. μετανάστευση, μετοίκηση, πρβλ. Ζωνάρα, *Επιτομ.*, 1.174.25)».

⁴ Gouldner, Alvin Ward, *The dialectic of ideology and technology: the origins, grammar, and future of ideology*, New York: Seabury Press, Van Nostrand, 1979, 27-30.

⁵ Ευριπίδου, *Ανδρομάχη*, στίχ. 17: «σύγχορτα ναίω πεδί'». Η έκφραση αναφέρεται στην καλή γειτονία μεταξύ των διαφορετικότητων.

⁶ Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2008, σ. 1085.

⁷ Moghaddam, F. M., *The individual and society: A cultural integration*, New York: Worth Publishers 2002, Esser, H. *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine Handlungstheoretische Analyse*, Darmstadt/Neuwied: Luchterhand Verlag 1980, ss.12-88.

⁸ Βλ. Bingemer, K., Meistermann-Seeger, E., & Neubert, E., eds. *Leben als Gastarbeiter. Geguckte und missgluckte Integration*, Koln/Opladen: Westdeutscher Verlag 1970.

την εμπειρία και την ιστορία τους συσσωματώνονται με αυτούς σε μια κοινή πολιτιστική ζωή.⁹ Αυτός ο ορισμός, δεν λαμβάνει τον όρο «αφομοίωση» ως σημασιολογικό δάνειο, που σημαίνει προσομοίωση ή εξομοίωση. Σύμφωνα με την θεωρητική και εμπειρική έρευνά μας, και όπως θα εξαχθεί από την παρακάτω ανάλυσή μας, η αφομοίωση επιγεννά την αλληλεξάρτηση, τον κοινωνικό μετασχηματισμό και την κατά Ζίμελ κοινωνίωση, δηλαδή την συνεχή σύσταση σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων-πολιτών ενός κοινωνικού μορφώματος.

Από τα παραπάνω, παράγεται ως πρώτο συμπέρασμα, ότι η ετυμολογική ερμηνευτική διαστολή των εννοιών αφομοίωση και μετανάστευση και η συνακόλουθη κοινωνιολογική συνδιάρθρωσή τους, επιγεννά την συστολή της ερμηνευτικής τους ένδειας και της σημασιολογικής τους κιβδηλείας, προκειμένου να αποφευχθούν ασαφή όρια και επικίνδυνες προεκτάσεις. Εξάλλου, η διαχρονική αξία και η σημασία της γλώσσας, όχι μόνο ως επικοινωνιακό εργαλείο, αλλά και ως κοινωνιολογικό ερμηνευτικό φαινόμενο, προβάλλεται ήδη από την Βίβλο,¹⁰ μέσα από την διήγηση της σύγκυσης των γλωσσών, η οποία επήλθε από την οίηση της κατασκευής του πύργου της Βαβέλ.¹¹ Ο Γκίντενς, διατείνεται ότι «δεν υπάρχει άτομο με κοινωνιολογικές ανησυχίες που να μην έχει συνείδηση της ύπαρξης των κοινωνικών ανισοτήτων που παρατηρούνται στον σύγχρονο κόσμο, της έλλειψης κοινωνικής δικαιοσύνης σε πολλές κοινωνικές καταστάσεις και των στερήσεων που βασανίζουν εκατομμύρια ανθρώπων».¹²

Η μετανάστευση, δηλαδή η μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου, μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός ολόκληρου κοινωνικού συνόλου αποτελεί ένα από τα βασικότερα κεφάλαια της ανθρώπινης ιστορίας, είναι το ίδιο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης τάσης και συνυφασμένο με τη δυναμική της ανθρώπινης εξέλιξης. Ενσαρκώνει την ανάγκη του ανθρώπου να επιβληθεί με την παρουσία του παντού πάνω στη γη, η ανάγκη να μειώσει την αδυναμία του στον έλεγχο του χώρου και του χρόνου, ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα που συντροφεύει τον άνθρωπο στην ιστορία σε όλες τις εποχές και περιόδους της. Ο Πατριάρχης Αβραάμ, μεταναστεύει από την πόλη Ουρ των Χαλδαιών¹³ για να πορευθεί προς το άγνωστο,

⁹ Μουσσούρου, Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg – Γ. & Κ. Δαρδανός, Αθήνα 1991, σσ. 133-135.

¹⁰ *Γένεση*, ΙΑ' 6-9.

¹¹ Βλ. Cohn-Bendit, D., & Schmid, T., *Heimat Babylon. Da Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg: Hoffmann & Campe 1992.

¹² Γκίντενς Άντονι, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 65.

¹³ *Γένεση*, ΙΑ' 28-31.

στη γη της επαγγελίας, τη γη που του υποσχέθηκε ο Θεός του. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και πάλι χρόνια μετά στην καθ' ημάς Ανατολή, όπου μεταναστευτικά ρεύματα Ελλήνων από την κυρίως Ελλάδα κατακτούν τα παράλια της Μικράς Ασίας με τον πρώτο και δεύτερο ελληνικό αποικισμό. Η δυναμική του μεταναστευτικού φαινομένου έχει αέναο χαρακτήρα και ανεπίδοτο σκοπό· λειτουργεί και κινείται αενάως και αδιαλείπτως, έχοντας ως κινητήρια δύναμή της, την ακόρεστη επιθυμία του ανθρώπου, που θέλει πάντα να γνωρίζει και να κατακτά τον νέο κόσμο. Ο ίδιος οίστρος, διακατέχει χρόνια μετά το ανήσυχο πνεύμα του Ιταλού θαλασσοπόρου Χριστοφόρου Κολόμβου· ακράτητος ανοίγει πανιά προς δυσμάς για να φέρει στο φως μια άγνωστη για την Ευρώπη Ήπειρο, την Αμερική. Η ίδια δύναμη που ποτέ δεν έχει υπάρξει υπνώτουςσα στον άνθρωπο και τον ωθούσε πάντοτε στην αναζήτηση της ευδαιμονίας, έπεισε τους ανθρώπους να μετοικήσουν από τα χωριά στις πόλεις. Στην αρχή, δειλά σε μικρές πολιτείες και κατόπιν στις μεγαλουπόλεις των ουρανοξυστών, έτσι όπως τις γνωρίζουμε σήμερα. Ο άνθρωπος κατάκτησε τη θάλασσα, σχεδίασε αεροπλάνα και κατάκτησε τον αέρα. Μετέτρεψε την απέραντη υδρόγειο σε μια γειτονιά. Όμως το όνειρο δεν σταματά εδώ. Αποπειρώμενοι μιας ερμηνευτικής διαστολής, χαρακτηρίζουμε ως μεταναστευτική εκροή και την περιέργεια του ανθρώπου να γνωρίσει νέους κόσμους και να χειραφετηθεί από τα γήινα σύνορα. Κατά τούτο, με τα διαστημόπλοια θραύει την απομόνωση της γήινης μοναξιάς και περιφρονώντας τη βαρύτητα της γης προσανατολίζεται σε άλλους κόσμους, για να ανακαλύψει τους περιέργους δρόμους του σύμπαντος.

Το υπό διαπραγμάτευση θέμα το οποίο εκπονήσαμε, επικεντρώνεται και στην διεθνή, αλλά κατά κύριο λόγο στην ελληνική πραγματικότητα και στις νέες ιστορικές συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί με τις μεταναστευτικές εισροές και εκροές. Η προσέγγιση του θέματος είναι κοινωνιολογική, η μέθοδος εργασίας ιστορική και τα πορίσματά της έχουν επέλθει κατόπιν δειγματοληψίας και ερωτηματολογίων σε επιλεγμένα δείγματα των μεταναστευτικών κοινοτήτων σε όλη τη Ελλάδα. Απευθυνθήκαμε σε μετανάστες (Αλβανούς κυρίως), των οποίων η διάρκεια παραμονής στη χώρα ήταν τουλάχιστον δεκαετής. Μελετήσαμε την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία που αφορούσε στο πρόβλημα των μεταναστευτικών εισροών και εκροών. Συστήσαμε ερωτηματολόγιο, το οποίο περιελάμβανε ανοικτές και κλειστές ερωτήσεις, ώστε να φωτιστούν όλες οι πτυχές του φλέγοντος κοινωνικού προβλήματος της μετανάστευσης και των παρελκόμενων προβλημάτων. Ο ερευνητικός στόχος μας, εστιάζεται στην ανάλυση της διάστασης του φαινομένου της μετανάστευσης και της

αφομοίωσης, ενός συγκεκριμένου μεταναστευτικού στοιχείου των Αλβανών στην ελληνική πραγματικότητα. Καταβλήθηκε προσπάθεια, να αναλυθούν οι παράγοντες που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην διαδρομή των μεταναστευτικών κυμάτων και στην σχέση τους με τον αστικό χώρο. Αποπειραθήκαμε να ερευνήσουμε την δομή του φαινομένου της μετανάστευσης και πώς αυτή συνάπτεται με τις έννοιες της ένταξης, της αφομοίωσης, της ενσωμάτωσης μέσα στον αστικό χώρο. Όσον αφορά στην μεθοδολογία, αναζητήσαμε την μέση οδό μεταξύ ζήτησεως του αστικού χώρου και της τελικής εγκατάστασης της μεταναστευτικής κοινότητας. Επιπροσθέτως, αναφερθήκαμε στην ιστορία του φαινομένου των μεταναστευτικών δικτύων και στο κατά πόσο επηρέασαν και αφορούν στην αλλαγή του τύπου διαμονής και δράσης.

Εστιάσαμε, όσον αφορά στο πρόβλημα της αφομοίωσης, μέσα από την σύγκριση, στα διάφορα κοινωνιολογικά μοντέλα¹⁴ και στις κοινωνιολογικές θεωρίες,¹⁵ οι οποίες εκφράστηκαν και εφαρμόστηκαν καθώς και τον αντίκτυπο της μετανάστευσης στην αμερικανική κοινωνία¹⁶ και γενικότερα στην αλλοδαπή.¹⁷ Λάβαμε υπόψη την συγκριτική ανάλυση και εφαρμογή της έννοιας της αφομοίωσης σε διάφορες εποχές και στην σύγχρονη εκδοχή της, όπως αναλύεται από τον Kivisto¹⁸ και συνυπολογίσαμε στα πορίσματά μας τις θεωρίες των Bean και Stevens,¹⁹ οι οποίες αφορούν στη γλώσσα, στην ταυτότητα, στην εργασία, στην επιμειξία, και στα αποτελέσματα της αγοράς εργασίας μεταξύ των μεταναστών και των παιδιών τους. Επιπλέον, αφορμηθήκαμε και από την Foner, η οποία προβαίνει στη σύγκριση του προηγούμενου κύματος μετανάστευσης από την Ευρώπη με το τρέχον κύμα μετανάστευσης από την Ασία, τη Λατινική Αμερική και την Αφρική και αναδεικνύει (Foner), τόσο γλαφυρά τις ομοιότητες και τις διαφορές σε κύρια κοινωνιολογικά ζητήματα. Ασπαστήκαμε την θεωρία τους και συνταχθήκαμε με τους Alba και Nee,²⁰ κατά τους οποίους η σύνθεση διαφορετικότητων, δηλαδή η αφομοίωση, δεν είναι τίποτα άλλο από μια μορφή εθνικής

¹⁴ Hirschman, Charles, Philip Kasinitz and Josh DeWind, (eds), *The handbook of international migration: The American experience*, New York: Russell Sage Foundation 1999.

¹⁵ Foner, Nancy, *From Ellis Island to JFK: New York's two great waves of immigration*, New Haven, CT: Yale University Press 2000.

¹⁶ Smith, James P., and Barry Edmonston, eds. *The immigration debate: Studies on the economic, demographic, and fiscal effects of immigration*, Washington, DC: National Academy Press 1998.

¹⁷ Portes, Alejandro, and Rubén G. Rumbaut, *Immigrant America: A portrait*, Berkeley: University of California Press 2006.

¹⁸ Kivisto, Peter, ed. *Incorporating diversity: Rethinking assimilation in a multicultural age*. Boulder, CO: Paradigm 2005.

¹⁹ Bean, Frank D., and Gillian Stevens, eds., *America's newcomers and the dynamics of diversity*, Rose Series in Sociology, New York: Russell Sage Foundation 2003.

²⁰ Alba, Richard D., and Victor Nee. *Remaking the American mainstream: Assimilation and contemporary immigration*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003.

αλλαγής και την οποία εστιάζουν σε τρία όρια: πρώτον στις διαδικασίες διέλευσης των συνόρων, το δεύτερο όριο το αποκαλούν θολό όριο, δεδομένης της αβεβαιότητας προς εύρεση σταθερού αστικού τοπίου όριο και το τρίτο όριο αποκαλείται μετατόπιση. Κατά τούτο αποπειραθήκαμε να συναποδείξουμε, ότι αφομοίωση σε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα, σημαίνει όχι ταύτιση με το υπάρχον κοινωνικό μόρφωμα, αλλά ανασηματοδοποιημένη χειραφέτηση και συσσωμάτωση. Κατά τους Alba και Nee, η αφομοίωση είναι το σύνολο και το αποκύημα των ακούσιων συνεπειών των στρατηγικών και των δράσεων που οι μετανάστες και τα παιδιά τους συχνά θεσπίζουν για την επίτευξη των στόχων τους.

Ως συμπλήρωμα σε όλες τις παραπάνω κοινωνιολογικές επισημάνσεις, αξιοσημείωτη αποδείχτηκε και η θεωρία των Waters, Ueda και Marrow ή αλλιώς το μοντέλο αφομοίωσης των μεταναστών που αφορά στην ταυτοποίηση των ατόμων με βάση (τα κίνητρα, το γνωστικό υπόβαθρο, τις ατομικές ιδιότητες, και την προβαλλόμενη αντιστάθμιση της πρότερης εθνικής ή κοινωνικής τους ταυτότητας), στο κοινωνικό περιβάλλον τους (μέσα ανάσχεσης εμπόδια, επαγγελματικές επιδιώξεις και ευκαιρίες) και στην αφομοίωση που επέρχεται ως γνωστική κατάσταση, ως κοινωνική συνοχή, ως δομική ανασύσταση και ως ταυτοποίηση αυτών των ατόμων με την πρότερη και την ισχύουσα εθνοτική και φυλετική τους ταυτότητα. Η επιμειξία, η διεθνικότητα, οι διακομματικές σχέσεις, η εκπαίδευση, η γλώσσα, το φύλο, η οικογένεια και τα εθνοτικά μέσα ενημέρωσης, όλα συμβάλλουν στην αφομοίωση κατά Waters, Ueda και Marrow.

Ως απόρροια από την σύντομη έκθεση κάποιων εισηγούμενων αφομοιωτικών μοντέλων, επιγεννάται η αντίληψη ότι αφομοίωση είναι το μεσαίο σκαλί της κλίμακας προς τη συμμόρφωση. Προηγείται η ένταξη στο κοινωνικό γίγνεσθαι και έπεται αυτής η ενσωμάτωση. Η ένταξη αφορά στην αποπροσωποληπτική εισαγωγή ενός στοιχείου εντός ενός άλλου, χωρίς να υφίστανται τροποποιήσεις ή μετασχηματισμοί του ενός ή του άλλου στοιχείου ή εκμαυλιστικές προοπτικές συμμετοχής ή χειραγωγημένης επικοινωνίας. Όσον αφορά στην αφομοίωση, το πρόσωπο, ή η μειονότητα, αποκτά, διατηρώντας την πολιτιστική και εθνική αυτονομία του, παρόμοιες ιδιότητες με εκείνες της ομάδας στην οποία εισέρχεται. Η μειονότητα υιοθετεί τις αξίες της ομάδας, χωρίς να αποκαθαίρεται από την ιδιοσυστασία της. Στην ενσωμάτωση, η αμοιβαία προσαρμογή (adaptation) των μελών των υπο-ομάδων και των ομάδων οδηγεί στην

μεταξύ των αλληλεπίδραση. Η αφομοίωση²¹ (assimilation) των μεταναστών στην εθνική-κυρίαρχη ομάδα, είναι μια τάση εξομοίωσης των ατομικών και συλλογικών συμπεριφορών του ατόμου ή της ομάδας, προς τον ξένο πολιτισμό. Το άτομο χωρίς να απορρίπτει ή να αποπέμπει την εθνική ταυτότητά του, υιοθετεί και την ταυτότητα της χώρας υποδοχής.²² Στην «πολιτιστική» και «συμπεριφορική» αφομοίωση, υφίσταται εξομοίωση των συλλογικών και ατομικών συμπεριφορών προς τη συμπεριφορά της ευρύτερης ομάδας, ενώ στη «δομική» αφομοίωση η μειονοτική ομάδα συμμετέχει στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση της κοινωνίας. Ο Mayo-Smith,²³ διαιρεί την αφομοίωση, σε τρεις κατηγορίες-στάδια. Στο πρώτο στάδιο, ισχύει η «εξωτερική αφομοίωση» (external assimilation), κατά την οποία ο μετανάστης καταβάλλει προσπάθεια, να ελαχιστοποιήσει τις εξωτερικές του διαφορές από τα άτομα της ευρύτερης ομάδας. Στο δεύτερο στάδιο, υφίσταται «εσωτερική- υποκειμενική αφομοίωση» (internal assimilation), κατά την οποία ο μετανάστης αρχίζει να εκτιμά τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής και να καταβάλλει προσπάθεια να ταυτιστεί με την ευρύτερη ομάδα. Κατά το τελευταίο στάδιο, επιτελείται η «δημιουργική αφομοίωση» (creative assimilation), καθώς τα μέλη των εθνικών ομάδων βλέπουν τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής με αντικειμενικό τρόπο, εντοπίζοντας τα μειονεκτήματα του τρόπου ζωής της κοινωνίας υποδοχής και προσπαθώντας να συμβάλλουν στην εξέλιξη και τον εμπλουτισμό της.

Στην ένταξη-εναρμόνιση (integration)²⁴ των μεταναστών στην ευρύτερη ομάδα, το άτομο ή η ομάδα διατηρεί την πολιτιστική της ταυτότητα, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσει σχέσεις με τα άτομα της χώρας υποδοχής και αποκτά την εθνική συνείδηση της χώρας υποδοχής. Εξαιτίας αυτής της συνεργασίας και της συνοχής των διαφορετικών και των διαφορετικοτήτων, επισυμβαίνει σε μεγάλο βαθμό η δομική αφομοίωση και σε μικρότερο βαθμό η πολιτιστική- συμπεριφορική αφομοίωση. Η τακτική αυτή είναι η

²¹ Hornsey, M. J., & Hogg, M. A., Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations, *Personality and Social Psychology Review*, 4 (2), (2000), pp. 143-156. Πρβλ. Μάρκου, Γ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα 1997, σσ. 16-55, 167-246.

²² Βλ. Mead, G. H., *Mind, self and society*, Chicago: University of Chicago Press 1934.

²³ Mayo Smith Richmond, «Assimilation of Nationalities in the United States», *Political Science Quarterly*, Volume 9 (September 1894), pp. 426-444.

²⁴ Moghaddam, F. M., *The individual and society: A cultural integration*, New York: Worth Publishers 2002, pp. 22-98. Esser, H., *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine Handlungstheoretische Analyse*. Darmstadt/Neuwied: Luchterhand Verlag 1980, ss.12-88.

πιο ορθολογική μορφή πολιτισμού και οδηγεί το άτομο σε μια ψυχολογική και κοινωνική ισορροπία.²⁵

Ο Γκίντενς, αναφέρει για την γνώση και τον αυτοδιαφωτισμό, ότι: «όσο περισσότερα γνωρίζουμε γιατί ενεργούμε με τον τρόπο που ενεργούμε και για τον γενικότερο τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας μας, τόσο περισσότερες οι πιθανότητες μας να μπορούμε να επηρεάσουμε το μέλλον μας... Αυτοί που βρίσκονται στην εξουσία, δεν μπορούν να θεωρούνται πάντοτε ότι παίρνουν υπόψη τους τα συμφέροντα των λιγότερο ισχυρών ή των λιγότερο ευνοημένων όταν ακολουθούν κάποιες πολιτικές. Οι αυτοδιαφωτισμένες ομάδες, μπορούν πολλές φορές να αντλήσουν οφέλη από την κοινωνιολογική έρευνα και να ανταποκριθούν κατά αποτελεσματικό τρόπο στις κυβερνητικές πολιτικές ή ακόμη και να ακολουθήσουν δικά τους μέτρα πολιτικής».²⁶

Από τα παραπάνω, απορρέει το συμπέρασμα ότι, οι διαφυλετικές ανισότητες, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η έλλειψη ανοχής μπορούν να υπερβαθούν μόνο μέσα από ένα ισχυρό εκπαιδευτικό πολυπολιτισμικό σύστημα. Ο εχθρός της πολυπόθητης ενότητας της Ευρώπης και της οικουμένης είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός και η έλλειψη ανοχής. Εκτός αυτού, δεν πρέπει να αψηφούμε και το τεράστιο πρόβλημα της υπογεννητικότητας που ταλανίζει τη χώρα μας.

Σαν αντιστάθμισμα σε αυτά τα όχι λίγα προβλήματα, η Ελλάδα, ως συνήθης προορισμός και ως χώρα υποδοχής παλιννοστούντων Ελλήνων και αλλοδαπών μεταναστών, αντιμετωπίζει μια ιδιαίτερη πρόκληση: να διαμορφώσει ένα εκπαιδευτικό και κοινωνικό πολυπολιτισμικό περιβάλλον, που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες, στις απαιτήσεις και στην κουλτούρα,²⁷ κατά Kitayama και Cohen, όλων των πολιτισμικών-κοινωνικών ομάδων που την συναπαρτίζουν. Το κράτος δεν θα πρέπει να πασχίζει μόνο για την επέλευση του πρωτογενούς πλεονάσματος, αλλά πρέπει να προβεί σε ριζικές αλλαγές, και φαίνεται, ότι στις μέρες μας προσπαθεί να θεσπίσει ένα νέο μεταναστευτικό νομοσχέδιο. Ευχόμαστε και ελπίζουμε το αποκύημα αυτής της απόπειρας να αποβεί εξορθολογιστικό και ανθρωπιστικό. Επιπροσθέτως, η κυβερνητική πολιτική θα πρέπει να δημιουργήσει γενικότερα προοπτικές ανάπτυξης, να καλυτερεύσει τους όρους των επενδύσεων με σκοπό την εισροή ξένων κεφαλαίων, θα

²⁵ Waters, Mary C., Reed Ueda, and Helen B. Marrow, eds, *The new Americans: A guide to immigration since 1965*, Harvard University Press Reference Library, Cambridge, MA: Harvard University Press 2007.

²⁶ Γκίντενς, Άντονι, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 64-65.

²⁷ Kitayama, S., & Cohen, D., (eds.), *Handbook of cultural psychology*, New York: Guilford 2007,

πρέπει να συστήσει νέες θέσεις εργασίας και να δώσει διόδους και διεξόδους σε νέες παραγωγικές μορφές εργασίας.

Η νομιμοποίηση της απασχόλησης των αλλοδαπών, θα πρέπει σαφώς να συνοδεύεται και από τη νομιμοποίηση του δικαιώματος της πρόσκλησης των εξαρτημένων μελών των οικογενειών τους και της ανάπτυξης εκπαιδευτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δραστηριοτήτων. Τότε και μόνο, η κοινωνική συμβίωση θα είναι υγιής και θα βασίζεται σε πραγματιστικές και όχι αντινομικές, ούτε αντιφατικές κοινωνιολογικές παραδοχές και πρακτικές.

Από τις παραπάνω σκέψεις, εξάγεται η επισήμανση, ότι το πρόβλημα της μετανάστευσης είναι διαχρονικό και αφορά σε όλες σχεδόν τις περιόδους της ανθρώπινης ιστορίας. Εκείνο που πρέπει εξίσου, όμως να επισημάνουμε, είναι ότι το πρόβλημα αυτό δεν είχε την ίδια βαρύτητα στο παρελθόν, με αυτή που έχει σήμερα, μιας και το πρόβλημα των γεωπολιτικών συσχετισμών, του υπερπληθυσμού, της υπερπαραγωγής αγαθών με αποτέλεσμα την ελλειμματικότητα τους, δεν είχε αναφανεί με την γεωμετρική πρόοδο με την οποία μας αποκαλύφθηκε σήμερα.

Επιπροσθέτως, πρέπει να συνεκτιμήσουμε σε όλες τις αναφερθείσες εκφάνσεις του κοινωνικού βίου και την θρησκευολογική παράμετρο, τον καθοριστικό δηλαδή και κομβικό ρόλο που διαδραματίζουν οι θρησκείες, οι οποίες συνάπτονται άρρηκτα με τα πολιτικά-κοινωνιολογικά φαινόμενα.²⁸ Όσον αφορά στον Χριστιανισμό, ο Απόστολος Παύλος για να καταπολεμήσει ρατσιστικές τάσεις διαφοροποίησης και διάκρισης στους κόλπους του Χριστιανισμού, μεταξύ ανώτερων -κατώτερων, καθαρών - ακαθάρτων, όσον αφορούσε στους εθνικούς - ειδωλολάτρες και στους χριστιανούς διακήρυξε πως: «δεν υπάρχουν πλέον διαφορές εθνικότητας, κοινωνικής τάξης και φύλου. Δεν υφίσταται πλέον διαφορά Ιουδαίου και Έλληνα, δεν υπάρχει διάκριση δούλου και ελεύθερου, δεν υπάρχει αρσενικό και θηλυκό».²⁹ Ευχής έργο θα ήταν, να υιοθετούσαν και όλες οι θρησκείες το πνεύμα της ισότητας και της απάλειψης της μισαλλοδοξίας και του κοινωνικού αποκλεισμού που απορρέει από τη ρήση του Απ. Παύλου, ότι δηλαδή δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των ανθρώπων και διαφορά μεταξύ τους, ούτε φυλετική ούτε θρησκευτική. Εντούτοις, η κίβδηλη εκκοσμίκευση, παραχάραξη και ο εκμαυλισμός του χριστιανικού μηνύματος, επιγέννησε τις σταυροφορίες ή κατά το Ισλάμ τους τζιγάντ (ιεροί πόλεμοι), που αποδεικνύουν περίτρανα την άρρηκτη σχέση

²⁸ Kinnvall, C., Globalization and religious nationalism: Self, identity, and the search for ontological security, *Political Psychology* 25(5), (2004), pp. 741-767.

²⁹ Γαλ. Γ' 28: «ουκ ἐνὶ Ἰουδαίῳ οὐδέ Ἕλλην, οὐκ ἐνὶ δούλῳ οὐδέ ἐλεύθερος, οὐκ ἐνὶ ἄρσεν καὶ θήλυ».

και διασύνδεση των θρησκειών και με τις ιδεολογίες, όπως διάφανα μας την εκθέτει ο Jean-Pierre Moisset, στην *Histoire du Catholicisme*: «η συνεχιζόμενη ανακάλυψη νέων χωρών που άρχισε τον 15^ο αιώνα ανοίγει στον καθολικισμό την οδό του εκχριστιανισμού μακρινών λαών με τις εξωτερικές ιεραποστολές. Ποτέ οι ιεραποστολικές προοπτικές δεν ήταν τόσο μεγάλες και ελκυστικές, καθόσον φαίνονται σαν ουρανόπεμπτο αντιστάθμισμα των απωλειών στην Ευρώπη, αλλά και σαν ευκαιρία να πλαγιοκοπήσουν το ισλάμ».³⁰

Άρα, αντιλαμβάνεται κανείς, ότι η συνειδητοποίηση του προβλήματος της αφομοίωσης, της μετανάστευσης και της εθνικής συνείδησης, φέρει μια ιδιαίζουσα υπόσταση και σημειολογία και δεν μπορεί να είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε μονόπλευρη, αλλά πρέπει να συμπεριλαμβάνει και να συμπεριέχει μια πλειάδα αξόνων και συνισταμένων, που όχι απλά καθορίζουν την μορφή του βίου μας, αλλά επηρεάζουν με λίγα λόγια όλες τις μορφές της κοινωνικής ζωής.

³⁰ Moisset, Jean-Pierre, *Histoire du Catholicisme*, Flammarion, Paris 2006, (*Ιστορία του Καθολικισμού*, μτφ. Μιχάλης Ρούσσοσ - Αιμίλιος Βαλασιάδης - Μάρκος Ρούσσοσ – Γιάννης Κώστας), επιμ. Θεόδωρος Κοντιδής – Κων/νος Αγοράς, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 300.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

I. Ιστορικότητα του φαινομένου της μετανάστευσης

Ένα κοινωνιολογικό φαινόμενο, για να μελετηθεί και να αξιολογηθεί ορθά, πρέπει να αναλυθούν οι συνιστώσες και οι παράμετροί του, δηλαδή τα χαρακτηριστικά που το προσδιορίζουν και τα στοιχεία και οι νόμοι που το διέπουν. Μια μελέτη ενός κοινωνιολογικού φαινομένου και συγκεκριμένα της μετανάστευσης και του παρεπόμενου φαινομένου της αφομοίωσης, τόσο από την πρακτική όσο και από την θεωρητική της σκοπιά³¹ αποτελεί κριτήριο επιστημονικής προοπτικής, όταν συνεξεταστεί και με άλλες κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, όπως για παράδειγμα με την γεννητικότητα και την θνησιμότητα, και όταν επιπροσθέτως εξεταστεί συγκριτικά, όσον αφορά στις επιπτώσεις που συνεπιφέρουν όλες οι συνιστώσες του κοινωνιολογικού φαινομένου στο κοινωνικό μάρφωμα και στο κοινωνικό γίγνεσθαι και στην χώρα μας και στην διεθνή σκηνή.³²

Το ιστορικό και κοινωνικό φαινόμενο της μετανάστευσης δεν είναι καινοφανές.³³ Αντιθέτως αποτελεί κοινότοπο ιδίωμα και φαινόμενο της ιστορίας. Ούτε και αφορά μόνο στην χώρα μας, αλλά αποτελεί ένα διεθνές ζήτημα ή πρόβλημα, για το οποίο πρέπει να ληφθούν επειγόντως μέτρα. Οι συνέπειες δε και προοπτικές του, ούτε κατ' ελάχιστον δεν ομοιάζουν με την παρελθοντική μορφή του φαινομένου της μετανάστευσης. Όμοιος παραμένει, μόνο ο αστερισμός της αβεβαιότητας και το φάσμα

³¹ Brettell, Caroline, and James Hollifield, *Migration theory: Talking across disciplines*, New York: Routledge 2007.

³² Jiménez, Tomás R., *Replenished Ethnicity: Mexican Americans, Immigration, and Identity*, Berkeley, CA: University of California Press 2010, Jiménez, Tomás, R. "Affiliative Ethnic Identity: A More Elastic link between Ethnic Ancestry and Culture" *Ethnic and Racial Studies*, 33(10), 2010, pp. 1756-1775, Linton, April and Tomás R. Jiménez., "Contexts for Bilingualism among U.S.-born Latinos", *Ethnic and Racial Studies*, 32(6), 2009, pp. 967-995, Jiménez, Tomás R., "Mexican-Immigrant Replenishment and the Continuing Significance of Ethnicity and Race", *American Journal of Sociology* 113(6), 2008, pp. 1527-1567, Jiménez, Tomás, R. and David Fitzgerald "Mexican Assimilation: A Temporal and Spatial Reorientation", *Du Bois Review* 4(2), 2007, pp. 337-354, Jiménez, Tomás R., "Weighing the Costs and Benefits of Mexican Immigration: The Mexican American Perspective," *Social Science Quarterly* 88(3), 2007, pp. 599-618, Waters, Mary C. and Tomás R. Jiménez. "Assessing Immigrant Assimilation: New Empirical and Theoretical Challenges." *Annual Review of Sociology* 31: (2005), pp.105-125.

³³ Iredale, R., 'The Migration of Professionals: Theories and Typologies', *International Migration* 39 (2001), pp. 7-24.

της αμφιβολίας, του κάθε φορά περιπλανώμενου, για τον τόπο προορισμού και την ελπίδα του επαναπατρισμού - της παλινόστησης (return migration).

Κατά την Αρβελέρ: «η διασπορά, η λέξη το λέει μόνη της, δηλώνει το σκόρπισμα των γόνων ενός λαού, των μελών μιας φατρίας, μιας ομάδας, μιας οικογένειας, μακριά από τη γη της οποίας πατρίδας, κάποτε σ' όλες τις γωνιές της υφηλίου και για αιτίες που, όποια μορφή κι αν παίρνουν, έχουν πάντα σχέση με την αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης – θα έλεγα μάλλον, καλύτερων όρων ζωής, κι αυτό λόγω προσωπικής ή γενικής αντιξοότητας. Εξαίρεση ίσως σ' αυτόν τον κανόνα, που θέλει τον όποιο ξεριζωμένο να δρα υπό την πίεση δύσκολων καιρών, καιρών που με τον τρόπο της καταγράφει η ιστορία του τόπου, εξαίρεση σ' αυτό αποτελεί το επεκτατικό κάλεσμα της αποικιοκρατίας. Εκπατρίζει τους γόνους λαών που βρίσκονται σε ανοδική περίοδο, οικονομικά, στρατιωτικά ή και πνευματικά, με την ελπίδα να μεταφέρουν την ακτινοβολία της πατρίδας τους σε νέους χώρους, που με τη σειρά τους θα της αποδώσουν υλικά οφέλη».³⁴

Δεν αποτελεί τυχαίο ή απρόσμενο αποκόρημα η τακτική μας να συνεξετάσουμε το πρόβλημα της εθνικής συνείδησης ή ταυτότητας με το πρόβλημα της μετανάστευσης. Ήδη από την βυζαντινή περίοδο, κατά την Αρβελέρ: «είναι λογικό η βυζαντινή ταυτότητα να θεωρείται πολύτιμο απόκτημα, κυρίως κατά την εποχή της παγκόσμιας αίγλης της αυτοκρατορίας. Μένουν βέβαια εκτός, τόσο οι ξένοι όσο και οι εντός του Βυζαντίου «διαφόρως πολιτευόμενοι», δηλαδή, εκτός των δούλων και των αλλοδόξων, οι αιρετικοί και οι εθνικοπολιτιστικές μειονότητες που αντιστέκονται στην αφομοιωτική δύναμη του Βυζαντίου, όπως, π.χ., οι Αθίγγανοι, καθώς και οι ανεπαρκώς εκβυζαντισμένες ομάδες, όπως, π.χ., οι ξένοι μισθοφόροι, τουλάχιστον κατά την αρχική περίοδο των υπηρεσιών τους. Χαρακτηριστικά αναφέρω τη διάκριση που κάνουν τα κείμενα της εποχής μεταξύ, π.χ., των «βαπτισμένων Ρως» και των ομοφύλων τους ειδωλολατρών, που όλοι μισθοφορούνται εξίσου από τους Βυζαντινούς. Οπωσδήποτε όλες αυτές οι κατηγορίες, των «υπο-βυζαντινών» θα έλεγα, μπορούν με τον καιρό να αποκτήσουν την ποθητή βυζαντινή ταυτότητα: οι δούλοι χάρη στις απελευθερωτικές αποφάσεις των κυρίων τους, οι άλλοι χάρη στην ένταξή τους στη βυζαντινή ορθοδοξία και παιδεία, χάρη δηλαδή στον γλωσσικό εξελληνισμό και τον

³⁴ Γλόκατση-Αρβελέρ, Ελένη, *Πολιτισμός και Ελληνισμός. Προσεγγίσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2007, σσ. 52-53.

εκχριστιανισμό, ιδιότητες που τους επιτρέπουν την ενσωμάτωσή τους στην κρατική διοικητική μηχανή, τον πλήρη δηλαδή εκβυζαντινισμό».³⁵

Το πρόβλημα της μετανάστευσης δεν είναι παροδικό ούτε μόνο σύγχρονο, παρ' ότι στη σύγχρονη εποχή προβάλλεται περισσότερο εξαιτίας των ΜΜΕ και της διαδικτυακής επικοινωνίας. Ανέκαθεν οι άνθρωποι λόγω των οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και μεταβολών, είχαν την τάση να μεταναστεύουν σε πρόσφορα εδάφη. Ένα τέτοιο παράδειγμα, αποτελεί το φαινόμενο της μετανάστευσης κατά την φθίνουσα πορεία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ειδικότερα κατά την περίοδο του δευτέρου μισού του 14^{ου} αιώνα, κύριες αιτίες της οποίας αποτελούσαν η οικονομική δυσπραγία, οι εσωτερικές αντιθέσεις, ο φόβος επερχόμενης άλωσης, τα προβλήματα επιβίωσης, ο περιορισμός των συνόρων και η γενικότερη κατάσταση εσωτερικής έκπτωσης. Το μεταναστευτικό ρεύμα του 14^{ου} αιώνα, κατευθύνθηκε σε δύο κυρίως μεταναστευτικά κέντρα, με κύριο γνώμονα το οικονομικό και μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών. Οι φτωχότεροι πληθυσμοί κατευθύνθηκαν προς την Τουρκία, ενώ οι λόγιοι κατευθύνθηκαν προς την Δύση με συνηθέστερο σταθμό την Ιταλία και κάποιοι άλλοι κατευθύνθηκαν προς τα νησιά, ειδικότερα του Αιγαίου, επιθυμώντας μία ενδιάμεση μεταναστευτική κατάσταση ως προς τον γεωγραφικό προσδιορισμό. Η μετανάστευση δεν αποτελούσε πάντοτε καρπό ουσιαστικών λόγων, και ήταν εφικτός ο επαναπατρισμός, άνευ ιδιαίτερων δυσκολιών, ιδιαίτερα από τα δυτικά εδάφη.³⁶

Κατά την Αρβελέρ η μεταναστευτική κίνηση: «Η φυγή μπρος στον κατακτητή και η φυγή από τη μιζέρια, ή τη φτώχεια (η προσπάθεια για ανεύρεση καλύτερης τύχης, απλούστερα), είναι οι κύριοι λόγοι της ελληνικής διασποράς των χρόνων μας, κι ασ μιλούν οι πολλοί, ωραιοποιώντας κάπως τα πράγματα, για έλξη και τάση των Ελλήνων για περιπέτεια (κατά το πρότυπο του Οδυσσέα), ξεχνώντας ότι η ανάγκη στους περήφανους λαούς παίρνει συχνά το ντύμα του ατίθασου και του αδάμαστου, μπροστά στο ακατανόητο και στο άδικο της ιστορικής αμηχανίας. Γι' αυτό ίσως είναι κατανοητό το ότι πρώτοι κήρυκες και πρωτεργάτες της εθνοεξέγερσης του 1821, στάθηκαν οι απόδημοι Έλληνες, ο Ρήγας με τον «Θούριό» του από τη Βιέννη, ή ακόμη οι Υψηλάντηδες και ο κυβερνήτης Καποδίστριας με τη ρωσική σταδιοδρομία του».³⁷

Δεν είναι λίγοι οι θεωρητικοί της μετανάστευσης που πρεσβεύουν την άποψη «ότι πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989 αποτέλεσε κομβική καμπή για τη

³⁵ Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Γιατί το Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σσ. 174-175.

³⁶ Νεράντζη-Βαρμάζη, Β., «Η μετανάστευση από την Κωνσταντινούπολη στο β' μισό του 14ου αιώνα (1354-1402)», *Βυζαντινά* 1, Θεσ/κη 1981, σσ. 91-97.

³⁷ Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Πολιτισμός και Ελληνισμός*, σ. 60.

μετανάστευση στην Ευρώπη. Η κατάρρευση του σοβιετικού μηχανισμού πυροδότησε μεγάλης κλίμακας μεταναστευτικές κινήσεις από την πρώην ΕΣΣΔ, την ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια προς τη δυτική Ευρώπη. Ωστόσο, παλαιότερα μεταναστευτικά δίκτυα από τη νοτιοανατολική Ασία, την Αφρική και τη Μέση Ανατολή εξακολούθησαν να συμβάλλουν στην αύξηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού. Επιπλέον, σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1990, η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και οι επακόλουθοι πόλεμοι στα Βαλκάνια τροφοδότησαν πληθυσμιακά τα κύματα των αιτούντων άσυλο. Τούτες οι σύγχρονες μεταναστευτικές κινήσεις έγιναν ιδιαίτερα αισθητές στη νότια Ευρώπη. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, οι τέσσερις χώρες στο νότο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μόνο είχαν δεχτεί στα τέλη της δεκαετίας του 1990 τρία εκατομμύρια μετανάστες, χωρίς επίσημα έγγραφα στην πλειονότητά τους. Τα μεταναστευτικά ρεύματα συνεχίστηκαν και στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Η διεθνής μετανάστευση μόνο το 2005 αύξησε τον πληθυσμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχεδόν κατά δύο εκατομμύρια». ³⁸

³⁸ Παπανδρέου, Περικλής, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα. Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, Νήσος, Αθήνα 2013, σ. 19.

II. Μεταναστευτικοί τύποι

Η μετανάστευση ως κοινωνικό φαινόμενο αποτέλεσε και αποτελεί ερευνητικό πεδίο, το οποίο γίνεται προσπάθεια να διερευνηθεί διεπιστημονικά.³⁹ «Η μετανάστευση ορίζεται ως το σύνολο των μετακινήσεων που επιφέρει την αλλαγή της διαμονής, λόγω της μετάβασης ατόμων ή ομάδων από τον τόπο καταγωγής τους στη χώρα προορισμού τους. Η μετανάστευση μπορεί να αφορά, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, τη μετακίνηση ενός τμήματος του ίδιου αρχικού πληθυσμού σε μία και μόνο πολιτισμικά, ιστορικά και εδαφικά προσδιορισμένη περιοχή».⁴⁰

Η μετανάστευση ως φαινόμενο δεν έχει ομοιομορφία,⁴¹ αλλά διακρίνεται: «ανάλογα με το είδος των κριτηρίων που χρησιμοποιούν οι ειδικοί, σε διάφορες υποκατηγορίες. Με κριτήριο τον ίδιο τον τόπο..., τη διάρκεια παραμονής σ' έναν τόπο από τη στιγμή της αναχώρησης (η μετανάστευση χαρακτηρίζεται είτε *μόνιμη* long-term or permanent), είτε *βραχυπρόθεσμη-προσωρινή*(short-term or temporary)..., το κριτήριο της πληθυσμικότητας (δηλ. του μεγέθους του μετακινούμενου πληθυσμού)..., της οργάνωσης του ρεύματος των μεταναστών από τη χώρα υποδοχής (π.χ. άδεια παραμονής ή εργασίας)..., την μεταβολή του τρόπου ζωής ή μη και ο βαθμός εξάρτησης του ανθρώπου από τη φύση καθορίζει το αν η μετανάστευση θα είναι *συντηρητική* (π.χ. νομαδισμός λόγω εξάντλησης φυσικών πόρων στο παρελθόν) ή *σύγχρονη*..., την περιοδικότητα έχουμε την *περιοδικώς ρυθμισμένη μετανάστευση* (κατά εποχές) και την *άρρυθμη*..., την πρόθεση ή απόφαση για μετανάστευση διακρίνουμε την *εκούσια* (ή αυτόβουλη) μετανάστευση..., την παραλλαγή αυτής της διάκρισης

³⁹ Segal, Aaron, *An Atlas of International Migration*, London: Hans Zell, 1993, pp. 12-34. Πρβλ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε), Μαράτου-Αλιπράντη, Α., Γκαζόν Ε., *Μετανάστευση και υγεία-πρόνοια. Αποτίμηση της κατάστασης-Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης, εκπαίδευσης*, Αθήνα. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 2005), Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Σκλάβου Κ.(επ.), *Οδηγός Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, Σχέδιο Δράσης «Καινούρια Αρχή»*, Αθήνα 2004, Έμκε-Πουλοπούλου Η., *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλινοστήσης*, Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα 1986, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκθεση σχετικά με την εφαρμογή του Προγράμματος PETRA: πρόγραμμα δράσης για την επαγγελματική κατάρτιση των νέων και την προετοιμασία τους για τη ζωή του ενήλικου και την επαγγελματική ζωή (υποβληθείσα στην Επιτροπή σύμφωνα με το άρθρο 8 της απόφασης 91/387/ΕΟΚ), Βρυξέλλες, 1994.

⁴⁰ Λεζέ, Ευαγγελία, *Η στάση των εφήβων Ελληνοποντίων παλινοστώντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση απέναντι στην Ελληνική Γλώσσα*, Ατραπός, Αθήνα 2003, σσ.49-50. Πρβλ. Castles, Stephen, and Miller, Mark, *The age of migration: International population movements in the modern world*, New York: Guilford 2009.

⁴¹ Beaverstock, J., Transnational elites in global cities: British expatriates in Singapore's financial district, *Geoforum* 33, 2002, pp. 525-538.

προτείνει η Έμκε-Πουλοπούλου.⁴² Υποκατηγοριοποιεί τη μετανάστευση και την παλιννόστηση σε *αυτόνομη* (όπου ελεύθερα αποφασίζει το άτομο να μετακινηθεί) και *εξαρτημένη...*, την έννοια του κράτους διακρίνουμε: την *εσωτερική* μετανάστευση, όπου παρατηρείται μετάβαση των ατόμων από τον ένα τόπο στον άλλο εντός των ορίων της χώρας τους, και την *εξωτερική ή διεθνή* μετανάστευση, όπου τα άτομα φεύγουν από το δικό τους κράτος και εγκαθίστανται σ' ένα άλλο».⁴³

Σε όλες ανεξαιρέτως τις χώρες του κόσμου έχει επικυριαρχήσει η μεταναστευτική εισροή ή εκροή (πρώην Ε.Σ.Σ.Δ.,⁴⁴ Γερμανία,⁴⁵ Αυστραλία).⁴⁶ Οι Kivisto και Faist⁴⁷ αναφέρονται σε θεωρίες της αφομοίωσης μέσα από την διεθνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα, που διέπει συνήθως τα μεταναστευτικά κύματα. Κατά την Λεζέ: «Η Πετρινώτη σε συνεργασία με το Ινστιτούτο ISOPLAN για τη μεσογειακή μετανάστευση, διέκρινε με διοικητικά κριτήρια τρεις βασικές κατηγορίες μεταναστών: Α. τους «κανονικούς» μετανάστες, που έχουν καταγραφεί από τις αρμόδιες διοικητικές αρχές του ελληνικού κράτους κι έχουν εισέλθει εκουσίως και νόμιμα στη χώρα μας (δηλ. με ισχύον διαβατήριο ή βίζα ή άδεια παραμονής και εργασίας). Σε αυτή την πρώτη κατηγορία ανήκουν: α) Οι ομογενείς Έλληνες της Διασποράς, που κατάγονται από την Ελλάδα ή έχουν γεννηθεί σε αυτή. β) Οι μετανάστες ξένης εθνικότητας από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (π.χ. διπλωμάτες, εκπαιδευτικοί, συνταξιούχοι, επενδυτές, ελεύθεροι επαγγελματίες σε πολυεθνικές εταιρείες κ.ά...), Β. τους «μη κανονικούς» μετανάστες, που εισήλθαν παράνομα στη χώρα μας, χωρίς να έχουν τις σχετικές άδειες (ή που δεν τις ανανέωσαν). Στη δεύτερη αυτή κατηγορία, ανήκουν διάφορες υποομάδες, όπως: α) οι λαθρομετανάστες, β) οι αλλοδαποί με άδεια

⁴² Έμκε-Πουλοπούλου, Η., *Προβλήματα Μετανάστευσης-Παλιννόστησης*, Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα 1986. Πρβλ. Conradson, D. and Latham, A., *Transnational Urbanism: Attending to Everyday Practices and Mobilities*, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (2), 2005, pp. 227-233, D'Andrea, Anthony, *Global Nomads. Techno and New Age as Transnational Countercultures in Ibiza and Goa*, London & New York: Routledge 2007.

⁴³ Λεζέ, Η *στάση των εφήβων Ελληνοποντίων παλιννοστώντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση απέναντι στην Ελληνική Γλώσσα*, σσ.50-51. Πρβλ. Cornelius, W., T. Tsuda, J. Hollifield, and P. Martin, eds., *Controlling immigration: Global perspectives*, Stanford CA: Stanford University Press 2004.

⁴⁴ Hosking, G., *A History of the Soviet Union*, London: Fontana, 1985, Moore, B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Harmondsworth: Penguin, 1969, Solzhenitsyn, A., *The Gulag Archipelago 1918-1956* London: Fontana, 1979, Speer, A. *The Slave State* London: Weidenfeld & Nicolson, 1981, Swianiewicz, S., *Forced Labour and Economic Development*, London 1965.

⁴⁵ Homze, E. L., *Foreign Labor in Nazi Germany*, Princeton: Princeton University Press, 1967.

⁴⁶ Salazar P. R., *Servants of Globalization: Women, migration and domestic work*, Stanford University Press, Stanford 2001, Salemink, O., 'Customary Law, Land Rights and Internal Migration', *Social Sciences* 2, 2000, pp. 65-79, Samad, Y. and J Eade, 'Community Perception of Forced Marriage', University of Bradford and University of Surrey Roehampton 2002.

⁴⁷ Kivisto, Peter J., and Faist, Thomas, *Beyond a border: The causes and consequences of contemporary immigration*, Sociology for a New Century, Thousand Oaks, CA: Pine Forge 2010.

παραμονής αλλά όχι εργασίας, γ) οι μη αναγνωρισμένοι ακόμα πρόσφυγες. Εδώ αξίζει να παρεμβάλουμε την επισήμανση ότι το έτος 2011, στα 27 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υποβλήθηκαν συνολικά 277.400 αιτήματα ασύλου,⁴⁸ ενώ στην Ελλάδα υποβλήθηκαν 9.310 αιτήματα. Οι κυριότερες χώρες καταγωγής αιτούντων άσυλο στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν: Αφγανιστάν, Κίνα, Ιράκ, Σερβία, Πακιστάν, Ιράν. Στην Ελλάδα, στις 7 Ιουνίου 2013, συστήθηκε η νέα Υπηρεσία Ασύλου και η Αρχή προσφύγων, η οποία είναι η πρώτη αυτόνομη δομή της χώρας που ασχολείται με την εξέταση των αιτημάτων ασύλου. Ιδρύθηκε με το νόμο 3907/2011 και υπάγεται στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη. Συνεχίζοντας την αναφορά από την έρευνα της Λεξέ: δ) οι ξένοι φοιτητές που δεν ανανέωσαν την άδεια παραμονής τους, ε) οι τουρίστες που παραμένουν πέραν του προβλεπόμενου τριμήνου, στ) τα άτομα με προσωρινή άδεια εργασίας, που διαβιούν ως νόμιμοι μετανάστες και λαθρομετανάστες⁴⁹ ... Γ. τους πρόσφυγες. Η τρίτη, λοιπόν, ειδική ομάδα μεταναστών που έρχονται στην Ελλάδα είναι οι πρόσφυγες. Η Σύμβαση της Γενεύης του 1951 που συμπληρώθηκε με το Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967, ορίζει ως πρόσφυγα «κάθε πρόσωπο, το οποίο επειδή έχει δικαιολογημένο φόβο διωγμού λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, πολιτικών πεποιθήσεων ή συμμετοχής σε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, βρίσκεται έξω από τη χώρα της υπηκοότητάς του, και δεν μπορεί, ή εξ' αιτίας αυτού του φόβου, δεν θέλει να προσφύγει στην προστασία της χώρας αυτής»... Στις μέρες μας, η Ύπατη Αρμοστεία του Ο.Η.Ε. για τους Πρόσφυγες μεριμνά για 40 περίπου εκατομμύρια πρόσφυγες σε όλο τον κόσμο, με τη συμβατική σημασία του όρου που προαναφέραμε. Επιπλέον, ενδιαφέρεται για ένα πλήθος εκτοπισμένων ανθρώπων, που ξεριζώθηκαν από τον τόπο διαμονής τους αλλά παραμένουν εντός των ορίων της χώρας τους, και για ένα μεγάλο αριθμό επαναπατρισθέντων ατόμων.⁵⁰ Στην Ελλάδα εντοπίζουμε διάφορες υπο-ομάδες προσφύγων τα τελευταία χρόνια, όπως: α) τους «επαναπατρισθέντες Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες» από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, β) τους «Έλληνες ομογενείς οικονομικούς πρόσφυγες» από την Αλβανία, γ) τους «οικονομικούς και πολιτικούς Ελληνοποντίους πρόσφυγες» από τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής

⁴⁸ Schuster, L., 'A Comparative Analysis of the Asylum Policy of Seven European Governments', *Journal of Refugee Studies* 13, 1, Oxford University Press 2000.

⁴⁹ Castles, S. and Kosack, G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1985, pp. 45-98.

⁵⁰ Βλ. Massey-Douglas, S., Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela and J. Edward Taylor, *Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium*, International Studies in Demography, New York: Oxford University Press 1998.

Ένωσης (για τις παραπάνω υποκατηγορίες α, β και γ, δ) τους «μαύρους και ερυθραίους (συνήθως πολιτικούς) πρόσφυγες» από την Αφρική (π.χ. Αιθιοπία), των οποίων ο ακριβής αριθμός δεν έχει επισήμως καταγραφεί. Ωστόσο, αποτελούν μια πολιτισμικά ομοιογενή ομάδα που αντιμετωπίζει αρκετά οικονομικά, εργασιακά, στεγαστικά και ασφαλιστικά προβλήματα ε) τους «Κούρδους και Αφγανούς πολιτικούς πρόσφυγες». Δ. Εκτός από τις προαναφερόμενες, βασικές, κατηγοριοποιημένες ομάδες μεταναστών στη χώρα μας, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε συνοπτικά κι επιπροσθέτως - για να έχουμε μια εποπτική θεώρηση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας σήμερα - και στην περίπτωση της ύπαρξης «μειονοτικών πληθυσμιακών ομάδων» στην Ελλάδα με ιδιαίτερα κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά (π.χ. γλώσσα, ενδυμασία, έθιμα, θρησκεία κ.ά.). Οι βασικότερες υποομάδες αυτών είναι: α) Οι Τσιγγάνοι ή «Ρομά», β) η μουσουλμανική μειονότητα στη Δυτική Θράκη, που προέκυψε ως συλλογικό μόρφωμα από σημαντικές πολιτικές εξελίξεις του ιστορικού παρελθόντος. Δεν θεωρείται ιδιαίτερα συμπαγής και ομοιογενής ομάδα από άποψη φυλετική, κοινωνική, εθνοπολιτισμική, γλωσσική και θρησκευτική... αντιμετωπίζοντας διάφορα εκπαιδευτικά προβλήματα». ⁵¹ Ακολουθήσαμε πιστά την ανάλυση της Λεζέ, διότι φρονούμε ότι απεικονίζει ανάγλυφα τον προσδιορισμό της μετανάστευσης, τα κυριότερα είδη της και τις κατηγορίες της μεταναστευτικής κίνησης. Από τα παραπάνω λοιπόν, εξάγεται το συμπέρασμα, ότι το μεταναστευτικό είναι ένα πολυδιάστατο διεθνές και εγχώριο πρόβλημα, η δε μετανάστευση διακρίνεται σε αυτόβουλη και σε εξαναγκαστική, ενώ οι μετανάστες διακρίνονται σε οικονομικούς, σε πολιτικούς μετανάστες και σε πρόσφυγες, οι οποίοι οι περισσότεροι, κατά Safran, ζουν και αναπνέουν με την ελπίδα της παλιννόστησης. ⁵²

Κατά άλλους ερευνητές «στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και πριν από την έναρξη της μαζικής εισροής μεταναστών της επόμενης δεκαετίας, οι σημαντικότερες μειονοτικές ομάδες του ελληνικού πληθυσμού ήταν οι μουσουλμάνοι και οι τσιγγάνοι Ρομά. Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης στην πραγματικότητα περιλαμβάνει τρεις ομάδες: τους μουσουλμάνους τουρκικής καταγωγής, τους μουσουλμάνους Πομάκους (μια σλαβόφωνη ομάδα που ζει στη δυτική Θράκη κατά μήκος των συνόρων με τη Βουλγαρία) και τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους Ρομά. Το συνολικό μέγεθος των τριών ομάδων εκτιμάται σε 120.000 ανθρώπους, με την πλειονότητά τους να ζει

⁵¹ Λεζέ, *Η στάση των εφήβων Ελληνοποντίων παλιννοστούντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση απέναντι στην Ελληνική Γλώσσα*, σσ. 56-60.

⁵² Safran, W., "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return", *Diaspora* 1 (1), 1991, pp. 83-99.

στη Θράκη. Ωστόσο, μερικοί μουσουλμάνοι Τσιγγάνοι, πέντε με δέκα χιλιάδες άτομα, ζουν στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας, κάτω από εξαθλιωμένες συνθήκες σε γενικές γραμμές. Η δεύτερη σημαντική μειονοτική ομάδα στην Ελλάδα, των Τσιγγάνων, εκτιμάται στις 120.000 άτομα. Οι περισσότεροι έχουν εγκαταλείψει τον παραδοσιακό νομαδικό τρόπο ζωής και σήμερα κατοικούν σε εξαθλιωμένες περιοχές στα περίχωρα πολλών μικρών και μεγάλων πόλεων». ⁵³

Είναι αναντίρρητη η επισήμανση, ότι όσον αφορά στον επιμερισμό εργασίας των μεταναστών ή μειονοτικών ομάδων, είχε και έχει έναν προδιαγεγραμμένο και προφανή χαρακτήρα, οπότε και στην κοινωνική διαστρωμάτωση οι μετανάστες λαμβάνουν μια συγκεκριμένη θέση. ⁵⁴ Επιπροσθέτως, υπαρκτή είναι και η θεώρηση που υποστηρίζει, ότι οι μειονοτικές κοινωνικές ομάδες υποδουλίζουν και υποθάλλουν την τάση της άκριτης εργοδοσιακής κηδεμονευσιμότητας. Κατά την Πετράκη «στην Ξάνθη, τις γυναίκες, ενώ τις ενώνει η κατάσταση του κοινωνικού φύλου, τις διαφοροποιεί η αναγωγή τους σε άλλα εθνικά, γλωσσικά, θρησκευτικά και ίσως καταναλωτικά σύνολα. Για όσες είναι και γυναίκες και μουσουλμάνες η θέση τους στην αγορά εργασίας θα καθορισθεί διπλά: από το φύλο και από τα σοβαρά μειονεκτήματα που προκύπτουν ως αποτέλεσμα ενός συνολικού κοινωνικού στιγματισμού. Οι μουσουλμάνες εργάτριες αποτελούν μια κατηγορία εργατικού δυναμικού, σαφώς κατώτερης κοινωνικής αξίας από τις χριστιανές εργάτριες... Η ομάδα εργατικού δυναμικού η οποία εμφανίζεται ως η πλέον ευάλωτη... είναι οι μουσουλμάνες εργάτριες. Η συμμετοχή τους στις μεγάλες επιχειρήσεις είναι πολύ μικρή και αφορά για τη συντριπτική τους πλειοψηφία συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου... Όμως η θεσμική εχθρότητα που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενοι της μουσουλμανικής μειονότητας στην προσπάθειά τους να βρουν εργασία, δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα εργασιακής και άρα ευρύτερης κοινωνικής ένταξης, ωθεί τη στιγματισμένη εργασιακή ομάδα σε ανελεύθερες συμπεριφορές υπό την πίεση του φόβου της απόλυσης, της απειλής της ανεργίας και της ανάγκης επιβίωσης. Η ανελευθερία με την οποία διαχειρίζονται την εργασιακή τους θέση οι μουσουλμάνες εργάτριες, τις καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτες απέναντι στις όποιες πιέσεις ασκούνται από

⁵³ Παπανδρέου, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα*. σ. 29.

⁵⁴ Zolberg, Aristide, 'The Next Waves: Migration Theory for a Changing World' *IMR*, 23 (3), 1989, 403-430.

την πλευρά της εργοδοσίας σε θέματα αμοιβών, εργασιακής νομιμότητας, υπερωριακής απασχόλησης, υποβάθμισης εργασιακών συνθηκών».⁵⁵

Αρα, αντιλαμβάνεται κανείς την επικυριαρχία του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού και της έλλειψης ανεκτικότητας, τα οποία δυστυχώς δεν παρουσιάζουν πρωτοτυπία εμφάνισης μόνο στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων, αλλά σημειώνουν έξαρση και στον εργασιακό τομέα με την μορφή της εργασιακής χειραγώγησης και καταστρατήγησης των εργασιακών δικαιωμάτων: «ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι η έννοια μέσω της οποίας περιγράφονται, ορίζονται και ερμηνεύονται σήμερα τα κοινωνικά προβλήματα. Είναι μια θεματική που ξεκινά από τη Γαλλία για να ορίσει κατ' αρχήν τα νέα προβλήματα κοινωνικής αποσταθεροποίησης πρώην εν δυνάμει μισθωτών πληθυσμών, ως αποτέλεσμα της ανεργίας και της κρίσης του παραγωγικού συστήματος, για να γενικευτεί προοδευτικά στο χώρο της Ε.Ε., ως η έννοια στην οποία ομαδοποιούνται και μέσω της οποίας επαναδιατυπώνονται όλα τα κοινωνικά προβλήματα, ανεξάρτητα της φύσης τους και της επιστημονικής προβληματικής θεμελίωσής τους και με βάση το κοινό γεγονός ότι αποτελούν προβλήματα, ότι θέτουν πρόβλημα στην κοινωνία... Η ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού, αν και εμφανίζεται ως ένα περιγραφικό εργαλείο κοινωνικής πολιτικής, θεμελιώνεται σε μια ορισμένη θεωρητική αντίληψη για τον κοινωνικό κόσμο, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει ενότητα στην κοινωνική δομή. Η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού περιγράφει έναν κατακερματισμένο κοινωνικό ιστό, του οποίου οι προβληματικότητες δε συναρθρώνονται, δεν έχουν καμιά σχέση οι μεν με τις δε, παρά ως προβληματικότητες, ως μη κανονικότητες. Ανακατασκευάζεται έτσι το κοινωνικό πρόβλημα ως περιπτώσεις προβλημάτων που στερούνται συνοχής, ενώ ο ίδιος ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού αφορά μια περιπτωσιολογία ομάδων, των οποίων η σχέση με τη συνολική δομή μένει απροσδιόριστη και μη συζητήσιμη».⁵⁶

Όπως επισημάναμε και σε πρότερη ενότητα η μετανάστευση με οικονομικά και πολιτικοκοινωνικά κυρίως κίνητρα στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου και προς τα παγκόσμια - υπερπόντια και ευρωπαϊκά κέντρα οικονομικής υποδοχής κατά τη διάρκεια τόσο του 20^{ου} αιώνα, όσο και του 21^{ου} αιώνα αποτέλεσε μείζον κοινωνικό,

⁵⁵ Πετράκη, Γεωργία, Χριστιανές και μουσουλμάνες εργάτριες ενδύματος στην Ξάνθη, *Ο Πολίτης*, τ. 10, Αθήνα 1995, σσ. 19-21.

⁵⁶ Πετράκη, Γεωργία, Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες “αναγνώσεις” του κοινωνικού προβλήματος, στο *Κοινωνικές ανισότητες-Κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998, σσ. 19-24.

πολιτικό, οικονομικό, δημογραφικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα.⁵⁷ Είναι αξιοσημείωτο επίσης το γεγονός, ότι ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων αναγκάστηκαν ή επέλεξαν να μεταναστεύσουν και από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές με σκοπό την βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους⁵⁸ και προκειμένου να ανεύρουν νέες οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες.

⁵⁷ Cole, W.E., and Sanders, R.D., Internal migration and urban employment in the Third World, *American Economic Review*, 75(3), (1985), pp. 481–94, Coleman, D, ‘The United Kingdom and International Migration: A Changing Balance’, in Farsmann, H. and Munz, R., (eds.), *European Migration in the Late Twentieth Century: Historical Patterns, Actual Trends, and Social Implications*, International Institute for Applied Systems Analysis, England: Edward Elgar Publishing Limited 1994, Connell, J., Dasgupta, B., Laishley, R. and Lipton, M. *Migration from Rural Areas: The Evidence from Village Studies*, Delhi: Oxford University Press 1976.

⁵⁸ Dang, N.A., ‘The role of rural-to-urban migration in the cause of rural development’, *Sociological Review* 4(60),(1997), pp.15-19.

III. Μετανάστευση του 20^{ου} – αρχές 21^{ου} αι.

Η έννοια της μετανάστευσης στη σύγχρονη εκδοχή της, τις περισσότερες φορές είναι συνυφασμένη με διάφορες μορφές κοινωνικών, εργασιακών και οργανωτικών προβλημάτων και βρίσκεται σε παράλληλη σχέση και πορεία με την οργάνωση, αλλά και την εξέλιξη μεταναστευτικών ρευμάτων διαφόρων εθνικότητων στον ίδιο χώρο και χρόνο χωρίς να είναι δυνατόν σε καμία περίπτωση να υπάρξει ένα ομοιογενές μεταναστευτικό σύστημα, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ως ενιαία.⁵⁹ Δεν πρέπει να παραβλεφθεί πως γύρω από το φαινόμενο της μετανάστευσης που χάνεται στους αιώνες δημιουργήθηκαν πολλοί μύθοι και στερεότυπα. Ήδη από τα μέσα του 20^{ου} αι. ως τις αρχές του 21^{ου} αι., παρατηρήθηκε μια σημαντική αποδυνάμωση των συγκεκριμένων πολιτιστικών, οικονομικών και εθνικών δεδομένων, που χαρακτήριζαν τις προγενέστερες μεταναστευτικές εισροές και εκροές, λόγω της ανάδειξης νέων κυμάτων μετανάστευσης, τα οποία προέρχονται από οικονομικούς κολοσσούς, όπως είναι η Κίνα⁶⁰ και εξάγουν νέες εμπορικές μεθόδους και φθηνά προϊόντα, καθώς και νοοτροπίες οικονομικού κυρίως χαρακτήρα.⁶¹

Ο κόσμος ήδη από τις αρχές του αιώνα, παραδομένος στη δίνη κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών προβλημάτων, πολεμικών συγκρούσεων και αναταραχών, με χαμηλούς δείκτες ανάπτυξης, πολλαπλές κρατικές εξαρτήσεις, χρέη και μεγάλη ποσοστά ανεργίας, αποπειράθηκε μέσω της μετανάστευσης να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, ιδίως στην περιοχή της μεσογειακής λεκάνης που αντιμετώπισε συναφή προβλήματα. Το μεταναστευτικό δυναμικό, αρχίζει από το συγκεκριμένο χρονικό σημείο και εξής να παρακολουθεί σχεδόν ακατάπαυστα τα ρεύματα μεταναστευτικής εκροής προς τα οικονομικά κέντρα υποδοχής των Η.Π.Α.,⁶² Αυστραλίας, Βραζιλίας,

⁵⁹ De Haan, A. and Rogaly, B., 'Introduction: Migrant Workers and Their Role in Rural Change', *Journal of Development Studies* 38(5), (2002), pp. 1–14.

⁶⁰ Matthews, R. and Nee, V., Gender inequality and economic growth in rural China, *Social Science Research* 29, (2000), pp. 606–632.

⁶¹ Huang, P., When young farmers leave the farm: What will happen to rural development in China when rural-urban migration takes place at a high pace under impacts of globalisation? In: Lindqvist, C. ed. *Globalization and Its Impact*, Stockholm: FRN. (2000), Huang, P. Jiankang zhengce [Health policies], in: Wang L. and Zhu L. eds. (2002) *Houfan Diqude Fazhan Tujing Xuanze: Yunnan Zangqu Anli Yanjiu* [Choosing Ways of Development in Underdeveloped Areas: A Case Study of the Tibetan Prefecture in Yunnan Province], Beijing: Jingji Guanli Chubanshe 2002, Huang, P. 2002–2003 shehui xingshi zong baogao [General report on the social situation in China: 2002–2003], in: Ru, X. et al (2003) *Shehui Lanpishu 2003: Zhongguo Shehui Xingshi yu Yuce* [Blue Book of Society 2003: Analysis and Prospect of the Social Situation in China], Beijing: Sheke Wenxian Chubanshe 2003.

⁶² Bean, F. D., B., Edmondson and J. S. Passel (eds), *Undocumented Migration to the US: ICRA and*

Αργεντινής, Βελγίου, Ολλανδίας, Κεντρικής Αφρικής, Νοτιοαφρικανικής Ένωσης και Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Οι χώρες αυτές αποτέλεσαν στο παρελθόν και αποτελούν και στην σύγχρονη εποχή τα σημαντικότερα και τα πλέον πολυπληθή κέντρα υποδοχής των νοτιοευρωπαϊών κυρίως μεταναστών, των οποίων η οικονομική μετακίνηση είναι και η πολυπληθέστερη, εντούτοις τα οφέλη που αποκομίζουν οι κοινωνίες από την εισροή τους είναι δυσανάλογα πιο μεγάλα από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν ως προς την αφομοίωσή τους. Επαναλαμβάνουμε, ο όρος αφομοίωση εκλαμβάνεται εννοιολογικά ως συνώνυμο των εννοιών της ένταξης και της ενσωμάτωσης.⁶³

Μάλιστα, πολλές φορές κατά τη διάρκεια του αιώνα επιχειρήθηκε να προβληθεί η μετανάστευση, ως η ιδανική λύση για την άμβλυνση ορισμένων κοινωνικών προβλημάτων, όπως η έξοδος από την φτώχεια, τα χρέη, τις πολιτικές διώξεις κ.ο.κ., προβαλλόμενης και της σημαντικής αρωγής που προσφέρουν οι μετανάστες στην εθνική οικονομία από την εισροή ξένου συναλλάγματος και τεχνογνωσίας, προβολές οι οποίες αναπτύχθηκαν κυρίως για να λειτουργήσουν παρωθητικά στην επιλογή του εργατικού δυναμικού προς χάρη της μεταναστευτικής φυγής. Η κοινωνική θέση των μεταναστών στους χώρους υποδοχής, καθορίστηκε από πολυδύναμους κοινωνικούς παράγοντες, όπως η ατομική ταυτότητα, η εθνική παρακαταθήκη, η συλλογική κοινωνική συνείδηση, η εκπαίδευση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, όσο και με τις απαιτήσεις και τη συλλογική στάση του κυρίαρχου εθνικού και συλλογικού σώματος της χώρας υποδοχής. Εκ πρώτης όψεως ηχεί κάπως παράδοξο να θεωρεί κανείς ως προσδόκιμη και εφικτή την διατήρηση των εθνικών, ιστορικών, γλωσσικών και εθιμικών χαρακτηριστικών⁶⁴ των μεταναστευτικών ρευμάτων ή ακόμη και την ταχεία ευόδωση της ελπίδας προς παλιννόστηση.⁶⁵

the Experience of the 1980s, Washington: The Urban Institute Press, 1990, Bean, F. D. et al.

‘Undocumented Mexican Immigrants and the Earnings of other Workers in the United States’, *Demography* 25 (1) 1988, pp. 35–52, Bustamante, J., ‘Undocumented Migration from Mexico’ *IMR* 2, 1977, pp. 147–149.

⁶³ Massey, D., ‘Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration’, *Population Index* 56, 1, Princeton, New Jersey 1990, pp. 3–26.

⁶⁴ Russell, Sharon Stanton, *International Migration, Implication for the World Bank*, Geneva, 2003.

⁶⁵ Siddiqui, T., ‘Migration as a Livelihood Strategy of the Poor: The Bangladesh Case’, paper presented at the Regional Conference on *Migration, Development and Pro-Poor Policy Choices in Asia*, jointly organized by DFID, UK and RMMRU in Dhaka, 22–24 June, 2003, Siddiqui, T., ‘Bangladesh: The Complexities and Management of Out-Migration’, in Pong-Sul Ahn (ed.), *Migrant Workers and Human Rights: Out-Migration from South Asia*, Geneva: ILO 2004, Siddiqui, T., *Institutionalising Diaspora Linkage: The Emigrant Bangladeshis in UK and USA*, Ministry of Expatriates’ Welfare and Overseas Employment, Government of Bangladesh and IOM, Dhaka 2004, Siddiqui, T and C R Abrar ‘Contribution of Returnees: An Analytical Survey of Post return Experience’, IOM/UNDP, Geneva 2000, Siddiqui, T and C R Abrar, ‘Migrant Workers’ Remittances and Micro finance in Bangladesh’, *Working Paper* 38, ILO, Geneva 2003.

Σε ιδιόζουσα θέση, στην ανάλυση στην οποία προβαίνουμε σχετικά με τις διάφορες παραμέτρους των μεταναστευτικών ρευμάτων, τοποθετείται ο άξονας της κοινωνιολογίας του φύλου.⁶⁶ Οι σύγχρονες μεταναστευτικές εισροές και εκροές συναπαρτίζονται και από τα δύο φύλα και όχι όπως επισυνέβαινε στο παρελθόν, κατά αποκλειστικότητα σχεδόν από άνδρες.⁶⁷ Η έκθεση της γυναίκας⁶⁸ και του παιδιού, στις νέες συνθήκες, εξαιτίας του μεταναστευτικού κύματος και των αλλαγών που αυτό επιγεννά, συνεπάγεται όχι μόνο την αλλαγή εργασιακού περιβάλλοντος αλλά και των κινδύνων που αυτός ο μετασχηματισμός ελλοχεύει. Και αυτό διότι η μετανάστευση προσλαμβάνει διάφορες εκούσιες ή ακούσιες μορφές. Και διακρίνεται σε λαθραία (human smuggling) ή ακόμη και σε βίαιη και καταναγκαστική (forced migration), η οποία ελλοχεύει και επιφέρει πολλές φορές αρκετούς κινδύνους (human trafficking).⁶⁹

Η εξέλιξη αυτή σχετικά με την διάκριση των μεταναστεύσεων και των παρελκόμενων προβλημάτων τους, αναδύει το πρόβλημα της καταστρατήγησης της

⁶⁶ Nagel, J., Masculinity and nationalism: Gender and sexuality in the making of nations, *Ethnic and Racial Studies* 21(2), (1998), pp.242-269, Nelson, K., *Young minds in social worlds: Experience, meaning, and memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press 2007, Nelson, K., & Fivush, R. The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory, *Psychological Review* 111(2), (2004), pp. 486-511, Nesdale, D., & Flessler, D., Social identity and the development of children's group attitudes, *Child Development* 72(2), (2001), pp. 506-517.

⁶⁷ Μουσουρού, Λ., *Γυναίκα και Απασχόληση*, Αθήνα: Gutenberg - Γ.& Κ. Δαρδανός 2005, Boyle, P., 2002 'Population Geography: Transnational Women on the Move' *Progress in Human Geography* 26(4) (2002): 531-543, Brennan, Denise, *What's Love Got to do with it?* Durham: Duke University Press 2004, Hardill, I., Gender Perspectives on British Expatriate Work. *Geoforum* 29 (3) 1998, pp. 257-268, Hardill, I., *Gender, Migration, and the Dual Career Household*, London: Routledge, 2002, Hartl, K., *Expatriate Women Managers: Gender, Culture and Career*, München u.a.: Hampp, 2003, Kofman, E. and Raghuram, P., Gender and skilled migrants: into and beyond the workplace, *Geoforum* 36, (2005), pp. 149-154, Kurotani, S., *Home Away from Home: Japanese Corporate Wives in the United States*, Durham: Duke University Press, 2006, Willis, K. D. and Yeoh, B. S. A., Gender and Transnational Household Strategies: Singaporean Migration to China. *Regional Studies* 34 (3) 2000, pp. 253-264, Yeoh, Brenda/ S. A. Khoo, Louisa-May, Home, Work and Community: Skilled International Migration and Expatriate Women in Singapore', *International Migration*, Vol. 36 (2), (1998), pp. 159-186, Siddiqui, T, Md. Jalal Uddin Sikder and K N M Hossainul Huq 'Work Condition of Bangladeshi Factory Workers in the Middle Eastern Countries', RMMRU and WARBE, Colombo 2004.

⁶⁸ Kofman, E and R. Sales, 'Migrant women and exclusion in Europe' *The European Journal of Women's Studies* 5 (3-4), 1998, pp. 381-89, Lutz, Hema 'At your service, madam! The globalization of domestic service', *Feminist Review* 70, 2002, pp. 89-103.

⁶⁹ Shamim, I., 'Trafficking in Women and Children: A Human Rights Concern', in C R Abrar edited *On the Margin: Refugees, Migrants and Minorities*, RMMRU, Dhaka 2000, Shamim, I., Trafficking in women and children: A human rights concern. In: Abrar, C.R. ed. *On the Margin: Refugees, Migrants and Minorities*. Dhaka: RMMRU 2000, Siddiqui, T., Rashid, R., Karim, K. R. and Alam, N., *Trafficking of Women and Children: Bangladesh Perspective*, mimeo, Dhaka: RMMRU 2003, Skeldon, R., Trafficking: A perspective from Asia, *International Migration Quarterly Review* 38 (3) (2000), pp. 7-30, Skeldon, R., Exploratory policy paper, in: *Labour Migration and Trafficking Within the Greater Mekong Subregion*, ILO TICW-project and UN IAP, ILO-IPEC, Geneva: ILO. 2001, pp. 35-67, Emke Pouloupoulos I., Trafficking in Women and Children: Greece, a country of destination and transit, Institute for the study of the Greek Economy (IMEO) – Greek Society of Demographic Studies (ΕΔΗΜ), Athens 2001, p. 9.

αναγνώρισης των δικαιωμάτων του μετανάστη. Θα ήταν ανεδαφικό να ισχυριστεί κάποιος ότι δεν υφίστανται παραβιάσεις, ιδίως όταν στην διαφορετικότητα, προσάπτεται το ιδίωμα της «ετερογένειας»⁷⁰ και της ετερότητας, ως γενεσιουργών αιτιών της απώλειας της εθνικής και κοινωνικής ενότητας του γηγενούς σώματος του αστικού χώρου εγκατάστασης. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι το γεγονός της έλλειψης ανοχής του διαφορετικού επισύρει τα κοινωνικά προβλήματα του διχασμού και του κοινωνικού αποκλεισμού. Εξαιτίας αυτού του επιχειρήματος της διασάλευσης της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης, ως απόρροια της μεταναστευτικής εισδοχής, σε πολλές εθνικές ομάδες μεταναστών τους προσάφθηκε η κατηγορία της έλλειψης κοινωνικής προσαρμογής, της παραβατικότητας, που σημαίνει την τάση και την ροπή των ατόμων και των ομάδων προς παράβαση τυπικών και άτυπων κοινωνικών κανόνων, της οκνηρίας, ιδίως όσον αφορά στους έγχρωμους κυρίως μετανάστες και της εγγενούς διανοητικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ανεπάρκειας.

Ως αέναο και ανεξάλειπτο αντίδοτο στον κοινωνικό αποκλεισμό και στην δημιουργία των γκέτο, επινοείται από τους μετανάστες η διαχρονική σύσταση οργανωμένων συλλόγων, η σθεναρή υποστήριξη της ανέγερσης μειονοτικών σχολείων, εκκλησιών, πολιτιστικών, πολιτικών και κοινωνικών σωματείων, τα οποία συντρέχουν την εθνική συγκρότηση, την εθνική συσπείρωση του μεταναστευτικού στοιχείου και την ισχυροποίησή του στην κοινωνία της διασποράς. Δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητο το γεγονός, ότι ένας ικανός αριθμός μεταναστών επιφέρει αξιοσημείωτες επιτυχίες στον οικονομικό, κοινωνικό και επιστημονικό τομέα, λόγω της ακαταμάχητης εργατικότητας,⁷¹ χωρίς να αποκλείονται και περιπτώσεις οικονομικών μεταναστών, οι οποίοι παρέμειναν στην αφάνεια και την οριακή επιβίωση επιδιώκοντας την παλιννόστηση, ή εξαιτίας της ανάληψης εργοδοσιακής κηδεμονευσιμότητας ή εξαιτίας της στοχοθετικής διαψευσιμότητας.

Σε γενικές πάντως γραμμές η επίσημη μεταναστευτική πολιτική⁷² των χωρών υποδοχής (αγγλοσαξονικών κυρίως) από τις αρχές του 20^{ου} αι., έως και τις μέρες μας, με αιχμή του δόρατος τη γλωσσική συστηματοποίηση, την εκπαιδευτική αναθεώρηση

⁷⁰ Πετρινώτη, Ξ., 'Η ετερογένεια των μεταναστών και η εθνική ετερότητα. Μια ολοκληρωμένη εικόνα', *Σύγχρονα Θέματα* 54, Ιανουάριος-Μάρτιος (1995), σσ. 44-48.

⁷¹ Castles, S., & Kosack, G. *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, London/Oxford: Oxford University Press 1985, Clifford, J. "Diasporas," *Current Anthropology* 9 (3) 1994: pp. 302-338, Cohen, R., *Global Diasporas: An Introduction*, Seattle: University of Washington Press 1997.

⁷² Έμκε-Πουλοπούλου, Η., *Μεταναστευτική Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 2007. Πρβλ. Doyle, J. and Nathan, N., *Wherever Next? Work in a Mobile World*, London: The Industrial Society, 2001, Favell, A., 'Games Without Frontiers? Questioning the Transnational Social Power of Migrants in Europe', *European Journal of Sociology* 44, 2003, pp.397-427.

και την κοινωνική αρωγή και παρέμβαση και με την συνεπικουρία και της νομοθετικής κάλυψης, αποπειράθηκε να συστήσει ένα σύστημα αφομοίωσης της δεύτερης γενιάς μεταναστών, αποσκοπώντας και προσβλέποντας σε μια ενιαία πολιτιστική και κοινωνική εναρμόνιση. Στις ΗΠΑ,⁷³ Καναδά και Αυστραλία, η αβέβαιη και αντιφατική εν πολλοίς πολιτική, σχετικά με την εκπαιδευτική ενσωμάτωση των οικονομικών μεταναστών στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, οδήγησε τους μικρούς μετανάστες, για μεγάλο χρονικό διάστημα σε μια ελλιπή εκπαιδευτική ανάπτυξη και σε μια δυσμενή σχολική προσαρμογή.⁷⁴

Η χώρα μας βρέθηκε απροετοίμαστη στην προοπτική μιας πολυπολιτισμικής αναδιάρθρωσης, ενόψει της μεγάλης εισροής από πολιτικούς και οικονομικούς κυρίως μετανάστες κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Οι κυβερνητικοί προβληματισμοί και οι επακόλουθοι χειρισμοί στις ζυμώσεις που επιγεννούσε το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν εκτεταμένοι. Το κύριο ζητούμενο στην έρευνά μας, είναι η εξέταση των συνθηκών και τα σχήματα των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων γενικά των χωρών υποδοχής, καθώς και η συσχέτιση - αλληλεπίδραση των παραπάνω συσχετισμών στις παντοειδείς ιδεολογικές και κοινωνικές παραδόσεις που παρεμπόδιζαν ή προσείλκυαν την κοινωνική ενσωμάτωση και αφομοίωση των μεταναστών. Θα αποπειραθούμε μέσα από την έρευνά μας, η οποία έχει και εμπειρικό τμήμα, με την ανάλυση των παρεχομένων ερωτηματολογίων, να εξετάσουμε και να αναλύσουμε την στάση της ελληνικής κοινωνίας και τα ιδεολογικά πιστεύω, ιδίως του αλβανικού μεταναστευτικού κύματος, μέσα από μια συγκριτική μελέτη και της διεθνούς μεταναστευτικής εμπειρίας. Αποκώμα της έρευνάς μας είναι η θεώρηση ότι, γενικά η αντιμετώπιση της μεταναστευτικής εισδοχής από ένα οποιοδήποτε κοινωνικό μόρφωμα, καταρχήν είναι γεμάτη από ιδεολογικές και κοινωνικές αντιφάσεις, εξαιτίας αυτής της καινής μεταναστευτικής εμπειρίας. Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός, τροφοδοτεί ή την επιγένεση αποσχιστικών –ισμών (μειονοτικών-πλειοψηφικών-διεθνιστικών) ή την κατά Habermas κοινωνική αλληλεγγύη, η οποία είναι και το μόνο αντίδοτο στην ψυχολογία του χειραγωγήσιμου ξενικού υποκειμένου.⁷⁵

⁷³ Βλ. Portes, Alejandro, and Rubén G. Rumbaut, *Immigrant America: A portrait*, Berkeley: University of California Press 2006.

⁷⁴ Waters, Mary C., and Reed Ueda, (eds), *The new Americans: A guide to immigration since 1965*, Cambridge, MA and London: Harvard University Press 2007.

⁷⁵ Chaliand, Gérard and Rageau, Jean-Pierre, *The Penguin Atlas of Diasporas*, Harmondsworth: Penguin 1995, Cohen, Robin, (ed), *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, Hoerder, Dirk, *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium*, Durham: Duke University Press, 2002, Hoerder, Dirk, and Leslie Page, Moch (eds), *European Migrants: Global and Local Perspectives*, Boston: Northeastern University Press, 1996), pp.

Πάνω σ' αυτόν τον άξονα συστήθηκε και συστήνεται, μια καταρχήν επιλεκτική μορφή κοινωνικής διάκρισης των ξένων εν σχέσει με τους γηγενείς, που διαχρονικά επιγεννά την ξενοφοβία και παράγει το διαφυλετικό ρατσιστικό μίσος. Εντούτοις, σε επιγενέστερες χρονικές περιόδους από τον χρόνο της μεταναστευτικής εισδοχής, διαχρονικά επέρχεται η αναγνώριση της προσφοράς των οικονομικών μεταναστών στον μετασχηματισμό του κοινωνικού μορφώματος.⁷⁶

Αναπόφευκτα η μετανάστευση των ημερών μας σχετίζεται με τους μηχανισμούς προώθησης διαφόρων ιδεολογιών και μοιραία συνδέθηκε με μια διευρυμένη εργατική κινητικότητα από τις ασθενέστερες οικονομικά χώρες προς τις πιο εύρωστες. Αναντίλεκτα η μεταναστευτική κινητικότητα συνάπτεται και κατά προέκταση ταυτίζεται με τον άκρατο εκβιομηχανισμό. Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι. η μεταβολή των πολιτιστικών συνθηκών και η σταδιακή διεθνοποίηση της οικονομίας, επέβαλε τις μετακινήσεις πληθυσμών από τις περιφερειακές και αδύνατες οικονομίες προς τις βιομηχανικές μητροπόλεις της Ευρώπης, της Αμερικής και της Αυστραλίας. Η μετανάστευση είναι ταυτισμένη εν πολλοίς με κοινωνικές και χωροταξικές μεταβολές και διαφοροποιήσεις. Η μεταφορά και από ένα γνωστό κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό σύστημα σ' ένα άγνωστο κοινωνικοπολιτικό σύστημα, συνεπιφέρει, άμεσες καθοριστικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνέπειες.

Η δυσχέρεια της ένταξης και η ενεργοποίηση της πρώιμης, όσο και αναγκαίας προσαρμογής και κοινωνικής εναρμόνισης του νέου μετανάστη από τη μία, όσο και η προσομοίωσή του μέσα από ξένα παραδοσιακά και κοινά αναγνωρίσιμα μοντέλα κοινωνικοποίησης και επικοινωνιακών δυνάμεων από την άλλη, καθιστούν εξαιρετικά βασανιστική την αναγκαιότητα του ατόμου αυτού να αναπτύξει μια δομημένη ατομική ή ομαδική εξαρτημένη υποστήριξη προκειμένου όχι μόνον να επιβιώσει αλλά και να προσαρμοστεί και να εργαστεί στο ανάλογο σύστημα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης και στον τύπο του πολιτισμού που χαρακτηρίζει τη βιομηχανική κοινωνία.⁷⁷

21-51, Cohen, Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, London: Routledge, 2001, pp. 62-124.

⁷⁶ Kritz, Mary M., Lin L.Lim and Hania, Zlotnik, (eds), *International Migration Systems: a Global Approach*, Oxford: Clarendon Press 1992, Massey, D.S., and Taylor, J.E., (eds), *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market*, Oxford: Oxford University Press 2004.

⁷⁷ Vertovec, Steven, and Cohen, Robin, (eds.), *Migration, Diasporas and Transnationalism*, Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1999, pp. 13-27, Kunz, E., 'The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement', *IMR* 7 (2), 1973, 125-46, Kunz, E., 'Exile and Resettlement: Refugee Theory', *IMR* 15 (1), 1981, 42-51, Massey, Douglas, M., 'Theories of International Migration: A

IV. Μετανάστευση και κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά

Όλες οι μελέτες που αφορούν στην μετανάστευση, ιδίως στην μετανάστευση οικονομικού φάσματος, διέπονται από τους κοινωνιολογικούς νόμους που συντάσσονται με την αυτονόητη μετάβαση του μετανάστη από ένα πλαίσιο οικονομικά και πολιτιστικά καχεκτικό, σε μια κοινωνία που προσφέρει και παρέχει πολλές δυνατότητες οικονομικής και πολιτιστικής ανάκαμψης. Το κύριο ιδίωμα της μεταναστευτικής κίνησης αφορά όχι μόνο στην πληθυσμιακή αύξηση, η οποία είναι απαραίτητη σε μειονεκτικές πληθυσμιακά χώρες, αλλά κυρίως αφορά στην μεταφορά του ανθρώπινου εργατικού δυναμικού,⁷⁸ με όλες τις ευεργετικές συνέπειες που αυτό συνεπάγεται.⁷⁹

Δεν νοείται αντίρρηση στο επιχείρημα ότι, όπως και κάθε άνθρωπος,⁸⁰ κατά τούτο και ο μετανάστης, δεν μπορεί να απαλλαγεί από την ατομική του εθνική, κοινωνική και θρησκευτική ταυτότητα⁸¹ σε όλα τα πλαίσια, στα οποία καλείται να ενσωματωθεί, όπως το κοινωνικό, το εργασιακό, το πολιτιστικό⁸² κ.α. Και είναι αδιαμφισβήτητη η προσκόλλησή του με την προγενέστερη ταυτότητά του,⁸³ καθ' όσον ήδη είναι

Review and Appraisal' *Population and Development Review* 19 (3), Sept. 1993, 431–669, Massey, Douglas M., 'An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case' *Population and Development Review* 20 (4), Dec. 1994, 699–751.

⁷⁸ Meillassoux, C., "Gegen eine Ethnologie der Arbeitsimmigration in Westeuropa," in "Dritte Welt" in *Europa: Probleme der Arbeitsmigration*, eds. J., Blaschke, & K., Greussing, Frankfurt/M.: Syndikat 1980, pp. 53–59.

⁷⁹ Castles, Stephen, and M., Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke: Macmillan, 2003, pp. 56-128.

⁸⁰ Βλ. Κατάκη, Χάρης., *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής Οικογένειας*, Κέδρος, Αθήνα 1984. Πρβλ. Φραγκουδάκη, Άννα, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήση, Αθήνα 1985.

⁸¹ Παύλου, Μ., «Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητροπόλης», στο Μαρβάκης, Αθ., Παρσάνογλου, Δ. και Παύλου, Μ., (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2001, σσ. 127-163, Γαλάνης, Γ., 'Η Γνώμη των Κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς στην Ελλάδα', *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.* 6, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1993), Πετράκου, Η., «Η κατασκευή της μετανάστευσης στην Ελλάδα», στο Μαρβάκης, Α., Παρασσανόγλου, Δ. και Παύλου, Μ. (επιμ.), *Οι μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2001, Τρουμπέτα, Σ., 'Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του «άλλου» και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (2000), 101-102/Α'-Β', σσ. 137-176.

⁸² Ψημμένος, Ι., 'Εργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και Μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό', στο Φαινόμενα Κοινωνικής Παθολογίας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΓΓΑΕ 2000, Τριανταφυλλίδου, Α. 'Οι «άλλοι» ανάμεσά μας – ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες', στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας 1998, σσ. 488-499.

⁸³ Chambers, Iain, *Migrancy, culture, identity*, London: Routledge 1994, pp. 22-88, Cohen, Myron L., 'Being Chinese: the peripheralization of traditional identity', *Daedalus* 20 (2), (1991), pp. 113–35, Cohen, Robin 'A diaspora of a diaspora? The case of the Caribbean', *Social Science Information* 31 (1), (1992), pp. 193–203.

επιφορτισμένος από τον τόπο καταγωγής του με μια προδιαγεγραμμένη ταυτότητα,⁸⁴ της οποίας η αναπαραγωγή είναι ακώλυτη, αδιάλειπτη και άσβεστη μέσα στο νου του και στην ψυχή του. Αυτή η ταυτότητα ως κτήμα και παρακαταθήκη στο χώρο μετάβασής του, αναπόφευκτα θα υποπέσει σε κριτική, υπαγόμενη στις στερεοτυπικές⁸⁵ αντιλήψεις και στον κοινωνικό αποκλεισμό,⁸⁶ εκ μέρους του γηγενούς πληθυσμού και ίσως να υποστεί αν όχι μεταμόρφωση και μετασηματισμό, μια μετάλλαξη, όχι με την έννοια της ιδεολογικής μεταστροφής, αλλά με την σημασία της κοινωνικής ανθεκτικότητας και προσαρμογής, προκειμένου να διάγει έναν κοινωνικό βίο χωρίς κλυδωνισμούς και κοινωνικούς αποκλεισμούς. Η έρευνά μας αυτό ακριβώς απέδειξε, δηλαδή πως, αν και η επικυριαρχία της εθνικής ταυτότητας μαζί με την θρησκευτική, δεν μεταποιούνται με μεγάλη ευχέρεια ή αν επισυμβαίνει κάτι τέτοιο, υφίσταται πολύ αμυδρά και εξαιτίας ιδιαιτέρων συνθηκών, εντούτοις, όσον αφορά στο εμπειρικό μας δείγμα, το οποίο αφορούσε στους Αλβανούς μετανάστες, ιδίως οι μικροί μετανάστες, προκειμένου να παρεισφρήσουν στις κοινωνικές τάξεις των γηγενών, μετέρχονται το σύνηθες μέσο της σιωπής ή της επιμελούς απόκρυψης της εθνικής τους ταυτότητας. Πρόκειται για ένα είδος εθνικής μετάταξης, όπου, όπως συμβαίνει και κατά την κοινωνική μετάταξη, σημαίνει την ένταξη του ατόμου σε άλλη κοινωνική-εθνική ομάδα από εκείνη που γεννήθηκε και ανήκει, μια ένταξη που επισυμβαίνει με σκοπό την αλλαγή της θέσης στο σύστημα σχέσεων δύναμης. Η έρευνα εντούτοις, εξήγαγε επιπροσθέτως ως εύρημα, ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό στην ερώτηση για την εθνική τους ταυτότητα, οι μετανάστες την αποκαλύπτουν. Άρα, απορρέει το εύρημα, ότι η οποιαδήποτε αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας, υφίσταται αμυδρά και υπό προϋποθέσεις και αφορά κατά κόρον στην κοινωνική ταυτότητα, προκειμένου να επέλθει η προσαρμογή του στο νέο περιβάλλον και η κοινωνικοποίησή τους. Από όλα τα παραπάνω εξάγεται, πως η μεταναστευτική εμπειρία των υποκειμένων, αν δεν πέσει

⁸⁴ Mead, G. H., *Geist, Identität und Gesellschaft aus der Sicht des Sozialbehaviorismus*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 1973. Πρβλ. Rapport, N. and Dawson, A. (eds.) *Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement*. Oxford: Berg 1998.

⁸⁵ Κοιμιά, Α., Στερεοτυπικές Αντιλήψεις και τα Δύο Φύλα στην Εκπαίδευση, στην Εργασία. Ανάπτυξη Εξισοροπητικών Μηχανισμών, *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής Προσανατολισμού* τ. 50-51, 1999, σσ.171-176. Πρβλ. Ong, Aihwa, *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham: Duke University Press 1999, Puwar, Nirmal, *Space Invaders: Race, Gender and Bodies Out of Place*. New York: Berg 2004.

⁸⁶ Βλ. Λύτρας, Α., Παντέλογλου, Π., *Έκθεση για τους φορείς και τα δίκτυα καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999, και Μουσσούρου, Λ., «Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία», Κασιμάτη, Κ. (επ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg, Αθήνα 1998. Πρβλ. Καντατζόγλου, Ι., *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εντός, Εκτός και Υπό*, Σαββάλας, Αθήνα 2005. Πρβλ. Scott, S., 'Transnational Exchanges amongst Skilled British Migrants in Paris', *Population, Space and Place* (10), 2004, pp. 391-410, 707-728.

στην παγίδα των κοινωνικών προκαταλήψεων, των κοινωνικών στερεοτύπων και των κοινωνικών αποκλεισμών, δεν έχει αρνητικό πρόσημο. Εξάλλου τα στερεότυπα είναι δογματικές, υπεργενικευμένες και υπεραπλουστευμένες πεποιθήσεις, που αποδίδουν τα ίδια χαρακτηριστικά σε όλα τα μέλη μιας εθνικής ή κοινωνικής ομάδας. Πρόκειται δηλαδή, για μια προκατασκευασμένη, παραποιημένη και παραμορφωτική εικόνα που προβάλλει φανταστικά χαρακτηριστικά ή υπερτονίζει κάποια άλλα πραγματικά με μειωτικό τρόπο και με συγκεκριμένο σκοπό, ενός ατόμου, μιας εθνικής, κοινωνικής, θρησκευτικής, πολιτικής, πολιτισμικής ομάδας(π.χ. ο φασίστας, ο αριστεριστής, ο απολίτιστος Τούρκος).

Οι παραπάνω κοινωνιολογικές και περιπτωσιολογικές ή καθολικές επισημάνσεις, αποδεικνύουν και επιδεικνύουν την σημασιολογική φόρτιση που συνεπιφέρει τόσο η χρήση των λέξεων, επιγεννώντας εθνικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις, όσο και ταυτότητα των ιδεολογιών. Όμως, όπως απέδειξε η θεωρητική και επιβεβαίωσε η εμπειρική μας έρευνα, η ανάγκη της κατά Ζίμελ κοινωνίωσης και του λειτουργισμού μέσα από την μεταναστευτική κινητικότητα, μετασχηματίζει και μεταλλάσσει το οποιοδήποτε κοινωνικό γίγνεσθαι. Η ανάλυσή μας, σεβάστηκε τις επισημάνσεις, τόσο της Γαλλικής ιστορικής σχολής των *Annales*, όσο και της Κοινωνιολογικής Σχολής του Σικάγου. Η Γαλλική ιστορική σχολή των *Annales*, κατά τον Georg Iggers στην *Ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα*,⁸⁷ δεν εκλαμβάνει την ιστορία σαν μια κίνηση μέσα σε ένα μονοδιάστατο χρόνο από το παρελθόν στο μέλλον, αλλά τονίζει τη σχετικότητα και τα πολλαπλά στρώματα του χρόνου. Οι ιστορικοί των *Annale*, διάκινται δυσμενώς στον κλασικό ιστορικισμό που πρεσβεύει τον θεμελιώδη κρατισμό και την ιστορική συνοχή, και προβάλλουν μέσα από την εγκατάλειψη του γραμμικού χρόνου και τον εστιασμό της προσοχής τους, στην κουλτούρα και τα σύμβολα, την υιοθέτηση ενός ιστορικού και ενός χρονικού πλουραλισμού, καθώς και μια συνθετότητα των κοινωνιολογικών προσεγγίσεών τους. Από την άλλη, κατά την Nancy Green, στο έργο της, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*,⁸⁸ όπως επισημαίνουμε και στο τέλος της ενότητας, η Κοινωνιολογική Σχολή του Σικάγου, πολιτικοποιεί και προασπίζει μέσα από το μεταναστευτικό ζήτημα την αφομοίωση, προτάσσοντας την αξία της έννοιας του άλλου

⁸⁷ Iggers, Georg (Γγκερς, Γκέοργκ), *Η Ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, μτφ. Παρασκευάς Μάταλας, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σσ. 73-192.

⁸⁸ Green, Nancy, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφ. Δημήτρης Παρσάνογλου, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σσ.45, 84-87, 89, 91, 97.

και της ετερότητας, χωρίς εντούτοις να οδεύει προς την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση του ζητήματος.

Η συγκριτική ανάλυση του μεταναστευτικού ζητήματος, ανοίγει νέες οδούς και χαράσσει νέες κοινωνιολογικές προοπτικές. Και όπως κάθε νέος τρόπος ζωής, μοιάζει με την προ Χριστού και την μετά Χριστόν εποχή, μιας και ο Ιησούς Χριστός χώρισε την ιστορία στα δύο, κατά τούτο και η οποιαδήποτε επιχειρηματολογία και ερμηνεία των μεταναστευτικών εισροών και εκροών, αν δεν συνεισφέρει σε μια διασχεσιακή και πλουραλιστική επιγένεση των ελπίδων, για μια καλύτερη ζωή, την οποία επιγεννά το κάθε μεταναστευτικό κύμα στις χώρες υποδοχής, δεν έχει καμιά αξία και σημασία.⁸⁹

⁸⁹ Richmond, Anthony H., 'Proactive and reactive migration' in A. H. Richmond *Global Apartheid: Refugees, Racism, and the New World Order*, Toronto: Oxford University Press, 1994, pp. 47–74.

V. Μετανάστευση και παλιννόστηση

Η Ελλάδα, έχει εμπειρία και από την εκροή-διασπορά προσφύγων, αλλά και από την εισροή-έλευση, καθώς και από επαναπατρισμό ή παλιννόστηση (return migration). Από τη δεκαετία του 1880 και εξής, αρχίζει να παρατηρείται η γνωστή εθνική μεταναστευτική πανσπερμία⁹⁰ ή αλλιώς θα μπορούσε να αποκληθεί και αλυσιδωτή μετανάστευση (chain migration), η οποία αφορά στην συνέλευση των συγγενικών προσώπων, φίλων και ομοεθνών με τον μετανάστη που ήρθε πρώτος στην χώρα της μετανάστευσης.⁹¹ Στο διάστημα 1915-1930, τα πράγματα στον ελλαδικό χώρο αρχίζουν να αλλάζουν προς το καλύτερο μετά την έλευση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες εγκαθίστανται μετά την καταστροφή και την υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων, με τρόπο ούτε εύκολο, ούτε ομαλό. Η εγκατάστασή τους, έγινε σε αγροτικές εγκαταλελειμμένες περιοχές, που με την τεχνογνωσία και την οξυδέρκειά τους, μετέβαλαν σε αξιόλογες γεωργικές καλλιέργειες, γεγονός που αποκαλύπτει την αξία και την προσφορά του μικρασιατικού δυναμικού. Την περίοδο μετά τον πόλεμο (1960 και εξής), υπήρξε στην Ελλάδα μια σημαντικής έκτασης παλιννόστηση, εξαιτίας των πολιτικών γεγονότων και των κοινωνικών ανακατατάξεων, σε χώρες όπως η Ασία και η Αφρική, λόγω της απώλειας μεγάλου μέρους των αποικιών από τους Ευρωπαίους και τις μαζικές εκδιώξεις των λευκών μεταναστών.⁹² Το ρεύμα της επιστροφής, τροφοδοτήθηκε από τις επιδιώξεις των Ελλήνων της Αιγύπτου. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα αντίστροφο πληθυσμιακό ρεύμα προς την Ελλάδα, ιδιαίτερα από την Αφρική, με χαρακτήρα περισσότερο προσφυγικό. Εύκολα βεβαίως εννοείται, ότι τα άτομα που παλιννόστησαν, αποτέλεσαν ένα σοβαρό πρόβλημα για την ελληνική κοινωνία, που ήδη την μάστιζε η ανεργία, η υποαπασχόληση, η έλλειψη κοινωνικής συνοχής, η καταρρακωμένη οικονομία. Το μεγαλύτερο κύμα παλιννόστησης, θα παρατηρηθεί μεταξύ 1972-73 και θα κορυφωθεί το 1976.

⁹⁰ Thomas, W. I., & Znaniecki, F., 1918–1921, *The Polish Peasant in Europe and America: A Monograph of an Immigrant Group*, Chicago: University of Chicago Press, 1958.

⁹¹ Archer, L. J., (ed.), *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, London: Routledge, 1988, pp. 23-122.

⁹² Plant, R., *Sugar and Modern Slavery* (London: Zed Books, 1987, pp. 56-98, Parekh, Bhikhu, 'Some reflections on the Hindu diaspora', *New Community*, 20 (4), 1994, 603–620, Peach, Ceri, 'Three phases of South Asian emigration' in Judith M. Brown and Rosemary Foot (eds), *Migration: The Asian experience*, New York: St. Martin's Press in association with St. Antony's College, Oxford, 1994, pp. 38–55.

Είναι χρήσιμο, να γνωρίζουμε πως η Ελλάδα μεταπολεμικά, υπέγραψε αρκετές συμφωνίες μεταναστευτικής συνεργασίας με τη Γαλλία, με το Βέλγιο, με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας,⁹³ με την Ολλανδία και κατόπιν με την Σουηδία και την Ελβετία.⁹⁴ Αξίζει να τονιστεί επίσης, ότι όχι σπάνια οι Έλληνες μεταπολεμικοί μετανάστες στους χώρους εγκατάστασης, κυρίως στις ΗΠΑ και την Αυστραλία ή στην πατρίδα τους μετά από την παλιννόστηση, τόνωσαν και ενσωματώθηκαν στον ξένο κοινωνικό κορμό.⁹⁵ Τα τελευταία χρόνια, η έντονη πολυπολιτισμική ζύμωση που παρατηρήθηκε, τροποποίησε τη μεταναστευτική παράδοση που είχαν ήδη οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αυστραλία και η Δυτική Γερμανία και δημιούργησε νέους μεταναστευτικούς προορισμούς στους οποίους συμπεριλαμβάνονται η Ιταλία, η Ελλάδα, η Ισπανία και οι χώρες της Σκανδιναβικής Χερσονήσου.⁹⁶

Σύμφωνα με μελέτες, η αντιμετώπιση των μεταναστών αντανάκλα ή και αναπαράγει τα διεθνή στερεότυπα και τον τρόπο προσέγγισης της εκάστοτε υπό διαμόρφωση πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Το αίσθημα της ξеноφοβίας διαπιστώνεται αμβλυμένο βέβαια σήμερα και στην Ελλάδα, όπως και σε όλα τα κράτη που φιλοξενούν μεγάλο αριθμό μεταναστών. Όσον αφορά στην εξέλιξη και πραγμάτωση του ελληνικού μεταναστευτικού ρεύματος, όπως αυτό εξελίχθηκε τον 20^ο αι., η Ελλάδα διαστρωμάτωσε ανάλογα με το βαθμό επικινδυνότητας στην κοινωνική ασφάλεια, τα άτομα μετανάστες σε σχέση με την καταγωγή τους.⁹⁷ Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, κυριαρχούσε στα αρχικά στάδια της μεταναστευτικής τους εισδοχής, διάχυτη η αντίληψη, ότι οι Αιγύπτιοι και οι Πολωνοί ήταν καλύτεροι άνθρωποι από τους

⁹³ Meijering, Louise, and van Hoven, Bettina, 'Imagining Difference: The Experiences of 'Transnational' Indian IT Professionals in Germany', *Area* 35, 2 (June 2003), pp. 174-182.

⁹⁴ Rodney, W., *A History of the Guyanese Working People*, London: Heinemann, 1981, Thiara, Ravi, 'Indian indentured workers in Mauritius, Natal and Fiji' in Cohen, Robin, (ed.), *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 63-68, Vertovec, Steven, 'Indian indentured migration to the Caribbean' in Robin Cohen (ed.) *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 57-62.

⁹⁵ Plant, R., *Sugar and Modern Slavery*, London: Zed Books, 1987, Parekh, Bhikhu, 'Some reflections on the Hindu diaspora', *New Community* 20 (4), 1994, 603-620. Peach, Ceri, 'Three phases of South Asian emigration' in Judith M. Brown and Rosemary Foot (eds), *Migration: The Asian experience*, New York: St. Martin's Press in association with St. Antony's College, Oxford, 1994, pp. 38-55.

⁹⁶ Bohning, R., *The Migration of Workers in the United Kingdom and the European Community*, London: Oxford University Press, 1971, Castells, M., 'Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: The Western European Experience', in Cohen, Gutkind and Brazier (eds), *Peasants and Proletarians 1979 OR in Politics and Society* 5 (1) 1975.

⁹⁷ Castles, S., and Kosack, G., *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1985, pp. 45-98.

Αλβανούς και τους Ρουμάνους,⁹⁸ οι οποίοι είχαν κατά αρχήν ταυτιστεί με παράνομες δραστηριότητες.⁹⁹

Όσον αφορά τώρα στην παιδεία των μεταναστών, των αρχών του αιώνα μας, λίγοι από αυτούς έχουν δεχτεί στοιχειώδη εκπαίδευση και πολλοί είναι χωρίς επαγγελματική εξειδίκευση, ενώ διαθέτουν σωματική ρώμη, κυρίως πρόσφορη για γεωργικές εργασίες,¹⁰⁰ και τεράστια ανθεκτικότητα λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της χώρας τους. Ιδιαίτερα στις αρχές του αιώνα, οι Έλληνες κατοπινικοί μετανάστες δεν γνώριζαν ακριβώς, ούτε τις συνθήκες εργασίας στις χώρες υποδοχής, ούτε την κοινωνική ασφάλεια του μεταναστευτικού προορισμού, ούτε τις δυνατότητες πλουτισμού και αποταμίευσης των πόρων, αλλά ούτε και τις δυνατότητες αποκατάστασης που παρείχε η νέα πατρίδα επιζητώντας βεβαίως την αλληλεγγύη των συμπατριωτών τους και την καθοδήγηση από τους παλαιότερους μετανάστες.

Είναι σαφές και από παλαιότερες, αλλά και από σύγχρονες έρευνες, ότι η μετανάστευση και κατά τον 20^ο αι. και κατά τον 21^ο αι. είναι άμεσα συνδεδεμένη κατά Σακελλαρόπουλο¹⁰¹ με οικονομικά κίνητρα¹⁰² και κριτήρια.¹⁰³ Κάποιοι ισχυρίζονται ότι

⁹⁸ Castles, S., *Here for Good; Western Europe's New Ethnic Minorities*, London: Pluto, 1984, Castles, S., 'The Guest-worker in Western Europe: An Obituary', *IMR* 20, Winter 1986, 761-778.

⁹⁹ Κατρούγκαλος, Γ., *Τα κοινωνικά δικαιώματα των παράνομων αλλοδαπών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996.

¹⁰⁰ Ahn, Pong-Sul, (ed.), *Migrant Workers and Human Rights: Out-Migration from South Asia*, Geneva: ILO 2004, Akram, S. M., 'Migrant workers' rights and obligations in destination countries' in T Siddiqui (ed), *Module on Labour Migration Process for Awareness Campaign through Community Leaders and Activists*, Dhaka: RMMRU 2002.

¹⁰¹ Βλ. Σακελλαρόπουλος, Θεόδωρος, *Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής*, Διόνικος, Αθήνα 2006, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Διόνικος, Αθήνα 2006, *Συμμετοχικές διαδικασίες και ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο*, ΙΣΤΑΜΕ 2004, *Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής*, Διόνικος, Αθήνα 2003, *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*, Διόνικος, Αθήνα 2003, *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα 2001, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857*, τ. i-ii, Κριτική, Αθήνα 1994, *Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική*, Κριτική, Αθήνα 1993, *Προβληματικές επιχειρήσεις*, Κριτική, Αθήνα 1992, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1991, *Όψεις κοινωνικής δυναμικής*, Gutenberg – Γ. & Κ. Δαρδανός, Αθήνα 2011, *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2010, *Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους πρόνοιας*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα*, (επιμ. κείμε.), Διόνικος, Αθήνα 2006, *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2005, *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ. κείμε.), Διόνικος, Αθήνα 2004, *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2011, *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2010, *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2004, *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Κριτική, Αθήνα 1999.

¹⁰² Οικονόμου, Χ., Φερόνας, Α., στο Οικονόμου Χ., Φερόνας, Α. (επ.), *Οι εκτός των τειχών: φτώχεια και αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, Διόνικος, Αθήνα 2006. Πρβλ. Ballard, R., 'The Impact of Kinship on the Economic Dynamics of Transnational Networks: reflections on some South Asian developments', Center for Applied South Asian Studies, University of Manchester. Presented in a Workshop on Transnational Migration, Princeton University 2001.

¹⁰³ Ahmed, Mughal Rashid, (Bureau of Emigration & Overseas Employment, Islamabad), 2003, 'Labour, Migration from Pakistan & its Role in Socio-Economic Development' September, 2003, paper presented in a Seminar on "Out-Migration & Socio-Economic Development" organized by PMI & IOM (23-24 September, 2003).

και οι πολιτικές ή θρησκευτικές επιδιώξεις καθώς και η παραβατική-εγκληματική συμπεριφορά,¹⁰⁴ κάποιες φορές, προσλαμβάνουν το χαρακτήρα αναζήτησης της οικονομικής μετανάστευσης.¹⁰⁵ Αυτό όμως αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα, οι οποίες όμως παράμετροι χρήζουν έρευνας μαζί με μια σειρά από πολύπλοκους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες. Πάντα η μεταναστευτική εισροή ή εκροή, πρέπει να συνάπτεται και να τίθεται σε συνάρτηση με την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, που η εκβιομηχάνιση συνεπάγεται, και να ταυτίζεται κατά Τσοτσορό,¹⁰⁶ με τη μεταβολή και τον αστικό και κοινωνικό μετασχηματισμό του τύπου υποδοχής και εγκατάστασης του εργατικού δυναμικού,¹⁰⁷ που δεν επισυμβαίνει από πολιτικές, αλλά από οικονομικές κυρίως αιτίες.¹⁰⁸

Η ελληνική κοινωνία, φέρει ενδόμυχα μέσα της την μεταναστευτική εμπειρία,¹⁰⁹ οπότε η δημογραφική αλλαγή και η κοινωνική αλλαγή που παρατηρείται μέσα από την κινητικότητα του κάθε μεταναστευτικού ρεύματος, εκλαμβάνεται σε μεγάλο ποσοστό ως δημογραφική τόνωση και ως συνεπιφορά εργατικού δυναμικού. Δεν πρέπει να αποτελούν κανόνα, αλλά εξαίρεση τα ιδιάζοντα κίνητρα και οι προθέσεις της εθνικής αποδημίας και των κέντρων που αυτή δημιούργησε, καθώς και το αδιάλειπτο και το

¹⁰⁴ Καρύδης, Β., «Το ζήτημα της δεύτερης γενιάς: Έγκλημα και μετανάστευση», Παύλου, Μ., Χριστόπουλος, Α. (επ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Κριτική, Αθήνα 2004, Καρύδης, Β., *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα: Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996.

¹⁰⁵ Banerjee, B., Information flow, expectations and job search: Rural-to-urban migration in India. *Journal of Development Economics* 15, (1984), pp. 239–257, Banerjee, A., Gertler, P., and Ghatak, M., Empowerment and Efficiency: Tenancy Reform in West Bengal, *Journal of Political Economy* 110 (2), (2002), pp. 239–280.

¹⁰⁶ Βλ. Τσοτσορός, Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*, τ. i-ii, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος - Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1986, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους: Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2011, *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους: Τεκμήρια ποσοτικής ανάλυσης*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2011, *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα 2004, *Χαριστήριος τόμος Δημήτριος Γ. Νιάνιας*, (επιμ.) Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2006.

¹⁰⁷ Afsar, R., 'Female labour migration and urban adaptation' in: Binayak, S. and Paul Majumder, P., (eds), *Growth of Garment Industry in Bangladesh: Economic and Social Dimensions*, Proceedings of the national seminar 'Ready-Made Garment Industry', January 21-22, Dhaka: Bangladesh Institute of Development Studies and Oxfam GB, Bangladesh 2000, Καρασάββογλου, Α., «Ο ρόλος της μετανάστευσης στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και ειδικότερα στις εργασιακές σχέσεις και η περίπτωση της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* τ. 56, Απρίλιος 2002.

¹⁰⁸ Bai, N., *The Effect of Labor Migration on Agriculture: An Empirical Study, Rural Labor Flows in China*, Berkeley: University of California Press 2001.

¹⁰⁹ Πετρινωτή, Ξ., *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα*, Οδυσσεάς και Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων 2000. Πρβλ. Sklair, L., *The transnational capitalist class*, Blackwell, Oxford 2000, Smith, Michael Peter, *Transnational Urbanism: Locating Globalization*. Oxford: Blackwell Publishers 2001, Taylor, Charles, *Modern Social Imagination*, Durham: Duke University Press 2004.

συνεχές του φαινομένου της μεταναστευτικής εισροής¹¹⁰ ή εκροής. Η ιδιάζουσα εξάλλου ψυχosύνθεση του μετανάστη, τον καθιστά αέναο υποκινητή της κοινωνικής μεταβολής και του πολιτικού μετασχηματισμού, καθώς, συνήθως, μεταβάλλει με την δυναμική του την κοινωνική στατικότητα.¹¹¹

Οι μελέτες¹¹² για παράδειγμα, γενικά για την μεταναστευτική κίνηση του παρελθόντος, δεν περιορίζουν το ενδιαφέρον τους στην εθνικότητα του μετανάστη, ούτε τον εκλαμβάνουν μόνο ως φορέα εθνικών και φυλετικών χαρακτηριστικών, χωρίς να αποκλείεται αυτό του το ιδίωμα, αφού, όπως προείπαμε για τις ταυτότητες, κάποιες αποτελούν κάτι σαν υποστατικό ιδίωμα, αλλά δίδουν έμφαση στο δαιμόνιο που διέπει την ψυχή του μετανάστη, στην ετερότητά του¹¹³ και στον αρτισύστατο αγώνα επιβίωσης που διεξάγει κάθε φορά για την εξεύρεση μιας καλύτερης μοίρας. Οι σύγχρονες μελέτες εστιάζουν περισσότερο την έρευνά τους στις ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που οδήγησαν το μετανάστη στην αποδημία.

Στη συνάφεια αυτή καλό είναι να τονιστεί ότι κάθε ερευνητής, στην προσπάθειά του να αναλύσει το μεταναστευτικό φαινόμενο κάνει τη δική του εκτίμηση με έντονο υποκειμενικό χαρακτήρα και εισάγει ίσως ακόμη και την δική του περιοδολόγηση του φαινομένου, η οποία είναι απαραίτητη σε κάθε μορφή ιστορικής κατανόησης, ως το βασικό εργαλείο εννόησης των σημαντικών μεταβολών.¹¹⁴ Η περιοδολόγηση γενικά του μεταναστευτικού φαινομένου συναντά ποικίλες δυσκολίες εξαιτίας της ασάφειας των ορίων στις περιόδους της κάθε μετανάστευσης, των διαφορετικών εκτιμήσεων στη διάρκεια των περιόδων της ελληνικής μετανάστευσης, της διαφορετικής χρονικής ανάδειξης-ευημερίας των κέντρων μεταναστευτικής υποδοχής και επιπλέον του γεγονότος ότι τα κέντρα μετανάστευσης αναδείχθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και με διαφορετικά κριτήρια. Το μοναδικό σημείο αναφοράς στο

¹¹⁰ Βλ. Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., “Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα”, Μελέτη ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 1993.

¹¹¹ Freeman, G. P., *Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies*, Princeton: Princeton University Press, 1979, Kindleberger, C. P., *Europe's Post-war Growth: the Role of Labor Supply*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967, Miles, R., *Racism and Migrant Labour*, London: Routledge – Kegan, Paul, 1982, Phizacklea, A., *One Way Ticket: Migration and Female Labour*, London: Routledge & Kegan, Paul, 1984, Ward, A., ‘European Capitalism’s Reserve Army’, *Monthly Review* 27 (6) November 1975.

¹¹² Douglas, S. Massey, Arango, Joaquin, Hugo, Graeme, Kouaouci, Ali, Pellegrino, Adela and Taylor, J. Edward, *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Clarendon Press, 1998.

¹¹³ Αμήρα, Α., «Κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά και κίνητρα μεταναστεύσεως των Ελλήνων επιστημόνων που επαναπατρίστηκαν την περίοδο 1960-1971», *Μετανάστες στην Ελλάδα, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1980, σσ. 225-230.

¹¹⁴ Ghosh, Bimal, *Huddled masses and uncertain shores : insights into irregular migration*, The Hague, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, Cambridge, MA 1998, pp. 34-98.

διαχρονικό φαινόμενο της μετανάστευσης που καταμαρτυρείται ως σταθερό σε όλες τις έρευνες και μελέτες, είναι η αδήριτη ανάγκη των μεταναστών για επιβίωση και βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης δια μέσου της αποδημίας, η προσπάθεια για εκμετάλλευση των ευκαιριών στα κέντρα οικονομικής άνθησης, αλλά και αρνητικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας υποδοχής για μακρύ χρονικό διάστημα, ώσπου να επιτελεστεί η ενσωμάτωση και η αφομοίωσή τους.¹¹⁵

Άρα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το φαινόμενο της μεταναστευτικής εισροής και εκροής δεν είναι άγνωστο στην ελληνική παράδοση, δεδομένου ότι και η Ελλάδα έχει πλούσια μεταναστευτική εμπειρία. Σύμφωνα με εισήγηση του Χασιώτη,¹¹⁶ η ελληνική μετανάστευση χωρίζεται σε τρεις κυρίως μεγάλες περιόδους: α) από το τέλος του 15^{ου} αι. μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αι. β) όλη η περίοδος μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μαζί και η πεντηκονταετία μεταξύ 1880 και 1930 καθώς και γ) η περίοδος που καλύπτει τις μεταναστεύσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πρώτη περίοδος της ελληνικής νεότερης μετανάστευσης καλύπτει το διάστημα των τεσσάρων αιώνων της τουρκοκρατίας. Την περίοδο αυτή που σηματοδοτείται από την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453) οι Έλληνες μεταναστεύουν σχεδόν άτακτα για να απαλλαγούν από τον τουρκικό ζυγό με κύριο προορισμό τη Ν. και Β. Ιταλία. Από τα τέλη του 17^{ου} αι. μ.Χ. και εξής παρατηρείται μια σημαντική κίνηση προς τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Δυτικής, Νοτιανατολικής, Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.¹¹⁷ Την περίοδο κατά την οποία κάνουμε λόγο εδώ, η μετανάστευση των Ελλήνων είχε καθαρά εμπορικό χαρακτήρα. Έτσι μιλάμε για «εμπορική μετανάστευση» με κύριους πόλους το διαμετακομιστικό εμπόριο και τη ναυτιλία. Την ίδια περίοδο δημιουργήθηκαν ελληνικά κέντρα διασποράς στις πιο αξιόλογες ευρωπαϊκές πόλεις. Τα κέντρα αυτά ήταν η Ιταλία, η Αυστροουγγαρία, η Αγγλία, η Βόρεια Βαλκανική, η Γαλλία, η Ολλανδία, η Γερμανία¹¹⁸ και η Ρωσία.¹¹⁹ Στην ίδια

¹¹⁵ Cornelius, Wayne A, Martin, Philip, and Hollifield, James F., (eds), *Controlling immigration: a global perspective* Stanford, CA: Stanford University Press 1994, Futo, Peter, *2003 year book on illegal migration: human smuggling and trafficking in central and eastern Europe*, Vienna: International Centre for Migration Policy Development, 2004, Hjarnø, Jan, *Illegal immigrants and developments in employment in the labour markets of the EU*, Aldershot, Hampshire: Ashgate, 2003, Jordan, Bill and Franck, Duvell, *Irregular Migration: The Dilemmas of Transnational Mobility*, Cheltenham: Edward Elgar, 2002.

¹¹⁶ Βλ. Χασιώτης, Ιωάννης Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσ/κη: Βάνιας, 1993.

¹¹⁷ Moch, Leslie Page, *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington: Indiana University Press, 2003, pp.22-98.

¹¹⁸ Verwiebe, Roland, *Migration to Germany: Is a middle class emerging among intra-European migrants? Migration Letters* 5 (1), (2008), pp.1-19, Verwiebe, Roland/Eder, Klaus: *The positioning of*

χρονική φάση, κυρίως στα τέλη του 18^{ου} αι. τίθενται οι πρώτες βάσεις ελληνισμού στην Αίγυπτο και στις Ινδίες. Σημαντικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η υπογραφή διμερών συνθηκών μετανάστευσης μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών υποδοχής.

Η δεύτερη περίοδος καλύπτει τα χρόνια από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι την έναρξη του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, δύο γεγονότα που μετέβαλαν ριζικά το πεδίο μετανάστευσης. Και σε αυτήν την περίοδο οι Έλληνες εξακολουθούν να επιλέγουν ως χώρους μετανάστευσης τα ήδη γνωστά κέντρα διασποράς της Δυτικής Ευρώπης και Αφρικής. Σε αυτά όμως προστίθενται και νέες κατευθύνσεις προς την Ανατολική Μεσόγειο, τη Ν. Ρωσία και την Υπερκαυκασία, όμως κυρίως προς την Αμερική και τις Η.Π.Α. Αυτή την περίοδο ο Έλληνας απόδημος επιλέγεται για σκληρές χειρωνακτικές εργασίες και μεταβάλλεται πλέον από πάροικο σε μετανάστη.

Από το 1860 η καθαρά εμπορική μετανάστευση μεταβάλλεται σε εργατική μεταναστευτική κίνηση. Από το 1880 και εξής οι Έλληνες οδεύουν προς το άγνωστο. Η συγκεκριμένη μεταναστευτική περίοδος κράτησε τα 3/4 του αιώνα και σηματοδότησε σημαντικές μεταβολές στην ελληνική κοινωνία, έπαιξε δε κυρίαρχο ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και δημογραφική της εξέλιξη.¹²⁰ Να τονιστεί ότι η περίοδος που είναι γνωστή ως “μετανάστευση του 1800” αφορούσε σε άτομα κυρίως αγγλοσαξονικής καταγωγής που έφταναν μαζικά στις ΗΠΑ. Την περίοδο όμως από το 1800 και εξής τον κύριο όγκο των μεταναστών αποτελούσαν νότιοι Ευρωπαίοι γνωστοί ως «νέοι μετανάστες».

Η τρίτη περίοδος της ελληνικής αποδημίας ξεκινά με την λήξη του Β΄ παγκοσμίου Πολέμου και φτάνει μέχρι τις μέρες μας.¹²¹ Γι’ αυτήν τη χρονική περίοδο, η Μουσούρου καταγράφει: «Με τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η κατάσταση

transnationally mobile Europeans in the German labour market. An analysis of its causes and effects, *European Societies* 8 (1), (2006), pp.141-167.

¹¹⁹ Κοιλιάρη, Α., *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997. Πρβλ. Favell, A., 'Games Without Frontiers? Questioning the Transnational Social Power of Migrants in Europe', *European Journal of Sociology* 44 (2003), pp. 397-427, 'Eurostars and Eurocities: Free Moving Professionals and the Promise of European Integration', *European Studies Newsletter* VI (3/4) (2004), pp. 1-10, Favell, A., Feldblum, M., and Smith, M.P., (eds), *The Human Face of Global Mobility: International Highly Skilled Migration in Europe, North America and the Asia Pacific*, New Brunswick, NJ: Transaction, 2006.

¹²⁰ Τζομπανόγλου, Γ.Ο., Κορρές, Γ., Γιαννοπούλου, Ι., *Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ενσωμάτωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005. Πρβλ. Doyle, J., and Nathan, N., *Wherever Next? Work in a Mobile World*, London: The Industrial Society, 2001.

¹²¹ Βλ. Μουσούρου, Α. Μ., *Από τους γκάσταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν*, Gutenberg, Αθήνα 1993. Πρβλ. Findlay, A. M., Skilled transients: the invisible phenomenon? in Cohen, R. (Ed.), *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, pp. 515-522, Glage, Liselotte (ed), *Being/s in transit : Travelling, Migration, Dislocation*, Amsterdam/Atlanta, GA : Rodopi 2000.

στην Ευρώπη είναι τέτοια ώστε θα αναμενόταν μια επανάληψη των τάσεων φυγής από αυτήν, παρόμοιων με εκείνες που παρατηρήθηκαν κατά τα τέλη του 19^{ου} αι.».¹²²

Όμως, μεταξύ του 1948 και του 1962, εμφανίζεται στη Δυτική Ευρώπη μια έντονη αντίθεση. Το 1948, η Ευρώπη υποφέρει από σημαντικά πλεονάζον εργατικό δυναμικό (με συνέπεια ο μεγάλος όγκος των μεταναστών να κατευθύνεται σε υπερπόντιους προορισμούς), εν μέρει λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων και της καταστροφής των εργοστασίων. Αν και το 1962 υπάρχει απασχόληση παντού και οι περισσότερες από τις ανεπτυγμένες χώρες υποφέρουν από έλλειψη εργατικού δυναμικού, εντούτοις από μια συγκριτική ανάλυση της Τριανταφυλλίδου, σχετικά με τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης των παράτυπων μεταναστών που απασχολούνται ως οικιακοί βοηθοί σε εννέα Ευρωπαϊκές χώρες, όσον αφορά στις σχέσεις φύλου, μετανάστευσης, φροντίδας και πολιτικών πρόνοιας στην Ευρώπη, δεν παρατηρείται και ιδιαίτερη μείριμνα.¹²³

¹²² Μουσούρου, Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg, Γ. & Κ. Δαρδανός, Αθήνα 1991. Πρβλ. Kennedy, P., 'Making Global Society: Friendship Networks among Transnational Professionals in the Building Design Industry', *Global Networks: Journal of Transnational Affairs* 4, (2) ,(2004), pp. 157-179, Kingma, M., *Nurses on the Move: Migration and the Global Health Care Economy*, London, ILR Press 2006.

¹²³ Triandafyllidou, Anna, (ed), *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Aldershot: Ashgate 2013.

VI. Πρότερα και σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα

Αν προβαίνουμε σε σύγκριση των μεταναστευτικών ρευμάτων του προηγούμενου αιώνα με τα μεταναστευτικά ρεύματα της σύγχρονης εποχής, είναι γιατί αναζητούμε να ανεύρουμε σημεία σύγκλισης ή και ομοιότητες, που θα μας συντρέξουν σε μια συγκριτική ερμηνευτική των μεταναστευτικών εισροών και εκροών. Είναι γνωστό για παράδειγμα, ότι μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, γεννήθηκε μια περίοδος έντονου απομονωτισμού (1921-1924) και θεσμοθετήθηκε ένα ιδιαίτερα δαιδαλώδες σύστημα κριτηρίων και αριθμητικών περιορισμών, βάσει των οποίων γίνονταν δεκτές ή όχι συγκεκριμένες ομάδες μεταναστών, με αποτέλεσμα να γονιμοποιείται από τότε το φαινόμενο της παράνομης διακίνησης μεταναστών σ' όλη τη Μεσόγειο. Οι Τριανταφυλλίδου και Μαρούκης, εξετάζουν τα μονοπάτια της μη νόμιμης μετανάστευσης από την υποσαχάρια Αφρική προς την Ισπανία και την Ιταλία. Αναλύουν λεπτομερώς το φαινόμενο της παράνομης διακίνησης μεταναστών εστιάζοντας ιδιαίτερα στις διαδρομές από την Αφρική και την Ασία, μέσω της Τουρκίας στην Ελλάδα και ερευνούν, το κατά πόσο η παράνομη διακίνηση μεταναστών συνιστά μια επιχείρηση ή μια κοινωνική διεργασία, η οποία σχετίζεται με τα κοινωνικά δίκτυα των χωρών καταγωγής και διέλευσης.¹²⁴

Από την συγκριτική έρευνα, απολήγουμε στην συμπερασματική αποτίμηση, ότι οι Έλληνες συγκεκριμένα τις δεκαετίες του '20 και του '30, λόγω πολλαπλών επιβαρύνσεων στο χώρο καταγωγής, αλλά και εξαιτίας της άγνοιάς τους για τις συνθήκες στους χώρους εγκατάστασης, αυτοδιατέθηκαν σ' ένα υπό διαμόρφωση σύστημα οικονομικής εκμετάλλευσης. Σημαντικό ρόλο εδώ, διαδραμάτισαν οι πρώιμοι Έλληνες επιχειρηματίες, που παρουσιάζονταν ως αρωγοί προς τους ομοεθνείς τους τις περισσότερες φορές, αλλά στόχευαν εσκεμμένα και αυτοί στην πρόσκαιρη οικονομική τους εκμετάλλευση. Την περίοδο αυτή, οι Έλληνες κατευθύνονται προς τις ΗΠΑ και τον Καναδά, λιγότερο δε προς διάφορες Λατινοαμερικάνικες χώρες. Το νέο σημαντικό όμως μεταναστευτικό μέτωπο, ανοίγεται προς την Αυστραλία και την Ομοσπονδιακή Γερμανία. Μικρότερης έκτασης μετανάστευση, παρατηρείται προς το Βέλγιο και την

¹²⁴ Triandafyllidou, A., and Maroukis, T., *Migrant Smuggling. Irregular Migration from Asia and Africa to Europe*, London: Palgrave 2011. Πρβλ. Boyle, P., 2002 'Population Geography: Transnational Women on the Move' *Progress in Human Geography* 26(4) (2002), pp. 531-543, Brennan, Denise, *What's Love Got to do with it?* Durham: Duke University Press 2004.

Ολλανδία.¹²⁵ Σε όλους όμως τους προορισμούς, η αίσθηση της ισχυρής συνταξιοδοτικής ασφάλειας και της μεταναστευτικής προσωρινότητας, συνοδεύουν τους Έλληνες απόδημους, οι οποίοι δεν απαρνούνται και το φαινόμενο της κυκλικής μετανάστευσης, που επισυμβαίνει δηλαδή μεταξύ χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τρίτων χωρών.¹²⁶

Το φαινόμενο της μεταναστευτικής εκροής, κορυφώνεται τις δεκαετίες 1950-1960. Μετά δε και το 1960, κάνουν την εμφάνισή τους οι αποδημίες των φοιτητών και των επιστημόνων. Μετά το 1974, παρατηρείται μια έντονη διάθεση παλιννόστησης τόσο μεταναστών όσο και ομογενών προερχόμενων από υποβαθμισμένα κέντρα διασποράς. Εδώ και μερικά χρόνια, η βελτίωση της ελληνικής οικονομίας κυρίως, και άλλοι λόγοι, μετέβαλαν την Ελλάδα, μάλιστα μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής.¹²⁷

Η βαθιά κοινωνική και πολιτική αναταραχή, που ξέσπασε στο διάστημα 1885-1890, προανάκρουσε το οικονομικό αδιέξοδο που έκανε χιλιάδες Έλληνες να αποδημήσουν, επιλέγοντας πλέον και υπερπόντιους προορισμούς, όπως συμβαίνει σήμερα με τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα, ώστε το μεταναστευτικό ρεύμα να συνθέτει περίπου το 14% του πληθυσμού της χώρας, ποσοστό στο οποίο εμπεριέχεται το 20% του ενεργού εργατικού δυναμικού της.¹²⁸

Από το 1880, αρχίζει να παρατηρείται μια μεταβολή των μεταναστευτικών προορισμών, που συσχετίζεται με τη γενικότερη πορεία των ευρωπαϊκών μεταναστευτικών τάσεων προς τις ΗΠΑ, που περικλείει ένα τεράστιο πλήθος αφετηριών που ξεκινά από τη Σουηδία και καταλήγει στη Μεσογειακή λεκάνη. Από τώρα και πέρα, το μεταναστευτικό φαινόμενο εκτός από τον οικονομικό του χαρακτήρα, θα αρχίσει να προσεγγίζεται και με βάση το θρησκευολογικό του

¹²⁵ Βλ. Bade, Klaus J., *Migration in European History*, trans. Allison Brown, Oxford: Blackwell, 2003. Πρβλ. Kofman, E. and Raghuram, P., Gender and skilled migrants: into and beyond the workplace, *Geoforum* 36, (2005), pp.149-54.

¹²⁶ Triandafyllidou, A., (ed) *Circular migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?*, Oxford: Oxford University Press, 2013. Πρβλ. Hardill, I. Gender Perspectives on British Expatriate Work, *Geoforum* 29 (3) 1998, pp. 257-268, Hardill, I. *Gender, Migration, and the Dual Career Household*, London: Routledge, 2002.

¹²⁷ Πρβλ. Cadge, Wendy and Elaine Howard Ecklund, "Immigration and Religion," *Annual Review of Sociology* 33, 2007, pp. 359-379, Chen, Carolyn, *Getting Saved in America: Taiwanese Immigration and Religious Experience*, Princeton University Press, 2008, Connor, Phillip and Catherine, Tucker, "Religion and Migration around the Globe: Introducing the Global Religion and Migration Database," *International Migration Review* 45, 2011, pp. 985-1000.

¹²⁸ Docquier, Frederic and Abdeslam, Marfouk, "International migration by educational attainment (1990-2000)" in *International Migration, Remittances and Development*, edited by Caglar Ozden and Maurice W. Schiff, Palgrave Macmillan, 2006.

περιεχόμενο και πλαίσιο.¹²⁹ Η περίοδος εξάλλου, μεταξύ του 1898 και 1940, είναι η εποχή της συγκρότησης του βιομηχανικού κεφαλαίου.¹³⁰ Ήδη, από το 1940 και εξής, οι Έλληνες μετανάστες, εξακολουθούν να κατευθύνονται προς τις ΗΠΑ. Σε ολόκληρη την υπόλοιπη περίοδο, ιδίως από το 1960,¹³¹ μέχρι και το 1980, πρώτη επιλογή αποτελούν οι υπερπόντιες χώρες (έως το 2000 κατά Caglar-Parsons-Schiff-Walmsley), ημερομηνίες που θεωρούνται μεταναστευτικό ορόσημο στην ανάπτυξη των μεταναστευτικών ρευμάτων. Είναι γνωστό, ότι η μεταπολεμική μετανάστευση, τόσο προς τη Δυτική Ευρώπη, όσο και προς τα υπερπόντια κέντρα διασποράς, τροφοδοτήθηκε από τις χαμηλές οικονομικές τάξεις των μεταναστών, των εργατών και χαμηλών εισοδηματιών. Εξάλλου, ήδη η γερμανική επιβολή του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, η κατοχή και οι ζοφεροί εμφύλιοι πόλεμοι ανά τον κόσμο, που διάνθιζαν την Ευρώπη εκείνον τον καιρό, καθιστά τις μετέπειτα μεταναστευτικές εισροές και εκροές *sine qua non* προϋπόθεση επούλωσης των πληγών του πολέμου και πεδίο δόξης λαμπρόν, καθώς και τροφοδότησης του μεταναστευτικού πληθυσμού,¹³² ο οποίος αφορμάται με νέα ιδανικά και νέες προσδοκίες, για μια καλύτερη και με περισσότερη δικαιοσύνη ζωή, για ένα μέλλον καλύτερο από το παρελθόν.¹³³

Στο σημείο αυτό, ίσως είναι σκόπιμο να θιγεί το θέμα της παράνομης μετανάστευσης, καθώς η έρευνα κατέδειξε, ότι παρουσιάστηκε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 20^{ου} αι., και συνεχίζει πανηγυρικά να υφίσταται και στην σύγχρονη εποχή, καθώς αποτελούσε εύκολο τρόπο προσέγγισης των ΗΠΑ και της Αυστραλίας.¹³⁴ Μία άλλη παράμετρος, που είναι απαραίτητο να θίξουμε, αφορά στην απότομη μετάβαση του μετανάστη σε ένα συχνά ακραίο αστικό περιβάλλον και στις

¹²⁹ Ebaugh, Helen Rose, "Religion and the New Immigrants" in *Handbook of the Sociology of Religion*, ed., Dillon, Michele, Cambridge University Press, 2003, Fetzer, Joel S., and Soper, J. Christopher, *Muslims and the state in Britain, France, and Germany*, Cambridge University Press, 2005.

¹³⁰ Βλ. Τσοτσόρος, Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*, τ.,i-ii, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993.

¹³¹ Ozden, Caglar, Christopher R., Parsons, Maurice, Schiff and Terrie L., Walmsley, "Where on Earth is Everybody? The Evolution of Global Bilateral Migration 1960-2000," *The World Bank Economic Review* 25, pp. 12-56, 2011.

¹³² Foner, Nancy and Richard, Alba., "Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?" *International Migration Review* 42, 2008, pp. 360-392, Hagan, Jacqueline Maria, *Migration miracle: faith, hope, and the undocumented journey*, Harvard University Press, 2008.

¹³³ Ψημμένος, Ι., «Εργασία και μετανάστες στο χώρο της Αθήνας» στο *Κοινωνικός αποκλεισμός «Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε...»*, Εισηγήσεις τριήμερου Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16-18 Μαΐου 1999, «Αθηνά»-Δίκτυο Εθελοντικής Δημιουργίας, Αρμός, Αθήνα 2002.

¹³⁴ Massey, Douglas S., Joaquin, Arango, Graeme, Hugo, Ali, Kouaouchi, Adela, Pellegrino and J. Edward, Taylor, *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford University Press, 1998, Koenig, Matthias, "Incorporating Muslim Migrants in Western Nation States - A comparison of the United Kingdom, France, and Germany", *Journal of International Migration and Integration* 6, 2005, pp.219-234, Levitt, Peggy, *God Needs No Passport: Immigrants and the Changing American Religious Landscape*, The New Press, 2007.

πολύπλοκες και άγνωστες νέες παραστάσεις, που αυτός ο μετασχηματισμός συνέθετε. Αξιοσημείωτη είναι επίσης, η δυσκολία της μετακίνησης, της επικοινωνίας, η διαρρηγμένη ατομική και κοινωνική του ταυτότητα, η δυσκολία οντολογικού προσδιορισμού του, τα οποία οδηγούσαν το μετανάστη, στην ανάπτυξη μηχανισμών άμυνας και μηχανισμών περιχάραξης της ιδεολογικής του και εργασιακής συνοχής.¹³⁵

Στις αρχές του 20^{ου} αι., αρχίζουν να διαφαίνονται οι πρώτες ενστάσεις για την καθολική ισχύ του αμερικανικού αφομοιωτικού μοντέλου. Οι έρευνες έδειξαν, ότι ένα μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού που προερχόταν από την Ευρώπη και ιδιαίτερα από τις μεσογειακές χώρες, δεν κατάφερε να αφομοιωθεί από το αμερικάνικο κυρίως κοινωνικό και εργασιακό σύστημα.¹³⁶

Μάλιστα, η σπασμοδική πολλές φορές προσπάθεια των Ελλήνων μεταναστών, να ανασύρουν γνωστούς και οικείους κοινωνικούς κώδικες, αποτύγχανε μέσα σ' ένα περιβάλλον που τις περισσότερες φορές, δεν είχε κανένα κοινό σημείο με τους γνωστούς κανόνες συμπεριφοράς και τις αξίες της κοινωνίας από την οποία προερχόταν. Το σύνολο δε των διαπολιτισμικών προβλημάτων, που εμφανίζονται, κατηγοριοποιείται σε δυο επίπεδα: στο επίπεδο της προσωπικότητας του μετανάστη και στο επίπεδο σχέσεων μεταξύ του ευρύτερου κοινωνικού χώρου και του χώρου των μεταναστών, σύμφωνα με τη θέση του Hoffmann-Norrotny.¹³⁷

Τα πρώτα μεταναστευτικά εθνικά δίκτυα αλληλοβοήθειας εξάλλου, εμφανίζονται αυτόν τον καιρό όπως το φημισμένο Hull House(1889),¹³⁸ που ιδρύθηκε από την τιμημένη για την εκπαιδευτική και παιδαγωγική προσφορά της με το βραβείο Nobel, Jane Addams και την Ellen Gates Starr.

Στο σημείο αυτό, δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθεί, πως οι μετανάστες είναι κοινά διαπιστωμένο και από την πρότερη, αλλά και από την σύγχρονη εμπειρία, ότι πολλές φορές καθίστανται αποδιοπομπαίοι τράγοι, που φορτώνονται την αβελτηρία και την απρονοησία της πολιτικής εξουσίας, στην εξεύρεση λύσης στα προβλήματα που

¹³⁵ Πρβλ. Mooney, Margarita, *Faith Makes us Live: Surviving and Thriving in the Haitian Diaspora*, University of California Press, 2009. Πρβλ. Willis, K. D., and Yeoh, B. S. A., Gender and Transnational Household Strategies: Singaporean Migration to China, *Regional Studies* 34 (3), 2000, pp. 253-264.

¹³⁶ Βλ. Ψημμένος, Ι., *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια-Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Glory Book-Παπαζήσης, Αθήνα 1995. Πρβλ. Bergman, Carol, *Another Day in Paradise. International Humanitarian Workers Tell Their Stories*, Marynoll, NY: Orbis Books 2003.

¹³⁷ Hoffmann-Nowotny, H. J., *Soziologie des Fremdarbeiterproblems. Eine Theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1973, Hoffmann-Nowotny, Hans-Joachim, *Migration. Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklärung*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1970.

¹³⁸ Schulte, Franz – Harrington, Kevin, *Chicago's Famous Buildings*, University of Chicago Press, 2004, pp. 212-213, Glowacki, Peggy – Hendry, Julia, *Images of America: Hull House*, Arcadia Publishing, Chicago, Illinois, 2004, pp. 32-38.

μαστιίζουν την κοινωνία. Δεν είναι λίγες φορές, που οι μεταναστευτικές εισροές συνάπτονται με μια κοινωνιολογία της υγείας¹³⁹ και λειτουργούν ως γέφυρα διασύνδεσης με τυχόν ανακαλυπτόμενα προβλήματα υγείας, καθώς και τυχόν εξάρσεις υγειονομικών φαινομένων, όπως των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων ή ακόμη και της αύξησης των ασθενειών.¹⁴⁰ Κατά τούτο, υφίστανται συχνά πυκνά, οι μετανάστες, ιδίως σε περιόδους οικονομικής κρίσης, που υπάρχει έλλειψη εργασίας κοινωνικό αποκλεισμό. Οπότε, κυφορείται διάχυτα και η πολιτική παρότρυνση για ολόενα και αυστηρότερα μέτρα κατά των παράνομων ιδίως μεταναστών. Εστιάζοντας μάλιστα γενικά, στις μεταναστευτικές εμπειρίες των πρώτων ετών του 20^{ου} και του 21^{ου} αι., γίνεται φανερό πως οι Έλληνες καθώς και οι άλλοι μετανάστες αντιμετωπίζονταν με επιφύλαξη¹⁴¹ ή και αρνητικά από την κυρίαρχη κοινωνία, ενώ κατά κάποιο τρόπο, το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει και με την μεταναστευτική εισροή στην χώρα μας και στις αρχές του 20^{ου} και του 21^{ου} αι. Η προσπάθεια ένταξης, ενσωμάτωσης και αφομοίωσης στην νέα κοινωνία, πραγματοποιείται με ποικίλους τρόπους και διαδικασίες, θεσμικές και μη, οι οποίες προσδίδουν ένα δυναμικό και συγκρουσιακό χαρακτήρα στο φαινόμενο της μετανάστευσης.¹⁴² Στη διαδικασία της εκ νέου κοινωνικοποίησης των αλλοδαπών, στους κώδικες, τα σύμβολα και τις αξίες της

¹³⁹ Βλ. Οικονόμου, Χαράλαμπος, *Κοινωνιολογία της υγείας*, Διόνικος, Αθήνα 2005, *Οι επιπτώσεις της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον υγειονομικό τομέα των χωρών μελών της*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα 2004, *Πολιτικές υγείας στην Ελλάδα και τις ευρωπαϊκές κοινωνίες*, Διόνικος, Αθήνα 2004, *Υγεία, κοινωνία και οικονομία*, (επιμ. κείμε.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, (επιμ. κείμε.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2012, *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Διόνικος, Αθήνα 2011, *Πολιτισμός και διαφορετικότητα: Εμείς και οι άλλοι*, Σταμούλης, Αθήνα 2011, *Θεσμοί και πολιτικές υγείας*, Παπαζήση, Αθήνα 2010, *Η εκπαίδευση και η έρευνα στη διοίκηση και τα οικονομικά της υγείας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό*, Παπαζήση, Αθήνα 2009, *Μετασηματισμοί του χρόνου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009, *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα 2006, *Health and Health Care Services in the Balkans*, Παπαζήση, Αθήνα 2003, *Υγεία και υπηρεσίες υγείας στα Βαλκάνια*, Παπαζήση, Αθήνα 2003, *Το εκκρεμές της διοικητικής μεταρρύθμισης*, Ποταμός, Αθήνα 2002, *Τα οικονομικά της υγείας από το Α ως το Ω*, Εξάντας, Αθήνα 1999, Andersen, Esping G., *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος*, (μτφ.), Διόνικος, Αθήνα 2006, Spricker, Paul, *Το κράτος πρόνοιας*, (επιμ. μτφ.), Διόνικος, Αθήνα 2004, *Οι εκτός των τειχών*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2006, *Υγεία και υπηρεσίες υγείας στον ελληνικό πληθυσμό*, (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα 2003, *Προτεραιότητες για την αναμόρφωση της διοίκησης - διαχείρισης του συστήματος υπηρεσιών υγείας*, (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

¹⁴⁰ Minas, H., 'Migration, equity and health', in: McKee, M., Garner, P., Stott, R., eds., *International co-operation in health*, Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 151-174, Boelaert, M. et al. et al., 'The Relevance of Gendered Approaches to Refugee Health', in: Indra, D. (ed.), *Engendering Forced Migration: Theory and Practice*, New York: Berghahn Books, 1999, Beatty, M., Ehrlich, L., and Vann, B., 'Supporting Displaced Communities to Address Gender-Based Violence', *Forced Migration Review*, 19 Jan 2004, pp. 28-29.

¹⁴¹ Göktürk, Deniz, Gramling, David and Kaes, Anton, eds., *Germany in Transit: Nation and Migration, 1955-2005*, Berkeley, CA: University of California Press, 2007.

¹⁴² Meillassoux, C., "Gegen eine Ethnologie der Arbeitsmigration in Westeuropa", in "Dritte Welt" in Europa: *Probleme der Arbeitsmigration*, eds., J. Blaschke & Greussing, Frankfurt/M.: Syndikat 1980, ss. 53-59.

νέας κοινωνίας, διαμορφώνεται συνήθως μια ιδιόμορφη δυναμική σχέση με τους αυτόχθονες, οι οποίοι τείνουν να προσλαμβάνουν το μη οικείο, το ξένο, το διαφορετικό ως πηγή ανησυχίας, φόβου και ανασφάλειας, υιοθετώντας μια επιφυλακτική, συχνά αρνητική στάση απέναντί τους.

Έτσι, οι μετανάστες της πρώτης γενιάς στους υπερπόντιους προορισμούς, εντάσσονταν σε συγκεκριμένα κοινωνικά και επαγγελματικά δίκτυα, κατοικούσαν σε συγκεκριμένες περιοχές και επικοινωνούσαν με τα άτομα της ίδιας θρησκείας και εθνικότητας.¹⁴³ Όσον αφορά στις μεταναστευτικές συσπειρώσεις, αποτελούν στην ουσία μικρόκοσμους αναπαραγωγής γνωστών μοντέλων κοινωνικής δραστηριοποίησης, ένα ξένο πληθυσμιακό σώμα ως προς την κυρίαρχη ομάδα, που δεν τολμά να αναπτυχθεί πέρα από τις απόλυτα προκαθορισμένες κοινωνικές συντεταγμένες, που αφορούσαν στην πρόσκαιρη και ευκαιριακή εργασία και στους βασικούς όρους επιβίωσης. Επίσης, σύλλογοι, σωματεία και εθνικές συνομοσπονδίες υπήρξαν η βασική κίνηση με εθνοτοπικό χαρακτήρα, προκειμένου να εξασφαλιστούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα συμφέροντα των μελών-μεταναστών. Στην μεταπολεμική περίοδο, η ανάπτυξη τέτοιων ομοσπονδιακών σωμάτων φαίνεται να αποτελεί τον κανόνα.¹⁴⁴

Η κοινωνική συσσωμάτωση, καλλιεργεί και οξύνει και το μορφωτικό επίπεδο του μεταναστευτικού σώματος, καθώς η συνειδητή αποδοχή των όρων της κυρίαρχης ομάδας, το νομικό σύστημα, η ανάπτυξη στερεοτύπων και η ψυχοσύνθεση των μελών της, θεωρούνται σημαντικοί παράγοντες για τη λειτουργική ενσωμάτωση. Ενώ αντιθέτως, η γκετοποίηση και ο κοινωνικός απομονωτισμός των μεταναστών επισύρει κατ' ανάγκη την κοινωνική και πνευματική τους στειρότητα,¹⁴⁵ χωρίς να εξοβελίζεται όμως και η πιθανότητα ανάκαμψης ή αντιστάθμισης, πάντα φυσικά μέσα από την παιδεία.

¹⁴³ Πρβλ. Skirbekk, Vegard, Eric Caron, Malenfant, Stuart, Basten and Marcin, Stonawski, "The religious composition of the Chinese Diaspora, focusing on Canada," *Journal for the Scientific Study of Religion* 51, 1 March 2012. pp. 173-183.

¹⁴⁴ Triandafyllidou, Anna and Ruby, Gropas, eds., *European Immigration: A Sourcebook*, Ashgate Publishing, 2007.

¹⁴⁵ Zolberg, Aristide R., *A Nation by Design: Immigration Policy in the Fashioning of America*, Russell Sage Foundation, 2006

VII. Μετανάστευση και αφομοίωση

Η απόπειρα αφομοίωσης¹⁴⁶ του μεταναστευτικού πληθυσμού, επιτελούνταν είτε από την κοινωνική συμμόρφωση στους κανόνες και τις αξίες που διέπουν το κυρίαρχο εθνικό σώμα, ανεξάρτητα από τη συνειδητή αποδοχή τους, είτε από την ανασύσταση και ανασυγκρότηση ιδεολογικών και συσπειρωτικών μοντέλων κοινωνικής αναπαράστασης στους χώρους προορισμού, διαμέσου παραδοσιακών και συνεκτικών μορφών εθνικής, οικονομικής και θρησκευτικής αλληλεγγύης, κατά προσομοίωση των δομών και αναγκών του χώρου αποστολής, είτε μέσα από συνδυασμό των δυο αυτών πρακτικών. Γεννάται η απορία: ποια ήταν όμως τα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς και εντός της Ευρώπης, κατά τη σύγχρονη βιομηχανική εποχή και ποιές οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν για να ερμηνεύσουν τα αίτια και τις επιπτώσεις τους, καθώς και η μεταναστευτική πολιτική των χωρών αποστολής και υποδοχής των μεταναστών;¹⁴⁷

Μάλιστα, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός, ότι στις αρχές του αιώνα, η μαζική έλευση Ελλήνων μεταναστών πύκνωσε τον ελληνικό πληθυσμό, με συνέπεια την ισχυροποίηση και οργάνωση του ελληνικού στοιχείου. Το ίδιο επισυνέβη και με την μαζική έλευση μεταναστών στην χώρα κατά το τέλος του 20^{ου} αι., ισχυροποιήθηκε η οικονομία, και επήλθε εργασιακή¹⁴⁸ και δημογραφική-πληθυσμιακή τόνωση.¹⁴⁹

Μετά το τέλος του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, άρχισε να παρατηρείται μια σημαντική συρρίκνωση του ελληνικού στοιχείου στα μεγάλα δυτικοευρωπαϊκά κέντρα, εξαιτίας των ραγδαίων κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών και μια ακολουθούμενη αποδυνάμωση των συλλόγων της ομογένειας, που είχαν αστικό και οικονομικό χαρακτήρα. Μεταπολεμικά, αυτοί οι σύλλογοι οδηγούνται σε παρακμή. Η Ελλάδα, από το 1990

¹⁴⁶ Mitchell, J. C., "Networks, Norms and Institutions", in *Networks: Studies in Human Interaction*, eds., J. Boissevain & J.C., Mitchell, The Hague/Paris:Mouton 1973, pp. 15–35.

¹⁴⁷ Βλ. Μουσούρου, Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg, Γ. & Κ. Δάρδανος, Αθήνα 1991. Πρβλ. Knowles, C., 'Making Whiteness: British Lifestyle Migrants in Hong Kong', in Alexander, C. and Knowles, C.(eds), *Making Race Matter*, Basingstoke: Palgrave, 2005, Kreutzer, Florian and Silke Roth (eds.), *Transnationale Karrieren. Biografien, Lebensführung und Identität*, Wiesbaden:VS Verlag 2006.

¹⁴⁸ Λαμπριανίδης, Λ. -Λυμπεράκη, Α. ., *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ενημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001.

¹⁴⁹ Βλ. Ζαϊμάκης, Γιάννης, *Κοινοτική εργασία και τοπικές κοινωνίες : Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Πλέθρον, 2011. Πρβλ. Moore, F., 'Transnational Business Cultures: Life and Work in a Multinational Corporation', Aldershot: Ashgate, 2005, Nowicka, Magdalena, 'Mobile locations: construction of home in a group of mobile transnational professionals', *Global networks* 7 (1), 2007, pp. 69-86.

δέχτηκε ένα πολύ μεγάλο αριθμό νόμιμων και παράνομων μεταναστών, που άλλαξε πραγματικά το κοινωνικό πεδίο της χώρας: «το αλβανικό κομμουνιστικό καθεστώς, κατέρρευσε τελευταίο στην ανατολική Ευρώπη. Οι Αλβανοί, άρχισαν να μεταναστεύουν μερικούς μήνες πριν από τις πρώτες δημοκρατικές εκλογές στη χώρα, το Μάρτιο του 1991, όταν χαλάρωσαν οι συνοριακοί έλεγχοι. Προηγουμένως, τα ταξίδια στο εξωτερικό ήταν πλήρως απαγορευμένα στην ουσία, και μόνο οι διπλωμάτες και τα μέλη της κυβέρνησης είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν τον έξω κόσμο. Η σύντομη διακυβέρνηση του Ραμίζ Αλία, προκειμένου να αμβλύνει την κοινωνική πίεση, έκανε πως δεν έβλεπε τη μαζική έξοδο νέων ανθρώπων προς την Ιταλία. Εξάλλου, πάρα πολλοί είχαν αρχίσει ήδη να διασχίζουν τα ορεινά σύνορα και να μπαίνουν στη γειτονική Ελλάδα ως παράνομοι μετανάστες. Σε μια χώρα ερμητικά σφραγισμένη επί μισό σχεδόν αιώνα, το άνοιγμα στον κόσμο έθεσε τέλος στο κεντρικά ελεγχόμενο σύστημα της οικονομίας. Οι επακόλουθες πιεστικές οικονομικές ανάγκες, προσέδωσαν πρωτοφανείς διαστάσεις στην αλβανική μετανάστευση σε σύγκριση με το μέγεθος του πληθυσμού. Η μετανάστευση αποτέλεσε την κύρια στρατηγική επιβίωσης για τις περισσότερες φτωχές οικογένειες».¹⁵⁰

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι η αύξηση της εμπορικής και μεταφορικής δύναμης του ελληνικού στόλου την οδηγεί εκτός των άλλων προορισμών και στα ισχυρά οικονομικά κέντρα διασποράς της μεσογειακής λεκάνης και αργότερα και της Ευρώπης. Σήμερα, αρχές του 21^{ου} αι, σε μια εποχή έντονης οικονομικής και πολιτικής κρίσης και ενώ το κράτος αναζητεί εναγωνίως πρωτογενές πλεόνασμα, αναπτύσσεται πάλι μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό, κυρίως νέων επιστημόνων. Και η αίσθηση της προσδοκώμενης επιστροφής στην πατρίδα, ενώ στο παρελθόν συνετέλεσε στη διατήρηση της ταυτότητας, της γλώσσας, των εθνικών συμπεριφορών και των κοινωνικών αναφορών των Ελλήνων εργατών στα ευρωπαϊκά κέντρα υποδοχής, οι οποίοι είχαν οξυμένη την εθνική αυτοσυνειδησία τους, και ενώ αυτή η τάση παρατηρείται στους οικονομικούς κυρίως μετανάστες στην χώρα μας,¹⁵¹ δεν

¹⁵⁰ Παπανδρέου, Περικλής, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα. Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, Νήσος, Αθήνα 2013, σσ. 31-32.

¹⁵¹ Ψημμένος, Ι., «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας» στο Κασμάτη Κ. (επ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg, Αθήνα 1998. Πρβλ. Charles, Laurie L., *Intimate Colonialism. Head, Heart & Body in West African Development Work*, Walnut Creek, West Coast Press 2007, Frantz, Christiane, *Karriere in NGOs. Politik als Beruf jenseits der Parteien*, Wiesbaden: VS-Verlag 2005.

γνωρίζουμε κατά πόσο θα ισχύσει και στο σύγχρονο μεταναστευτικό ρεύμα εκροής των νέων επιστημόνων.

Συμπερασματικά, και κάνοντας συγκριτική μελέτη, θα τολμούσαμε να υποστηρίξουμε, ότι σε αντίθεση με την προπολεμική υπερπόντια μετανάστευση που κατά την εξέλιξή της παρουσίασε οργανωτικά δίκτυα στην αμιγή εθνική τους σύσταση, οι μεταναστευτικές μεταπολεμικές συσσωματώσεις διέπονταν και διέπονται περισσότερο από τον χαρακτήρα των εργασιακών διεκδικήσεων και των εργατικών δικαιωμάτων.¹⁵²

Στη Γερμανία για παράδειγμα, η οποία ανέκαθεν είχε την τακτική να ιδεολογοποιεί τα κοινωνικά φαινόμενα,¹⁵³ η τάση αυτή ενισχύθηκε από την εξέλιξη και οργάνωση του αριστερού κινήματος,¹⁵⁴ αλλά και της εθνικιστικής τάσης,¹⁵⁵ τα οποία βρήκαν πρόσφορο έδαφος στο χώρο της εργασίας. Τα ιδιάζοντα αυτά ιδεολογικά ρεύματα, εξήραν και αναζωπύρωσαν αντιπαραθέσεις και αποσχιστικές τάσεις.¹⁵⁶

Όσον αφορά στα μεταναστευτικά σωματεία, στους συλλόγους και στις εθνικές ομοσπονδίες με τη μορφή της μεταναστευτικής συσπείρωσης τόσο στις ΗΠΑ, όσο και μετά στην Ευρώπη, συστηθήκαν και αναγνωρίστηκαν θεσμικά στα χρόνια μεταξύ του 1920 και 1940, και αποτέλεσαν σημαντικό μοχλό πίεσης στη διαμόρφωση νέων πολιτικο-κοινωνικών κατευθύνσεων, καθώς και εφαλτήριο μιας νέας παγκόσμιας πολιτιστικής οικονομίας.¹⁵⁷ Άρα, ως φορείς ενός ανακαινιστικού πνεύματος κοινωνικής αναδιάρθρωσης, αποτέλεσαν και το κομβικό σημείο του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων με την αμερικανική κυρίως, αλλά και με την ευρωπαϊκή εξουσία.¹⁵⁸

Αποτελεί σύνηθες φαινόμενο, οι μετανάστες να κατατάσσονται στην κατώτερη τάξη της κοινωνικής ιεραρχίας και σε υποδεέστερη κλίμακα της κοινωνικής

¹⁵² Μπάγκαβος, Χρ., και Παπαδοπούλου, Δ., «Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική», Μελέτες(15) του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, 2003. Πρβλ. Boyle, P., 'Population Geography: Transnational Women on the Move', *Progress in Human Geography* 26(4) (2002), pp. 531-543.

¹⁵³ Πρβλ. Marx, K., The German ideology: Part I, in R. C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels reader*, New York: Norton 1978, pp. 146-200.

¹⁵⁴ Shanin, T., "Die Bauern kommen: Migranten, die arbeiten, Bauern, die reisen, und Marxisten, die schreiben," in *"Dritte Welt" in Europa: Probleme der Arbeitsmigration*, eds. J., Blaschke, & K., Greussing. Frankfurt/M.: Syndikat 1980.

¹⁵⁵ Βλ. Dahinden, J., *Prishtina-Schlieren. Albanische Migrationsnetzwerke im Transnationalen Raum*, Zurich: Seismo-Verlag 2005.

¹⁵⁶ Nikolinakos, M., "Anmerkungen zu einer allgemeinen Theorie der Migration im Spatkapitalismus", in *"Dritte Welt" in Europa: Probleme der Arbeitsmigration*, eds., J., Blaschke, & K. Greussing, Frankfurt/M.: Syndikat 1980, Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Basingstoke: Macmillan Palgrave 2000.

¹⁵⁷ Βλ. Appadurai, A., "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy," *Public Culture* 2, (2) 1990: pp. 1-24.

¹⁵⁸ Βλ. Appadurai, A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1996.

διαβάθμισης, καθώς πάρα πολλές φορές αντιμετωπίζονται με καχυποψία από το κυρίαρχο εθνικό σώμα και τις αρχές στις χώρες υποδοχής.¹⁵⁹ Ο δε μύθος της αύξησης της εγκληματικότητας, έχει καταρριφθεί από τα αποτελέσματα των εγκληματολογικών μετρήσεων. Όλες οι έρευνες επανατροφοδοτούν την εκτίμηση, ότι οι μετανάστες δεν είναι εύκολο να αφομοιωθούν από το κοινωνικό σύστημα, εντούτοις, επειδή είναι πιο ευέλικτοι και εύφοροι σε μια πολυπολιτισμική προοπτική,¹⁶⁰ αυτό συνθέτει και την αξιολογική κλίμακα της μετάβασής τους και της συσσωμάτωσής τους με το κοινωνικό μόρφωμα, που έχουν επιλέξει να ζουν. Σε αντίθεση με την σύγχρονη συγκριτική εικόνα του πολυπολιτισμικού μεταναστευτικού φαινομένου των 28 χωρών της Ευρώπης,¹⁶¹ ενός φαινομένου που εγείρει φυσικά, εξαιτίας της πολιτιστικής και θρησκευτικής διαφορετικότητας νομικές, εκπαιδευτικές και πολιτικές προκλήσεις, είναι κοινός τόπος, ότι οι Έλληνες κατ' αρχήν, δεν αποτέλεσαν την επίλεκτη ομάδα των μεταναστευτικών πληθυσμών, καθώς οι κοινωνικές πιέσεις, το άγχος της επιβίωσης, οι εσωτερικές συγκρούσεις και πολλοί άλλοι λόγοι, τους οδηγούσαν συχνά σε ανεπιθύμητες συμπεριφορές και στάσεις έναντι των κατοίκων των χωρών υποδοχής. Σήμερα όμως, έχει επέλθει η πλήρης αφομοίωση των Ελλήνων της Αμερικής με την αμερικανική κοινωνία και το ελληνικό λόμπυ-κοινότητα, θεωρούνται μαζί με το εβραϊκό, ρυθμιστές, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε, της αμερικανικής πολιτικής.

Εκείνο που μπορούμε να ισχυριστούμε, εντούτοις, με βεβαιότητα είναι πως υπάρχει μια ολοκληρωμένη εικόνα για το φαινόμενο και το μέγεθος της μετανάστευσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και για τις χώρες προέλευσης των μεταναστών. Εξίσου σημαντικό στοιχείο, είναι επίσης οι αλλαγές που έχουν επέλθει και ως προς τις μεταναστευτικές πολιτικές¹⁶² που εφαρμόζουν, όχι μόνο τα κράτη-μέλη της Ευρώπης των 28 και ως

¹⁵⁹ Barry R., Chiswick, Paul W., Miller, *Educational Mismatch: Are High-Skilled Immigrants Really Working at High-Skilled Jobs and the Price They Pay If They Aren't?*, IZA Discussion Paper 4280, July (2009), Deborah, A., Cobb-Clark, and Marie, D. Connolly, *The Worldwide Market for Skilled Migrants: Can Australia Compete?*, *International Migration Review*, 31, 3 (Autumn 1997), pp. 670-693, Robyn Iredale, *Migration Policies for the Highly Skilled in the Asia-Pacific Region*, *International Migration Review* 34, 3 (Autumn 2000), pp. 882-906, Sulayman Khalaf and Saad Alkobaisi, *Migrants' Strategies of Coping and Patterns of Accommodation in the Oil-Rich Gulf Societies: Evidence from the UAE*, *British Journal of Middle Eastern Studies* 26, No. 2 (Nov. 1999), pp. 271-298.

¹⁶⁰ Bl. Modood, T., *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press 2007. Πρβλ. Triandafyllidou, Anna, *Muslims in 21st century Europe : conceptual and empirical issues*, London: Routledge, 2010, pp. 1-26.

¹⁶¹ Triandafyllidou, A., and Gropas, R., (eds), *European Immigration: A Sourcebook*, Aldershot: Ashgate 2014. Triandafyllidou, A., Modood, T., and Meer, N., (eds), *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2011.

¹⁶² Meijering, Louise and Bettina, van Hoven, *Imagining Difference: The Experiences of 'Transnational' Indian IT Professionals in Germany*, *Area* 35, No. 2 (June), (2003), pp. 174-182, Devesh, Kapur, *Indian Diaspora as a Strategic Asset*, *Economic and Political Weekly* 38, No. 5 (Feb. 1-7/ 2003), pp. 445-448,

προς τον τρόπο διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών και στον τρόπο προσέγγισης της κοινωνικής και πολιτισμικής ενσωμάτωσης των μεταναστών και στην παροχή δυνατοτήτων συμμετοχής στα πολιτικοκοινωνικά δρώμενα.¹⁶³

Όσον αφορά στην Ελλάδα και στην θέση της στην Ενωμένη Ευρώπη, ως προς το πρόβλημα της μετανάστευσης στην σύγχρονη εποχή, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε ότι δεν μας λείπει η μεταναστευτική εμπειρία, τόσο στο εθνικό πλαίσιο, όσο και στο σύγχρονο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Από μια συνολική επισκόπηση του φαινομένου της μετανάστευσης, όπως αυτό εξελίσσεται στην σύγχρονη ελληνική κοινωνία, παρατηρούμε ότι παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα δημογραφικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία όμως μπορούν να συμβάλλουν στην ένταξη των μεταναστών, στην αφομοίωση και στην ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας, καθώς και τη γενικότερη κοινωνικοπολιτική τους ένταξη στην ελληνική κοινωνία. Εκείνο που απαιτείται, είναι η κυβερνητική βούληση και η μέσα από την διατύπωση και εφαρμογή συγκεκριμένων προτάσεων, άσκηση ορθολογικής μεταναστευτικής πολιτικής, προσαρμοσμένης στις ανάγκες της κάθε εποχής.¹⁶⁴

Από όλα τα παραπάνω, συνάγεται το συμπέρασμα, ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης συνάπτεται άρρηκτα με την θεωρία της αφομοίωσης, που όπως προαναφέραμε αφορά στην ένταξη, στην ενσωμάτωση και στην προσαρμογή του μεταναστευτικού ρεύματος στην εκάστοτε κοινωνία. Σημείο εκκίνησης της μετανάστευσης, είναι η αποστέρηση, η ένδεια και η αβεβαιότητα. Απόσταγμα του μεταναστευτικού κύματος, ένα πολύτιμο κοινωνικό εργαλείο: τα εργατικά χέρια. Όμως, όπως προαναφέραμε, το φαινόμενο της μετανάστευσης συνάπτεται στην λαθραία ή βίαιη και καταναγκαστική υπόστασή του, με την απόκλιση του μεταναστευτικού στόχου, που είναι κατά κύριο λόγο η εύρεση εργασίας και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης.¹⁶⁵ Αυτή η απόκλιση, τις περισσότερες φορές, επιτελείται χωρίς την θέληση του υποκειμένου. Το ευχολόγιο της θεσπίσεως δικλιδών ασφαλείας που θα υπερβαίνουν τους φράχτες των συνόρων και την αυστηρότητα της Frontex, ηχεί ως

Anika, Liversage, Finding a Path: Investigating the Labour Market Trajectories of High-Skilled Immigrants in Denmark, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35 2, (2009), pp. 203-226.

¹⁶³ Βλ. Τριανταφυλλίδου, Άννα – Γρόπα, Ρουμπίνη, (επιμ.), *Η μετανάστευση στην ενωμένη Ευρώπη*, Κριτική, Αθήνα 2009.

¹⁶⁴ Βλ. Τριανταφυλλίδου, Άννα, - Μαρούκης, Θάνος, *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Κριτική, Αθήνα 2010. Πρβλ. Kreutzer, Florian and Silke, Roth (eds), *Transnationale Karrieren. Biografien, Lebensführung und Identität*, Wiesbaden: VS Verlag 2006, ss.34-86.

¹⁶⁵ Farquet, Romaine, Heikki, Mattila, and Frank, Laczko, "Human Trafficking: Bibliography by Region," in *Data and Research on Human Trafficking: A Global Survey*, ed. F. Laczko and E. Gozdzia, Geneva: International Organization for Migration 2005, pp. 301-342.

ουτοπία, αν δεν υπάρξει πανευρωπαϊκή συνεργασία και να δεν γίνει αντιληπτό ότι το πρόβλημα της μετανάστευσης δεν είναι πρόβλημα εθνικό αλλά παγκόσμιο.¹⁶⁶

Για πολλούς ερευνητές: «κεντρικό ζήτημα στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης, αποτελεί η ενσωμάτωση των μεταναστών και των απογόνων τους στην κοινωνία που τους υποδέχεται. Η συμβατική κατανόηση αυτής της διαδικασίας, βασίζεται στη βορειοαμερικανική εμπειρία της μετανάστευσης μεγάλης κλίμακας, κυρίως από την Ευρώπη, που διήρκεσε από το 1880 μέχρι το 1920. Ειδικότερα, η κομβική έννοια της «αφομοίωσης», διαμόρφωσε τόσο την αμερικανική αυτοαντίληψη, όσο και τη συμβατική γνώση για το φαινόμενο σε ολόκληρη την υφήλιο. Η αφομοίωση, σύμφωνα με την «ορθόδοξη» σύλληψή της, θεωρούνταν συνώνυμη με την πρόβλεψη, ότι οι διαδοχικές ομάδες μεταναστών θα υιοθετούσαν, γραμμικά και μη αναστρέψιμα, τους πολιτισμικούς σταθερότυπους της κυρίαρχης ομάδας στην κοινωνία υποδοχής. Ο επιπολιτισμός των μεταναστών, με βάση τις κανονικότητες των λευκών αγγλοσαξόνων προτεσταντών της μεσαίας τάξης, θεωρήθηκε ότι επέρχεται παράλληλα ή πριν από τη διεύρυνση της δομικής τους ένταξης, και μάλιστα σε βαθμό τέτοιο ώστε οι σημάδια της εθνοτικής και γλωσσικής διαφοράς να εξαφανίζονται πλήρως».¹⁶⁷

Η Nancy Green, ειδική στην ιστορία της μετανάστευσης και στις συγκριτικές μεθόδους, επισημαίνοντας την συγκριτική θεώρηση των εννοιών αφομοίωση, ενσωμάτωση, παράδοση, νεωτερικότητα, προβαίνει σε μια ουσιαστική ανάλυση στο παράδειγμα της αφομοίωσης: «πέρα από το *melting pot*, η κοινωνιολογική έννοια της αφομοίωσης έχει μεγάλη ιστορία στις ΗΠΑ. Μπορούμε να επαναλάβουμε τη διατύπωση του William Newman, ο οποίος αναζητεί την παραγωγή των κοινωνιολογικών εννοιών με βάση έναν μαθηματικό τύπο».¹⁶⁸ Οι κοινωνιολόγοι/ανθρωπολόγοι της Σχολής του Σικάγου της δεκαετίας του 1920, αρχίζουν να γράφουν ακριβώς τη στιγμή που το «μεταναστευτικό πρόβλημα», γίνεται πολιτική συζήτηση και οι νόμοι για τις ποσοστάσεις, συζητούνται και έπειτα ψηφίζονται. Προσπαθώντας ανοιχτά να βοηθήσουν και να προστατέψουν τους μετανάστες, τα βιβλία αυτής της συλλογής δίνουν κυρίως έμφαση στη δικαιοσύνη του αμερικανικού συστήματος, ενθαρρύνοντας την αμερικανοποίηση και ελπίζοντας έτσι, με έναν λιγότερο ρητό τρόπο, να αποτρέψουν τον μετανάστη από μια ενδεχόμενη πολιτική ριζοσπαστικοποίηση. Για τον

¹⁶⁶ Hoerder, Dirk., *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium*. Durham, N.C.: Duke University Press, 2002. Πρβλ. Τριανταφυλλίδου - Μαρούκης, *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*.

¹⁶⁷ Παπανδρέου, Περικλής, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα. Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, Νήσος, Αθήνα 2013, σσ. 46-47.

¹⁶⁸ Newman, W. M., *American Pluralism*, New York, Harper and Row, 1973, p. 53.

Hansen, «τρεις γενιές» διαδέχονται η μια την άλλη: η πρώτη μεταναστεύει, η δεύτερη οδεύει προς την αφομοίωση και τρίτη επανέρχεται στις ρίζες. Η Ruby Jo Reeves Kennedy μιλά, το 1952, για ένα «τριπλό *melting pot*», ενώ ο Will Herberg επαναδιατυπώνει αυτή την ιδέα το 1960, δίνοντας έμφαση στους θρησκευτικούς δεσμούς (προτεσταντικοί, καθολικοί, εβραϊκοί). Για τον Herberg, η συγχώνευση δεν είναι ποτέ πλήρης.¹⁶⁹ Ο δρόμος της ταύτισης, είναι διπλής κατεύθυνσης για τον Gordon: Οι μετανάστες υιοθετούν ορισμένα στοιχεία της κουλτούρας της χώρας, τη στιγμή που γίνονται όλο και περισσότερο δεκτοί σε συλλόγους (λέσχες, δίκτυα) του φιλοξενούντος έθνους. Κυρίως, ο Gordon επινοεί την ιδέα *μιας μερικής* (πολιτισμικής) αφομοίωσης, σκιαγραφώντας εφτά μεταβλητές της κυρίαρχης κουλτούρας που ένας μετανάστης μπορεί να υιοθετήσει, χωρίς παρ' όλα αυτά να τις αποδεχτεί όλες.¹⁷⁰ Ο Nathan Glazer και ο Daniel Moynihan, είναι αυτοί που θα σημειώσουν μια αλλαγή παραδείγματος με το βιβλίο τους *Beyond the Melting Pot*, το 1963. Το χωνευτήρι πέρασε. Οι μετανάστες μετασηματίστηκαν σε εθνοτικές ομάδες (και το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων, φτάνει στο αποκορύφωμά του). Η μεταεθνοτική εποχή έχει έρθει.¹⁷¹ Στη Γαλλία η κριτική της αφομοίωσης υπήρξε εξίσου σημαντική. Πρέπει να τονιστεί κυρίως η αλληλεπίδραση ή, σύμφωνα με μια διατύπωση του Michel de Certeau, η «διασχεσιακή διαλεκτική».¹⁷² Δεν ηχεί αποξενωτικά η άποψη, ότι «η περί των όρων φιλονικία -ενσωμάτωση, προσαρμογή, αφομοίωση, ένταξη κ.λπ., καταδεικνύει περισσότερο τις αβεβαιότητες του ερευνητή παρά μια τυπολογία των όρων και των συνθηκών του θέματος».¹⁷³ Η συζήτηση πήρε διαφορετική μορφή ανάλογα με τη χώρα. Ο Ισραηλινός Eisenstadt, προτείνει τον όρο «απορρόφηση» για τη χώρα υποδοχής. Ο επιπολιτισμός,¹⁷⁴ η ένταξη, η προσαρμογή έχουν και οι τρεις τους οπαδούς τους, έστω κι αν ο Gilles Verbunt προειδοποιεί για τη γραμμικότητα της γλώσσας. Η ένταξη (την οποία αναλαμβάνουν οι θεσμοί της χώρας υποδοχής), θα

¹⁶⁹ Ο Hansen προτείνει τον «νόμο» του κατά τη διάρκεια μιας διάλεξης που δόθηκε στο Augustana College το 1937, Kennedy R.J.R., «Single or Triple Melting Pot, Intermarriage in New Haven, 1870-1950», *American Journal of Sociology*, LVIII, 1952, pp. 55-66, Herberg W. *Protestant, Catholic, Jew* [1955], Chicago, University of Chicago Press, 1983.

¹⁷⁰ Gordon, Milton, (ed.) *America as a multicultural society*. Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1981, (*Assimilation*).

¹⁷¹ Π.χ. Cohen M., «Rooted Cosmopolitanism», *Dissent*, φθινόπωρο 1992, pp. 478- 483, Gates H.L. Jr, «Black Demagogues and Pseudo-Scholars», *The New York Times*, 20 Ιουλίου 1992, Hollinger D.A., *Postethnic America*. Ο Hollinger δανείστηκε τον όρο «postethnic» από τον Sollors, βλ. W. Sollors, *Beyond Ethnicity, Consent and Descent in American Culture*, New York, Oxford University Press, 1986.

¹⁷² Certeau, M., «L'actif et le passif des appartenances», *Esprit*, Ιούνιος 1985, p. 162.

¹⁷³ Tapinos, G., «Pour une introduction au debat contemporain», στο Y. Lequin (επιμ.), *Mosaïque*, p. 443.

¹⁷⁴ (Σ.τ.Μ.) Αποδίδουμε με τον όρο αυτό τον όρο «acculturation», που σημαίνει την προσθήκη πολιτισμικών χαρακτηριστικών της πλειοψηφικής κουλτούρας μιας κοινωνίας στην κουλτούρα μειονοτικών ομάδων.

οδηγήσει σε μια προσαρμογή (από την πλευρά του μετανάστη), σε μια ενσωμάτωση (ως προς την κατοικία και την εργασία), στην (πολιτισμική) αφομοίωση, για να καταλήξει στην πολιτογράφηση. Προτιμά, σε ό,τι τον αφορά, τη λέξη «ενσωμάτωση», διότι αυτή (μπορεί να) υπονοεί την ύπαρξη αμοιβαίας σχέσης.¹⁷⁵ Οι όροι που χρησιμοποιούνται, είναι ιδιαίτεροι, όχι μόνο ως προς τις χώρες και τις ιστορικές συγκυρίες αλλά, μερικές φορές, και ως προς τους επιστημονικούς κλάδους. Η έννοια της αφομοίωσης, είχε ταξιδέψει από τους κοινωνιολόγους στους ιστορικούς και από την αμερικανική στη γαλλική κοινωνιολογία.¹⁷⁶ Τελικά όμως, δέχεται την κριτική όλων.¹⁷⁷ Στο παραπάνω διαφωτιστικό άρθρο, ακολουθήσαμε την τυπική διάταξη του κεφαλαίου της Green και ως προς τις βιβλιογραφικές αναφορές, διότι φρονούμε ότι απεικονίζει διάφανα την συγκριτική διάσταση του φαινομένου της μετανάστευσης και την σχέση του με την αφομοίωση. Τα κυβερνητικά χείλη, στην εφημερίδα «Danas» του Βελιγραδίου 12/9/2013), διατείνονται κατηγορηματικά και διαβεβαιώνουν πως η Ελλάδα δεν είναι ξενοφοβική χώρα. Κυβερνητικός παράγοντας, αναφερόμενος επίσης στο πρόβλημα της παράνομης μετανάστευσης επισήμανε πως στην Ελλάδα, βιώνεται αυτό το πρόβλημα εντονότερα από τις άλλες χώρες, κάτι που φαίνεται και από τον αριθμό των συλληφθέντων λαθρομεταναστών, υπογραμμίζοντας ωστόσο πως έχει γίνει ουσιαστική προσπάθεια για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου της παράνομης μετανάστευσης και υποστήριξε ότι το 2012, υπήρξε μείωση 22,63% στην είσοδο παράνομων μεταναστών, σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Το πρόβλημα της παράνομης μετανάστευσης, υφίσταται βεβαίως, εξαιτίας της ισχύος του παράλογου ευρωπαϊκού κανόνα που εγκλωβίζει τους παράνομους

μετανάστες στην πρώτη χώρα-μέλος υποδοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στερώντας τους παράλληλα το δικαίωμα της μετάβασης σε άλλη χώρα. Απόρροια αυτού του φαινομένου, είναι η ανορθολογικά μεγάλη συγκέντρωση παράνομων μεταναστών στις

175 Eisenstadt, S.N., *The Absorption of Immigrants*, Glencoe, Free Press, 1955, Girard, A. & Stoezel, J., *Frangais et immigrés*, Verbunt, G., «Pour une politique de l' intégration», *Projet*, 171-172, Jan-Febr 1983, pp. 130-148. Πρβλ. Schnapper, D., «Modernité et acculturation à propos des travailleurs émigrés», *Communications* 43, Oct. 1986, pp. 141-168, Tripier, M., «Les sciences sociales et l' insertion des immigrés, disciplines et théories», στο Équipe de recherches sur les migrations internationales, *Initiation à l' étude des migrations internationales en France*, Paris, Centre d' études sociologiques, 1983, Hoffmann, H.-J. -Novotny, «A Sociological Approach Toward a General Theory of Migration», in M.M. Kritz κ.ά. (επιμ.), *Global Trends*.

176 Βλ. π.χ. την ανάλυση του M. Oriol, *Bilan des études sur les aspects culturels et humains des migrations internationales en Europe occidentale, 1918-1979*, Strasbourg, Fondation européenne de la science, 1981, pp. 28-32.

177 Green, Nancy, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφ. Δημήτρης Παρσάνογλου, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σσ. 83-87.

χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα πρωτεία κατείχε η Ελλάδα (2007-2012) και τώρα τα απέκτησε η Ιταλία (2013).

Αναφερθήκαμε στο παραπάνω παράδειγμα, για να επισημάνουμε τις αρνητικές επιπτώσεις που συνεπιφέρει γενικά στο μεταναστευτικό ζήτημα η παράνομη μετανάστευση. Όσες μελέτες¹⁷⁸ και αν εκπονηθούν, όσα σχέδια και αν σκιαγραφηθούν, δεν θα ευδοωθεί η ελπίδα της γόνιμης επίλυσης του μεταναστευτικού ζητήματος, τόσο της νόμιμης, όσο και της παράνομης μετανάστευσης, αν δεν υπάρξει πολιτική αναδιάρθρωση του προβλήματος και πολιτική βούληση για την ορθολογική επίλυσή του. Αναντίρρητα όμως, δεν μπορούν να ισχύουν τα ίδια μέτρα και τα ίδια σταθμά και στην νόμιμη και στην παράνομη μετανάστευση, οπότε η νομοθεσία, θα πρέπει να ενδυθεί το αποκαταστατικό και το επανορθωτικό ένδυμά της, με την θέσπιση ενός ορθολογικού νομικού πλαισίου. Ούτε μπορεί η ανοχή στο παράνομο φαινόμενο της μεταναστευτικής εισροής, επειδή δεν είναι στατιστικά προσδιορίσιμη και εποπτεύσιμη, να αποτελέσει τον κανόνα, αλλά λόγω ιδιαίτερων ίσως συνθηκών, την αποφευκτέα εξαίρεση, διότι κατά τον αφορισμό του δικαίου: «ισότητα στην παρανομία δεν υπάρχει».

Εκείνο που αποτελεί *sine qua non*, είναι η αναγνώριση του προβλήματος της παράνομης μετανάστευσης, ως εθνικού και ευρωπαϊκού ζητήματος. Σε εθνικό επίπεδο θα πρέπει να αποφευχθούν οι επικοινωνιακοί ελιγμοί των ηχηρών απελάσεων και να εξοβελιστεί η αναποτελεσματικότητα των μεταναστευτικών θεσπισμάτων. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, θα πρέπει να αναζητηθεί ένα μέτωπο συνεννόησης των χωρών του ευρωπαϊκού Νότου, που πλήττονται άμεσα από το πρόβλημα της παράνομης μετανάστευσης, προκειμένου να επέλθει η εποπτευσιμότητά του. Κατά πρώτον, θα πρέπει να καταργηθεί ο αντιφατικός ευρωπαϊκός νόμος εγκλωβισμού των παράνομων μεταναστών στην πρώτη χώρα-μέλος υποδοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και η παράλληλη αποστέρηση του δικαιώματος της μετάβασής τους σε άλλη χώρα. Κατά δεύτερον, δεδομένου ότι υφίσταται ως πρόβλημα και εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, θα πρέπει να εξασφαλιστεί μεγαλύτερη οικονομική συνδρομή από την Ευρωπαϊκή

¹⁷⁸ Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα 2004, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Αναλογία και επιδόσεις των αλλοδαπών μαθητών στα σχολεία του Νομού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2005, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Αθήνα 2005, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη και η ένταξή του*, Αθήνα 2007, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη. Μια ψυχοκοινωνική έρευνα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών-Run Communications, Αθήνα 2007.

Ένωση για την κάλυψη των προκύπτουσών αναγκών από το πρόβλημα της παράνομης μετανάστευσης.

Από όλα τα εκτιθέμενα επιχειρήματα και ευρήματα του παραπάνω κεφαλαίου, απορρέει το συμπέρασμα, ότι τα ζητήματα της μετανάστευσης και το πρόβλημα της αφομοίωσης αλληλοσυσχετίζονται και αλληλοπεριχωρούνται. Η κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου της μετανάστευσης, από και προς την Ελλάδα, απέδειξε θεωρητικά και επιβεβαίωσε εμπειρικά, την επέλευση του φαινομένου της αφομοίωσης, η οποία δεν γνωρίζει τόπο, χρόνο ή χρώμα, αλλά έχει ως προμετωπίδα της, την ανάγκη της κοινωνικής συμβίωσης και επιβίωσης, δηλαδή την επέλευση της κοινωνικοποίησης των φιλοξενούντων και των φιλοξενουμένων.

VIII. Συμπεράσματα

Τα εξαγόμενα πορίσματά μας, από την θεωρητική προσέγγιση του προβλήματος της μετανάστευσης και της αφομοίωσης, μέσα από την κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου της μετανάστευσης, από και προς την Ελλάδα ταυτίζονται, τόσο με την θεωρία που πρεσβεύει, όσο και με τα εμπειρικά πορίσματα που αποδεικνύουν, ότι οι μετανάστες υιοθετούν στοιχεία της κουλτούρας της χώρας υποδοχής, σε τέτοιο βαθμό, όσο μεγαλύτερη είναι η αποδοχή του γηγενούς εθνικού στοιχείου. Υιοθετώντας την πεποίθηση της διασταλτικής ερμηνείας της έννοιας της αφομοίωσης, αποδίδουμε στο κοινωνικό αυτό φαινόμενο-διεργασία έναν λειτουργισμό, που αφορά στην θεωρητική εκείνη προσέγγιση που αντιμετωπίζει την κοινωνία ως σύστημα. Αυτή η προσέγγιση, αποπειράται να κατανοήσει τη λειτουργία των επιμέρους στοιχείων του, διαμέσου των μεταξύ τους σχέσεων και των σχέσεών τους με το συνολικό κοινωνικό σύστημα. Από την ανάλυση των εμπειρικών μεταβλητών, σε συνάρτηση με το θεωρητικό τμήμα του πονήματος και μέσα από το πρίσμα της Κοινωνιομετρίας, η οποία καταγράφει, χαρακτηρίζει και μετρά τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας και τη συχνότητα, με την οποία οι σχέσεις αυτές εμφανίζονται και στη συνέχεια κατατάσσει τα μέλη της ομάδας, με βάση τη σπουδαιότητα που τους δίνουν αυτές οι σχέσεις, συμπερασματικά αποτιμάται το εξής. Ιδιαίτερος στην περίπτωση των Αλβανών μεταναστών, υφίσταται από πλευράς τους υιοθέτηση των περισσότερων στοιχείων της κουλτούρας υποδοχής, οπότε και ευοδώνεται η κατά Ζίμελ, θεωρία της κοινωνίωσης, η οποία αφορά, στην συνεχή δημιουργία σχέσεων αλληλεπίδρασης, μεταξύ των ατόμων-πολιτών ενός κοινωνικού μορφώματος. Κατά τούτο, έχει επέλθει η αφομοίωση του αλβανικού στοιχείου στην ελληνική κοινωνία, σε τέτοιο βαθμό, που οι μικροί Αλβανοί μετανάστες, να μην διαφοροποιούνται από τους γηγενείς, ούτε καν στην γλώσσα, στην ένδυση και στις συνήθειες. Αυτό φυσικά επισυμβαίνει, διότι το αλβανικό στοιχείο, υπάγεται στην κοινωνιολογική αρχή της λειτουργίας, που είναι η συνεισφορά ενός επιμέρους στοιχείου, στην ικανοποίηση των αναγκών μέσα σε ένα ευρύτερο σύνολο, του οποίου αποτελεί μέρος. Η εξέλιξη αυτή, καθιστά την αφομοίωση, αυτοπροσδιοριστικό ιδίωμα της ελληνικής κοινωνίας και δεν σημαίνει εθνική κηδεμονευσιμότητα της χώρας υποδοχής, ούτε μετασχηματισμό και εξοστράκιση των εθνοτικών χαρακτηριστικών του φιλοξενούμενου, αλλά διαπολιτισμικό πλουραλισμό, διασχισιακή ένταξη και προσαρμοστική ενσωμάτωση

στο σύγχρονο κοινωνικό μόρφωμα. Και σύγχρονο κοινωνικό μόρφωμα, είναι εκείνο, στο οποίο και τα λειτουργικά προαπαιτούμενα, δηλαδή οι θεμελιώδεις ανάγκες των κοινωνιών, από την ικανοποίηση των οποίων εξαρτάται η συνοχή και η ομαλή λειτουργία τους και τα λειτουργικά ισοδύναμα, οι διάφοροι δηλαδή τρόποι, με τους οποίους διαφορετικές κοινωνίες ικανοποιούν αποτελεσματικά τις ανάγκες τους, βρίσκονται σε διαπλαστική ισχύ.

Η θεωρητική και η εμπειρική προσέγγιση των φαινομένων της μετανάστευσης και της αφομοίωσης, όσον αφορά και στην ελληνική πραγματικότητα, απέδειξε αναπόδραστα, ότι συνδέονται κατ' εξαίρεση και με φαινόμενα κοινωνικής απόκλισης, χωρίς πάντως να υπερτερεί η ξενική από την γηγενή απόκλιση. Η κοινωνική απόκλιση, αφορά στα φαινόμενα, που είναι μακριά από τους γενικά αποδεκτούς κανόνες και από τα κοινωνικώς επικρατούντα πρότυπα οργάνωσης της σκέψης και της συμπεριφοράς, που μια κοινωνία ή και ομάδα, επιβάλλει με διάφορους τρόπους στα μέλη της. Επιπλέον, αναπόδραστα σ' ένα κοινωνικό μόρφωμα, κατά τούτο και στο δικό μας, υφίσταται και παραβατικότητα, που σημαίνει την ροπή, την τάση ατόμων ή ομάδων προς την παράβαση τυπικών και άτυπων κοινωνικών κανόνων. Ένα ακόμη θεωρητικό και εμπειρικό εύρημα, αποτελεί η αναπόφευκτη ισχύς των διακρίσεων, δηλαδή, οι τάσεις αποδοχής ή απόρριψης ενός ατόμου, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η έλλειψη ανοχής, ο εθνοκεντρισμός, δηλαδή η τάση υποτίμησης της αλλότριας κοινωνικής ή εθνικής ομάδας, οι οποίες ιδιαιτέρως σε εποχές κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής κρίσης, υφίστανται ως κοινωνικές στάσεις και από τους φιλοξενούντες και εξαιτίας της γκετοποίησης και από τους φιλοξενούμενους, όμως, μέσα από μια ορθολογική ιεράρχηση των αξιών, στην οποία προβαίνουν τα κοινωνικά υποκείμενα, μεταποιούνται σε εξορθολογισμένα, κατά Βέμπερ, υποκείμενα, τα οποία οργανώνουν ορθολογικά την ζωή τους και μέσα από μια διαδικασία κοινωνικής εσωτερίκευσης, αφομοιώνουν και υιοθετούν τους κοινωνικούς κανόνες, τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες και τα κυρίαρχα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτό απέδειξε και η εμπειρική έρευνα, για το αλβανικό στοιχείο.

Επιπροσθέτως, η θεωρητική προσέγγιση των φαινομένων της μετανάστευσης και της αφομοίωσης, απέδειξε, στην διασύνδεσή τους, σε αρχικό στάδιο, μια στροφή των υποκειμένων στην κοινωνιολογική αρχή του θεμελιωτισμού(fundamentalism), που σημαίνει την επαναφορά μιας κοινωνίας στις ρίζες της, στην αρχική της κατάσταση, η οποία θεωρείται ως η πιο γνήσια, έναντι του κίβδηλου εκσυγχρονισμού. Αυτή η αρχική

στατικότητα, που παρατηρείται, υπερβαίνεται, όπως εξάγεται από τα εμπειρικά δείγματα, μέσα από την ανάγκη της κοινωνικοποίησης, της διαδικασίας, μέσω της οποίας τα άτομα εντάσσονται και ενσωματώνονται στην κοινωνία, η οποία υπερακοντίζει τα κοινωνικά φαινόμενα, που κατά τον Ντυρκέμ είναι, κάθε τρόπος δράσης και σκέψης που θέτει στους ανθρώπους εξωτερικούς περιορισμούς και καταναγκασμούς και εξοβελίζει και τους κοινωνικούς κανόνες, οι οποίοι είναι συγκεκριμένα πρότυπα σκέψης και συμπεριφοράς, τα οποία η κοινωνία ή η κοινωνική ομάδα, σαν οργανωμένο σύνολο, επιβάλλει στα μέλη της.

Από όλα τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα, το οποίο συνάδει και με τις θεωρητικές και με τις εμπειρικές απολήξεις, ότι δηλαδή, τα φαινόμενα της μετανάστευσης και της αφομοίωσης συνάπτονται, μέσα από την αναίρεση της κοινωνικής τυπολογίας, της προσπάθειας δηλαδή, ταξινόμησης των κοινωνιών σε κατηγορίες, με βάση κάποια κριτήρια ομοιοτήτων και διαφορών. Επιπλέον συνάπτονται, λόγω του κοινωνικού κυκλώματος, του συνόλου δηλαδή των ατόμων, με δεσμούς αλληλοβοήθειας και λόγω των θεσμοθετημένων και θεσμοποιημένων φορέων κοινωνικοποίησης και του κοινωνικού μετασχηματισμού που συνεπιφέρουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Και παραθέτοντας τους ορισμούς του κοινωνικού σχηματισμού και του κοινωνικού μετασχηματισμού, απαντάμε στην εύλογη απορία της διασύνδεσης του εγώ με τον άλλο-ξένο. Κοινωνικός σχηματισμός, είναι ο τρόπος που διαρθρώνονται οι σημαντικές ιδιότητες μιας κοινωνίας, σε μια δεδομένη χρονική στιγμή και κοινωνικός μετασχηματισμός, είναι το σύνολο των διαδικασιών, που λαμβάνουν χώρα σε ένα κοινωνικό σχηματισμό, ανάμεσα σε δύο σημεία του χρόνου. Τα δύο αυτά σημεία, είναι το πριν και το μετά, το εγώ και ο άλλος. Κατά τούτο, ο κοινωνικός μετασχηματισμός, αποτελεί το κύριο συστατικό στοιχείο της διασύνδεσης, των κοινωνικών φαινομένων της μετανάστευσης και της αφομοίωσης. Διότι, αυτός τις μορφοποιεί, τις ενοποιεί και συνθέτει τα διεστώτα, τα ζεύγη δηλαδή των αντιθέτων, των αντιπαραθέσεων, των αποκλεισμών, των μισαλλοδοξιών και γενικά των -ισμών, επιγεννώντας ένα καινού κοινωνικό μόρφωμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΦΟΜΟΙΩΣΗ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

I. Εισαγωγικά

Ο άνθρωπος κατά την μακράιωνη ιστορία του, αενάως και αδιαλείπτως, αποπειράται να προσαρμόσει τη ζωή του σύμφωνα με τις πρόσφορες συνθήκες του βίου του, προκειμένου να καλύπτει τις ανάγκες επιβίωσης κατά πρώτον και της ευδαιμονικής διαβίωσης κατά δεύτερον. Η ιστορία έχει αποδείξει, πως το ανθρώπινο όν έχει συσταθεί για να ανήκει σε μια κοινωνία, ειδάλως κατά τον Αριστοτέλη¹⁷⁹ στα *Πολιτικά* του είναι ή Θεός ή θηρίο, και οπωσδήποτε έχει την τύχη ή την μοίρα να μην μπορεί να επιβιώνει μόνο του, χωρίς άλλους όμοιους με αυτό. Κανένας άνθρωπος λοιπόν, αν και αποτελεί αυθύπαρκτη και ανεξάρτητη ύπαρξη, δεν μπορεί να παραμείνει μονήρης, αλλά έχει την τάση, είναι στην φύση του να επικοινωνεί, να συνάπτει δεσμούς και κοινωνικές σχέσεις με συνανθρώπους του με σκοπό την ατομική και την κοινωνική ευδαιμονία.

Η κοινωνία στην οποία ανήκει το άτομο κατά τον Κάρρ, είναι αδιαχώριστα συνδεδεμένη με αυτό, καθώς αλληλοσυμπληρώνονται και είναι αναγκαία το ένα για το άλλο. Αυτή η αντίληψη επικρατεί, αφού μόλις γεννηθούμε, ο κόσμος ασκεί την επίδρασή του πάνω μας και μας μετατρέπει από βιολογικές σε κοινωνικές μονάδες.¹⁸⁰ Είναι όμως ο κόσμος τα όρια του κόσμου μας ή είναι αυτό που ισχυρίζεται ο Eade, ότι δηλαδή ο κόσμος είναι εκείνο που δεν έχουμε δει ακόμη;¹⁸¹

Εκείνο που θα αποπειραθούμε σε αυτή την ενότητα, είναι να αναλύσουμε συγκριτικά τις έννοιες έθνος, εθνική συνείδηση, εθνικισμός, αφομοίωση και μετανάστευση. Δεν παρεκτρέπόμεστε από τον αρχικό μας σκοπό να αποδείξουμε, ότι η αφομοίωση¹⁸² συνάπτεται άρρηκτα με το φαινόμενο της μετανάστευσης και του εθνικισμού και κατά τούτο μέσα από την συγκριτική μελέτη τους, θα

¹⁷⁹ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1252a1–1253a39.

¹⁸⁰ Κάρρ, E.X., *Τι είναι η ιστορία*; μτφ. Φρίντα Λιάππα, Εκδόσεις 70 - Πλανήτης, Αθήνα 1983, σ. 35. Πρβλ. Cohn-Bendit, D., & Schmid, T., *Heimat Babylon. Da Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg: Hoffmann & Campe 1992.

¹⁸¹ Eade, John, 'Nationalism and the quest of authenticity: the Bangladeshis in Tower Hamlets,' *New community* 16, (4), 1990, pp. 493-503.

¹⁸² Mason, A., "Political Community, Liberal-Nationalism and the Ethics of Assimilation," *Ethics* 109, 1999, pp. 261–286.

προσπαθήσουμε να καταλήξουμε στον ερευνητικό μας στόχο, που είναι να αποδείξουμε ότι η αφομοίωση είναι εφικτή, μέσα σε ένα καθεστώς πολιτικής κοινότητας, ελευθερίας και πολιτικής-ορθολογικής ηθικής. Με την παραπάνω θέση μας, συνάδει και η θεωρία του Mason, ο οποίος θεωρεί εφικτή την αφομοίωση μέσα σε ένα καθεστώς πολιτικής ελευθεροφροσύνης και αυτοπροαίρετης βούλησης. Στο πρώτο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα εξετάσουμε πως από τις φράσεις του Μαρσίνι: «κάθε έθνος ένα κράτος. Μόνο ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος», συνοψίζεται η αρχή των εθνότητων. Αυτή η αρχή από το 19^ο αιώνα έως τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην σύσταση και στην διαμόρφωση της Ευρώπης με την εικόνα που έχει σήμερα. Πολλά κράτη εξαφανίστηκαν από τον χάρτη, άλλα συστάθηκαν, πολλοί άνθρωποι άλλαξαν υπηκοότητα, δημιουργήθηκαν πολλές μεταναστεύσεις και ανακατατάξεις σε σύμβολα και συμβολισμούς και αναφυήθηκε μια έννοια, η οποία έμελλε να αποτελέσει το μήλον της έριδος μεταξύ των ανθρώπων. Πρόκειται για την έννοια της εθνικής συνείδησης, τον άρρηκτο δηλαδή και καινοφανή συνεκτικό δεσμό μεταξύ των πολιτών, μιας και τα πρωτεία της συνοχής, τα απώλεσε κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο ο θρησκευτικός δεσμός. Στο πόνημά μας, θα αποπειραθούμε να αποδείξουμε, πως το φαινόμενο της αφομοίωσης μπορεί να συνδράμει στην υπέρβαση του απομονωτικού συναισθήματος της αλληλεγγύης, που επιγεννούν οι έννοιες του έθνους και της εθνικής συνείδησης στους μετανάστες.

II. Έθνος

Υπάρχουν δύο τρόποι να εκλάβουμε την έννοια έθνος. Ο ένας αφορά στην λεξικολογική καταγραφή και ανάλυση της έννοιας του έθνους, σύμφωνα με την οποία, ήδη από τον Όμηρο¹⁸³ σήμαινε: «το έθνος είναι σύνολο ανθρώπων που γίνονται αντιληπτοί και από τους ίδιους και από τους άλλους ως ομοιογενές σύνολο, καθώς συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς κοινής καταγωγής και ιστορικό παρελθόν, κοινά στοιχεία πολιτισμού, κοινά ιδανικά και πολλές φορές κοινή γλώσσα και θρησκεία, ενώ παράλληλα έχουν συνείδηση της διαφοράς τους από τα άλλα ανάλογα σύνολα ανθρώπων».¹⁸⁴ Ο άλλος τρόπος, αφορά στην ευρύτερη ουμανιστική αντίληψη του Renan,¹⁸⁵ σύμφωνα με τον οποίο, το έθνος εξαιτίας της κοινής παράδοσης και της κοινής μνήμης, επιγεννά μια μεγάλη αλληλεγγύη, αποτελούμενη από συναίσθηση των αγώνων και των θυσιών που έχουν γίνει κι εκείνων που είναι ακόμα διατεθειμένοι να κάνουν όσοι ανήκουν σ' αυτή την κοινότητα. Προϋποθέτει κάποιο παρελθόν, αλλά συνοψίζεται και στο παρόν χάρη σ' ένα χειροπιαστό γεγονός: τη συγκατάθεση, στην καθαρά δεδηλωμένη βούληση συνέχισης της κοινής ζωής: «κάθε γλώσσα και κουλτούρα κατά τον Renan, αποτελεί τον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και την ξεχωριστή μορφή ζωής κάθε έθνους, έτσι που η ποικιλία των εθνών να αντανακλά την πολυμορφία της πραγματικότητας και κάθε έθνος να πραγματώνει τον πολιτισμό με τη δική του συμβολή στην ιστορική πρόοδο».¹⁸⁶

Αρχικά, η λατινική λέξη *patio* «δήλωνε στον καθημερινό λόγο, ένα άθροισμα ανθρώπων που χάρη στην κοινή τους καταγωγή ανήκαν στην ίδια ομάδα, μεγαλύτερη από την οικογένεια, αλλά μικρότερη από τη φατρία ή το λαό. Ο όρος χρησιμοποιούνταν ιδίως για κοινότητες ξένων. Το έθνος, είναι ένα σώμα ανθρώπων έναντι των οποίων η κυβέρνηση είναι υπόλογη μέσω της νομοθετικής εξουσίας. Κάθε σώμα ανθρώπων, που ενωμένα αποφασίζουν για το πώς θα κυβερνηθούν, αποτελεί ένα έθνος και αν τυχόν, σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, όλοι οι άνθρωποι στον κόσμο συμφωνούσαν να έχουν κοινή κυβέρνηση, τότε και η ανθρωπότητα ολόκληρη θα

¹⁸³ Ομήρου, *Ιλιάδα*, Λ724.

¹⁸⁴ Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2008, σ.552.

¹⁸⁵ Rénan, Ernest, "What is a nation? (Qu'est-ce qu'une nation?)" 1882, *Oeuvres Complètes*, I, ed. H.Psichari, Paris 1947, pp. 902-906." in *Nation and Narration*, H. Bhabha (ed.), London: Routledge, repr. in *Nationalisms*, J. Hutchinson and A. Smith (eds.), Oxford: Oxford University Press 1994. Πρβλ. enan, Ernest, *Τι είναι έθνος*, μτφ. Γιάννης Λάμπρας-Η.Π. Νικολούδης, Ρός, Αθήνα 2009.

¹⁸⁶ Βέικος, Θεόφιλος, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 1993, σ. 36.

αποτελούσε ένα έθνος. Η εν λόγω προέκταση αυτής της ιδέας όμως, όσο ορθή και αν είναι, παραμένει ακαδημαϊκού χαρακτήρα». ¹⁸⁷ Όπως επισημαίνεται και παρακάτω, η ανάγκη της πολιτικής υπόστασης και η επίτευξή της, επηρεάζει όλες τις μορφές του επιστητού, όπως για παράδειγμα και την πνευματική δημιουργία. Κατά τούτο για παράδειγμα, τα έργα των σχεδόν όλων των Λατίνων συγγραφέων διέπονται από έναν θαυμασμό προς την πατρίδα (*rem romanam*) ή αλλιώς προς τον εθνικιστικό κρατικό ρωμαϊσμό: «Ο Κικέρων θεμελίωσε τον εθνικισμό του επί των ελληνικών ιδεών, αφού άντλησε αυτόν από τον θαυμασμό του Πολύβιου, του Παναίτιου και του Ποσειδώνιου για την εγκαθίδρυση των ρωμαϊκών πραγμάτων. Αφού στηρίχθηκε στην βεβαίωση του Πολύβιου και του Ποσειδώνιου, ότι το ρωμαϊκό δαιμόνιο, συνίστατο όχι στην επιπόνηση, αλλά στην τελειοποίηση των ξένων επινοήσεων, προέβη σε συγκρίσεις του ρωμαϊκού πνεύματος προς το ελληνικό πνεύμα. Έχοντας κατά νου τον ισχυρισμό των Ελλήνων, ότι οι Ρωμαίοι είναι βάρβαροι, διαμαρτυρήθηκε εντονότατα κατά της αντίληψης αυτής των Ελλήνων περί των Ρωμαίων, ως βαρβάρων και προσπάθησε σε όλη του τη ζωή να καταστήσει στους Ρωμαίους συνειδητή μία μεγάλη σειρά εθνικών ιδιοτήτων και αξιών τους. Δεν δίστασε να αντιπαραβάλει σε όλα τα πεδία τους Ρωμαίους προς τους Έλληνες. Συνέκρινε αυτούς, όχι μόνο στην στρατιωτική ισχύ, στην πολιτική και νομική σοφία, αλλά επίσης στα γράμματα, στη ρητορεία και τη φιλοσοφία, προσπάθησε να ανακατασκευάσει την ματαιοδοξία των Ελλήνων. Επιχείρησε με το προσωπικό του παράδειγμα, να δείξει τι οι Ρωμαίοι κατορθώνουν εισερχόμενοι στις πλέον δυσνόητες πνευματικές περιοχές, από τις οποίες και απείχαν καιρό». ¹⁸⁸

Αντιλαμβάνεται κανείς από τις παραπάνω επισημάνσεις, ότι η έννοια του έθνους, υποδήλωνε εξ' αρχής την ομάδα και τους ανθρώπους, που έχουν κοινά ήθη και έθιμα, συνήθειες, γλώσσα, κοινό παρελθόν, πράγματα δηλαδή που οφείλονται σε κοινή καταγωγή.

¹⁸⁷ Kedourie, Elie, *Ο Εθνικισμός*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Κατάρτι, Αθήνα 2003, σσ. 42-44. Πρβλ. Hobsbawm, E. J., *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1990, Hobsbawm, E., & Ranger, T., (eds.), *The invention of tradition*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1983. Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1983, Bell, D., (ed.), *Political Thought and International Relations Variations on a Realist Theme*, Oxford: Oxford University Press 2008.

¹⁸⁸ Ηλιόπουλος, Κων/νος Ν., *Η πολιτική της Ρώμης εις τους Λατίνους συγγραφείς και η εθνική συνείδησις αυτών*, Αθήνα 1974, σ.45.

III. Εθνική συνείδηση

Η έννοια της εθνικής συνείδησης, θα τολμούσαμε να ισχυριστούμε, ότι προβάλλεται με έναν πρώιμο τρόπο και φυσικά *mutatis mutandis*, από τον Πλάτωνα, όταν στην *Πολιτεία*¹⁸⁹ του, προτάσσει την ιδέα της πανελληνίου ομοσπονδίας - ένωσης, ώστε να αποφευχθεί η «υπό των βαρβάρων δουλεία». Ο φιλόσοφος της Ιδέας, προβάλλει συνεχώς στην *Πολιτεία* του, την ιδέα της εθνικής συνοχής και συσσωμάτωσης.¹⁹⁰ Ο συλλογισμός του Πλάτωνα, μας ξενοδοχεί στην αρχαία αντίληψη περί καθήκοντος και θα μπορούσε να εκληφθεί, ως μια πρώιμη ερμηνεία που αφορά στην έννοια του έθνους, με την έννοια της εθνικής συνοχής και αλληλεξάρτησης και τηρουμένων των αναλογιών, ως εθνικής συνείδησης. Έχουμε αντίληψη, ότι οι έννοιες έθνος, εθνική συνείδηση και εθνικισμός εννοιολογικά ωρίμασαν αρκετούς αιώνες μετά τον μεγάλο φιλόσοφο, εντούτοις, αναζητούμε εννοιολογικά ψήγματα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, η οποία ως γνωστόν έχει αποφανθεί για όλα σχεδόν τα ζητήματα του επιστημονικού και του πρακτικού βίου.

Όπως επισημάναμε στην αρχή του κεφαλαίου, για την έννοια της εθνικής συνείδησης, αυτή γονιμοποιήθηκε τον 19^ο αιώνα και επιγεννήθηκε εξαιτίας των μεταναστεύσεων, των οικονομικών και εμπορικών συναλλαγών, της αναμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων, της διάδοσης της τυπογραφίας και του βιβλίου και της εσκεμμένης προβολής του παρελθόντος των διαφόρων εθνοτήτων. Η εθνική συνείδηση, αποτελεί τον πολιτικά καινοφανή, συνεκτικό, άρρηκτο δεσμό και άρρητο σύνδεσμο, καθώς και το συναίσθημα της αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών, που αντικατέστησε την παντοκρατορία της θρησκευτικής συνείδησης. Σε αυτό, συνέβαλε βέβαια καταλυτικά και ο Γαλλικός διαφωτισμός και η διάδοση των αρχών του. Σε τούτο βέβαια το σημείο, αξίζει να υπομνήσουμε ότι, το θρησκευτικό σύστημα δεν διετέλεσε αμελητέας ποσότητας ρόλο στην διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Η Μεταρρύθμιση για παράδειγμα, ταυτίστηκε με την αναγεννημένη εθνική συνείδηση της Αγγλίας και της Σκωτίας. Οι Ευρωπαίοι του 19^{ου} αιώνα, έθεταν σε πρότερη αξιολογική διαβάθμιση την εθνική από την θρησκευτική τους συνείδηση, ο χριστιανός της Ευρώπης ονομάστηκε Άγγλος, Γάλλος, Ισπανός, χωρίς να αποκλείονται βεβαίως και οι περιπτώσεις ταύτισης

¹⁸⁹ Πλάτωνος, *Πολιτεία* e 469 c 1-2. Πρβλ. Vick, B., "Of Basques, Greeks, and Germans: Liberalism, Nationalism, and the Ancient Republican Tradition in the Thought of Wilhelm von Humboldt", *Central European History* 40 (4) 2007, pp. 653–681.

¹⁹⁰ Πλάτωνος, *Πολιτεία* 462 a 9-b 1-2.

της εθνικής με την θρησκευτική συνείδηση (Ελληνες, Ιρλανδοί, Πολωνοί). Κατά τούτο, συστάθηκαν και οι διάφοροι τύποι εξέλιξης της εθνικής ιδεολογίας. Η τάση της σύστασης πολιτικής υπόστασης, συγγεόταν εσκεμμένως ή αθελήτως με την έννοια του έθνους¹⁹¹ και του πολιτισμού, ο οποίος ως πνευματικό υποστήλωμα, ωραιοποιεί την έννοια του κρατισμού και κάθε –ισμού. Για την έννοια πολιτισμός, θα ανατρέξουμε στον Gellner, όπου ο πολιτισμός ορίζεται ως ένας κοινός τρόπος έκφρασης μέσω του λόγου¹⁹² ως οικουμενικό φαινόμενο, ενώ για την χαρτογράφηση του εθνικισμού θα πρέπει να προστρέξουμε στο έργο του Balakrishnan, *Mapping the nation*. Στην αρχαία εποχή, «εκδήλωση του εθνικισμού του Κικέρωνα αποτελεί η βεβαίωσή του ότι η εθνική ανωτερότητα των Ρωμαίων μαρτυρείται από το ρωμαϊκό δίκαιο που δημιούργησαν, για το οποίο ο Κικέρων προέβλεψε ότι θα αποτελεί την φιλοσοφία, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία, την διαλεκτική και την λογική των Ρωμαίων».¹⁹³ Κατά Gellner «ο εθνικισμός έχει οριστεί ως η προσπάθεια να συνταυτιστούν πολιτισμός και πολιτεία, να εφοδιαστεί ένας πολιτισμός με τη δική του πολιτική στέγη, και με μια μονάχα».¹⁹⁴

Όσον αφορά στην σχέση κράτους και έθνους, αυτή γονιμοποιήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αι. και βασίστηκε στην αρχή των εθνοτήτων, όπου κάθε έθνος αποτελεί κράτος και κάθε κράτος αποτελεί έθνος. Κατά τούτο άρχισε η μετάλλαξη της Ευρώπης, η οποία απέβη ένα σύνολο εθνικών κρατών. Ο Burns, σε αυτή την αμφίδρομη σχέση έθνους και κράτους δίδει μια ιστορική ερμηνεία: «κατ' αρχήν, το κράτος στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία προηγήθηκε του έθνους και το δημιούργησε. Το γερμανικό έθνος προηγήθηκε του σύγχρονου γερμανικού κράτους και συνέβαλε στη δημιουργία του».¹⁹⁵ Και επισημαίνει σχετικώς ο Burns: «Αν η ιστορία της Βρετανίας και της Γαλλίας του 19^{ου} αιώνα μπορεί να μελετηθεί στο πλαίσιο του αστικού φιλελευθερισμού, η ιστορία μεγάλου μέρους της υπόλοιπης Ευρώπης κατά την ίδια περίοδο πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με έναν πολυπλοκότερο συνδυασμό των

¹⁹¹ Βεντούρα, Λ., *Μετανάστευση και Έθνος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, Αθήνα, 1994. Πρβλ. Ascherson, N., *Black Sea*, New York: Hill and Wang 1995, Twining, W. (ed.), *Issues of Self-determination*, Aberdeen: Aberdeen University Press 1991.

¹⁹² Gellner, Ernest, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, μτφ. Λυδία Παπαδάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ.15. Πρβλ. Balakrishnan, Gopal, ed., *Mapping the nation*, London: Verso 1996.

¹⁹³ Ηλιόπουλος, Κωνσταντίνος Ν., *Η πολιτική της Ρώμης εις τους Λατίνους συγγραφείς και η εθνική συνείδησις αυτών*, Αθήνα 1974, σ.46.

¹⁹⁴ Gellner, Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 85.

¹⁹⁵ Λέκκας, Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996, σ. 93. Πρβλ. Boissevain, J., *Friends and Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*, Oxford: Basil Blackwell 1974, Boissevain, J., & Mitchell, J. C., eds., *Networks: Studies in Human Interaction*, The Hague/Paris: Mouton 1973.

δυνάμεων του φιλελευθερισμού, του εθνικισμού και της δημιουργίας εθνικών κρατών. Θα ορίσουμε τον εθνικισμό ως συναίσθημα που προκύπτει από ένα ευρύ φάσμα ιστορικών, γεωγραφικών, γλωσσικών και πολιτιστικών περιστάσεων. Χαρακτηρίζεται από τη συνείδηση των μελών μιας ομάδας, ότι ανήκουν σε μια παράδοση που απορρέει από αυτές τις περιστάσεις και διαφέρει από τις παραδόσεις άλλων ομάδων. Η δημιουργία εθνικών κρατών, είναι η πολιτική εφαρμογή του εθνικισμού, ο μετασχηματισμός του συναίσθηματος σε εξουσία. Οι άνθρωποι στη Βρετανία και στη Γαλλία, κατά τον 19^ο αιώνα, καλλιεργούσαν τόσο εθνικιστικά, όσο και φιλελεύθερα συναισθήματα. Όταν ο πρωθυπουργός της Βρετανίας, λόρδος Πάρλμερστον, διακήρυξε το 1850 ότι οποιοσδήποτε Βρετανός υπήκοος σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου δεν έχει παρά να διακηρύξει, όπως ένας πολίτης της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «Civis Romanus Sum» (είμαι Ρωμαίος πολίτης), για να σπεύσουν σε βοήθειά του οι απαραίτητες δυνάμεις, προκειμένου να τον προστατεύσουν από ξένες επιβουλές, απηχούσε την υπερηφάνεια των συμπατριωτών του για την ισχύ του έθνους τους. Όταν οι Γάλλοι πανηγύρισαν το 1840 την επιστροφή των λειψάνων του αυτοκράτορα Ναπολέοντα από την Αγία Ελένη, σε ένα πολυτελές μασωλείο στο Παρίσι, ξαναζούσαν τους θριάμβους που υπήρξαν μέρος της εθνικής τους κληρονομιάς. Το καύχημα του Πάλμερστον και τα οστά του Ναπολέοντα ήταν και τα δύο εκφράσεις εθνικών παραδόσεων και συναισθημάτων δεμένων με τη ζωή των Άγγλων και των Γάλλων. Ο εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, επρόκειτο να εκδηλωθεί ως δυναμικότερο φαινόμενο από όσο στη Βρετανία ή στη Γαλλία, που υπήρχαν από αιώνες ως ιδιαίτερες γεωγραφικές, πολιτιστικές και πολιτικές ενότητες. Αλλού, οι κοινές παραδόσεις και αξίες ήταν λιγότερο καθαρά διατυπωμένες, επειδή η πολιτική ενότητα που θα συντελούσε στον καθορισμό τους, δεν υπήρχε. Οι ανατολικοί Πρώσοι και οι Βενετοί, δεν δυσκολεύονταν ν' αντιληφθούν τους εαυτούς τους ως Πρώσους και Βενετούς. Η ιστορία τους είχε εφοδιάσει μ' αυτές τις ταυτότητες. Η ιστορία ωστόσο δεν τους είχε δώσει, παρά με ένα γενικότατο τρόπο, ταυτότητες Γερμανών και Ιταλών. Έπρεπε να κάνουν κατά συνέπεια συνειδητή προσπάθεια για να αυτοπροσδιοριστούν μ' αυτόν τον τρόπο, πριν ένας τέτοιος προσδιορισμός αποκτήσει πολιτική υπόσταση». ¹⁹⁶

Κατά τον Kohn «στον δυτικό κόσμο, στην Αγγλία και τη Γαλλία, στην Ολλανδία και την Ελλάδα, στις ΗΠΑ και στις βρετανικές κτήσεις, η άνοδος του εθνικισμού ήταν

¹⁹⁶ Burns, E.M., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, μτφ. Τάσος Δαρβέρης, Επίκεντρο, Θεσ/νίκη 2006, σσ. 599-600.

κατεξοχήν πολιτικό γεγονός. Ακολούθησε το σχηματισμό του μελλοντικού εθνικού κράτους ή... συνέπεσε με αυτό. Εκτός του δυτικού κόσμου, στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και στην Ασία ο Εθνικισμός εμφανίστηκε μόνον αργότερα, αλλά και... αναπτύχθηκε σε αντίδραση και αντίθεση προς τους υπάρχοντες κρατικούς σχηματισμούς...».¹⁹⁷

Σύμφωνα με τον Γεωργίου: «Το εθνικό και πολιτικό ταυτόχρονα κράτος της νεωτερικότητας περιελάμβανε την εσωτερική και άμεση διαμεσολάβηση ανάμεσα στην κρατική ισχύ και την ατομική ελευθερία. Ο Hegel ορίζει το κράτος ως την πραγματολογική συνθήκη της πολιτικής ελευθερίας του ατόμου. Το ερώτημα που τίθεται διατυπώνεται ως εξής: μπορεί άραγε το εθνικό κράτος να επιβιώσει ή να διατηρηθεί έστω με άλλη μορφή στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και στις καταστάσεις των ριζικών νοηματικών αλλαγών των πραγμάτων; Θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μια απάντηση σ' αυτό το ερώτημα προσδιορίζοντας τις τρεις επιμέρους συγκρούσεις ή ενστάσεις (διαμεσολαβήσεις) που εικονογραφούν το νέο ανεξερεύνητο πραγματολογικό τοπίο της παγκοσμιοποίησης. Πρώτον, έχουμε να κάνουμε με την ένταση (Spannung), η οποία ορίζεται ανάμεσα στο νεωτερικό εθνικό κράτος και την μετανεωτερική παγκόσμια πολιτική κοινωνία. Δεύτερον, πρόκειται για μια ιδεολογική εκδοχή της προηγούμενης έντασης: εδώ συγκρούονται δύο ιδεολογίες, από την μία η εθνική ιδεολογία και από την άλλη η ιδεολογία της παγκόσμιας πολιτικής συνείδησης του ατόμου. Τρίτον, έχει ιδιαίτερη σημασία να τονισθεί ότι τόσο η πολιτική ένταση, όσο και η ιδεολογική σύγκρουση ανάμεσα στο εθνικό και το πολιτικό «μεταφράζεται» στη γλώσσα της ανθρωπολογίας ή ορθότερα στη γλώσσα της μετανεωτερικής σημαντικής (Semantik) σε διαμεσολάβηση ανάμεσα στην ανθρώπινη ατομικότητα και την παγκόσμια ιδέα του γένους (ή είδους) στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Αυτό σημαίνει ότι μετά από δύο αιώνες ιστορικής ζωής του νεωτερικού πολιτικού πολιτισμού βρισκόμαστε και πάλι στον «βαθμό μηδέν» του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού του ανθρώπου... Στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης, οι οποίες δεν είναι παρά δείκτες της νοηματικής αλλαγής, το εθνικό κράτος δεν υφίσταται ως αυτόνομη οντότητα άσκησης της πολιτικής, αλλά ως διαμεσολαβημένη ή ακόμη και ως εξιδανικευμένη συνθήκη του πολιτικού ονείρου. Εάν ακολουθήσουμε σ' αυτό το σημείο τον Freud, μπορούμε μετά βεβαιότητας να πούμε, ότι η ασκούμενη στις μέρες μας πολιτική δεν αποτελεί παρά το όνειρο (δηλ. με φροϋδικούς όρους το απωθημένο)

¹⁹⁷ Kohn, Hans, *The idea of nationalism: A Study of Its Origins and Background*, New York: The Macmillan Company, 1944, p. 329. Πρβλ. *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 93.

της ουσιαστικής και της πραγματικής άσκησης του Πολιτικού (das Politische)... Η γεωπολιτική ισχύς του έθνους και ο πολιτικός αυτοπροσδιορισμός του πολίτη, αποτελούν τα μείζονα χαρακτηριστικά της πολιτικής νεωτερικότητας, η οποία διανύει την μεταβατική φάση της νοηματικής αλλαγής μας... Στις μέρες μας (αρχές του 21^{ου} αιώνα) βρισκόμαστε μπροστά σε μια πολιτική κατάσταση, της οποίας το θεμελιώδες χαρακτηριστικό είναι η σύγκρουση ανάμεσα στο νεωτερικό εθνικό κράτος και την μετανεωτική παγκόσμια πολιτική κοινωνία. Το ερώτημα είναι το εξής: ποια οντότητα είναι σε θέση να υπερασπισθεί τις νεωτερικές πολιτικές ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης στις συνθήκες της πραγματολογικής απροσδιοριστίας την εποχή της παγκοσμιοποίησης; Με άλλα λόγια έχουμε να κάνουμε με μια «υπέρβαση» (Aufhebung) της νεωτερικής πολιτικής συγκροτήσεως του εθνικού κράτους, η οποία τείνει προς την ίδρυση της παγκόσμιας πολιτικής κοινωνίας, στην οποία συμμετέχουν πολιτικές οντότητες, που εγείρουν αξιώσεις ισχύος των ιδεολογιών του... Από την μία έχουμε την εθνική ιδεολογία και από την άλλη την διεθνή ιδεολογία. Και οι δύο τύποι των ιδεολογιών προσδιορίζουν τους δύο διαφορετικούς τύπους του πολιτικού αυτοπροσδιορισμού του ανθρώπου ως πολίτη. Εάν υιοθετήσουμε την διάκριση, την οποία η νεωτερική κατάσταση ίδρυσε, τότε είναι βέβαιο ότι έχουμε να κάνουμε με μια «διαμάχη» ή με μια διένεξη ιδεολογιών, οι οποίες υπερασπίζονται τα δικά τους πολιτικά κεκτημένα... Η αντιπαράθεση ανάμεσα στην εθνική πολιτική και την παγκόσμια πολιτική οντότητα διατυπώνεται ως «διαμάχη» ανάμεσα στην νεωτερική εθνική ιδεολογία και την ιδεολογία της παγκόσμιας πολιτικής κοινωνίας του ανθρώπου ως πολίτη... Ίσως μόνο τα λόγια του Hegel μπορούν να περιγράψουν τον μεταβατικό χαρακτήρα της εποχής της παγκοσμιοποίησης. Ο Hegel έγραψε για την δική του εποχή (αρχές του 19^{ου} αιώνα) τα εξής: «Δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε, ότι η εποχή μας είναι εποχή γένεσης και μετάβασης σε νέα περίοδο. Το Πνεύμα έχει αποκοπεί από τον μέχρι τώρα κόσμο της ύπαρξης του και της παράστασής του, και πρόκειται να βυθιστεί στην εργασία του μετασχηματισμού του. Πραγματικά το Πνεύμα δεν ησυχάζει ποτέ, αλλά βρίσκεται σε μια διαρκή εξελικτική κίνηση». Τα λόγια αυτά περιγράφουν με ενάργεια και με αδιαμφισβήτητη θεωρητική εγκυρότητα την αυτοεικόνα της εποχής μας, την κατάσταση της κοινωνίας και του πολιτισμού μας στις μέρες μας (αρχές του 21^{ου} αιώνα)».¹⁹⁸

¹⁹⁸ Γεωργίου, Θεόδ., Εθνικό κράτος και παγκοσμιοποίηση, στο *Το φάντασμα της πολιτικής. Προβλήματα της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας*, Α. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σσ. 80-86.

Από όλες τις παραπάνω κατατεθειμένες επισημάνσεις, απορρέει η αδιαμφισβήτητη διασύνδεση των εννοιών του έθνους, της εθνικής συνείδησης και του εθνικισμού.

IV. Εθνικισμός

Ο Kedourie, αναλύει και αποκαλεί τον εθνικισμό ως την «θεωρία που επινοήθηκε στην Ευρώπη στις αρχές του 19^{ου} αι. και διατείνεται ότι παρέχει το καταλληλότερο κριτήριο για να προσδιοριστεί η μονάδα εκείνη του πληθυσμού, η οποία δικαιούται και οφείλει να κυβερνάται από μόνη της».¹⁹⁹ Ο Kedourie, θεωρεί ότι η πληθυσμιακή αυτή μονάδα «πρέπει επίσης να πλαισιώνεται η άσκηση της νόμιμης κρατικής εξουσίας και να στηρίζεται η ορθή οργάνωση της κοινωνίας των κρατών. Εν ολίγοις, η θεωρία αυτή υποστηρίζει πως η ανθρωπότητα εκ φύσεως συγκροτείται από έθνη, πως τα έθνη χαρακτηρίζονται από γνωρίσματα συγκεκριμένα κι εμπειρικά διαπιστώσιμα και πως, πέρα από την εθνική αυτοδιάθεση, δεν νομιμοποιείται κανένας άλλος τύπος διακυβέρνησης. Μάλιστα, ένας από τους κορυφαίους θριάμβους της συγκεκριμένης θεωρίας ήταν ότι αυτές οι απόψεις ρίζωσαν τόσο βαθιά ώστε έγιναν πλέον αυτονόητες, ότι δηλαδή ο εθνικισμός προίκισε την ίδια τη λέξη έθνος με σημασία και απήχηση πολύ ισχυρότερες από εκείνες που της δίνονταν ως τα τέλη του 18ου αιώνα».²⁰⁰ Όπως επισημάνθηκε, ο εθνικισμός αποτελεί φαινόμενο συνυφασμένο με τη σύγχρονη κοινωνία, αφού συνέχει την ιστορία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.²⁰¹ Κατά τον Özkirimli: «παρά την τρομακτική επίδρασή του, οι κοινωνικοί επιστήμονες έστρεψαν πολύ αργά το ενδιαφέρον τους στον εθνικισμό. Στη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20^{ου}, φιλελεύθεροι και μαρξιστές θεωρητικοί έβλεπαν τον εθνικισμό ως μια προσωρινή φάση της ανθρώπινης ιστορίας. Επομένως, γι' αυτούς το φαινόμενο «δεν αποτελούσε διανοητικό πρόβλημα». Μόνο στις δεκαετίες του 1920 και του 1930, οι πρωτοπόρες μελέτες ιστορικών, όπως οι Κάρλτον Χέιζ, Χανς Κον, Λούις Σνάιντερ και Ε.Χ. Καρρ, ανέδειξαν τον εθνικισμό σε αντικείμενο της ακαδημαϊκής έρευνας. Σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά, την οποία απασχολούσαν κυρίως ηθικά ερωτήματα, οι ιστορικοί αυτοί αντιμετώπισαν τον

¹⁹⁹ Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, σ.37. Πρβλ. Waldron, J., "Superseding Historic Injustice," *Ethics* 103 (1) 1992, pp. 4–28, Calhoun, C., *Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*, London: Routledge 2007.

²⁰⁰ Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, σ. 37. Πρβλ. Modood, T., *Multiculturalism: A Civic Idea*, Cambridge: Polity Press 2007, pp. 74–98. Πρβλ. Smith, A.D., *National Identity*, Penguin, Harmondsworth 1991, *Nationalism*, Cambridge: Polity Press 2001, "The poverty of anti-nationalist modernism," *Nation and nationalism* 9 (3) 2003, pp.357–370, "Opening remarks," *Nations and Nationalism* 14 (4) 2008, pp. 637–663.

²⁰¹ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 11. Πρβλ. Leggewie, K., *MultiKulti. Spielregeln für die Vielvölkerrepublik*, Berlin: Rotbuch Verlag 1991.

εθνικισμό ως «διακριτό ερευνητικό αντικείμενο», ενώ επιχείρησαν να τον ερμηνεύσουν μέσα από κοινωνικούς παράγοντες (Smith και Snyder). Στις επόμενες δεκαετίες και με την επιρροή της αποαποικιοποίησης και της «διάδοσης» των νέων κρατών σε Ασία και Αφρική, άρχισε να αυξάνεται ο αριθμός και η πολυμορφία των μελετών για τον εθνικισμό. Καθώς οι μελέτες εκείνης της εποχής εγγράφονταν σε κάποια εκδοχή του τότε ανερχόμενου μοντέλου της οικοδόμησης του έθνους (nation-building model), έβλεπαν τον εθνικισμό ως φυσικό επακόλουθο της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας. Στη δεκαετία του 1980, από την άλλη, σημειώθηκε μια αλλαγή πλεύσης. Την εποχή αυτή εκδόθηκαν σημαντικές μελέτες για τον εθνικισμό, μεταξύ των οποίων σημειώνουμε: Τζον Άρμστρονγκ, *Nations Before Nationalism* (1982) [Έθνη πριν από τον εθνικισμό], Μπένεντικτ Άντερσον, *Imagined Communities* (1983) [Φαντασιακές κοινότητες (1997)], Έρνεστ Γκέλνερ, *Nations and Nationalism* (1983) [Έθνη και Εθνικισμός (1992)], Έρικ Χόμπσπλουμ και Τέρενς Ρέιντζερ, *The Invention of Tradition* (1983) [Η επινόηση της παράδοσης (2004)] και Άντονι Σμιθ, *The Ethnic Origins of Nations* (1986) [Η εθνοτική καταγωγή των εθνών]. Στην περίοδο αυτή, παρουσιάζονται πιο επεξεργασμένες θεωρίες και διατυπώνονται πιο σαφείς θέσεις. Το φαινόμενο του εθνικισμού, που μόνο το 1974 κατάφερε να εξασφαλίσει το πρώτο του ακαδημαϊκό περιοδικό, αποκτά πλέον μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα βιβλιογραφία, μέσα από την οποία αναδεικνύονται έντονες πολεμικές.²⁰²

Ο Λέκκας αποκαλεί «εθνικισμό εκείνη τη σύγχρονη ιδεολογία που νομιμοποιεί την πολιτική με πολιτισμικά επιχειρήματα τα οποία αντλεί από το παρελθόν. Εδώ βρίσκεται ο πυρήνας της εθνικής ιδέας: το σημερινό έθνος οφείλει να είναι ανεξάρτητο ούτως ώστε να προστατεύει την ιστορική ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του... Ο λόγος περί εθνικής ιδιαιτερότητας αποτελεί, εξ ορισμού και πρωτίστως, μια μορφή εδαφικής αξίωσης. Αυτό στο οποίο κατατείνει είναι η συγκρότηση, η διατήρηση ή η επέκταση μιας συγκεκριμένου τύπου κρατικής οντότητας που διαθέτει κάποια όρια εντός των οποίων το έθνος ασκεί αποκλειστική κυριαρχία. Ο εθνικισμός αφορά σε μία συγκεκριμένη μορφή κρατικής συγκρότησης, στο εθνικό κράτος - και κράτος σημαίνει σε όλες τις εποχές και μέσα από οποιοδήποτε θεωρητικό πρίσμα, εξουσία επί εδάφους, εδαφική κυριαρχία».²⁰³

²⁰² Özkirimli, Umut, *Θεωρίες του Εθνικισμού. Μια κριτική προσέγγιση*, μτφ. Ιουλία Πεντάζου, Ι.Σιδέρης, Αθήνα 2011, σσ. 23-24.

²⁰³ Λέκκας, Παντελής, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σσ. 207-209.

Εξίσου αξιοσημείωτη, είναι και η αποπροσωποληπτική ανάλυση του Kedourie, κατά την οποία: «Η τύχη των ιδεών, όπως και η τύχη των ανθρώπων, εξαρτάται εξίσου από τις συμπτώσεις όσο και από την εγγενή αξία και το χαρακτήρα τους – και αν η θεωρία του εθνικισμού ήρθε στο προσκήνιο περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, αυτό δεν οφειλόταν μόνο στις διαμάχες των φιλοσόφων, αλλά και στα ίδια τα γεγονότα που προσέδωσαν στα φιλοσοφικά ζητήματα νόημα άμεσο και προφανές. Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού, που κυριαρχούσε τον 18^ο αιώνα στην Ευρώπη, υποστήριξε ότι ο Φυσικός Νόμος, ενιαίος και αμετάβλητος, κυβερνά ολόκληρο το σύμπαν. Με τον ορθό λόγο λοιπόν, ο άνθρωπος ήταν σε θέση να ανακαλύψει και να κατανοήσει αυτό το νόμο, ενώ αν η κοινωνία γινόταν να οργανωθεί σύμφωνα με τις επιταγές του, τότε θα οδηγούνταν στην ευημερία και στην ευτυχία. Η οικουμενική εφαρμογή αυτού του νόμου όμως δεν σημαίνει πως οι άνθρωποι δεν έχουν διαφορές μεταξύ τους: σημαίνει, μάλλον, πως όλοι συμμεριζόμαστε ορισμένα κοινά γνωρίσματα, τα οποία είναι πιο σημαντικά από οποιεσδήποτε διαφορές που μας χωρίζουν. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς πως όλοι οι άνθρωποι γεννιόμαστε ίσοι, πως όλοι έχουμε δικαίωμα στη ζωή, στην ελευθερία και στην αναζήτηση της ευτυχίας, ή, εναλλακτικά, πως όλοι κατ' ανάγκη υποκύπτουμε στις δυνάμεις του Πόνου και της Απόλαυσης και πως άριστη κοινωνική διεύθετηση είναι εκείνη που μεγιστοποιεί την απόλαυση και ελαχιστοποιεί τον πόνο. Όπως και να διατυπώσουμε πάντως τη θεωρία, δεν μπορούμε παρά να συναγάγουμε ορισμένα πορίσματα από αυτήν. Κάθε κράτος, σύμφωνα με την εν λόγω φιλοσοφία, είναι ένα άθροισμα ατόμων, τα οποία συμβιώνουν προκειμένου να διασφαλίσουν καλύτερα την ευημερία τους. Μάλιστα, καθήκον των κυβερνώντων είναι να άρχουν έτσι ώστε να παρέχουν τη μέγιστη δυνατή ευημερία σε όσους κατοικούν στην επικράτειά τους, χρησιμοποιώντας μέσα τα οποία επιδέχονται ορθολογική διακριβίωση. Αυτό ακριβώς είναι το κοινωνικό συμβόλαιο, που ενώνει τους ανθρώπους και καθορίζει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις κυβερνώντων και κυβερνουμένων. Η συγκεκριμένη αντίληψη δεν ήταν μόνον η άποψη των philosophes, οι οποίοι της προσέδιδαν οικουμενική αξία, αλλά και το επίσημο δόγμα της πεφωτισμένης δεσποτείας».²⁰⁴

Η συναίσθηση του να ανήκεις σε μια «συγκεκριμένη εθνική ομάδα ή έθνος δημιουργεί αισθήματα ενότητας και ομοιότητας, τα οποία στη λογική του λαϊκιστικού

²⁰⁴ Kedourie, Elie, *Ο Εθνικισμός*, σ. 38. Πρβλ. Hendrix, B.A., *Ownership, Authority, and Self-Determination: Moral Principles and Indigenous Rights Claims*, University Park: Pennsylvania State University Press 2008.

εθνικισμού έχουν ως αποτέλεσμα την αυτοσυνείδηση. Στη γλώσσα μπορεί να αποδοθεί μια εθνική ιδιότητα, η οποία ασφαλώς δεν αρκεί από μόνη της για να παράγει εθνική συνείδηση, αλλά ούτε και να θεωρηθεί ως αναμφισβήτητο εθνικό χαρακτηριστικό».²⁰⁵

²⁰⁵ Μιχαήλ, Δόμνα, *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση, Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1997, σ. 47. Πρβλ. Greverus, I. M., *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*, Frankfurt/M.: Athenaum 1972, Hannerz, U., *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*, New York: Columbia University Press 1980, *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*, New York: Columbia University Press 1992.

V. Γλώσσα και εθνική συνείδηση

Για τις διάφορες ανασηματοδοτήσεις και τις ερμηνευτικές αποχρώσεις, που λαμβάνει η συνεξέταση της γλώσσας και της έννοιας της εθνικής συνείδησης, χρήζει μνείας και καταγραφής η άποψη του Θουκυδίδη, που αφορά στην παθολογία του πολέμου και στην προβολή των σκοπιμοτήτων, όσον αφορά στην χρήση της γλώσσας, ως μέσου του άλογου υποδαυλισμού και της δυσεξηγήτης αναζωπύρωσης του κοινωνικού διχασμού. Αυτή βέβαια αποτελεί μια διαχρονική πρακτική των αντιπαρατιθέμενων, όπως επισημαίνουμε σε ακόλουθη ενότητα με την συνανάλυση των εννοιών κουλτούρα και πολιτισμός. Δηλαδή, οι διαφοροποιήσεις στη χρήση των λέξεων, υποκρύπτουν εθνικές και κοινωνικές διαφορές. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Θουκυδίδης: «πραγματοποιούνταν επαναστάσεις στις πολιτείες, κι αν τυχόν καμιά είχε καθυστερήσει, μαθαίνοντας το τι είχε σταθεί αλλού πρωτύτερα, προχωρούσε μακρύτερα στις ακραίες βιαιότητες και πυροδοτούσε την φαντασία στα μυαλά των ανθρώπων προσπαθώντας να επινοήσουν κάτι χειρότερο και πιο περίτεχνο και να επιβάλουν πιο τερατώδεις αντεκδικήσεις. Και νόμισαν πως είχαν το δικαίωμα να αλλάξουν και την συνηθισμένη αντιστοίχιση των λέξεων προς τα πράγματα, για να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους. Έτσι η αστόχαστη θρασύτητα θεωρήθηκε παλικαριά και συντροφικότητα, η έλλειψη προνοητικότητας για το μέλλον θεωρήθηκε δειλία που προβάλλει ενάρετες δικαιολογίες, η γνωστική μετριοπάθεια θεωρήθηκε πρόφαση ανανδρίας και η πολυδιάστατη διεισδυτικότητα σε όλες τις πλευρές μιας κατάστασης θεωρήθηκε ως αναποφασιστικότητα, την απότομη και βίαιη αντίδραση την πρόσθεσαν στα προτερήματα του ανδρός και η αποχή από τις ραδιουργίες λογίστηκε φαινομενικά ως λογική πρόφαση για να αποφύγει κανείς τον κίνδυνο. Τον αδιάκοπα έξαλλο κατήγορο τον θεωρούσαν πάντα αξιόπιστο, όποιον όμως του αντιμιλούσε τον υποψιάζονταν για προδοσία. Κι αν πραγματοποιούσε κανείς επιτυχημένες ραδιουργίες τον εκλάμβαναν ως έξυπνο και όποιος υποψιαζόταν και ξεσκέπαζε έγκαιρα τα σχέδια του άλλου ήταν ακόμα πιο ικανός. Όποιος όμως είχε προνοητικότητα ώστε όλα αυτά να αποφευχθούν, έλεγαν πως διαλύει το κόμμα και ότι αφήνει να τον τρομοκρατήσουν οι αντίπαλοι. Συνοπτικά, όποιος προλάβαινε να κάνει το κακό πριν από τον άλλον επαιούνταν, καθώς και όποιος παρακινούσε στο κακό έναν άλλον που δεν το είχε σκεφθεί. Και ο συγγενής λογιζόταν πιο ξένος από τον κομματικό σύντροφο, επειδή ο σύντροφος ήταν πιο πρόθυμος να ριχτεί στον κίνδυνο για το κόμμα χωρίς να εξετάσει

την πραγματική αιτία της πράξης του. Οι κομματικοί σύντροφοι δεν συνδέονταν μεταξύ τους σύμφωνα με τους νόμους που ίσχυαν για αμοιβαία ωφέλεια, αλλά για να κερδίσουν πλεονεκτήματα αντίθετα από τους νόμους και τα κοινωνικά ήθη. Και την εμπιστοσύνη μεταξύ τους δεν την επικύρωναν όρκοι προς τους θεούς, όπως συνηθιζόταν παλιά, αλλά ο σκοπός να παραβιάσουν τον νόμο κατά συνεργεία και κατά συρροή. Τις δίκαιες προτάσεις των αντιπάλων τις δέχονταν με επιφύλαξη, παρακολουθώντας τις πράξεις τους, αν ήταν πιο ισχυροί και όχι με γενναιοψυχία. Και αποσκοπούσαν να εκδικηθούν παρά να προφυλαχθούν. Και αν σε κάποια περίπτωση αντάλλασαν όρκους συμφιλίωσης, οι όρκοι είχαν συγκεκριμένη χρονική ισχύ διότι κανένας από τους δύο δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά, επειδή δεν περίμεναν ενισχύσεις από άλλη κατεύθυνση, μόλις όμως είχαν την ευκαιρία εκείνος που προλάβαινε να τολμήσει, εάν έβλεπε ακάλυπτο τον αντίπαλο, τον εξαπατούσε με μεγαλύτερη ευχαρίστηση επειδή είχε δώσει ένορκες διαβεβαιώσεις, παρά αν τον ζημίωνε κατευθείαν και φανερά. Και λογιζόταν αυτή η συμπεριφορά όχι μόνο πιο σίγουρη, αλλά επειδή είχε υπερισχύσει με δόλιο τρόπο, λάμβανε τον χαρακτήρα νίκης σε αγώνα εξυπνάδας. Και ευκολότερα εκλαμβάνονται ως ικανοί οι πολλοί που διαπράττουν κακές πράξεις, παρά ενάρετοι όσοι αγνοούν τέτοιες πρακτικές και ντρέπονται για αυτή την άγνοια ενώ υπερηφανεύονται για την ανηθικότητα». ²⁰⁶ Η παραπάνω αναφορά του Θουκυδίδη στην γλώσσα της εξουσίας, αφορά στην μετάπλάσή της από γλώσσα επικοινωνίας σε γλώσσα σκοπιμοτήτων. Πρόκειται για μια γλώσσα που υπακούει στους κανόνες του λεκτικού συμβολισμού, της ταυτολογίας και στην εναλλαγή σημαίνοντος και σημαϊνόμενου. Σε μια διασταλτική αναγωγή, για τη σχέση γλώσσας και εθνικισμού επισημαίνεται: «Για τους εθνικιστές η σημασία της συνέχειας της γλώσσας από γενιά σε γενιά τονίζει την ανάγκη της διατήρησης της γλωσσικής αυτής συνέχειας. Παρόλο που η γλώσσα δεν μπορεί να αποτελέσει από μόνη της εθνικό χαρακτηριστικό, βοήθησε ως σύστημα συμβόλων στην ανάπτυξη μιας εθνοπολιτισμικής ταυτότητας». ²⁰⁷

²⁰⁶ Θουκυδίδη, *Ιστορία*, III, 83.

²⁰⁷ *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση*, σ. 49. Πρβλ. Hoffmann-Nowotny, H. J., *Soziologie des Fremdarbeiterproblems. Eine Theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag 1973, Khoo, S. N., *Sun Yat Sen in Penang*. Penang: Areca Books 2008, Wagner, A.-C., *Les Nouvelles Elites de la Mondialisation*, Paris: Presses Universitaires France, 1998, Weiss, A. 'The Transnationalization of Social Inequality. Conceptualizing Social Positions on a World Scale', *Current Sociology* 53(4) (2005), pp. 707-728, Weiss, A. 'Hochqualifizierte MigrantInnen: Der Kern einer transnationalen Mittelklasse?', in Kreutzer, F. und Roth, S. (Hrsg.), *Internationale Karrieren und transnationale Mobilität: Biografien, Lebensführung und Identitäten*, Frankfurt/M: Campus Verlag, 2006.

Παράλληλα προς εκείνη του Θουκυδίδη αξίζει επισημάνσεως και η θεωρία του Rousseau. Ο Rousseau είναι εισηγητής της άποψης της λαϊκής κυριαρχίας και ότι οι φορείς της εκτελεστικής εξουσίας δεν είναι άρχοντες του λαού, αλλά πρέπει να υπηρετούν ακατάπαυστα, ακώλυτα και αέναα τα συμφέροντα του λαού. Ο Rousseau είναι υπέρμαχος της θεωρίας της γενικής βούλησης, η οποία προέρχεται από το κοινωνικό συμβόλαιο και έχει ως αφετηρία και ως τέρμα της το δημόσιο συμφέρον. Ο λαός πρέπει να έχει το δικαίωμα να τους διορίζει και να τους παύει από τα καθήκοντά τους, όποτε επιθυμεί, αν κρίνει ότι η άσκηση των καθηκόντων τους ή η προάσπιση των συμφερόντων της λαϊκής βάσης είναι πλημμελής. Δεν τίθεται ζήτημα συμβεβλημένων υποχρεώσεων στην αμφίδρομη σχέση άρχοντος και αρχομένου, αλλά τυφλής υπακοής στην λαϊκή βούληση και προάσπιση των συμφερόντων της λαϊκής βάσης. Άρα, παρατηρεί κανείς από την πολιτική θεωρία του Rousseau, ο οποίος ως γνωστόν δεν αποδέχεται την διάκριση των εξουσιών, αφού τα πάντα υπάγονται στη επικυριαρχία της γενικής βούλησης, ότι εκτός από την προβολή της πολιτικής ιδιότητας του ατόμου-πολίτη, εξάιρεται η έννοια του εθνικού κράτους. Επιπροσθέτως, από την πολιτική του εισήγηση, εξάγεται ένας πολιτικός εθνικισμός, αφού τα πάντα, όπως προείπαμε και αυτό συνθέτει την πεμπτούσια της θεωρίας του, όπως ο νόμος που εκφράζει την γενική βούληση, η ελευθερία και η ισότητα των δικαιωμάτων, το άτομο-πολίτης, η εκτελεστική εξουσία-άρχοντας-κυβέρνηση, δηλαδή τα όργανα της γενικής βούλησης, όλα υπηρετούν την ακεραιότητα του εθνικού κράτους. Από τα παραπάνω διαφαίνεται ότι ο Rousseau²⁰⁸ λοιπόν θεωρείται «πατέρας του πολιτικού εθνικισμού και του πατριωτισμού και δε διστάζει να τονίσει τη *διαφορά*: όταν θέλει κανείς να μελετήσει τους ανθρώπους, πρέπει να παρατηρήσει γύρω του· αλλά όταν θέλει να μελετήσει τον *άνθρωπο*, πρέπει να μάθει να περιφέρει τη ματιά του μακριά: πρέπει να παρατηρήσει τις διαφορές για να ανακαλύψει τις ιδιότητες».²⁰⁹

Η Μιχαήλ λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνιολογική αρχή του κοινωτισμού, επισημαίνει χαρακτηριστικά για την ανάγκη της ένταξης: «η αίσθηση του να ανήκεις σε μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα ή έθνος δημιουργεί αισθήματα ενότητας και ομοιότητας, τα οποία στη λογική του λαϊκιστικού εθνικισμού έχουν ως αποτέλεσμα την αυτοσυνείδηση. Στη γλώσσα μπορεί να αποδοθεί μια εθνική ιδιότητα, η οποία ασφαλώς δεν αρκεί από μόνη της για να παράγει εθνική συνείδηση, αλλά ούτε και να

²⁰⁸ Rousseau, Jean Jacques, (*Essay on the Origin of Languages*, publ. 1781), (*Essai sur l'origine des langues*, viii, ed. Charles Porset, Ducros, Bordeaux 1968.

²⁰⁹ Βέικος, Θεόφιλος, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 1993, σ. 9.

θεωρηθεί ως αναμφισβήτητο εθνικό χαρακτηριστικό».²¹⁰ Και συνεχίζει ερμηνεύοντας την δαιμονοποίηση της ανάγκης του να ανήκει κάπου: «για τους εθνικιστές η σημασία της συνέχειας της γλώσσας από γενιά σε γενιά τονίζει την ανάγκη της διατήρησης της γλωσσικής αυτής συνέχειας. Παρ' όλο που η γλώσσα δεν μπορεί να αποτελέσει από μόνη της εθνικό χαρακτηριστικό, βοήθησε ως σύστημα συμβόλων στην ανάπτυξη μιας εθνοπολιτισμικής ταυτότητας».²¹¹

Εντούτοις, δεν αποτελεί σπάνιο ή ουτοπικό το φαινόμενο της αυθαίρετης και αυτοπροαίρετης γενίκευσης ή εξειδίκευσης των γλωσσικών συμβόλων και των συμβολιζομένων με απώτερο σκοπό την εθνική και κοινωνική επιβίωση: «η επιθυμία κάθε εθνικής ομάδας να προστατεύσει και να διακηρύξει την εθνική ιδιαιτερότητά της, εξαρτάται επίσης και από το κοινωνικό της status (οικονομικό, κοινωνικό και γλωσσικό), το οποίο επηρεάζει την υπόληψή της και εξαρτάται από πολιτικές διαδικασίες που ενισχύουν τα εθνικά αισθήματα και κινητοποιούν τα μέλη της ομάδας. Η εθνική ταυτότητα σε εθνικά σύμπλοκες κοινωνίες, έχει διάφορα επίπεδα που ταξινομούνται κατά ιεραρχικό τρόπο. Για παράδειγμα, ένας Έλληνας στην Ελλάδα είναι «Έλληνας», «Χριστιανός», «Ορθόδοξος» και μιλάει ελληνικά, ενώ ένας Τούρκος στην Ελλάδα, είναι «Τούρκος» στην καταγωγή, «Έλληνας πολίτης», «Μουσουλμάνος» και μιλάει Τουρκικά. Στις σχέσεις του με το Ελληνικό κράτος, ένα μέλος της τουρκικής μειονότητας, θα επισημάνει την Ελληνική υπηκοότητά του για να υπερασπιστεί τα κοινωνικά δικαιώματά του και για να εξυπηρετηθεί όπως και οι υπόλοιποι πολίτες, αλλά στις σχέσεις του με το τουρκικό κράτος, το οποίο χρηματοδοτεί εν μέρει την εκπαίδευση στα μειονοτικά σχολεία, θα επικαλεσθεί την τουρκική καταγωγή του και την ισλαμική κουλτούρα του. Έτσι, η εθνική ταυτότητα και συνείδηση αν και υπάρχουν συνεχώς, δεν εκφράζονται κατά τον ίδιο τρόπο. Οι κανόνες αλλάζουν, ανάλογα με το στόχο και το περιεχόμενο των αιτημάτων».²¹² Ακολουθώντας την τυπική διάταξη της *Εθνικιστικής ιδεολογίας* θα αποπειραθούμε να κατανοήσουμε πώς συναρτώνται η γλώσσα και η εθνική συνείδηση με συγκεκριμένες μορφές πολιτικής

²¹⁰ Μιχαήλ, Δόμνα, *Έθνος εθνικισμός και εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1997, σ. 47.

²¹¹ *Έθνος εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, σ. 49. Πρβλ. Sen, Amartya, *Identity and violence: the illusion of destiny*, New York, Norton and Company 2006.

²¹² *Έθνος Εθνικισμός και Εθνική Συνείδηση*, σσ. 53-54. Πρβλ. Anderson, B., *Imagined Communities*, London: Verso 1965, Aron, R., *Peace and War*, Malabar: R. Krieger Publishing 1962, Avineri, Sh. and de-Shalit, A. (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford: Oxford University Press 1992, Balibar, E., and Wallerstein, I., *Class, Race Nation*, London-New York: Verso 1992.

οργάνωσης, με τις κοινωνικές συγκρούσεις και το πώς επηρεάζουν την σημασιολογία του μεταναστευτικού προβλήματος.

Σύμφωνα με την αρχή της πολυμορφίας, υποστηρίζει ο Kedourie, προκύπτει ότι «οι ιδιαιτερότητες και οι διαφορές των ανθρώπων πρέπει να θεωρούνται ιερές και ως τέτοιες να διαφυλάσσονται και να καλλιεργούνται. Και τούτο, διότι μόνο έτσι με την ανάπτυξη της διαφορετικότητας, είναι δυνατή η επίτευξη της παγκόσμιας αρμονίας. Η γλώσσα, είναι εκείνο ακριβώς το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος αποκτά συνείδηση της προσωπικότητάς του».²¹³ Η καθεμιά γλώσσα στον πλανήτη, δεν είναι απλώς και μόνον το όργανο για τη διατύπωση λογικών συλλογισμών, αλλά παράλληλα αποτελεί και εξωτερικήυση της ανθρώπινης εμπειρίας, έκβαση κάποιας συγκεκριμένης ιστορίας και κληροδότημα μιας μοναδικής παράδοσης. «Η γλώσσα γεννιέται καθώς ο άνθρωπος προσπαθεί να εκφράσει τα συναισθήματα που νιώθει για ό,τι αντιλαμβάνεται γύρω του».²¹⁴ Μάλιστα η πρώτη γλώσσα του ανθρώπου «οφείλεται στις αισθήσεις του και μόνον αργότερα εφευρίσκονται οι αφηρημένες λέξεις».²¹⁵ Κατά συνέπεια «επόμενο ήταν οι διαφορετικές γλώσσες να αποτυπώνουν ολόκληρη την ποικιλία αυτών των ιδιαίτερων συνθηκών και ταυτοτήτων».²¹⁶ Ο Kedourie, καταλήγει σε δύο συμπεράσματα που αφορούν στη γλώσσα: «το πρώτο είναι ότι όσοι μιλούν μια αρχέγονη γλώσσα συγκροτούν και ένα έθνος και το δεύτερο, ότι τα έθνη αξιώνονται αυτή την ονομασία υπό το όρο ότι μιλούν κάποια αρχέγονη γλώσσα».²¹⁷ Κριτήριο λοιπόν για την ύπαρξη ενός έθνους, είναι η γλώσσα: «όσοι μιλούν την ίδια γλώσσα συναπαρτίζουν ένα ξεχωριστό έθνος το οποίο βεβαίως πρέπει να διαθέτει το δικό του κράτος. Χωρίς ανεξάρτητο κράτος, μας λέει ο Φίχτε, το έθνος θα χάσει σίγουρα τη γλώσσα του και θα αφομοιωθεί από τους κατακτητές του. Η αφομοίωση του έθνους σε ένα ξένο κράτος, σημαίνει τον αφανισμό του. Για το δόγμα του εθνικισμού, η γλώσσα, η φυλή, ο πολιτισμός, ακόμη και η θρησκεία, συνιστούν διαφορετικές όψεις της ίδιας

²¹³ *Ο Εθνικισμός*, σ.101. Πρβλ. Hutchinson, J., *Nations as Zones of Conflict*, London: Sage 2005, 2005, επίσης στο ίδιο *Nations and Nationalism* 14 (1), 2008, pp. 1–28.

²¹⁴ *Ο Εθνικισμός*, σ.101. Πρβλ. Hendrix, B.A., *Ownership, Authority, and Self-Determination: Moral Principles and Indigenous Rights Claims*, University Park: Pennsylvania State University Press 2008.

²¹⁵ *Ο Εθνικισμός*, σ.102. Πρβλ. Held, D., “Cosmopolitanism: globalisation tamed?,” *Review of International Studies* 29, 2003, pp. 465–480.

²¹⁶ *Ο Εθνικισμός*, σ.102-103. Πρβλ. Hechter, M., *Containing Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 2001.

²¹⁷ *Ο Εθνικισμός*, σ.107. Πρβλ. Hastings, A., *The construction of nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press 1997.

πάντοτε αρχέγονης οντότητας-του έθνους».²¹⁸ Από τα παραπάνω απορρέει, ότι η γλώσσα σημασιοδοτεί την έννοια της εθνικής συνείδησης, την ανατροφοδοτεί και την συντρέχει στην ιδεολογοποίησή της.

²¹⁸ *Ο Εθνικισμός*, σ.108. Πρβλ. Hardin, Russell, *One for All, The Logic of Group Conflict*, Princeton: Princeton University Press 1985.

VI. Εθνικισμός και ιδεολογία

Μια άλλη ιδιάζουσα παράμετρος στην ανάλυση της σχέσης της αφομοίωσης με την εθνική συνείδηση, αποτελεί η έννοια της ιδεολογίας. Ιδεολογία κατά τον κοινωνιολογικό ορισμό, είναι το σύστημα που οργανώνει τις αναπαραστάσεις και τις προσανατολίζει προς μια δράση επί του τρόπου που είναι συγκροτημένος ο κοινωνικός κόσμος. Επισημάναμε σε πρότερη ενότητα, ότι οι διαφοροποιήσεις στη χρήση των λέξεων, υποκρύπτουν εθνικές και κοινωνικές διαφορές. Εδώ στο κεφάλαιο που αφορά στην ιδεολογία, θα προσθέσουμε, ότι οι παραλλαγές στη χρήση των λέξεων, υποκρύπτουν εθνικές, κοινωνικές, αλλά κυρίως ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Βασικό μέλημά μας σε αυτή την ενότητα, είναι η συνεξέταση της έννοιας της ιδεολογίας και της σχέσης του εθνικισμού με την ιδεολογία και ειδικότερα οι συνθήκες παραγωγής της εθνικιστικής ιδεολογίας. Εκείνο όμως που εξίσου αξίζει να επισημανθεί, είναι η ιδιάζουσα σχέση της έννοιας του έθνους-κράτους με την έννοια της εθνικής ιδεολογίας. Είναι γνωστή η διαφορά των ιστορικών και των κοινωνιολόγων στην ερμηνευτική των δύο παραπάνω εννοιών. Οι ιστορικοί γενικά, και ειδικά του 19^{ου} αι., με την πεποίθηση του κλασικού ιστορικισμού (το κράτος αποτελεί θεμελιακό θεσμό, στον οποίο υπάγονται όλες οι άλλες πλευρές της κοινωνίας και της κουλτούρας και υφίσταται μια συνέχεια και μια συνοχή στην ιστορία), ως ιστοριογραφικό μοντέλο και με την επιγενόμενη κρίση του, μέσα από τις απαρχές της ιστορικής κοινωνιολογίας και τις αμφισβητήσεις των Μαρξ και Βέμπερ, που έρεπαν σε μια, κατά Ίγκερς,²¹⁹ εξελικτικιστική αντίληψη της ιστορίας, εκλάμβαναν τα έθνη ως αρχέγονα, ενώ οι κοινωνικοί επιστήμονες-κοινωνιολόγοι εκλάμβαναν τα έθνη ως επιγενήματα οικονομικών ζυμώσεων και της βιομηχανικής προόδου. Η σύγχρονη ιστορική θεώρηση, δέχεται τον συνδυασμό των δύο παραπάνω ερμηνειών. Είναι γνωστές εξάλλου, οι Σχολές των Annales στην Γαλλία και του Σικάγου (1920) για την καθοριστική τους συμβολή στην ιστοριογραφία του 20ού αιώνα, καθώς και για την κοινωνιολογική ερμηνεία των μεταναστευτικών τύπων.

Όσον αφορά τώρα στην σύζευξη της θεωρίας του εθνικισμού με την ιδεολογία, η έρευνά μας επιγέννησε το εύρημα, ότι η έννοια του εθνικισμού συνάπτεται με την ιδεολογία, διότι, μόνο κατά αυτό τον τρόπο, δηλαδή μέσα από την εθνικιστική

²¹⁹ Iggers, Georg, *Η Ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, μτφ. Παρασκευάς Μάταλας, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σσ. 39-69, 76(ιστορικισμός).

ιδεολογία, επέρχεται η συνεκτική και η ενωτική απόληξη της θεωρίας της ενότητας του έθνους. Κατά Jost,²²⁰ η ιδεολογία στην σύγχρονη έκφασή της, δεν είναι σφρηλατημένη, ούτε εδραιωμένη σε κάποιο συμβολισμό, αλλά διέπεται από την αναγκαιοκρατία. Κατά Mannheim,²²¹ η ιδεολογία αφορά σε ένα σύνολο από ιδέες των κοινωνικών σχηματισμών, τις οποίες τις υιοθετούν, ως τμήμα της συλλογικής τους ζωής, διότι αποτελούν την κοινή τους μνήμη και τα κοινά τους βιώματα. Σύμφωνα με τον Λέκκα: «εξετάζοντας κριτικά τον εθνικισμό εξετάζουμε, ανακλαστικά, τον ίδιο μας τον εαυτό: την εποχή μας, την κοινωνία στην οποία ζούμε, τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε».²²² Προκειμένου να μελετήσουμε την εθνικιστική ιδεολογία, οφείλουμε να ορίσουμε την έννοια της ιδεολογίας.

Για τον συγκεκριμένο σκοπό, επισημαίνεται στην *Εθνικιστική Ιδεολογία*, τίθενται δύο πρωταρχικές αρχές: «η ανάγκη και ο χαρακτήρας της ιστορικο-κοινωνιολογικής προσέγγισης των ιδεολογικών φαινομένων και η ιδιοσυστασία τους στη σύγχρονη κοινωνία».²²³

Η έννοια της ιδεολογίας,²²⁴ πρέπει να έχει συγκεκριμένο νόημα και να χρησιμοποιείται με προσοχή, προκειμένου να περικλείει με τα αυστηρότερα κριτήρια, για όσα φαινόμενα καλείται να εξηγήσει. Προκειμένου να αποφύγουμε τα προβλήματα κατανόησης, απαντάμε σε ερωτήματα τύπου, τι είδους ιδέες απαρτίζουν την ιδεολογία, που οδηγούν και πως τοποθετούνται. Αρχικά διευκρινίζεται ο κοινωνικός της χαρακτήρας. Η ιδεολογία αναφέρεται σ' ένα σύνολο ιδεών που τις υιοθετούν κοινωνικά μορφώματα ως μέρος της συλλογικής τους ζωής. Η ιδεολογία δεν είναι αυθαίρετο άθροισμα, αλλά σύνολο κοινωνικών ιδεών και αποτελούν “κοινό κτήμα ανθρώπινων ομάδων και κοινό τόπο των συλλογικών βιωμάτων τους”, κατά τέτοιο τρόπο, όπως υποστηρίζει ο Mannheim, ώστε να μην αναιρείται ο αυτοπροσδιορισμός ούτε η συλλογικότητα, τα οποία επιγεννούν την κοινή μοίρα της ευτυχισμένης ζωής, μέσα από την εύρυθμη λειτουργία των διαφορετικών εθνικών ή κοινωνικών

²²⁰ Jost, J. T., The end of the end of ideology, *American Psychologist* 61(7), (2006), pp. 651-670, Πρβλ. Marx, K., The German ideology: Part I, in R. C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels reader*, New York: Norton 1978, pp. 146-200 (Original work published 1932).

²²¹ Mannheim, K., *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge*, San Diego, CA: Harvest 1936.

²²² Η εθνικιστική ιδεολογία, σ. 15. Πρβλ. Mauss, M., “Essais sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques”, in M. Mauss, *Sociologie et anthropologie*, Paris: Presses Universitaires de France 1980, pp. 145-279.

²²³ Η εθνικιστική ιδεολογία, σσ. 25 – 26. Πρβλ. Schmalz-Jacobsen, C., & Hansen, G., eds. *Ethnische Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Lexikon*, München: C. H. Beck Verlag 1995.

²²⁴ Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997.

προσδιοριστικών στοιχείων της κοινωνίας.²²⁵ Η έννοια της ιδεολογίας, είναι εξ' ορισμού «ιστορικά και κοινωνικά περιορισμένη, άρα και προσδιορίσιμη».²²⁶ Άρα σύμφωνα με τον Plamenatz, η καθολικότητα μιας ιδεολογίας είναι περιορισμένης ισχύος, άρα και περατή στον χρόνο και τον χώρο, αφού αφορά σε ιδέες συγκεκριμένων μερών και ομάδων, οι οποίοι βλέπουν τα πράγματα μέσα από μια προσωποληπτική οπτική, οπότε η ιδεολογία αυτή διαφέρει κατά τον τύπο αλλά όχι κατά την ουσία από τις άλλες ιδεολογίες, δηλαδή, αποτελεί μέρος τους και όχι κάτι το ξεχωριστό.²²⁷

Εκ πρώτης όψεως παρατηρεί κανείς, ότι ο όρος προσεγγίζεται ιστορικο-κοινωνιολογικά, επειδή έτσι αναλύεται εσωτερικά και εξωτερικά, συνδέοντας αιτιατά τα στοιχεία της με το ευρύτερο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και με τις συνθήκες, οι οποίες σύμφωνα με τον Gouldner²²⁸ αναπόφευκτα διέπουν το εκάστοτε κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο. Στόχος της ιστορικής – κοινωνιολογίας, είναι ο διάλογος με τις ιδέες που δημιούργησαν ή ενστερνίστηκαν όσοι βίωσαν συγκεκριμένες καταστάσεις σε συγκεκριμένες κοινωνίες.²²⁹ Επιπλέον, ανακαλύπτει πως οι ιδέες παράγονται ή διαρθρώνονται σε συστήματα, από ποια χαρακτηριστικά διέπονται και ποια περιθώρια εσωτερικών αλλαγών και προσαρμογών διαθέτουν αυτά τα συστήματα.

Εκτός από την διεπιστημονική της προσέγγιση κατά Van Dijk,²³⁰ η ιδεολογία κατά Λέκκα,²³¹ διέπεται από κάποιες λειτουργίες, με την πρώτη να είναι η περιγραφική – εξηγητική (γνώσεις και δοξασίες που περιγράφουν τον κόσμο), η δεύτερη να είναι η δεοντολογική – παραγγελματική (αξιολογική κρίση) και η τρίτη η συνεκτική – παραμυθητική (περιγραφές για υπάρχουσα και επιθυμητή τάξη πραγμάτων), οπότε εξάγεται το συμπέρασμα, όσον αφορά στις δύο πρώτες, της αλληλένδετης και άρρηκτης διασύνδεσής τους. Κατά ταύτα, δυνάμεθα να ορίσουμε γενικά την ιδεολογία ως σύστημα ιδεών που προσφέρει στο κοινωνικό υποκείμενο ερμηνείες για τον εαυτό

²²⁵ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 27. Πρβλ. Mannheim, K., *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London: Routledge and Kegan Paul 1972, pp. 17, 26, 28.

²²⁶ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 27. Πρβλ. Barry, B., *Culture and Equality*, Cambridge: Polity 2001, Bell, D. (ed.), *Political Thought and International Relations Variations on a Realist Theme*, Oxford: Oxford University Press 2008.

²²⁷ Plamenatz J., *Ideology*, Praeger, New York 1970, pp. 22-32.

²²⁸ Gouldner, Alvin Ward, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, London, 1979, pp. 54-62.

²²⁹ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 41. Πρβλ. Billig, M., *Banal Nationalism*, London: Sage Publications 1995.

²³⁰ Van Dijk, Teun A., *Ideology: A multidisciplinary approach*, Thousand Oaks, London - CA: Sage 1998.

²³¹ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 50-53. Πρβλ. Brubaker, R., "In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism," *Citizenship Studies*, 8 (2) 2004, pp.115-127.

του και για την πραγματικότητα και ταυτόχρονα του δίνει κατευθύνσεις για τη δέουσα συμπεριφορά και κοινωνική του πράξη.²³²

Υπογραμμίσαμε ήδη από τις προβαίνουσες αναλύσεις, ότι όσον αφορά στην σύγχρονη ιδεολογία και στην σχέση της με τις έννοιες της αφομοίωσης και της εθνικής συνείδησης, επιζητείται η μέσω της παιδείας αναμόρφωση του εκπαιδευτικού πλαισίου, κατά τέτοιο τρόπο που να ευνοείται η συμμόρφωση και η ενσωμάτωση των διαφορετικότητας. Επιπροσθέτως, απαιτείται μια κοινωνική-πολιτική γραμμή, η οποία θα συνθέτει τα διεστώτα και δεν θα δημιουργεί θύλακες γκέτο και διαχωρισμού των εθνικών ομάδων. Και ας μην λησμονούμε, ότι η έντονη προβολή και απόδοση ευθυνών, από την διαφορά του φύλου²³³ που αφορά στην κοινωνιολογία του φύλου, έως την εθνικοποιημένη διαφορετικότητα, καταλύει και την αυτοπροσδιοριστική ελευθερία του άλλου και καθιστά ασαφή τα όρια του δικού μας πολιτιστικού προσδιορισμού. Ο ισχυρισμός του Sartori:²³⁴ για την μετουσίωση της ιδέας σε μοχλό κοινωνικής πίεσης είναι εύλογος, αφού η ιδεολογία εμφορείται με την λογική αντιμετώπιση και την αποδεικτική τεκμηρίωση, οπότε έχει πάψει να είναι ιδέα. Ως ενισχυτική του ισχυρισμού του Sartori, μπορεί να εκληφθεί και η θεώρηση του Watkins, ότι ο ανθρώπινος βίος εξελίσσεται όχι μέσα από τους παράλογους δογματισμούς αλλά μέσα από την γνωστική πληρότητα και την επίπονη άσκηση.²³⁵ Έτσι κατά πρόεκταση, αντιλαμβανόμαστε, ότι η τόνωση της έννοιας του διαφορετικού, η διαφήμιση ή η δυσφήμιση του μεταναστευτικού προβλήματος, η μετατόπιση των πολιτικών ευθυνών στο μεταναστευτικό πρόβλημα, και ο αφορισμός της διαφορετικότητας συστήνουν τα κοινωνικά χαρακώματα και αποτελούν τροχοπέδη στην κοινωνική πρόοδο και ευημερία.

Όσον αφορά στην σχέση ιστορικότητας, έθνους και εθνικισμού, ο εθνικισμός κατά Λέκκα, αποτελεί σύγχρονη ιδεολογία και οφείλει να μελετηθεί. Συχνά όμως, ο

²³² Η εθνικιστική ιδεολογία, σ. 54. Πρβλ. Walzer, M., "Passion and politics", in *Philosophy and Social Criticism*, 28 (6) 2002, pp.617–633.

²³³ Beall, Jo 'Women Under Indenture in Colonial Natal, 1860–1911' in Colin Clarke et al. (eds) *South Asians Overseas: Migration and Ethnicity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp. 57–74.

²³⁴ Sartori, Giovanni, 'Politics, Ideology and Belief Systems', *American Political Science Review* 63 (1969), 398-411.

²³⁵ Watkins, F. M., *The Age of Ideology: Political Thought, 1750 to the Present*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964, pp. 2-4, Tully, J., *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, Roshwald, Aviel, *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*, Cambridge: Cambridge University Press 2006.

χαρακτήρας του εθνικισμού ως σύγχρονης ιδεολογίας διαφεύγει της προσοχής μας, εξαιτίας δύο ιδιαίτερων γνωρισμάτων του που τον διακρίνουν, από άλλες σύγχρονες ιδεολογίες, αλλά και καθιστούν τη μελέτη του εξαιρετικά δυσχερή. Το πρώτο είναι η εκπληκτική του πολυμορφία και πλαστικότητα, που, σε συνδυασμό με την ευρύτατη απήγησή του, οδηγεί συχνά στην άρνηση του ιδεολογικού του χαρακτήρα και στην εξομοίωσή του με ανθρωπολογικές κατηγορίες, όπως η συγγένεια. Το δεύτερο είναι η ασυνήθιστη για σύγχρονη ιδεολογία αντίληψή του για το χρόνο - αντίληψη που αρνείται στην ουσία την ασυνέχεια και την τομή και παρουσιάζει το χρόνο ως ομοιογενή και κενό. Το ιδιαίτερο αυτό γνώρισμα του εθνικισμού, πάλι σε συνδυασμό με την αδιαμφισβήτητη επικράτησή του στη σύγχρονη κοινωνία, δυσχεραίνει σε μεγάλο βαθμό την κριτική ανάλυση, επειδή ακριβώς συσκοτίζει την ιστορικότητα του ίδιου του φαινομένου. Πρόκειται για την αντίληψη που, όσο δεν προβάλλεται, οδηγεί στην άποψη πως η συνεκτική λειτουργία των εθνικιστικών ιδεών είναι κι αυτή προαιώνια, φυσική και απόλυτη, πως δηλαδή η εθνική αλληλεγγύη αποτελεί πάγιο γνώρισμα της ανθρώπινης ιστορίας».²³⁶

Η ιστορικότητα του φαινομένου απολήγει στην δυσκολία υιοθέτησης της ιδέας, πως η συνεκτική λειτουργία των εθνικιστικών ιδεών είναι προαιώνια, φυσική και απόλυτη και πως η εθνική αλληλεγγύη αποτελεί πάγιο γνώρισμα της ανθρώπινης κοινωνίας. Δεν είναι και λίγοι οι ερευνητές (Searle-White κ.ά.) που αποδίδουν στην ψυχολογία του ατόμου που διέπεται από εθνικιστική ιδεολογία φοβικά συναισθήματα.²³⁷ Αλλά αυτή η παράμετρος θα αναλυθεί σε παρακάτω κεφάλαιο. Πολλά ερωτήματα αφορούν στην προτεραιότητα ή μη της έννοιας της εθνικής υπόστασης και της εθνικής αλληλεγγύης λαών, όπως οι Έλληνες, οι Εβραίοι και οι Κινέζοι, έναντι του θρησκευτικού συναισθήματος. Υπάρχουν εντούτοις πολλά ιστορικά γεγονότα, που αρχικά ενισχύουν την συγκεκριμένη άποψη, ουσιαστικά όμως, καταδεικνύουν πως η αίσθηση της όποιας συλλογικής ιδιαιτερότητας δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με αίσθηση εθνικής ταυτότητας, ούτε οι κοινές στάσεις και συμπεριφορές συνιστούν κατά Λέκκα,²³⁸ εθνική αλληλεγγύη. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί το νόημα των εθνικών πολέμων, όπου έγιναν υπό πίεση και όχι συνειδητά, δεδομένου, των γλωσσικών ποικιλομορφιών και

²³⁶ Η εθνικιστική ιδεολογία, σσ. 73-74. Πρβλ. Buchanan, A., *Secession. The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Boulder: Westview Press 1991.

²³⁷ B.L. Searle-White, J., *The Psychology of Nationalism*, New York: Palgrave 2001.

²³⁸ Η εθνικιστική ιδεολογία, σσ. 73-96. Πρβλ. Buchanan, A. and M. Moore (eds.), *States, Nations, and Borders: The Ethics of Making Boundaries*, Cambridge: Cambridge University Press 2003, Buchanan, A., *Justice, Legitimacy, and Self-determination*, Oxford: Oxford University Press 2004.

της εννοιολογικής διαφοροποίησης του όρου έθνος, από εποχή σε εποχή. Άλλωστε κατά Kantorowitz: «στην αρχαία Ελλάδα και αρχαία Ρώμη ο όρος patria (πατρίδα) αφορά στην πόλη. Μόνον τα βαρβαρικά φύλα, όπως οι υπήκοοι της εποχής μας, λάμβαναν την ονομασία τους από την χώρα που κατάγονταν και μόνο αυτοί αποκαλούνταν πατριώτες, ενώ οι αρχαίοι Έλληνες υπερηφανεύονταν, επειδή ήταν λειτουργικά μέρη της πόλης, δηλαδή πολίτες».²³⁹ Στην ιστορική τυπολογία του εθνικισμού, οι πρωτογενείς εθνικισμοί αναπτύχθηκαν στο εσωτερικό κυρίαρχων πολιτικών δομών, τις οποίες διαμόρφωσαν σε εθνικά κράτη, ενώ οι δευτερογενείς εθνικισμοί αναπτύσσονται σε αντίθεση προς υφιστάμενους πολιτικούς σχηματισμούς. Επιπλέον, η παγκόσμια εξάπλωση του εθνικισμού πραγματοποιήθηκε σε διάστημα μικρότερο των τριών αιώνων. Η ανάπτυξή του, ήταν άνιση στα διάφορα σημεία του κόσμου και αυτό οφείλεται στις διαφορετικές συγκυρίες (οικονομικές, πολιτικές, κτλ.) του κάθε τόπου και εποχής. Οι πρωτογενείς εθνικισμοί αποτελούν πρότυπο. Οι απανταχού της γης εθνικισμοί διαφέρουν. Αποτελούν όμως εκδηλώσεις του ίδιου φαινομένου: μιας ιδεολογίας που κινείται πάντοτε γύρω από τις ίδιες σταθερές, τα ίδια βασικά άρθρα πίστης και τα ίδια κυρίαρχα κελεύσματα. Ο McCrone, αναφέρει στην *Κοινωνιολογία του Εθνικισμού* ότι: «ο εθνικισμός αναπτύχθηκε ως μέσο διαμελισμού και όχι ενίσχυσης των κρατικών συνόρων, καθώς στόχευε να αναχαράξει στη βάση εθνοτικών αιτημάτων. Έτσι, ο εθνικισμός στη Δύση ήταν κυρίως πολιτικός - τα μέλη της κοινωνίας ορίζονταν ως πολίτες - ενώ στην Ανατολή πολιτισμικός - τα μέλη της κοινωνίας ήταν ο λαός (the folk). Η ανατολική μορφή, σύμφωνα με τον Kohn, εκθείαζε το πρωτόγονο και αρχαίο βάθος των παραδόσεών της σε αντιδιαστολή με το δυτικό εθνικισμό και τις οικουμενικές αξίες (Hutchinson και Smith).²⁴⁰ Στη Δύση, ο εθνικισμός είχε τις ρίζες του σε έννοιες όπως η ατομική ελευθερία και ο ορθολογικός κοσμοπολιτισμός, ενώ ο ανατολικός εθνικισμός, ελλείπει αυτοεπιβεβαίωσης, χαρακτηριζόταν από ένα σύνδρομο κατωτερότητας, το οποίο αντισταθμιζόταν από την υπερβολική αυτοεκτίμηση και αυτοπεποίθηση».²⁴¹ Και επισημαίνει ότι: «το έθνος είναι μια εθνοπολιτισμική κοινότητα που διαμορφώνεται από κάποιο μύθο περί κοινής

²³⁹ Kantorowitz, E.H., «Pro Patria Mori in Medieval Political Thought», *The American Historical Review* LWI, 3(1951), 474.

²⁴⁰ Hutchinson, John and Smith, Anthony D., (eds.), *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 1994, pp. 160-164. Πρβλ. Smith, A. D., *The cultural foundations of nations: hierarchy, covenant and republic*, Oxford: Blackwell Publishing 2008, Smith, "Opening remarks," *Nations and Nationalism*, 14 (4) 2008, pp. 637-663.

²⁴¹ McCrone, David, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, μτφ. Νίκος Βαφέας - Γεώργιος Βάγιας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 33.

καταγωγής, μια αίσθηση κοινού ιστορικού πεπρωμένου και τρόπου ζωής».²⁴² Ο Llobera, «δεν τάσσεται με την θεωρία των Hobsbawm,²⁴³ Gellner και άλλων συγχρόνων τους, ότι ο εθνικισμός αποτελεί ένα νέο εφεύρημα. Οι σύγχρονοι εθνικισμοί αποτελούν αναπαραγωγικές απομιμήσεις, αποστάγματα και επιγεννήσεις μεσαιωνικών φαινομένων. Η αποτελεσματικότητά τους, κρίνεται βιώσιμη μόνο αν συναρτώνται με την μεσαιωνική παράδοση».²⁴⁴ Κατά Gellner: «ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας παλιάς, λανθάνουσας, ναρκωμένης δύναμης, παρόλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του. Αποτελεί στην πραγματικότητα συνέπεια μια νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, θεμελιωμένης πάνω σε βαθιά εσωτερικευμένους, εξαρτώμενους από την εκπαίδευση υψηλούς πολιτισμούς, που καθένας τους προστατεύεται από το δικό του κράτος».²⁴⁵ Επιπροσθέτως, κατά Gellner: «ο εθνικισμός είναι η αποκρυστάλλωση νέων οντοτήτων, οι οποίες αρμόζουν στις συνθήκες που πλέον επικρατούν, παρόλο που, ομολογουμένως, χρησιμοποιούν ως πρώτη ύλη τους τα πολιτισμικά, ιστορικά και τα άλλα κληροδοτήματα του προεθνικιστικού κόσμου».²⁴⁶

Εξάλλου, θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ως αδιασάλευτα πραγματική την ιστορική επισήμανση του έργου *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*: «ο εξατομικευμένος άνθρωπος των «κοινωνικών συμβολαίων», που διαφεντεύει σαν μοναχικός ιππότης τη ζωή, την ελευθερία και την περιουσία του, ήταν επινόηση του 17^{ου} αιώνα και η νομιμοποίησή της επιχειρήθηκε μέσα από μια προβολή προς το απώτατο παρελθόν. Η έννοια ωστόσο του ατομικού ανθρώπου αποδιδόταν στην αρχαία πολιτεία με το σχετλιαστικό «ιδιώτης», ενώ στον Μεσαίωνα η Εκκλησία περιλάμβανε στους κόλπους της όλους τους πιστούς και διαχειριζόταν τη σωτηρία τους εν λευκώ. Μόνο κατά τη Μεταρρύθμιση, η αποδόμηση της εκκλησίας και η διαφοροποίησή της από το κράτος έκαναν δυνατή τη χωρίς διαμεσολάβηση σχέση του πιστού με τον Θεό. Από τη θρησκευτική ατομικότητα του βορειοευρωπαϊού προτεστάντη ως το

²⁴² McCrone, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού*, σ. 43.

²⁴³ Βλ. Hobsbawm, E. J., (Χόμπςμπάουμ, Έρικ), *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20^{ος} αιώνας (1914-1991)*, μτφ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφ. Χρύσα Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

²⁴⁴ Llobera, Josep R., *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford: Berg Publishers, 1994, p. 86.

²⁴⁵ Gellner, Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 93.

²⁴⁶ Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, σ. 95. Πρβλ. Walzer, M., *Arguing about War*, New Haven & London: Yale University Press 2004.

χειραφετημένο άτομο που συνάπτει κοινωνικά συμβόλαια με το κράτος, η απόσταση είναι μικρή».²⁴⁷

Επίσης ο McCrone, επισημαίνει ότι :«οι πολιτισμικές διαφορές, όπως η γλώσσα, η θρησκεία ή ακόμα και το χρώμα του δέρματος, δεν αποτελούν πρωταρχικά και καθοριστικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αλλά κοινωνικούς δείκτες, οι οποίοι είναι το αποτέλεσμα, το προϊόν, προηγούμενων κοινωνικών ανταγωνισμών. Το κατά πόσο μπορεί να δείξει κανείς ότι υπάρχει εθνική ομοιογένεια σε μια συγκεκριμένη περιοχή - ή, μάλλον, ότι αυτό πιστεύουν οι άνθρωποι που ζουν εκεί - είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων πολιτικών και κοινωνικών διαδικασιών, και όχι η εξήγηση ή η αιτία τους».²⁴⁸ Και καταλήγει ότι: «ένα ζήτημα που σχετίζεται άμεσα με την ρευστότητα που χαρακτηρίζει την κοινωνική σημασία που αποδίδεται στα πολιτισμικά γνωρίσματα είναι το θέμα των «ορίων». Αυτό που ορίζει την εκάστοτε ομάδα είναι η κοινωνική της οριοθέτηση και όχι το πολιτισμικό περιεχόμενο αυτών των ορίων».²⁴⁹

Η εθνική ιδέα κατά Λέκκα διέπεται από μια αφαιρετική λογική και ορίζει τον εθνικισμό, ως την ενεργό αλληλεγγύη μιας ομάδας που ισχυρίζεται, ότι αποτελεί έθνος και επιδιώκει να καταστεί κράτος. Έτσι ο εθνικισμός συνδέει θεωρία και πράξη και έρχεται σε άμεση επαφή με εγκόσμια ιδανικά. Όμως εδώ, τίθενται δύο βασικοί όροι – προβλήματα. Αρχικά η ιδεολογική επεξεργασία της έννοιας του έθνους και δεύτερον οι πολιτικές του προεκτάσεις. Αυτό το δίπτυχο μπορεί ν' αποδοθεί με την “αρχή της ανεξαρτησίας ή εθνικής ιδέας”, καθώς η ενεργός εν αλληλεγγύη ομάδα επιδιώκει να καταστεί πολιτικώς αυτόνομη (κράτος): «ο εθνικισμός έχει εξ ανάγκης πολιτικό περιεχόμενο, επειδή θεωρεί ότι η φυσική προστασία της ιδιαιτερότητας του έθνους προϋποθέτει, πάνω απ’ όλα, την πολιτική του επιβίωση. Η εξασφάλιση, κατά συνέπεια, της μοναδικότητας του έθνους μπορεί να κατοχυρωθεί μόνον με την απόκτηση, την περιφρούρηση και τη διατήρηση της πολιτικής του ανεξαρτησίας, δηλαδή της απόλυτης κυριαρχίας του πάνω σε ορισμένη εδαφική περιοχή με γνήσια αυτόνομους

²⁴⁷ Βερέμης, Θάνος – Κίτρομηλίδης, Πασχάλης – Κολιόπουλος, Ιωάννης – Κωφός, Ευάγγελος – Κίτρος, Αλέξανδρος, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Γιάννης Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 11. Πρβλ. Weber, M., *From Max Weber*, H. H. Gerth and C. Wright Mills (trans.), London: Routledge 1970.

²⁴⁸ McCrone, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού*, σσ. 82-83. Πρβλ. Goodin, R. E., “Liberal Multiculturalism: Protective and Polyglot”, *Political Theory* 34 (3) 2006, pp. 289–303.

²⁴⁹ McCrone, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού*, σ. 83. Πρβλ. Borkin, J., *The Crime and Punishment of IG Farben*, New York: Free Press, 1978, Bracher, K. D., *The German Dictatorship*, Harmondsworth: Penguin, 1978, Dallin, D. and B. E. Nicolaevsky, *Forced Labour in the Soviet Union*, London: Hollis & Carter, 1948, Ferencz, A., *Less Than Slaves*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979, Friedrich, Carl J., and Z. K., Brzenzinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York: Frederick Praeger, 1961, pp. 211–224.

και αυτόχθονες, δηλαδή εθνικούς, πολιτικούς θεσμούς. Όλα τα δικαιώματα του έθνους(στην ευημερία, στην αναγνώριση, στην εθνική συνεισφορά κ.λπ.) ερείδονται στο θεμελιακό αυτό δικαίωμα της πολιτικής αυτοδιάθεσης: «χωρίς την αυτοδιάθεση, κανένα άλλο δικαίωμα δεν μπορεί να είναι ασφαλές».²⁵⁰

Το ιδανικό της ανεξαρτησίας,²⁵¹ αποτελεί γνώρισμα όλων των εκδηλώσεων του εθνικισμού, που παρά τις μεγάλες μεταξύ τους διαφορές έχουν κύριο σημείο αναφοράς την έννοια του έθνους.²⁵² «Το εθνικό κράτος (είτε ως πραγματικότητα είτε ως επιδίωξη) περικλείει το ιδανικό της ανεξαρτησίας, επειδή συγκεντρώνει εκείνα τα στοιχεία που θεωρούνται ότι διασφαλίζουν τη διατήρηση της εθνικής οντότητας. Το έθνος πρέπει να έχει τη δική του εστία, να εδρεύει στο δικό του, ξεχωριστό και ανεξάρτητο, κράτος, όπως η ψυχή κατοικεί στο δικό της σώμα - και η γνωστή αυτή μεταφορά απαντάται συχνά στην εθνικιστική ιδεολογία. Το εθνικό κράτος μπορεί να οριστεί ως συνεχής και ενιαία εδαφική περιοχή, που χωρίζεται με σαφή όρια από άλλες παρόμοιες περιοχές, που περικλείει ολόκληρο το εθνικό σώμα ή έστω μεγάλο μέρος του και πού διοικείται με θεσμούς οι οποίοι εκφράζουν το χαρακτήρα και τη βούληση αυτού του σώματος. Είναι προφανές, πως το εθνικό κράτος έχει υπόσταση και νόημα μόνον διαμέσου του έθνους: «το έθνος είναι αυτό το οποίο εγκαθιδρύει και νομιμοποιεί τα πραγματικά ή ιδεατά δημογραφικά και γεωγραφικά όρια του οικείου κράτους, όπως το έθνος είναι εκείνο που ορίζει το χαρακτήρα του συστήματος πολιτικής οργάνωσης στο οποίο περικλείεται και από το οποίο προστατεύεται».²⁵³

Οι συνέπειες του έθνους, έχουν χαρακτήρα πολιτικό, με την έννοια ότι μπορούν να επιτευχθούν με ανακατατάξεις και αλλαγές στην διαχείριση της εξουσίας και σε αυτές αποσκοπούν. Ο εθνικισμός, είναι εκείνη η ιδεολογία που ενσαρκώνει την ιδέα της πολιτικής αυτοδιάθεσης και που αναγνωρίζει το εθνοκράτος, ως την ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης. Επιβάλλεται συγκεκριμένος τρόπος ενεργοποίησης και ως αφετηρία τίθεται η μοναδικότητα του έθνους. Ο εθνικισμός, έχει εξ' ανάγκης πολιτικό περιεχόμενο και προϋποθέτει πολιτική επιβίωση. Το εθνικό κράτος, περικλείοντας το

²⁵⁰ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 100. Πρβλ. Williams, M.C., "Morgenthau now: Neoconservatism, national greatness, and realism," in M. C. Williams, *Realism Reconsidered The Legacy of Hans Morgenthau in International Relations*, Oxford: Oxford University Press 2007.

²⁵¹ Πρβλ. Khan, Aisha, 'Homeland, motherland: Authenticity, legitimacy, and ideologies of place among Muslims in Trinidad' in Peter van der Veer, (ed.), *Nation and migration: The politics of space in the South Asian diaspora*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995, pp. 93–131.

²⁵² *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 97 – 98. Πρβλ. Wellman, C. H., *A Theory of Secession: The Case for Self-Determination*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

²⁵³ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 101-102. Πρβλ. Buchanan, A., *Justice, Legitimacy, and Self-determination*, Oxford: Oxford University Press 2004, Calhoun, C., *Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*, London: Routledge 2007.

ιδανικό της ανεξαρτησίας διασφαλίζει τη διατήρηση της εθνικής οντότητας. Ως εθνικό κράτος, ορίζεται η συνεχής και ενιαία εδαφική περιοχή που χωρίζεται με σαφή όρια από άλλες παρόμοιες περιοχές, που περικλείει ολόκληρο το εθνικό σώμα και διοικείται με θεσμούς που αντιπροσωπεύουν το σώμα αυτό. Το εθνικό κράτος λαμβάνει λοιπόν, υπόσταση μόνο διαμέσου του έθνους (εγκαθιδρύει ή νομιμοποιεί, ως ξεχωριστή και μοναδική ομάδα ατόμων). Την μοναδικότητα αυτή προσδιορίζει η πολιτισμική του ταυτότητα.²⁵⁴ Ο εθνικισμός λοιπόν δύναται να ενισχύσει και να ενδυναμώσει το έθνος ως ομάδα. Παγίδα θεωρείται η σύγχυση και η ταύτιση έθνους με το κράτος, το οποίο κρύβει φιλοδοξίες, επιδιώξεις και παρεξηγήσεις.²⁵⁵

Από όσα προαναφέραμε εξάγεται ως συμπέρασμα, ότι υφίστανται, όπως έχουν επισημάνει από τις παραπάνω αναφορές τους, ιστορικοί και κοινωνιολόγοι δύο εξελικτικοί τύποι, όσον αφορά στον σύνδεσμο των εννοιών έθνους-κράτους και εθνικής ιδεολογίας. Κατά τον πρώτο τύπο, η ίδρυση του κράτους, προηγείται της σύστασης της έννοιας του έθνους-εθνικής κοινότητας (Γαλλική επανάσταση) και η εθνική ιδεολογία, αφορά στην επέλευση των αιτημάτων για πολιτική ελευθερία και λαϊκή πολιτική κυριαρχία. Κατά τον δεύτερο τύπο, η ίδρυση του κράτους, έπεται της σύστασης της έννοιας του έθνους-εθνικής κοινότητας και η εθνική ιδεολογία, αφορά στην προβολή των πολιτισμικών χαρακτηριστικών, όπως είναι η γλώσσα, η θρησκεία, η παράδοση και το κοινό παρελθόν, με προεξάρχουσα την επίδραση του γερμανικού ρομαντισμού.

²⁵⁴ Πρβλ. Shaw, T. A., The semiotic mediation of identity, *Ethos* 22(1), (1994), pp. 83-119.

²⁵⁵ Η εθνικιστική ιδεολογία, σσ. 99 – 105. Πρβλ. Brass, T., ‘Slavery Now: Unfree Labour and Modern Capitalism’, *Slavery and Abolition* 9, 1988, Brass, T. et al. *Free and Unfree Labour* (Amsterdam: International Institute for Social History, 1993, Clarke, Colin et al. (eds), *South Asians Overseas: Migration and Ethnicity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp.1-163.

VII. Εθνική ταυτότητα και μετανάστευση

Ένα ζήτημα άρρηκτα συνδεδεμένο με τον εθνικισμό είναι το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας.²⁵⁶ Εν ολίγοις, κύρια συστατικά στοιχεία της έννοιας της εθνικής ταυτότητας αποτελούν, η ιδιότητα των ανθρώπων ως πολίτες και οι πολιτικές ελευθερίες. Και επειδή, όπως προαναφέραμε στην εισαγωγή, είναι απαραίτητος ο ετυμολογικός προσδιορισμός των εννοιών, η εθνική ταυτότητα, διαφέρει από την έννοια της εθνοτικής ταυτότητας, που είναι η εθνική συνείδηση που αποκτούν οι μειονότητες στο εσωτερικό ενός πολυεθνικού κράτους, καθώς και από την κοινωνική ταυτότητα, η οποία αφορά στην διατομή της εικόνας που ένα πρόσωπο έχει για τον εαυτό του με αυτήν που έχουν οι άλλοι για το πρόσωπο. Γεννάται το εύλογο ερώτημα ποιοί είναι οι παράγοντες συγκρότησης των εθνικών ή και των εθνοτικών ταυτοτήτων; Ένας καίριος παράγων είναι ο θρησκευτικός, όπως για παράδειγμα επισυνέβη με την Μεταρρύθμιση. Κατά την Λεζέ: «στην ανθρωπολογία, όπου δίνεται έμφαση στην ετερότητα και όχι στις ομοιότητες των ατόμων, η «εθνική ταυτότητα» ορίζεται ως μια διαδικασία διαφοροποίησης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της μιας εθνικής ομάδας από την άλλη... η «εθνική ταυτότητα» είναι μια ευρεία και πολυσύνθετη έννοια. Κι αυτό γιατί θεσμοθετείται σε επίπεδο κράτους και προσδιορίζεται τόσο από τα βιολογικά και προσωπικά χαρακτηριστικά του ατόμου, όσο και από τα στοιχεία που αντιπροσωπεύουν την «ψυχολογική» και την «πολιτιστική» του ταυτότητα. Όταν, μάλιστα, το άτομο υφίσταται τις συνέπειες της μετανάστευσης, τότε η διαδικασία της προσαρμογής του στη χώρα υποδοχής σχετίζεται αναπόφευκτα με την αναδόμηση της εθνικής του ταυτότητας. Η εθνική ταυτότητα (national identity), που θεωρείται ένα είδος εθνοπολιτισμικής ταύτισης με μια ευρύτερη κοινωνική ομάδα,²⁵⁷ όπως προαναφέραμε, και μια μορφή ταξινόμησης των ατόμων ως μελών μιας εθνικής ομάδας, φαίνεται ότι - σε διεπιστημονικό επίπεδο - διαφοροποιείται από: α) την «εθνοτική ταυτότητα» που ενέχει πολιτική σημασία,²⁵⁸ β) τη «θεσμική εθνική ταυτότητα», που

²⁵⁶ Βλ. Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*,

New Brunswick, NJ: Transaction 1997, Πρβλ. Erikson, E. H., *Identity and the life cycle*, New York: Norton 1959 και Erikson, E. H., *Identity: Youth and crisis*, New York: Norton 1968.

²⁵⁷ Foucault, M., *The archeology of knowledge and the discourse on language*, (trans. A. M. S. Smith, trans.), New York: Pantheon 1972, Foucault, M., *The history of sexuality V 1: An introduction*. New York: Vintage 1978, Foucault, M., The subject and power, *Critical Inquiry* 8, (1982), pp. 777-795.

²⁵⁸ Πρβλ. Daniel, P., *The Shadow of Slavery, Peonage in the South, 1901-1969*, London: Oxford University Press, 1973, pp. 87-122, Corrigan, P., 'Feudal Relics or Capitalist Monument? Notes on the Sociology of Unfree Labour', *Sociology* 11, 1977, pp. 35-63, Cunliffe, Marcus, *Chattel Slavery and*

επιβάλλεται νομοθετικά από το επίσημο κράτος στο άτομο, το οποίο καλείται να τη βεβαιώσει διοικητικά για να αποκτήσει την ιδιότητα του «πολίτη» ή την «αθαγένεια», γ) την «εικονική εθνική ταυτότητα», που θεωρείται προϊόν μυθοποίησης και εξιδανίκευσης του ιστορικού παρελθόντος μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας και δ) τη «φυλετική ταυτότητα», που αναφέρεται μόνο στα εξωτερικά-φυσικά χαρακτηριστικά των μελών μιας εθνικής ομάδας και όχι στα συνεκτικά της στοιχεία, όπως είναι: η γλώσσα, η καταγωγή, η θρησκεία, ο πολιτισμός και η διατροφή... Η εθνική ταυτότητα, ως σύνθετη-«συλλεκτική» ταυτότητα, περιλαμβάνει διάφορες καταστάσεις, ρόλους και μια σειρά από υπο-ταυτότητες. Συγχρόνως, καθορίζεται από την επίδραση πολλών και ποικίλων παραγόντων... Για τον Phinney,²⁵⁹ καθώς και για τους Shaw και Strauss²⁶⁰ τα συστατικά στοιχεία σύνθεσης της «εθνικής ταυτότητας» είναι: κατά κύριο λόγο η ταύτιση του ατόμου ως μέλους με την ομάδα, η αίσθηση ότι ανήκει σε αυτή, η στάση του απέναντι στα μέλη άλλων ομάδων και η εθνική του συμμετοχή σε κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο. Επιπλέον, τα πιο σημαντικά κοινά χαρακτηριστικά ενός λαού είναι οι κοινοί μύθοι και οι ιστορικές μνήμες, ο τόπος καταγωγής, ο κοινός λαϊκός πολιτισμός, τα κοινά δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μελών, η κοινή οικονομία σε συνδυασμό με τη γεωγραφική του κινητικότητα (Smith). Για πολλούς ερευνητές αντικειμενικά-ενοποιητικά στοιχεία όσων συμμετέχουν σε μια εθνική ομάδα, τα οποία συγχρόνως λειτουργούν και ως παράγοντες διαμόρφωσης της «εθνικής τους ταυτότητας», θεωρούνται: το φύλο, η εθνικότητα (ή ο τόπος καταγωγής), η γλώσσα, η θρησκεία, ο πολιτισμός, τα έθιμα, το θετικό ή αρνητικό κοινωνικό περιβάλλον και σπανιότερα η κοινωνική τους τάξη. Επίσης, η κοινωνική δομή (μέσω του μύθου και της ιστορίας), η ύπαρξη εθνικών συμβόλων και η παραγωγή πολιτιστικών αγαθών μπορούν να επηρεάσουν τη δημιουργία και αναδόμηση της «εθνικής ταυτότητας». Άλλες αξιοσημείωτες παράμετροι που σχετίζονται με αυτή είναι: η φυσική εμφάνιση, η αυτοέκφραση διαμέσου της μαγειρικής, το οικολογικό περιβάλλον και το πλαίσιο της εθνικής ομάδας». ²⁶¹

Wage Slavery, Athens: University of Georgia Press, 1979, Dabydeen, D., and Samaroo, B., (eds), *India in the Caribbean*, London: Hansib, 1987.

²⁵⁹ Βλ. Phinney, J. S., Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research, *Psychological Bulletin* 108(3), (1990), pp. 499-514, Phinney, J. S., Understanding ethnic diversity: The role of ethnic identity, *American Behavioral Scientist* 40(2), (1996), pp.143-152.

²⁶⁰ Βλ. Shaw, T. A., The semiotic mediation of identity, *Ethos* 22(1), (1994), pp. 83-119. Πρβλ. Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997.

²⁶¹ Λεζέ, Ευαγγελία, *Η στάση των εφήβων Ελληνοπονητίων παλινοστούντων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση απέναντι στην Ελληνική Γλώσσα*, Ατραπός, Αθήνα 2003, σσ.107-110. Πρβλ. Tajfel, H., *Human groups and social categories*, Cambridge: Cambridge University Press 1981, Tamir, Y., *Liberal*

Ως προς το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας²⁶² και της σχέσης της με την μετάβαση σε μια εθνικιστική εποχή, ο Gellner επισημαίνει: «δεν κατανοούμε απολύτως το φάσμα των δυνατών επιλογών, οι οποίες προσφέρονται στη βιομηχανική κοινωνία, και ίσως να μην το κατορθώσουμε ποτέ· αντιλαμβανόμαστε όμως κάποια από τα ουσιώδη συμπαρομαρτούντα της. Το είδος της πολιτισμικής ομοιογένειας που απαιτεί ο εθνικισμός είναι ένα από αυτά, και το καλύτερο που θα είχαμε να κάνουμε θα ήταν να συμβιβαστούμε μαζί του. Δεν είναι αλήθεια ότι, όπως ισχυρίζεται ο Elie Kedourie, ο εθνικισμός επιβάλλει την ομοιογένεια· είναι περισσότερο σωστό πως μια ομοιογένεια επιβεβλημένη από μια αντικειμενική, αναπόφευκτη επιταγή εμφανίζεται τελικά στην επιφάνεια υπό την μορφή του εθνικισμού».²⁶³

Η μοναδικότητα του έθνους προσδιορίζεται από τα γνωρίσματά του, που το καθιστούν ως ξεχωριστή ενότητα στον χώρο και τον χρόνο. Η εθνική ιδιαιτερότητα είναι κυρίως πολιτισμική.²⁶⁴ Το ζήτημα όμως της εθνικής ταυτότητας δεν είναι ζήτημα απλής παραδοχής πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, αλλά θέμα έμπρακτης πολιτικής αναγνώρισης. Είτε επιδιώκει την ίδρυση εθνικού κράτους, είτε λειτουργεί στο πλαίσιο ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία διαμορφώνει την ταυτότητα του έθνους, με αυτή τη διπλή έννοια, που συνίσταται, στην απόλυτη σύζευξη του πολιτισμικού με το πολιτικό στοιχείο. Γι' αυτό το λόγο από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο εθνικισμός παρουσιάζει έξαρση και η γλώσσα του καθίσταται γλώσσα ολόκληρου του πλανήτη. Το κάθε έθνος διακρίνεται και μάχεται για τον εαυτό του, τα δε συστατικά του μέρη το θεωρούν ως έθνος: «για την εθνικιστική ιδεολογία, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά γνωρίσματα καθορίζουν τη διάκριση ομαδώσεων με εθνικό χαρακτήρα: ο πολιτισμός είναι αυτός που ορίζει καταρχήν το έθνος και, συνεπώς, ο προσδιορισμός της εθνικής ιδιαιτερότητας, είναι πάνω απ' όλα πρόβλημα ανάδειξης του πολιτισμικού

Nationalism, Princeton: Princeton University Press 1993, Taylor, C., *Sources of the Self*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

²⁶² Miller, D., *Citizenship and National Identity*, Oxford: Blackwell 2000, Oldenquist, A., "Who Are the Rightful Owners of the State?," in P. Kohler and K. Puhl (eds.), *Proceedings of the 19th International Wittgenstein Symposium*, Vienna: Holder Pichler Tempsky 1997, Özkirimli, U., "The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism," *Nation and nationalism* 9 (3) 2003, pp. 339–355, Patten, A., "Liberal Neutrality and Language Policy," *Philosophy and Public Affairs* 31 (4) 2003, pp. 356–386, Pavković, A. and P. Radan (eds.), *Creating new states : theory and practice of secession*, London: Ashgate 2007, Pogge, T., "Group Rights and Ethnicity," in I. Shapiro and W. Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights, Nomos Volume XXXIX*, New York: New York University Press 1997.

²⁶³ Gellner, Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σσ. 78-79.

²⁶⁴ Wimmer, A., & Glick, Schiller, N., "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State, Migration and the Social Sciences", *Global Networks* 2 (4) 2002, pp. 301–334.

χαρακτήρα του έθνους. Η έννοια όμως του έθνους έχει και άλλη συνιστώσα. Η "Εθνική ιδέα" οδηγεί είτε στη δημιουργία, είτε στη διατήρηση κράτους προς χάριν του έθνους. Το ζήτημα επομένως της εθνικής ταυτότητας δεν είναι ζήτημα απλής παραδοχής πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, αλλά ζήτημα έμπρακτης πολιτικής αναγνώρισης, ζήτημα κατοχύρωσης της μοναδικότητας του έθνους σε ανεξάρτητη πολιτική οντότητα. Είτε λοιπόν επιδιώκει την ίδρυση εθνικού κράτους είτε λειτουργεί στο πλαίσιο ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία διαμορφώνει τη ταυτότητα του έθνους με αυτήν τη διπλή έννοια, που συνίσταται στην απόλυτη σύζευξη του πολιτισμικού με το πολιτικό στοιχείο».²⁶⁵ Τέλος βασικό ρόλο διαδραματίζει η εθνική διαπαιδαγώγηση εκεί όπου χωλαίνει η εθνική ομοιογένεια και μεγαλώνει ο κίνδυνος για την διάσπαση του έθνους.²⁶⁶ Κατά τούτο «η επεξεργασία της κεντρικής για τον εθνικισμό αρχής της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι εξαιρετικά πολύπλοκη δραστηριότητα. Η κατάδειξη της μοναδικότητας του έθνους αποτελεί βασική προϋπόθεση για τον ορισμό και την διεκδίκηση του ιδεώδους της εθνικής ανεξαρτησίας, που, όποια συγκεκριμένη μορφή και αν προσλαμβάνει, δεν παύει να αποτελεί σταθερά κάθε εθνικισμού. Η ίδια λοιπόν η λογική της εθνικιστικής ιδεολογίας επιβάλλει την αναζήτηση, την ανάδειξη και τη διατήρηση του εθνικού χαρακτήρα. Το γεγονός ότι ένα σύνολο ατόμων διαθέτει ή (θεωρείται ότι διαθέτει) ορισμένα γνωρίσματα τα οποία το διακρίνουν σαν ξεχωριστή ενότητα στο χώρο και το χρόνο από άλλα, ανάλογα προσδιορισμένα, συλλογικά μορφώματα είναι βασικό στοιχείο του ιδανικού της ανεξαρτησίας που συνοδεύει κάθε εθνικιστική ιδεολογία. Η εθνική ιδιαιτερότητα αποτελεί αξίωμα που καθιστά ανεπίτρεπτη την συνύπαρξη του έθνους με άλλα έθνη και, κατά συνέπεια, επιβάλλει και τη θεσμική του αναγνώριση, συνήθως με τη μορφή της κατοχύρωσης, της αυτοδιάθεσής του σε αυθύπαρκτη πολιτική οντότητα, δηλαδή το εθνικό κράτος».²⁶⁷

Μια εμπεριστατωμένη αναφορά στους όρους και τα αφομοιωτικά κριτήρια της εθνικής ταυτότητας, συνθέτει η θεωρία του Βέικου: «καθώς η εθνική ταυτότητα

²⁶⁵ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 142-143. Πρβλ. Emmer, P. C., (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery*, Dordrecht: Nijhoff, 1986, pp. 45-98, Kloostboer, W., *Involuntary Labour since the Abolition of Slavery*, Leiden: Brill, 1960, Miles, R., *Capitalism and Unfree Labour*, London: Tavistock, 1987, Mintz, S., 'Slavery and Forced Labour in Puerto Rico', in S. Mintz *Caribbean Transformations*, Chicago: Aldine Press, 1974.

²⁶⁶ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 141-144. Πρβλ. Steiner, H., "Just Taxation and International Redistribution," in Shapiro, I. and Brilmayer, L. (eds.), *Global Justice, Nomos*, Volume XLI, New York: New York University Press 1999, pp. 171-191.

²⁶⁷ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σ. 139. Πρβλ. Spinner-Halev, J., "Democracy, Solidarity and Post-nationalism," *Political Studies* 56, 2008, pp. 604-628.

συγκροτείται σε αντιπαράθεση προς την ετερότητα και τη διαφορά, προς το αλλότριο, το ξένο, το απειλητικό και εχθρικό, προβάλλεται ως ενοποιητική δύναμη που διατηρεί τη συνοχή της κοινωνίας και αυξάνει το κύρος της. Γιατί εκείνο που ενώνει πιο πολύ τους ανθρώπους δεν είναι η αγάπη - είναι μάλλον το κοινό μίσος ενάντια στους άλλους. Όταν μάλιστα πρόκειται για ομάδες πίεσης που μάχονται να λύσουν προβλήματα αντιπαράθεσης προς τα έξω και οργανωτικής άρθρωσής τους προς τα μέσα, η εθνικότητα αποβαίνει συμβολική στρατηγική βίας ενάντια στους εχθρούς».²⁶⁸ Η διαφωτιστική αναφορά του Cohen, ο οποίος στο έργο του: *Two Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*, επισημαίνει ότι: η εθνικότητα, εθνική καταγωγή τίθεται σε πρότερη αξιολογική διαβάθμιση από μια μεγάλη κλίμακα συμβολικών στρατηγικών, όταν πρόκειται για εξαγωγή της πολιτικής της έντασης, προκειμένου να αντισταθμισθεί και να αντιμετωπισθεί το εσωτερικό έλλειμμα δημοκρατίας σε μια ομάδα, επικυρώνει και ανάγει στην εκτιθέμενη θεωρία του επεκτατισμού και της εθνικής καθαρότητας.

Στην συνέχεια ο Βέικος, αποσαφηνίζει τα ανέκκλητα-τελικά υποστατικά ιδιώματα της εθνικής ταυτότητας και την μεθόδευσή τους στην προσπέλαση της ιστορικής αλήθειας: «η εθνική ταυτότητα ορίζεται από τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά, που εμπεριέχουν ανάλογα όρια, όρους και κριτήρια: α) φυλή και καταγωγή: μια ομάδα διακρίνεται από τις άλλες με την ιδέα της φυλής, του κοινού αίματος ή της ράτσας και την υποκειμένη τάση της να αυτοδιαϊωνίζεται βιολογικά... Το βίωμα της κοινής καταγωγής προϋποθέτει τη συνείδηση της συνέχειας: η διάρκεια της ομάδας βιώνεται από τα άτομα σαν συνεχής πορεία από γενιά σε γενιά, πέρα από το χρόνο της ζωής τους, β) έδαφος: ως διακριτικό χαρακτηριστικό της εθνότητας ή του έθνους προβάλλεται κατά βάση η ιδέα του ορισμένου τόπου, της χώρας ή πατρίδας, όπου οι άνθρωποι νιώθουν ότι ανήκουν από κοινού... Αρχή, ωστόσο, του έθνους - κράτους είναι το πολιτικό αίτημα που υπαγορεύει να είναι τα εδαφικά όρια μιας επικράτειας ταυτόσημα με την περιοχή που κατοικείται από ένα μόνο έθνος κι αυτό έρχεται μέσα από την κοινωνία μάλλον (εργασία, γλώσσα, κουλτούρα, θρησκεία) παρά μέσα από τη φύση, γ) εργασία: όπως η γενεαλογία ή το έδαφος, «αντικειμενικό» κριτήριο θεωρείται επίσης η οικονομική δραστηριότητα. Επειδή οι εθνικές διαφορές έχουν μια πολύ υλική βάση, στηρίζονται δηλαδή στον καταμερισμό της εργασίας και ανάγονται σε διαφορές

²⁶⁸ *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, σ. 28. Πρβλ. Cohen, Abner, *Two Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*, Routledge & Kegan Paul, London, Berkeley, University of California Press 1974.

ανάπτυξης, η διαδικασία γένεσης των εθνικισμών δε γίνεται κατανοητή χωρίς το κίνητρο της οικονομικής ανάπτυξης, δ) γλώσσα: η γλώσσα (διάλεκτος, ιδίωμα) αποτελεί το σχήμα μιας παράδοσης που διασώζει και μεταβιβάζει αισθήματα, σύμβολα, συγκινησιακούς συνειρμούς και μύθους, ενσαρκώνει έναν τρόπο σκέψης και μια μορφή ζωής... Με τη γλώσσα ως όριο, ιδιαίτερα με τη μητρική γλώσσα να λειτουργεί σαν όχημα που μεταφέρει τον αμοιβαίο δεσμό των ατόμων ως μελών της ομάδας με κοινή ιστορική καταγωγή και ταυτότητα, προσφέρεται ένα κριτήριο για διακρίσεις και ταξινόμηση: εμείς και οι άλλοι, δικοί μας και ξένοι, Έλληνες και βάρβαροι, ε) κουλτούρα: ένα έθνος ορίζεται από την κοινή κληρονομιά, ότι δηλαδή τα άτομα που το συγκροτούν, έχουν, όπως είχε κιόλας παρατηρήσει ο Renan,²⁶⁹ κοινή ιστορική παράδοση, κοινά βάσανα και μνήμες, που τους, κάνουν να δένονται με συμπάθεια ανάμεσά τους και με περηφάνεια για την κοινή ηρωική παράδοση. Κάθε γλώσσα και κουλτούρα αποτελεί τον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και την ξεχωριστή μορφή ζωής κάθε έθνους, έτσι που η ποικιλία των εθνών να αντανakλά την πολυμορφία της πραγματικότητας και κάθε έθνος να πραγματώνει τον πολιτισμό με τη δική του συμβολή στην ιστορική πρόοδο... Γενικά, ο μύθος της πολιτισμικής ταυτότητας προϋποθέτει δύο βασικές ολοκληρωτικές κατηγορίες, την ολότητα και τη συνέχεια. Αυτές σχηματίζουν τον πυρήνα ιδεολογιών καθώς προβάλλουν την κουλτούρα σαν σύνολο από ιδέες, σύμβολα, μορφές ζωής, τρόπους επικοινωνίας και συμπεριφοράς, σαν ένα σύστημα που καλύπτει όλη τη συλλογική ζωή και όλη την ιστορική πορεία της, στ) θρησκεία: η θρησκεία αποτελεί συχνά κύριο χαρακτηριστικό των εθνικών ομάδων και βασικό στοιχείο των ομάδων στην πορεία τους για εθνική συγκρότηση. Αλλά δεν αποτελεί επαρκή όρο ή κριτήριο εθνικής ταυτότητας. Αν και διαπερνά συχνά την ύπαρξη της εθνικής ομάδας και τη συνέχει, την περιέχει και τη συγκρατεί, ωστόσο δεν αποτελεί το ισοδύναμο της οντότητάς της. Γενικά, δεν είναι απαραίτητος όρος για μια εθνική κρυστάλλωση, ζ) κράτος: τέλος, ένα όριο ή κριτήριο αποτελεί το κράτος, που συντίθεται από άτομα και ομάδες με κοινή βούληση να κυβερνώνται από ένα νόμο και να αντιπροσωπεύονται από την ίδια συνέλευση που νομοθετεί. Αλλά η εθνική ταυτότητα απορρέει εδώ από την πολιτική οργάνωση των ανθρώπων και, μ' αυτό το

²⁶⁹ Renan, Ernest, "What is a nation? (Qu'est-ce qu'une nation?),(1882), Oeuvres Complètes, I, ed. H. Psichari, Paris 1947, pp. 902-906." in *Nation and Narration*, H. Bhabha (ed.), London: Routledge, repr. in *Nationalisms*, J. Hutchinson and A. Smith (eds.), Oxford: Oxford University Press 1994. Πρβλ. Renan, Ernest, *Τι είναι έθνος*, μτφ. Γιάννης Λάμπρας-Η.Π. Νικολούδης, Ροές, Αθήνα 2009.

νόημα, η πολιτική ταυτότητα προηγείται από την εθνική. Βέβαια, η προτεραιότητα αυτή δεν έχει διαρκή σημασία και στην πράξη αυτά τα δύο (πολιτική και εθνική ταυτότητα) δύσκολα ξεχωρίζουν. Το κράτος παρεμβαίνει κυρίως στη διάπλαση των ατόμων-πολιτών, στη δομή και λειτουργία της οικογένειας, στην παιδεία, τη δημόσια υγεία, την εργασία και την αναπαραγωγή της οικονομίας». ²⁷⁰ Υποβοηθούμενος ο Βέικος, από την διχαστική δυναμική της απολυτότητας της υιοθέτησης της λήψης της εθνικής ταυτότητας, ως απόλυτου κριτηρίου του ατομικού ή του συλλογικού προσδιορισμού, στηλιτεύει την άκριτη αυτή παραδοχή και μεθόδευση: «στην πραγματικότητα, η ταυτότητα είναι ένα κενό ασκί - παίρνει σχήμα και περιεχόμενο μέσα από τις συγκεκριμένες διακρίσεις και διαφορές που επέρχονται μ' αυτήν. Ο τρόπος αυτός να συμπληρώνουμε τα κενά της ταυτότητας με συγκεκριμένα περιεχόμενα και, μέσα από το περίπλοκο σύμπλεγμα των διαφορών, να δίνουμε περιεχόμενο, σχήμα και νόημα στην ταυτότητα, δείχνει πως η κατανόηση της ταυτότητας είναι πάντοτε ζήτημα πρακτικό: μπορούμε να γνωρίζουμε τις διακρίσεις, που είναι συγκεκριμένες, και μόνο μέσα απ' αυτές να κατανοούμε την ταυτότητα, που είναι αφηρημένη. Λέγοντας πως οι εθνότητες μάχονται για ταυτότητα «εμείς είμαστε γνήσιοι Κροάτες», εννοούμε πως μάχονται για το «εμείς» στη διαφορά του από το «οι άλλοι», «εμείς δε μπορούμε να κατοικούμε στην ίδια χώρα μ' αυτούς», «εμείς δεν θέλουμε να έχουμε αυτούς γείτονες». Εκείνοι που τείνουν να διακρίνονται από τους άλλους, προβάλλονται μ' ένα αίσθημα υπεροχής που συνεπάγεται ταυτόχρονα μείωση των άλλων. Το αίσθημα υπεροχής το αντλούν από πολύ αμφισβητήσιμες πηγές αξίας, αλλ' αυτές τις θεωρούν σαν αναμφισβήτητα υπέροχες: τη χώρα, την καταγωγή, τη γλώσσα, την παράδοση, τη θρησκεία, την κουλτούρα. Χωρίς να αναρωτιούνται μήπως και οι άλλοι έχουν τους ίδιους λόγους να είναι περήφανοι για τη δική τους χώρα, τη δική τους καταγωγή, τη δική τους γλώσσα, τα δικά τους τραγούδια και τους δικούς τους χορούς, διατείνονται αγέρωχα πως δεν θα τους ήθελαν στην εκλεκτή τους παρέα ή γειτονιά. Ενώ, λοιπόν, οι εθνότητες μάχονται για ταυτότητα, το κρίσιμο νόημα των αγώνων βρίσκεται στις διακρίσεις. Οι άνθρωποι δεν συνειδητοποιούν πως η διαφορά των εθνότητων σημαίνει διαφορά δρόμων που ακολουθούνται στην ιστορική ζωή και πως στην πράξη «πολλοί δρόμοι οδηγούν στο θεό», όπως λέει ένας ινδικός λόγος. Ετσι οδηγούνται συχνά σε συγκρούσεις και ο πόλεμος αποβαίνει χοάνη μέσα από την οποία αναδύονται τα διάφορα έθνη. Η ετοιμότητά τους να καταφεύγουν στον πόλεμο σαν

²⁷⁰ *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, σσ. 29-40.

λύση των διαφορών τους οφείλεται, βέβαια, στα υλικά ενδιαφέροντα που υπόκεινται και στη συναφή βούληση για δύναμη και κυριαρχία». ²⁷¹ Και απολήγει στον ασυναίρετο από δογματισμούς προβληματισμό του: «τα πολιτικά δικαιώματα δε ριζώνουν μέσα στα εθνικά χώματα. Υπάρχει κι ένας άλλος, ξεχωριστός πατριωτισμός, ο πατριωτισμός της δημοκρατίας, που δεν τρέφεται με εθνικά αισθήματα παρά μόνο με αισθήματα νομιμοφροσύνης προς το δήμο, τις αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της ειρήνης». ²⁷² Από τα παραπάνω εκτιθέμενα επιχειρήματα απορρέει ως συμπέρασμα, ότι κατά τους ερευνητές η εθνικιστική ιδεολογία δεν είναι κοινωνική κατασκευή, αλλά ένα ιδεοπρακτικό σύστημα, το οποίο έχει πρακτική εφαρμογή.

²⁷¹ *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, σσ. 51-52.

²⁷² *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, σ. 55.

VIII. Γλώσσα, θρησκεία, παράδοση, πολιτισμός και εθνική συνείδηση

Συνακόλουθα βασικά κριτήρια, άμεσα συναπτόμενα προς τον ατομικό και συλλογικό προσδιορισμό, που δεν υπολείπονται των αναφερομένων, είναι η γλώσσα,²⁷³ η θρησκεία και η παράδοση, τα οποία αποτελούν κριτήρια, που δηλώνουν συχνά και απόλυτα την ύπαρξη μιας κουλτούρας ή ενός πολιτισμού. Δεν πρέπει εξίσου να μας διαφεύγει της προσοχής, ότι οι διαφοροποιήσεις στη χρήση των λέξεων, όπως επισημάναμε και στο παραπάνω παράθεμα του Θουκυδίδη, υποκρύπτουν εθνικές και κοινωνικές διαφορές. Για παράδειγμα, ενώ από τον 16^ο έως τον 18^ο αιώνα οι όροι κουλτούρα και πολιτισμός είναι διανθισμένοι και οικειοποιημένοι από τον γαλλικό σωβινισμό, όπως και υστερόχρονα βέβαια, κατά τον 19^ο αιώνα, άρχισε να αναδιατυπώνεται και να αποκρυσταλλώνεται η σημασιολογία τους, εμποτισμένη πια από το γερμανικό πνεύμα. Κατά τούτο, κουλτούρα (*cultura*) είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και η βαθύτερη ουσία μιας κοινωνίας, ενώ πολιτισμός (*civilisation*) είναι το σύνολο των συμπεκνωμένων νοητικών συστημάτων, σχημάτων και πρακτικών που διαθέτει μια κοινωνία, δηλαδή τα εξωτερικά και μεταβιβάσιμα-μετακενώσιμα χαρακτηριστικά που διαθέτει μια κοινωνία. Εκείνο που θα αποπειραθούμε να αναλύσουμε στην παρούσα ενότητα είναι, αν υφίσταται ιστορικά αμφίδρομη σύζευξη των παραπάνω εννοιών μεταξύ τους, ή αν κάποιες τίθενται σε υπέρτερη αξιολογική διαβάθμιση. Η Αρβελέρ κινούμενη στα ίχνη του προβληματισμού μας επισημαίνει: «και τι είναι για τον Έλληνα η ρίζα που προσπαθεί να μεταμοσχεύσει σε άλλο τόπο, εκτός από ορθοδοξία και γλώσσα; Ας προσθέσω και την ελευθερία της δράσης, παραφράζοντας κάπως το «πάρεξ ελευθερία και γλώσσα» του Σολωμού. Όσο τώρα για τη δυνατότητα έκφρασης αυτού του ριζώματος, ο ελληνικός λαϊκός πολιτισμός δίνει στον καθένα, άσχετα ηλικίας, φύλου, περιουσίας και μόρφωσης, την υλική σύνδεση, χάρη στις ίδιες κινήσεις και συγκινήσεις, με τους συντοπίτες του, όχι μόνο στη χώρα του αγκυροβολήματος, αλλά και στην πατρίδα».²⁷⁴ Κατά Kedourie: από την αρχή της πολυμορφίας προκύπτει, όπως έχουμε δει, ότι οι ιδιαιτερότητες και οι διαφορές των ανθρώπων πρέπει να θεωρούνται ιερές και ως τέτοιες να διαφυλάσσονται και να

²⁷³ Laitin, D.D., and R. Reich, "A Liberal Democratic Approach to Language Justice," in W. Kymlicka and A. Patten (eds.), *Language Rights and Political Theory*, New York: Oxford University Press 2004.

²⁷⁴ Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Πολιτισμός και Ελληνισμός. Προσεγγίσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2007, σ. 63.

καλλιεργούνται. Και τούτο, διότι μόνον έτσι, με την ανάπτυξη της διαφορετικότητας, είναι δυνατή η επίτευξη της παγκόσμιας αρμονίας».²⁷⁵

Όσον αφορά στην γλώσσα,²⁷⁶ οφείλουμε να επισημάνουμε πως είναι λάθος να συρρικνώνουμε την έννοια της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας του έθνους σε αποκλειστικά γλωσσικές διαστάσεις, υποβαθμίζοντας άλλα διακριτικά στοιχεία. Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί, ότι η χρησιμοποίηση γλωσσικού κριτηρίου από την εθνικιστική ιδεολογία, προϋποθέτει την ύπαρξη γραπτής παράδοσης στην εθνική γλώσσα, γεγονός που δεν συμβαίνει πάντα. Ως αξιοσημείωτες ιστορικές επισημάνσεις-αναφορές, κατά Burns, μπορούν να εκληφθούν, εν πρώτοις, ο ιρλανδικός εθνικισμός με την «εκπληκτικά επιτυχή έκκληση του Ο' Κόνελ στην αγροτική τάξη της χώρας του βασίστηκε στο μίσος που ένιωθαν όλοι οι Ιρλανδοί εναντίον των Άγγλων, εξαιτίας της μακράιωνης καταπίεσης των Ιρλανδών Καθολικών από την αγγλική προτεσταντική άρχουσα τάξη. Τόσο πριν, όσο και μετά την επίσημη ένωση του 1801, οι Άγγλοι διατηρούσαν την κυριαρχία τους στο ιρλανδικό έθνος, η οποία εξασφάλιζε κυρίως φτώχεια και καταπίεση. Ο αγώνας του Ο' Κόνελ για την κατάργηση της ένωσης με την Αγγλία, στηριζόταν στην ελπίδα ότι θα ήταν δυνατή η διαπραγμάτευση κάποιας μετριοπαθούς διευθέτησης με την αγγλική άρχουσα τάξη. Οι πόθοι όμως των οπαδών του τον υπερφαλάγγισαν, ως ριζοσπαστικότεροι από τη φύση τους. Ούτε ωστόσο οι χωριστικές ελπίδες του Ο' Κόνελ, που οι Ιρλανδοί αποκαλούσαν «ελευθερωτή», ούτε οι γνησιότερα εθνικιστικές τάσεις των οπαδών του, επρόκειτο να δουν την πραγμάτωσή τους. Σε αντίθεση με τα εθνικιστικά κινήματα της κεντρικής Ευρώπης, ο ιρλανδικός εθνικισμός αντιμετώπιζε έναν ισχυρό και αποφασισμένο αντίπαλο – την Αγγλία – που, για έναν αιώνα ακόμα, θα του αρνείτο τη νίκη».²⁷⁷ Και κατά δεύτερον ο ινδικός - πακιστανικός²⁷⁸ εθνικισμός, όπου «τα επαναστατικά ινδικά κινήματα ταλαιπωρούσαν τους αντιπροσώπους της Βρετανίας στη χώρα αυτή σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Οι φλόγες της εξέγερσης έκαιγαν βιαιότερα στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος τις δυνάμωσε ακόμα περισσότερο. Το 1945, το αντιβρετανικό μίσος είχε φτάσει σε τέτοια ένταση, ώστε η

²⁷⁵ Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, σ. 101. Πρβλ. Walzer, M., "Passion and politics", in *Philosophy and Social Criticism* 28 (6), 2002, pp. 617–633.

²⁷⁶ Kymlicka, W., and A. Patten (eds.), *Language Rights and Political Theory*, Oxford: Oxford University Press 2004.

²⁷⁷ Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 622-623.

²⁷⁸ Tinker, H., *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas: 1830–1920*, London: Oxford University Press, 1974, pp. 87-112, Tinker, H., *The Banyan Tree: Overseas Emigrants from India, Pakistan and Bangladesh*, Oxford: Oxford University Press, 1977, pp. 27-128.

χώρα ήταν ώριμη για επανάσταση. Αποφάσεις εθνικιστικών οργανώσεων, όπως το Ινδικό Εθνικό Κογκρέσο, καλούσαν τη Βρετανία να «εγκαταλείψει την Ινδία». Το Κογκρέσο είχε πάρει τη θέση, ότι η Ινδία θα πολεμούσε μόνο ως ελεύθερο έθνος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, χωρίς περιορισμούς από τη μητρόπολη. Οι διαμαρτυρίες και οι αναταραχές κλιμακώθηκαν εντονότερα από ποτέ άλλοτε. Είναι αξιοσημείωτο, ωστόσο, ότι ο κυριότερος Ινδός εθνικιστής ηγέτης, ο Γκάντι (Mohandas K. Gandhi, 1869-1948), δεν ενέκρινε βίαιες επιθέσεις εναντίον του καθεστώτος και των θεσμών του. Οι μέθοδοί του, ήταν η μη συνεργασία και η πολιτική ανυπακοή. Το 1947, ο ίδιος και ο σύντροφός του και μαθητής του Νεχρού, (Jawaharlal Nehru, 1889-1964) κέρδισαν τέτοια υποστήριξη, ώστε οι Βρετανοί θεώρησαν σκόπιμο να παραχωρήσουν αυτονομία στην Ινδία και στο Πακιστάν. Το 1950 οι δύο χώρες οργανώθηκαν ως ανεξάρτητες δημοκρατίες».²⁷⁹

Είναι πασιδηλο φαινόμενο, ότι άλλοι εθνικισμοί εκφράστηκαν σε γλώσσα που όχι μόνο δεν αποτελούσε πολιτιστικό γνώρισμα, αλλά και ήταν γλώσσα του αντιπάλου τους. Επίσης έχουμε και πολύγλωσσα έθνη (Ελβετία). Ο Ernest Gellner, προσπαθεί να δώσει τον ορισμό του πολιτισμού επισημαίνοντας πως είναι ένας κοινός τρόπος έκφρασης μέσω του λόγου και της γλώσσας του σώματος, που προικίζει ανέκαθεν τον άνθρωπο και τον ξεχωρίζει από τα άλλα ζώα.²⁸⁰ Επισημαίνει ότι «η παρουσία του πολιτισμού υποδηλώνει τη μετάδοση γνωρισμάτων ή δραστηριοτήτων από τη μία γενιά στην άλλη, κατά τρόπο, ο οποίος δεν εξαρτάται πλέον από την εγγραφή τους στη γενετική σύσταση των μελών της ομάδας. Αυτή η μετάδοση αλλάζει εντελώς τους κανόνες του παιχνιδιού, καθώς επιτρέπει ασύγκριτα μεγαλύτερη ποικιλομορφία και ασύγκριτα ταχύτερη αλλαγή»,²⁸¹ για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «ο πολιτισμός είναι μια τράπεζα επίκτητων γνωρισμάτων που διαιωνίζονται και ενίοτε μετασχηματίζονται και χειραγωγούνται».²⁸² Άρα κατά Gellner, «οι όροι πολιτισμός και οργάνωση αποτελούν την πρώτη ύλη για κάθε είδος κοινωνικής ζωής».²⁸³ Αυτές θα οδηγήσουν σε μία πρώτη προσέγγιση του ότι ο εθνικισμός είναι μια πολιτική αρχή που

²⁷⁹ Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σσ. 964-965.

²⁸⁰ Gellner, Ernest, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, μτφ. Λυδία Παπαδάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σσ. 15-16.

²⁸¹ Gellner, *Εθνικισμός*, σ.16. Πρβλ. Shapiro, I., and Kymlicka, W. (eds.), *Ethnicity and Group Rights, Nomos*, V. XXXIX, New York: New York University Press 1997.

²⁸² Gellner, *Εθνικισμός*, σ.17. Πρβλ. Simmons, A.J., "On The Territorial Rights of States," *Philosophical Issues* 11, 2001, pp.300-326.

²⁸³ Gellner, *Εθνικισμός*, σ.18. Πρβλ. Sober, E., and D.S. Wilson, *Unto Others*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1998,

διατείνεται ότι η ομοιότητα ως προς την κουλτούρα ή τον πολιτισμό είναι ο βασικός κοινωνικός δεσμός».²⁸⁴

Αυτά βέβαια τα εκτιθέμενα παραδείγματα, δεν απορρίπτουν το γλωσσικό κριτήριο, αλλά υπενθυμίζουν πως η χρησιμοποίησή του εξαρτάται από πλήθος ειδικών ιστορικών συνθηκών, που δεν είναι πάντοτε οι ίδιες για όλους τους εθνικισμούς. Ας μην παραβλέπουμε ακόμη, πως η γλώσσα δηλώνει (επηρεάζεται) και από τις μεταβολές μιας κοινωνίας, τις εκσυγχρονιστικές τάσεις της και κατά τούτο, απαιτείται συνοχή και αναφορές συχνές στις ανάγκες της μεταβατικής κοινωνίας.

Βαίνοντας στην προβληματική της σχέσης του εθνικού συναισθήματος με την θρησκεία, από πολλούς ερευνητές διαφαίνεται, πως πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, υπερθεματίζουν, πλειοδοτούν με επαινετικό χαρακτήρα και αποδίδουν θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα, είτε διότι αδιαφορούν για την θρησκευτική συνείδηση, οπότε είναι νοθογενές το αποτέλεσμα, είτε διότι την αποκλείουν, από την επιχειρούμενη κοινωνική ανασηματοδότηση, στην οποία προβαίνουν, οπότε νομοτελειακά επιγεννάται η αποστροφή. Πάντως αποτελεί κοινό τόπο, ότι οι ευρωπαίοι του 19^{ου} αιώνα έθεταν σε πρωτεύουσα θέση, την έννοια της εθνότητας από τη θρησκευτική συνείδηση. Η ιστορία εντούτοις, έχει να επιδείξει και παραδείγματα, σύμφωνα με τα οποία ακυρώνεται η επισήμανσή μας στην αρχή του κεφαλαίου, που γίνεται λόγος για προτεραιότητα του θρησκευτικού, έναντι του εθνικού συναισθήματος και επιβεβαιώνεται η αναφορά μας στην συμπόρευσή τους. Για παράδειγμα, οι Ιρλανδοί ταύτιζαν το εθνικό τους συναίσθημα με τον καθολικισμό, ως αντίπαλον δέος, απέναντι στην πίστη των Άγγλων, στο θρησκευτικό δόγμα του προτεσταντισμού. Οι Έλληνες, ταύτιζαν το εθνικό τους συναίσθημα με τον χριστιανισμό, ως αντίπαλον δέος, απέναντι στην πίστη των Τούρκων στο θρησκευτικό δόγμα του ισλαμισμού. Παρόλα αυτά, το συναίσθημα της εθνότητας υπερέχει έναντι οποιουδήποτε πολιτισμικού αγαθού. Κατά την Λεζέ :«όσον αφορά στη σχέση *«εθνικής ταυτότητας και ορθόδοξης θρησκείας»*, ορισμένοι μελετητές (Thual και Lacartiere) υποστηρίζουν ότι η ορθοδοξία αποτελεί ένα πολιτισμικό φαινόμενο που συνδέεται άρρηκτα με την έννοια του «έθνους». Ιστορικά έχει καταφανεί ότι, η ορθόδοξη Εκκλησία υπήρξε ο θεματοφύλακας της γλώσσας και της εθνικής ταυτότητας των λαών της Βαλκανικής (συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού). Γενικότερα, βέβαια, διαφαίνεται ότι, όταν η θρησκευτική πίστη συνυπάρχει με το μυθικό στοιχείο της

²⁸⁴ Gellner, *Εθνικισμός*, σ.19. Πρβλ. Shapiro, I. and Brilmayer, L. (eds.), *Global Justice, Nomos*, Volume XLI, New York: New York University Press 1999.

καταγωγής που προσδιορίζει την κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα των μελών μιας «μειονοτικής» ομάδας, τότε καθίσταται σημαντικό αλλά όχι και το μοναδικό συστατικό στοιχείο του εθνικού τους αυτοπροσδιορισμού. Σε σχετική με το θέμα αυτό έρευνα έχει διαπιστωθεί ότι, η θρησκευτική συμμετοχή των εφήβων μεταναστών διευκολύνει την προσαρμογή τους στη χώρα υποδοχής και προωθεί μια «διακριτή» εθνικότητα. Άλλοι πάλι επιστήμονες, θεωρούν ότι δεν ισχύει κάποιου είδους συσχέτιση μεταξύ «εθνικής ταυτότητας και θρησκείας».²⁸⁵

Ο Kedourie, μας εκθέτει ανάγλυφα την κοινωνιολογική αιτιολογία της αναπήδησης του θρησκευτικού φαινομένου, μέσα από την ανθρώπινη ανάγκη και αγωνία της γόνιμης κοινωνικής συμμετοχής: «μια τέτοια μοίρα, τόσο πεζή, τόσο άγονη, τόσο κενή, δεν φαίνεται να έχει από μόνη της ενδιαφέρον. Αλλά τα πράγματα δεν είναι αυτό που δείχνουν. Το πάθος, η σιγουριά, ο δογματισμός - όλα αυτά δεν ξεπήδησαν από το μέτωπο κάποιας μοιραίας θεότητας, ούτε ήταν απλά αποτελέσματα κάποιας ιδεολογικής πεποιθήσης. Τα γέννησαν σκοτεινές συγκρούσεις και ερεβώδεις αγωνίες. Και είναι αυτές οι βαθύτερες αιτίες, περισσότερο και από τα αποτελέσματά τους, που αξίζουν την προσοχή μας και δικαιώνουν την περιέργειά μας».²⁸⁶ Ο εθνικισμός διατηρεί ουδέτερη στάση απέναντι στην θρησκεία. Εκείνο το οποίο εξετάζουμε στο πόνημά μας, είναι κατά πόσο προσδιορίζουν οι συνθήκες που διέπουν τη σχέση εθνικισμού και θρησκείας στον χώρο και τον χρόνο, την ένταση και έκταση του μεταναστευτικού προβλήματος. Από τα όσα εκτέθηκαν, αποδεικνύονται ως καθοριστικοί και καταλυτικοί παράμετροι. Η θρησκεία, γενικά, θα τολμούσαμε να υποστηρίξουμε ότι δρα εκσυγχρονιστικά, καθώς ότι αφορά στην εθνικιστική χρήση της θρησκείας, υποδηλώνει τη διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου της θρησκείας και αποτελεί έμμεση ένδειξη, πως η υπέρβαση της παραδοσιακής κοινωνίας έχει αρχίσει να συντελείται. Παράδειγμα ζωντανό αποτελεί η ορθοδοξία, που έφερε νέα ανανεωτική πνοή στην ιδεολογία και τις τέχνες και ξεπέρασε τα όρια των προκαταλήψεων και του αρνητισμού.²⁸⁷ Στην θεωρία της αφομοιωτικής πρόσληψης

²⁸⁵ Λεζέ, *Η στάση των εφήβων*, σ. 110. Πρβλ. Roshwald, Aviel, *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*, Cambridge: Cambridge University Press 2006, Seymour, M., *La nation en question*, Montreal: L'Hexagone 1999, Searle-White, J., *The Psychology Of Nationalism*, New York: Palgrave 2001.

²⁸⁶ Kedourie Elie, *Μειονότητες, Θρησκεία και πολιτική*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Κατάρτι, Αθήνα 2002, σσ. 160-161. Πρβλ. Spinner-Halev, J., "Democracy, Solidarity and Post-nationalism," *Political Studies* 56, 2008, pp. 604-628.

²⁸⁷ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ.182 - 184. Πρβλ. Pogge, T., "Rawls on International Justice," *The Philosophical Quarterly* 51 (203), 2001, pp. 246-253, Pogge, T., *World Poverty and Human Rights*, Cambridge: Polity Press 2002, Putnam, H., "Must we choose between patriotism and universal reason?"

της διαφορετικότητας, σε μια όχι ομογενοποιητική, αλλά σε μια ετεροπροσδιοριστική προοπτική, συμβάλλει η ωραία αποτύπωση της αδελφοποίησης των λαών, όπως περιγράφεται στις *Μάγισσες της Σμύρνης* της Μάρας Μείμαριδη, στο σημείο όπου περιγράφεται η έμπρακτη ευγνωμοσύνη της Ρωμιάς Ευταλίας στην Τουρκάλα Μεμέτα για την εξόντωση της εχθρού της. «Η Μεμέτα, εις ανταμοιβή των εργασιών της για την ισοπέδωση της κυρίας Νίνας, έλαβε από την Ευταλία δώρα και μπαξίσια βασιλικά. Μια ρίζα νταρνταγάνι, λάφανα, ζάχαρη, υφάσματα για ζακέτες. Από τότε είχαν γίνει κολλητές με την Ευταλία και φίλες πρώτες. Βρέθηκαν να είναι κιόλας από γειτονικά χωριά κι άρχισαν να μιλούν μεταξύ τους την τοπική καρπαδόκιμη διάλεκτο. Το φαριστιόντουσαν. Κατεβαίνουν παρέα στους γιαλούς και διαβάζανε τα λόγια της θάλασσας στο Κοράνι. Αν κι η Ευταλία ήταν βαθιά χριστιανικά θρησκευόμενη, εντούτοις, το χοιρινό δεν το 'βαζε στο στόμα της, αφού έτσι όριζε ο Αλλάχ. Του έβρισκε και τα δίκια του. «Αν βάλεις στον ήλιο ένα κομμάτι γουρουνίσιο κρέας για δυο μέρες, θα γεμίσει σκουλήκια. Ενώ το βοδινό δεν παθαίνει τίποτα». Είχαν μάθει πολλά η μία για την άλλη και μεταξύ τους ουδεμία κατεργαριά ή ψευτιά δεν χωρούσε, άσχετα με το τι έλεγε η Μεμέτα στις πελάτισσές της, που τις καλαντάριζε κατά την τσέπη τους...». Εκείνο που προβάλλεται από το παραπάνω απόσπασμα, είναι η αξία του αυτοπροσδιορισμού, μέσω της αφομοίωσης ετερόκλητων θρησκευτικών στοιχείων και συνθηγιών και μέσω της χρήσης κοινής τοπικής διαλέκτου, χωρίς να αλλοιώνεται ο εθνικός ή θρησκευτικός αυτοπροσδιορισμός.²⁸⁸

Ο McCrone, για να τονίσει τον αποπροσωποληπτικό χαρακτήρα, ως προς την εθνική ιδιουսτασία, που θα πρέπει να έχει η οποιαδήποτε κοινωνική ανασηματοδότηση, επισημαίνει κατατοπιστικά, στην *Κοινωνιολογία του Εθνικισμού* ότι: «η εδαφική επικράτεια, η ενοποιημένη οικονομία, το εκπαιδευτικό σύστημα και η νομοθεσία δεν αποτελούν από μόνοι τους ικανοποιητικούς παράγοντες για την εθνική συγκρότηση. Τα έθνη απαιτούν πάθος, όχι απλώς συμφέροντα, και οι δεσμοί με τη θρησκεία είναι φανεροί».²⁸⁹ Εξάλλου, ο απόλυτα προσδιοριστικός ρόλος της θρησκείας σε σχέση με

in Cohen, J. (ed.), *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, Boston: Beacon Press 1996, Rawls, J., *The Law of Peoples*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1999.

²⁸⁸ Μείμαριδη, Μάρα, *Οι Μάγισσες της Σμύρνης*, Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σσ. 205-206. Πρβλ. Patten, A., "Liberal Neutrality and Language Policy," *Philosophy and Public Affairs* 31 (4), 2003, pp. 356-386, Pavković, A. and P. Radan (eds.), *Creating new states : theory and practice of secession*, London: Ashgate 2007, Pogge, T., "Group Rights and Ethnicity," in I. Shapiro and W. Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights, Nomos Volume XXXIX*, New York: New York University Press 1997.

²⁸⁹ McCrone, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού*, σσ. 43-44. Πρβλ. Calhoun, C., *Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*, London: Routledge 2007.

την πολιτική,²⁹⁰ εξυφαίνεται μέσα από την βυζαντινή ιστορία, εκεί όπου πολιτική και θρησκεία αλληλοσυμπληρώνονταν κατά τέτοιο τρόπο, όπου καθόριζαν την μοίρα των πολιτών-πιστών: «αν ο γλωσσικός εξελληνισμός είναι προϋπόθεση της ένταξης των ξένων ομάδων, που κατά καιρούς εγκαταστάθηκαν στα βυζαντινά εδάφη, ο εκχριστιανισμός και η προσχώρηση των πρώην αλλοδόξων αλλοφύλων στην ορθόδοξη πίστη και εκκλησία, στη δικαιοδοσία δηλαδή του οικουμενικού πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, αποτελεί αποδεδειγμένα το πιο αποτελεσματικό μέσο για μια διαρκή σχέση, θα έλεγα εξάρτησης, των νεοφώτιστων γειτόνων από τη μητέρα εκκλησία, εκκλησία που υπηρετεί με τον τρόπο της τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας, όπως αυτό γίνεται πασιφανές, π.χ., στα χρόνια του πατριάρχη Φωτίου. Η εγκύκλιος του πατριάρχη αυτού προς τους πατριάρχες της Ανατολής το 867, όπου ο Φώτιος σεμνύνεται για την είσοδο στη χριστιανοσύνη των Βουλγάρων, αλλά ακόμη και των Ρώσων [πρόκειται βέβαια για τον ευαγγελισμό των Ρωσοβαράγκων και όχι των Ρωσοσλάβων], αποτελεί τρανή απόδειξη των επιτυχιών της βυζαντινής πολιτικής [όχι μόνο της εκκλησίας αλλά και της πολιτείας] απέναντι στην εκκλησία της Ρώμης, που επιδίωκε την προσάρτηση του σλαβικού κόσμου, επιτυχία που υλοποιείται με την εδραίωση της εξουσίας του Βυζαντίου στη νευραλγική περιοχή του Εύξεινου Πόντου. Είναι αυτονόητο ότι επακόλουθο του ευαγγελισμού των παρευξείνιων λαών από το Βυζάντιο ήταν και η εξάπλωση και η διάδοση των καλλιτεχνικών επιτευγμάτων των Βυζαντινών. Αυτό ήταν επίσης, αποτελεσματικό μέσο της βυζαντινής πολιτικής, για την εξομάλυνση των σχέσεων της αυτοκρατορίας με τον εξωτερικό γειτονικό κόσμο, αλλά και για τη δημιουργία μιας πολιτιστικής κοινότητας, αυτής που προοριζόταν να

²⁹⁰ Miller, D. and Hashmi, S. (eds.), *Boundaries and Justice: Diverse Ethical Perspectives*, Princeton: Princeton University Press 2001, Miller, D., *Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism*, *Political Studies* 53, 2005, pp. 100–123, Miller, D., *National Responsibility and Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2007, Micevic, N. (ed.), *Nationalism and Ethnic Conflict. Philosophical Perspectives*, La Salle and Chicago: Open Court 2000, Micevic, N., *Nationalism and Beyond*, Budapest, New York: Central European University Press 2001, Moore, M. (ed.), *National Self-Determination and Secession*, Oxford: Oxford University Press 1998, Moore, M., “Normative justifications for liberal nationalism: justice, democracy and national identity,” *Nations and Nationalism* 7(1), 2001, pp. 1–20, Morgenthau, H., *Scientific Man vs. Power Politics*, Chicago: University of Chicago Press 1946, Motyl, A. (ed.), *Encyclopedia of Nationalism* (Volume 1), New York: Academic Press 2001, Nielsen, K., “Liberal Nationalism, Liberal Democracies and Secession,” *University of Toronto Law Journal* 48 (2), 1998, pp. 253–295, Nielsen, K., “Cosmopolitanism, Universalism and Particularism in the age of Nationalism and Multiculturalism,” *Philosophical Exchange* 29, 1998–99, pp. 3–34, O'Neill, *Bounds of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 2000, Okin, S. M., “Is Multiculturalism Bad for Women?” and “Response,” in *Boston Review*, 1997; reprinted with some revisions in «Is Multiculturalism Bad for Women?» J. Cohen, M. Howard, and M. Nussbaum (eds.), Princeton: Princeton University Press 1999, Okin, S. M., ‘Mistresses of Their Own Destiny’: Group Rights, Gender, and Realistic Rights of Exit,” *Ethics* 112, 2002, pp. 205–230.

ζήσει στην ευρύτερη περιοχή και μετά την πτώση και την εξαφάνιση της αυτοκρατορίας».²⁹¹

Τα ζητήματα της παράδοσης και του εκσυγχρονισμού, αν δεν είναι τα σπουδαιότερα, αποτελούν αναντίρρητα, τους παραστατικότερους δείκτες της εθνικιστικής ιδεολογίας: την σύνδεση της συγχρονισμένης από ραγδαίες ανακατατάξεις κοινωνίας με το παρελθόν της και την προδιαγραφή των μελλοντικών προοπτικών της εξέλιξής της. Αποσκοπεί δηλαδή, ως ολοκληρωμένη, ιδεολογία να κατανοήσει την κοινωνική αλλαγή και να λάβει μέρος ως προς τις απαιτήσεις της. Η προσπάθεια αυτή επιτελείται από την έννοια του έθνους και αναλαμβάνει την αναζήτηση νέων μηχανισμών για τη σύζευξη νέου και παλιού και για το συντονισμό της κοινωνικής παρουσίας ή πράξης. Η εθνικιστική ιδεολογία προωθεί την ιδέα ενός κοινοτικού ιδεώδους, μιας αδελφότητας ατόμων, που με σταθερά ερείσματα στο παρελθόν, αποτελεί βάση για τον μελλοντικό διακανονισμό των ανθρώπινων πραγμάτων.²⁹² Κατά Αρβελέρ: «πράξη λοιπόν ιστορικής μαζικής εθνικής ψυχανάλυσης, η μελέτη του προβλήματος της συνέχειας, θέτει το ζήτημα της επιλεκτικής και παραδειγματικής ιστορίας. «Κύριοι, δεν καταλαβαίνετε ότι με τεχνητά μέσα / κρατάμε την Ιστορία στη ζωή;» διαλαλεί ο Κύπριος ποιητής Κώστας Μόντης. Γνωρίζουμε ότι η ιστορική συνέχεια για κάθε λαό, διαφωτίζεται από την εκάστοτε πολιτική σκοπιμότητα. Έτσι, π.χ. οι εγκωμιαστές των αρχαίων πόλεων δημιουργούν την υποδειγματική εικόνα της πόλης, υπογραμμίζοντας άλλος τα πλεονεκτήματα του πολιτεύματος, άλλος τον ηρωισμό και άλλος τη σωφροσύνη των κατοίκων (στην ανύπαρκτη Αθήνα αφιέρωσε η Νικόλ Λορώ τη διατριβή της)».²⁹³

Το έθνος συνιστά τη νέα κοινότητα, που η κατάλυση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων επιβάλλει. Έτσι, υποδηλώνεται και η σύνθετη αναφορά του έθνους στον χρόνο (παρελθόν – παρόν – μέλλον). Η επίκληση του παρελθόντος, πρέπει να ειδωθεί, ως εύλογη ιδεολογική αντίδραση στις σαρωτικές ανακατατάξεις, που η αποσύνθεση της παραδοσιακής κοινωνίας προκαλεί και δημιουργεί συναίσθημα ασφάλειας. Με τον τρόπο αυτό, αποκαθίσταται η αίσθηση, ότι το κοινωνικό υποκείμενο, έχει θέση στην πορεία του χρόνου και διαταραγμένη συνέχεια. Η παράδοση λοιπόν, συνιστά επαναλαμβανόμενες πράξεις του παρελθόντος και προσπαθεί να συνεπιφέρει τα

²⁹¹ Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Γιατί το Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σσ. 185-186.

²⁹² *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 198 – 199. Πρβλ. Pogge, T., “Group Rights and Ethnicity,” in I. Shapiro and W. Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights, Nomos Volume XXXIX*, New York: New York University Press 1997, Hutchinson, J., 2005, *Nations as Zones of Conflict*, London: Sage, *Nations and Nationalism* 14 (1), 2008, pp.1–28.

²⁹³ Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Πολιτισμός και Ελληνισμός*, σσ. 68-69.

συναισθήματα της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης, που προκαλούν οι ραγδαίες μεταλλαγές της σύγχρονης κοινωνίας και να διατηρήσει τη συνέχεια, μέσα στον χώρο και τον χρόνο. Κατά τούτο σημασιοδοτείται και ανατροφοδοτείται ο ρόλος του εθνικισμού.²⁹⁴

Οι παραπάνω επισημάνσεις του Λέκκα, στην *Εθνικιστική Ιδεολογία*, δεν έχουν δυσεξήγητη προοπτική, για την καταστάλαξη των εννοιών του ομοεθνούς, του ομόδοξου και του ομόγλωσσου. Ως απόσταγμα της ανωτέρω επιχειρηματολογικής παράθεσης, μπορεί να εκληφθεί η αποτίμηση, ότι ο εθνικισμός παράγει σύστοιχα και ομοειδή επιχειρήματα με συνέπεια και συνοχή. Η επιχειρηματολογία του, είτε ως νόθη είτε ως γνήσια, εκλαμβάνεται ως υπαινιγμός ή ως θέσφατο, με την ίδια ευχέρεια σε αντικρουόμενες πολιτικά και κοινωνικά ομάδες. Η εθνικιστική ιδεολογία, είτε ως προαίρεση, είτε ως ταυτότητα αποτελεί χρηστικό εργαλείο και για τους εκσυγχρονιστές και για τους συντηρητικούς, και εξίσου χρησιμοποιείται ευχερώς και από δημοκρατικά και από απολυταρχικά καθεστάτα προς εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπιμοτήτων.

Υφίσταται συνήθως, χρησιμοθηρική απόπειρα σύνθεσης της εθνικιστικής ιδεολογίας, με τη θρησκεία, προκειμένου μέσα από την καπήλευση και την κιβδηλεία των συμβόλων και των συμβολιζομένων και τον αντίρροπο συσχετισμό τους, να επιγεννιούνται ασαφή όρια διάκρισης της αρχαιότητας, της παράδοσης και της νεωτερικής ιδεολογίας. Η εθνικιστική ιδεολογία, θεωρεί την αυτόνομη πολιτική υπόσταση του έθνους πάγιο στόχο του, μόνη δυνατή μέθοδο προστασίας της κοινότητας, εξ ονόματος της οποίας ομιλεί και αναγκαίο όρο για την πραγμάτωση των πεπρωμένων της. Η εθνικιστική ιδεολογία ενσαρκώνει την πολιτική αυτοδιάθεση για το έθνος, η οποία αποτελεί την ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης, απορρίπτοντας τα πολυπολιτισμικά μορφώματα.²⁹⁵ Ο συγκερασμός πολιτισμικών αναφορών και πολιτικών στόχων, διαφαίνεται σε όλο το φάσμα των πρακτικών φροντίδων, που υπαγορεύει η εθνικιστική ιδεολογία. Εδώ συγκαταλέγονται, εκτός από την απόκτηση πολιτικής εστίας για το έθνος, διάφορες κατά περίπτωση μέριμνες, όπως: Η διασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας του έθνους από αλλοεθνείς ελέγχους και επεμβάσεις και η διασφάλιση της άμυνας του έναντι απειλών, οποιασδήποτε μορφής. Εξίσου σημαντική είναι η υπογράμμιση των συνεκτικών στοιχείων του εθνικού

²⁹⁴ *Η εθνικιστική ιδεολογία*, σσ. 201 – 203. Πρβλ. Oldenquist, A., “Who Are the Rightful Owners of the State?,” in P. Kohler and K. Puhl (eds.), *Proceedings of the 19th International Wittgenstein Symposium*, Vienna: Holder Pichler Tempsky 1997, Greenfeld, L., “Nationalism and the Mind,” *Nations and Nationalism* 11 (3), 2005, pp. 325–341.

²⁹⁵ Kymlicka, W., “Liberal Theories of Multiculturalism,” in L.H. Meyer, S.L. Paulson, and T.W. Pogge (eds.), *Rights, culture and the Law*, Oxford: Oxford University Press 2003.

σώματος και αντίστροφα, η υπογράμμιση των διακριτικών γνωρισμάτων του (καλλιέργεια εθνικής υπερηφάνειας). Επιπλέον η ενίσχυση της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας του έθνους, με τη δημιουργία ή τη διεύρυνση της πολιτισμικής, πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ομοιογένειας του εθνικού σώματος. Η ενοποίηση των μελών του εθνικού σώματος, δηλαδή όλων εκείνων, τους οποίους φέρεται να διακρίνει η εθνική ταυτότητα, αλλά και οι οποίοι συμβαίνει να μην βρίσκονται στο ενιαίο εθνικό κράτος (αλύτρωτοι, απόδημοι, διασπορά, κ.ο.κ). Η επέκταση (εδαφική, οικονομική, πολιτική) του εθνικού χώρου σε περιοχές που διοικητικά θεωρούνται τμήμα του έθνους (Β. Ήπειρος κ.α.). Η εξασφάλιση οικονομικής αυτάρκειας για την ολοκλήρωση της πολιτικής ανεξαρτησίας και της κατοχύρωσης της πολιτισμικής αυτοτέλειας του έθνους.

Η εθνικιστική ιδεολογία φέρει ενδόμυχα, μια απaráμιλλη δυναμική και έλλειψη ανασχετικότητας και αποστεωμένης στατικότητας, γιατί ανατροφοδοτείται και ανασηματοδοτείται από την πολιτική δυστοκία και αναβλητικότητα, οπότε, εγκαταβιώνεται στις συνειδήσεις, ως εκείνο το ανανεωτικό στοιχείο και τάση που επιθυμεί σφοδρώς την αλλαγή.²⁹⁶ Η έννοια της εθνικότητας, κατά την εθνικιστική ιδεολογία, είναι χρονικά άχρονη, αφού το παρελθόν, αποτελεί τον προσδιοριστικό παράγοντα, το παρόν, τον βασικό άξονα επιτέλεσης και το μέλλον, τον καταλυτικό αναμορφωτή.

Εντούτοις, όπως παρατηρεί κάποιος, από την κοινωνιολογική προσέγγιση των φαινομένων, παρόλη την αντίρροπη δυναμική που συνέχει τις δύο ιδεολογίες, αρκετές φορές η εθνικιστική ιδεολογία, μετέρχεται την θρησκευτική κουλτούρα και το θρησκευτικό συναίσθημα, όχι απαξιωτικά, ούτε άκριτα, με σκοπό, την επέλευση ιδιόμορφων πολιτικών στόχων. Η εθνικιστική ιδεολογία και η θρησκευτική συνείδηση, (ορθοδοξία) βρέθηκαν στην πρόσφατη ιστορία, αρκετές φορές σε απόλυτη σύζευξη μεταξύ τους στην ελληνική πραγματικότητα. Επιγέννημα αυτής της σύναψης, αποτελεί ο εθνοθρησκευτικός αφορισμός, του τριπτύχου πατρίδα-θρησκεία-οικογένεια. Η ορθοδοξία στο πρόσφατο παρελθόν, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και

²⁹⁶ Moore, M., "Normative justifications for liberal nationalism: justice, democracy and national identity," *Nations and Nationalism* 7(1), 2001, pp.1–20, Morgenthau, H., *Scientific Man vs. Power Politics*, Chicago: University of Chicago Press 1946, Motyl, A. (ed.), *Encyclopedia of Nationalism* (Volume 1), New York: Academic Press 2001, Nielsen, K., "Liberal Nationalism, Liberal Democracies and Secession," *University of Toronto Law Journal* 48 (2), 1998, pp. 253–295, Nielsen, K., "Cosmopolitanism, Universalism and Particularism in the age of Nationalism and Multiculturalism," *Philosophical Exchange* 29, 1998–99, pp. 3–34, O'Neill, *Bounds of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 2000.

ενδυνάμωσης του ελληνικού εθνικιστικού φρονήματος, καθώς και κύριο κριτήριο προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, από τον καιρό ήδη της Οθωμανικής κυριαρχίας και τον 20^ο αιώνα. Η θρησκευτική νομιμοφροσύνη σώθηκε μάλιστα με την εθνική νομιμοφροσύνη,²⁹⁷ σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι έννοιες Χριστιανός και Έλληνας, να καταστούν σχεδόν συνώνυμες και να ορίζονται με το ταυτόσημο ζεύγος εννοιών, Μουσουλμάνος και Τούρκος. Η Ορθοδοξία όμως, δεν έδρασε μόνο ως πηγή έμπνευσης και ενδυνάμωσης της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας και ως προσδιοριστικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, αλλά και ως στοιχείο ενσωμάτωσης των εθνολογικών πληθυσμών που εγκαταβίωναν στον ελληνικό χώρο. Κατάφερε εξίσου, να δημιουργήσει τις απαραίτητες συνθήκες ομαλής συμβίωσης και συνεργασίας, σε δύσκολες μάλιστα περιόδους της βαλκανικής ιστορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η αλβανική κοινότητα με τον γηγενή ελληνικό πληθυσμό.

Εξαιρετης σημασίας άποψη «για το επιχείρημα της πολιτισμικής συγγένειας μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών είναι η ιστορική περίπτωση των Αλβανών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα από το δέκατο τρίτο μέχρι το δέκατο έκτο αιώνα και τελικά σχημάτισαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά αρκετές ευμεγέθεις κοινότητες που μιλούσαν αρβανίτικα, την παλιά εκδοχή της τοσκικής διαλέκτου των αλβανικών (Ducellier). Οι Αρβανίτες συμμετείχαν σε μεγάλο βαθμό δραστήρια στον αγώνα των ετών 1821 – 1833 ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία. Έτσι, το ελληνικό κράτος που αναδύθηκε από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας, συχνά, χαρακτήριζε τους Αλβανούς «αδελφό έθνος». Σύμφωνα με τον Σκουλίδα, οι Έλληνες σχεδόν δεν αντιλαμβάνονταν τους ορθόδοξους Αλβανούς ως διακριτό πληθυσμό – μέχρι το 1839. Ακόμη και πολύ αργότερα, ένα ελληνικό βασιλικό διάταγμα του 1904 ,αντιμετώπιζε ως «ομογενείς», τόσο τους Έλληνες, όσο και τους Αλβανούς αλλοδαπής υπηκοότητας, παρά το γεγονός, ότι η διαδικασία οικοδόμησης του αλβανικού έθνους, ήδη είχε ξεκινήσει εκείνη την εποχή. Προφανώς, αυτό πρέπει επίσης να θεωρηθεί, ως προσπάθεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους να ενσωματώσει τους αλβανόφωνους πληθυσμούς και να διεκδικήσει διαφιλονικούμενα εδάφη εκτός των συνόρων του. Στην ουσία, αυτή η αφομοιωτική τακτική αποδείχτηκε επιτυχής, μόνο όσον αφορά, τις ορθόδοξες αρβανίτικες κοινότητες στην ελληνική επικράτεια. Τα αρβανίτικα, δεν ομιλούνται πια

²⁹⁷ Πρβλ. Meisels, T., *Territorial Rights*, New York: Springer 2009, Miller, D., *National Responsibility and Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2007, Miscovic, N. (ed.), *Nationalism and Ethnic Conflict. Philosophical Perspectives*, La Salle and Chicago: Open Court 2000, Miscovic, N., *Nationalism and Beyond*, Budapest, New York: Central European University Press 2001, Moore, M. (ed.), *National Self-Determination and Secession*, Oxford: Oxford University Press 1998.

ευρέως στη σύγχρονη Ελλάδα και οι Αρβανίτες, ούτε αισθάνονται, ούτε θεωρούνται μειονότητα από το κράτος».²⁹⁸

Κατά τον Ducellier: «Έλληνες και Αλβανοί, κατάφεραν, μέσα από αντιπαραθέσεις και συμβιβασμούς, να καταλήξουν σε μια κοινή ζωή, όπου συμφωνούσαν στα ουσιώδη. Και είναι ίσως αυτό ένα από τα πρώτα μαθήματα που μας δίδαξαν κατά την διάρκεια της πιο σκοτεινής περιόδου της ιστορίας τους εμποδίζοντάς μας να απελπιστούμε για τα σύγχρονα Βαλκάνια. Και καταλήγει ο Ducellier: Άλλο ένα μάθημα, που πρέπει να συλλογίζεται ιδιαίτερα ο ελληνικός λαός, όταν του συμβαίνει να αντιμάχεται την ιδέα ότι, κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του, πολλά ετερογενή στοιχεία συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σημερινής του οντότητας, είναι ότι, χωρίς να αλλοιωθεί ο προφανής ελληνικός χαρακτήρας του, αυτά τα μεταναστευτικά κύματα μπόρεσαν να χειραγωγηθούν και τελικά να ενσωματωθούν σ' αυτόν, χάρη στην εκπληκτική αφομοιωτική δύναμή του. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία από τις ομοιότητες με το γαλλικό λαό, ο οποίος στις μέρες μας τρομάζει υπερβολικά, καθώς βλέπει τόσους ξένους να συγκεντρώνονται στο έδαφός του».²⁹⁹

Η αισιόδοξη προοπτική της θεωρίας του Ducellier, ενισχύει την επίκαιρη πεποίθηση και επιστημονική άποψη, της διαπολιτισμικής συνύπαρξης, που οδηγεί στην ενσωμάτωση, στην προσαρμογή και στον εμπλουτισμό του γηγενούς πολιτιστικού στοιχείου. Δεν πρέπει όμως, *mutatis mutandis*, να παραλείψουμε να επισημάνουμε, το κατά γενική ομολογία ισχύον κοινωνικό φαινόμενο: ότι η διαφορετικότητα δεν γίνεται πάντα αποδεκτή σε όλες τις κοινωνιολογικές συνθήκες, όπως για παράδειγμα σε περιόδους έντονης οικονομικής κάμψης και κρίσης, όπου το μεταναστευτικό στοιχείο, συνήθως ενδύεται την περιβολή του αποδιοπομπαίου τράγου και φορτώνεται τις αμαρτίες της πολιτικής απρονοησίας.

²⁹⁸ Παπανδρέου, Περικλής, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα. Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, Νήσος, Αθήνα 2013, σσ. 176-177.

²⁹⁹ Ducellier, Alain, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*. Η μετανάστευση μιας κοινότητας, μτφ. Κατερίνα Νικολάου, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 2000, σσ. 50-51.

IX. Νεωτερικότητα και εθνικιστική ιδεολογία

Κυριαρχεί η εκτίμηση, ότι από τα κύρια γνωρίσματα του εθνικισμού, εκτός από την έλλειψη ανοχής στην πολιτισμική διαφορετικότητα και από τον αποκλεισμό των διαφορετικότητων, αποτελεί και η ιστορικότητά του: «στην προσπάθεια να καταδειχθεί η ιστορικότητα έθνους και εθνικισμού μπορεί βεβαίως να αντισταχθεί το επιχείρημα, ότι λέξεις όπως έθνος, *natio*, *nation* κ.τ.λ. έχουν παρελθόν που υπερβαίνει κατά πολύ τα χρονικά όρια της σύγχρονης κοινωνίας - κοντολογίς, ότι δεν είναι λέξεις καινούργιες αλλά παμπάλαιες... Οι λέξεις είναι σαν τα νομίσματα: η 'ανταλλακτική αξία' τους, όπως θα έλεγε και ο Μάρξ, διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή, αφού με την ίδια λέξη διαφορετικοί άνθρωποι σε διαφορετικούς χρόνους εννοούν διαφορετικά πράγματα».³⁰⁰

Άρα, η νεωτερικότητα της εθνικιστικής ιδεολογίας, ζωτικοποιείται από την αναγωγή στο παρελθόν και κατά τούτο ανασηματοδοτείται. Η παράδοση «ανακατασκευάζεται και χρησιμοποιείται ορθολογικά. Αυτό αποδεικνύεται κατ' αρχάς, από τη λειτουργικότητα των παραδοσιακών συμβολισμών, στους οποίους προσφεύγει η εθνικιστική ιδεολογία».³⁰¹ Κυρίως όμως η ζωτικότητα του εθνικισμού, καρποφορεί στην προβολή του προβλήματος της συνειδητοποίησης της ταυτότητάς μας. Εθνική ταυτότητα σημαίνει εθνική συνείδηση και εθνική παράδοση. Κατά τούτο ο «εθνικισμός είναι εκείνη η σύγχρονη ιδεολογία, που νομιμοποιεί την πολιτική με πολιτισμικά επιχειρήματα, τα οποία αντλεί από το παρελθόν. Εδώ, βρίσκεται ο πυρήνας της εθνικής ιδέας: το σημερινό έθνος οφείλει να είναι ανεξάρτητο, ούτως ώστε να προστατεύει την ιστορική ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του».³⁰² Άρα, αντιλαμβανόμαστε ότι ο εθνικισμός ταυτίζεται με τον εδαφικό προσδιορισμό και όχι με την χρονική ή κατά Aronson, την πολιτιστική³⁰³ ταυτότητα-σύστημα. «Ο λόγος περί εθνικής ιδιαιτερότητας αποτελεί, εξ ορισμού και πρωτίστως, μια μορφή εδαφικής αξίωσης. Αυτό στο οποίο κατατείνει, είναι η συγκρότηση, η διατήρηση ή η επέκταση

³⁰⁰ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σσ.85-86. Πρβλ. Meinecke, F., *Machiavellism*, New York: Praeger 1965.

³⁰¹ *Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 207. Πρβλ. Kymlicka, W., *Politics in the vernacular*, Oxford: Oxford University Press 2001, McKim, R., and McMahan, J., (eds.), *The Morality of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 1997.

³⁰² *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, σ. 207. Πρβλ. McCabe, D., "Patriotic Gore Again," *The Southern Journal of Philosophy* 35, 1997, pp. 203-223.

³⁰³ Aronson, D. R., "Ethnicity as a Cultural System: An Introductory Essay." *Ethnicity in the Americas*, ed. F. Henry, The Hague/Paris: Mouton 1976, pp. 9-19.

μιας συγκεκριμένου τύπου κρατικής οντότητας, που διαθέτει κάποια όρια εντός των οποίων, το έθνος ασκεί αποκλειστική κυριαρχία. Ο εθνικισμός αφορά σε μία συγκεκριμένη μορφή κρατικής συγκρότησης, στο εθνικό κράτος – και κράτος σημαίνει σε όλες τις εποχές και μέσα από οποιοδήποτε θεωρητικό πρίσμα, εξουσία επί εδάφους, εδαφική κυριαρχία».³⁰⁴

Εκείνο που διανθίζει την ουσία της εθνικιστικής θεωρίας, είναι η σχέση της με την έννοια της ιδεολογίας. Σύμφωνα με τον Λέκκα,³⁰⁵ η ιδεολογία αναφέρεται σε ένα σύνολο ιδεών, που τις υιοθετούν κοινωνικά μορφώματα ως μέρος της συλλογικής τους ζωής. Η ιδεολογία δεν είναι αυθαίρετο άθροισμα, αλλά σύνολο κοινωνικών ιδεών και αποτελούν κοινό κτήμα ανθρώπινων ομάδων και κοινό τόπο των συλλογικών σωμάτων τους. Ο εθνικισμός προσδιορίζεται ως σύγχρονη ιδεολογία. Τα δύο γνωρίσματά του ως τέτοιου, είναι η πολυμορφία και η πλαστικότητά του, καθώς και η αντίληψή του για το χρόνο, αφού αρνείται την ασυνέχεια. Η παγκόσμια εξάπλωση του εθνικισμού πραγματοποιήθηκε σε διάστημα μικρότερο των τριών αιώνων, αλλά ήταν άνιση στα διάφορα σημεία του κόσμου, επειδή οι συγκυρίες, πολιτικές ή οικονομικές, ήταν διαφορετικές σε κάθε τόπο ή εποχή. Πάντως όλοι οι εθνικισμοί είναι απόρροια μιας ιδεολογίας που κινείται γύρω από τις ίδιες σταθερές και τα ίδια κελεύσματα.

Ένα άλλο βασικό θέμα που απασχολεί τους ιστορικούς είναι το κατά πόσο ο εθνικισμός έχει τις ρίζες του στην αρχαιότητα ή είναι ξεκάθαρα ένα φαινόμενο του αρχαίου κόσμου. Η θέση του Gellner στο έργο του «*Εθνικισμός*» είναι πασιδηλή: «ο εθνικισμός έχει τις ρίζες του στη νεωτερικότητα».³⁰⁶ Υποστηρίζει, ότι τα σύγχρονα έθνη είναι βιομηχανικές κοινωνίες, που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό οικονομικής και πολιτισμικής ολοκλήρωσης και δεν ανέχονται σημαντικές και μόνιμες πολιτισμικές ανισότητες στο εσωτερικό τους. Όταν λοιπόν, ήδη από το 18^ο αι. οι πολεμικές δαπάνες απορροφούσαν σχεδόν όλον τον κρατικό προϋπολογισμό, η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας ήταν διαδεδομένη και στόχευε στην ανασύνταξη των πολιτών πίσω από τα νέα καθεστώτα.

³⁰⁴ *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, σσ. 208-209. Πρβλ. Margalit, A. and J. Raz, "National Self-Determination", *The Journal of Philosophy* 87 (9), 1990, pp. 439-461.

³⁰⁵ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σσ.25-72. Πρβλ. Hendrix, B.A., *Ownership, Authority, and Self-Determination: Moral Principles and Indigenous Rights Claims*, University Park: Pennsylvania State University Press 2008.

³⁰⁶ Gellner, *Εθνικισμός*, σ. 31. Πρβλ. Kymlicka, W., *Multicultural Citizenship*, Oxford: Oxford University Press 1995, Markell, P., "Making Affect Safe for Democracy: On 'Constitutional Patriotism'", *Political Theory* 28 (1), 2000, pp. 38-63.

Η θέση αυτή για τη φύση του εθνικισμού από τους μοντερνιστές, έχει δεχθεί ισχυρή κριτική από τον Anthony Smith.³⁰⁷ Υπάρχει έντονη διαφωνία ανάμεσα σ' αυτόν και στον Gellner, καθώς ο τελευταίος πιστεύει ότι τα έθνη είναι 'φανταστικά' και όχι 'φαντασιακά', και πως ο εθνικισμός δημιουργεί τα έθνη. Αφορμώμενος από αυτές τις απόψεις, ο Smith,³⁰⁸ αναφέρει, ότι το έθνος είναι μια εθνοπολιτισμική κοινότητα, που διαμορφώνεται από κάποιο μύθο περί της κοινής καταγωγής, μια αίσθηση κοινού ιστορικού πεπρωμένου και τρόπου ζωής. Τα έθνη απαιτούν πάθος και όχι μόνο ενοποιημένη οικονομία, εκπαιδευτικό σύστημα και νομοθεσία. Είναι το αίσθημα του κοινού παρελθόντος και μέλλοντος που κινεί το σύγχρονο κράτος.

Η Liah Greenfeld, δεν αποτάσσεται, ούτε ετεροκατευθύνεται από τον Smith,³⁰⁹ αλλά συντάσσεται με το πνεύμα των λεγομένων του, διατεινόμενη, ότι η εθνική συνείδηση και ο εθνικισμός εφευρέθηκαν στην Αγγλία από το 1600 και προέκυψαν από την ενιαία επίγνωση της θεωρίας περί εγγενούς φύσης, της ατομικής ταυτότητας και αξιοπρέπειας των ανθρώπων ως υποκειμένων.³¹⁰ Η συνειδητοποίηση της ατομικής ταυτότητας, επέφερε την καλλιέργεια και την καρποφόρηση της κοινωνικής και εθνικής ταυτότητας, μέσα από ένα πνεύμα ανταγωνιστικότητας.³¹¹

Την ιστορικότητα των εννοιών του έθνους και του εθνικισμού, αναζητούν πολλοί ερευνητές, αντιπαρατάσσοντάς την αντίρροπα με την έννοια της οικουμενικότητας. Στην «Εθνικιστική Ιδεολογία» για παράδειγμα, προβάλλεται η θεώρηση της

³⁰⁷ Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, London and New York: Duckworth and Holmes and Meier, (1971) 1983, *State and Nation in the Third World*, Brighton: Harvester Press, 1983, *The ethnic origins of nations*, Oxford, England, New York, N.Y. : B. Blackwell, 1987, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Oxford: Polity Press and Cambridge: Blackwell Publishers, 1995, *Nationalism and Modernism: A Critical Curvey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London and New York: Routledge, 1998, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

³⁰⁸ Smith, *Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press: Oxford, 2003, *The Antiquity of Nations*, Cambridge: Polity Press, 2004, *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic*, Blackwell Publishing: Oxford, 2008, *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, New York: Routledge, 2009.

³⁰⁹ Smith, A.D., *National Identity*, Penguin, Harmondsworth 1991, *Nationalism*, Cambridge: Polity Press 2001, "The poverty of anti-nationalist modernism," *Nation and nationalism* 9 (3), 2003, pp.357-370, "Opening remarks," *Nations and Nationalism* 14 (4), 2008, pp. 637-663.

³¹⁰ Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992, *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*, Oxford: Oneworld, 2006, *The Ideals of Joseph Ben-David: The Scientist's Role and Centers of Learning Revisited (ed.)*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2012.

³¹¹ Greenfeld, Liah, *The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001, *Mind, Modernity, Madness: The Impact of Culture on Human Experience*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2013.

ιστορικότητας του εθνικισμού και ο διασχεσιακός της προσδιορισμός, με την έννοια της εθνικής αυτοπραγμάτωσης. Απορρίπτεται επιπλέον, η υιοθέτηση της ιδέας, πως η συνεκτική λειτουργία των εθνικιστικών ιδεών είναι προαιώνια, φυσική και απόλυτη και πως η εθνική αλληλεγγύη αποτελεί αρχέγονο γνώρισμα της ανθρώπινης κοινωνίας. Πολλές θεωρίες έχουν διατυπωθεί για την εθνική υπόσταση και εθνική αλληλεγγύη λαών, οι οποίες αφορούν λαούς, όπως οι Έλληνες, οι Εβραίοι και οι Κινέζοι. Τα ιστορικά γεγονότα, που αρχικά ενισχύουν την παραπάνω οπτική, καταδεικνύουν ουσιαστικά την αίσθηση, της όποιας συλλογικής ιδιαιτερότητας, η οποία δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας, ούτε οι κοινές στάσεις και συμπεριφορές συνιστούν εθνική αλληλεγγύη. Στο συμπέρασμα αυτό, μας οδηγεί το νόημα των εθνικών πολέμων, όπου έγιναν υπό πίεση και όχι συνειδητά, οι γλωσσικές διαφορές ενός έθνους και η σημασία των λέξεων έθνος ανά καιρούς.

Στην *Εθνικιστική Ιδεολογία*, εκτίθεται ο αφαιρετισμός, από τον οποίο διέπεται ο εθνικισμός, ο οποίος ορίζεται, ως η ενεργός αλληλεγγύη³¹² μιας ομάδας που ισχυρίζεται, ότι αποτελεί έθνος και επιδιώκει να καταστεί κράτος. Έτσι και ο εθνικισμός συνδέει θεωρία και πράξη και έρχεται σε άμεση επαφή με τα εγκόσμια ιδανικά. Όμως εδώ τίθενται δύο βασικοί όροι- προβλήματα. Αρχικά, η ιδεολογική επεξεργασία της έννοιας του έθνους και δεύτερον οι πολιτικές του προεκτάσεις. Αυτό το δίπτυχο, μπορεί να αποδοθεί με την αρχή της ανεξαρτησίας ή της εθνικής ιδέας, καθώς η ενεργός αλληλεγγύη της ομάδας, επιδιώκει να καταστεί πολιτικώς αυτόνομη. Το ιδανικό της ανεξαρτησίας³¹³ αποτελεί γνώρισμα, όλων των εκδηλώσεων του εθνικισμού, που παρά τις μεγάλες μεταξύ τους διαφορές, έχουν κύριο σημείο αναφοράς την έννοια του έθνους. Οι συνέπειες του έθνους έχουν χαρακτήρα πολιτικό, με την έννοια, ότι μπορούν να επιτευχθούν με ανακατατάξεις και αλλαγές στη διαχείριση της εξουσίας και σε αυτές αποσκοπούν: «ο εθνικισμός είναι εκείνη η ιδεολογία που ενσαρκώνει την ιδέα της πολιτικής αυτοδιάθεσης και που αναγνωρίζει το εθνοκράτος ως την ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης».³¹⁴ Δεν είναι

³¹² *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 97. Πρβλ. Levy, J., *Multiculturalism of Fear*, Oxford: Oxford University Press 2000, Lichtenberg, J., "Nationalism, For and (Mainly) Against," in McKim & McMahan (eds.) 1997, McCormick, N., *Legal Right and Social Democracy*, Oxford: Clarendon Press 1982, MacIntyre, A., "Is Patriotism a Virtue," in *Communitarianism*, M. Daly (ed.), Belmont, CA: Wadsworth 1994, Margalit, A., "The Moral Psychology of Nationalism," in McKim and McMahan (eds.) 1997.

³¹³ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 101. Πρβλ. Laitin, D., *Nations, States, and Violence*, Oxford: Oxford University Press 2007.

³¹⁴ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 99. Πρβλ. Kymlicka, W. (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford: Oxford University Press 1995.

λίγοι ερευνητές που ταυτίζουν τον εθνικισμό με την ακροδεξιά. Η Φραγκουδάκη επισημαίνει στο έργο της *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς* ότι: η ακροδεξιά στην Ελλάδα, επί τριάντα τρία χρόνια από τη μεταπολίτευση, είναι περιθωριακή, ασήμαντη και χωρίς πολιτική επιρροή. Πώς και γιατί η ελληνική κοινωνία ξάφνου πισωγυρίζει; Επί τρεις δεκαετίες, σημαντικές εξελίξεις και αλλαγές θα οδηγήσουν την Ελλάδα να γίνει μια σύγχρονη ευρωπαϊκή δημοκρατία. Πώς και γιατί απρόσμενα το 2007 μερικά ακροδεξιά μορφώματα γίνονται κόμμα και μάλιστα με βουλευτική εκπροσώπηση; Πώς και γιατί σήμερα το ελληνικό Κοινοβούλιο, στεγάζει την πιο ανοιχτά φιλοναζιστική ακροδεξιά στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Η ανάλυση των αιτιών, παρακολουθεί το νήμα που οδήγησε στην κρίση νομιμότητας των κομμάτων και την αποτυχημένη αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Αναδεικνύει παράλληλα με τις εξελίξεις, μια διαδικασία, κατά την οποία η ελληνική κοινωνία σταδιακά εγκλωβίζεται σε έναν εθνικισμό παρωχημένο, ξενοφοβικό, απομονωτικό και καταστροφικό για τα εθνικά συμφέροντα. Καταλήγει στην πρωτεύουσα σημασία, που έχει η ευρύτερη αναγνώριση αυτού του εγκλωβισμού και των συνεπειών του - ως προϋπόθεση, για την υπέρβαση της βαθύτατης πολιτικής κρίσης - χωρίς την οποία, δεν είναι αντικειμενικά δυνατό να ξεπεραστεί αποτελεσματικά η οικονομική κρίση.³¹⁵

Ο εθνικισμός έχει εξ ανάγκης πολιτικό περιεχόμενο και πλαίσιο και προϋποθέτει πολιτική επιβίωση. Ως εθνικό κράτος ορίζεται η συνεχής και ενιαία εδαφική περιοχή, που χωρίζεται με σαφή όρια από άλλες παρόμοιες περιοχές, που περικλείει ολόκληρο το εθνικό σώμα και διοικείται με δεσμούς που αντιπροσωπεύουν το σώμα αυτό. Το εθνικό κράτος λοιπόν, λαμβάνει υπόσταση μόνο διαμέσου του έθνους και η μοναδικότητά του, προσδιορίζεται από την πολιτισμική του ταυτότητα.³¹⁶ Άρα, ο εθνικισμός δύναται να ενισχύσει και να ενδυναμώσει το έθνος ως ομάδα, ενώ παγίδα θεωρείται η σύγχυση και η ταύτιση του έθνους με το κράτος, το οποίο κρύβει φιλοδοξίες, επιδιώξεις και παρεξηγήσεις.

Η ομοσπουδία του Λέκκα και άλλων ερευνητών, στην ενοποιητική συνέγγιση της έννοιας της μοναδικότητας του έθνους, η οποία προσδιορίζεται από τα γνωρίσματα που το καθιστούν ως ξεχωριστή ενότητα στο χώρο και στο χρόνο, αποτελεί condition sine

³¹⁵ Βλ. Φραγκουδάκη, Άννα, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013. Πρβλ. Kukathas, C., and R. Poole (eds.), *Australasian Journal of Philosophy* 2000, (Special Issue on Indigenous Rights), V. 78, Kolars, A., *Land, Conflict and Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 2009.

³¹⁶ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 105. Πρβλ. Kuran, Burcoglu, N. (ed.), *Multiculturalism: Identity and Otherness*, Istanbul: Bogazici University Press 1997.

qua non, της ευληψίας της σύναψής τους και του εξοβελισμού της διχοτόμησής τους. Το ζήτημα εδώ, αφορά στην εθνική ταυτότητα, όχι υπό το πρίσμα της διαφυλετικής παραδοχής των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, αλλά υπό το φάσμα της έμπρακτης πολιτικής αναγνώρισης. Είτε επιδιώκει την ίδρυση εθνικού κράτους, είτε λειτουργεί στο πλαίσιο του ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους, η εθνικιστική ιδεολογία διαμορφώνει την ταυτότητα του έθνους, με αυτή τη διπλή έννοια, που συνίσταται στην απόλυτη σύζευξη του πολιτισμικού με το πολιτικό στοιχείο. Γι' αυτό το λόγο από τα τέλη του 18^{ου} αι., ο εθνικισμός παρουσιάζει έξαρση και η γλώσσα του, καθίσταται γλώσσα ολόκληρου του πλανήτη. Το κάθε έθνος διακρίνεται και μάχεται για τον εαυτό του. Τα συστατικά του μέρη, το θεωρούν ως έθνος. Βασικότατο ρόλο επίσης, διαδραματίζει η εθνική διαπαιδαγώγηση, εκεί που χωλαίνει η εθνική ομοιογένεια και μεγαλώνει ο κίνδυνος για τη διάσπαση του έθνους. Η γλώσσα και η θρησκεία αποτελούν κριτήρια, που δηλώνουν συχνά και απόλυτα την ύπαρξη ενός πολιτισμού.³¹⁷

Όσον αφορά στη γλώσσα,³¹⁸ υπάρχει ο ισχυρισμός, ότι είναι λάθος να συρρικνώνουμε την έννοια της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας του έθνους, σε αποκλειστικά γλωσσικές διαστάσεις, υποβαθμίζοντας άλλα διακρατικά στοιχεία. Επίσης, πρέπει να τονιστεί ότι η χρησιμοποίηση γλωσσικού κριτηρίου από την εθνικιστική ιδεολογία, προϋποθέτει την ύπαρξη γραπτής παράδοσης στην εθνική γλώσσα, γεγονός που δε συμβαίνει πάντα. Ο βορειοαμερικανικός, π.χ. ο ιρλανδικός, ο ινδικός και οι άλλοι εθνικισμοί εκφράστηκαν σε γλώσσα, που όχι μόνο δεν αποτελούσε πολιτιστικό γνώρισμα, αλλά και ήταν γλώσσα του αντιπάλου τους. Μάλιστα, έχουμε και πολύγλωσσα έθνη (Ελβετία), διαιρεμένα από γλωσσικές ιδιαιτερότητες, χωρίς αυτές να αποκτούν αναγκαστικά εθνικιστικό περιεχόμενο.³¹⁹

Αυτά βέβαια τα παραδείγματα, δεν απορρίπτουν το γλωσσικό κριτήριο, αλλά υπενθυμίζουν, πως η χρησιμοποίησή του εξαρτάται από πλήθος ειδικών ιστορικών συνθηκών, που δεν είναι πάντοτε οι ίδιες για όλους τους εθνικισμούς. Ας μην παραβλέπουμε επίσης το γεγονός, ότι η γλώσσα είναι φορέας, που υποδηλώνει και συνεπιφέρει, μέσα από τις μεταβολές που υφίσταται ένα κοινωνικό μόρφωμα και τις

³¹⁷ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 163-194. Πρβλ. Kok-Chor Tan, *Justice Without Borders: Cosmopolitanism, Nationalism and Patriotism*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

³¹⁸ Foucault, M., *The archeology of knowledge and the discourse on language*, (trans. A. M. S. Smith.), New York: Pantheon 1972.

³¹⁹ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σ. 166-167. Πρβλ. Kohn, H., *Nationalism: its meaning and history*, New York: Van Nostrand Reinhold Company 1965, pp. 42-98.

εκσυγχρονιστικές τάσεις που δρομολογούνται, την καθολική κοινωνική αλλαγή και μεταβατικότητα.

X. Θρησκειολογία, φιλοσοφία και κοινωνιολογικά φαινόμενα

Μεταβαίνοντας, στην εξέταση της προβληματικής που αφορά, στην σύναψη μιας ιδιότυπης σχέσης, μεταξύ της θρησκείας-θρησκευτικής έκφρασης με την εθνικιστική ιδεολογία, απορρέει από τα εκτιθέμενα επιχειρήματα των διάφορων ερευνητών, ότι πολλές εθνικιστικές ιδεολογίες από τα τέλη του 18^{ου} αι., αποδίδουν θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα, είτε διότι αδιαφορούν, είτε διότι αποστρέφονται τη θρησκεία. Ο εθνικισμός, διατηρεί ουδέτερη στάση απέναντι στη θρησκεία. Και πάλι εξετάζουμε τις συνθήκες, που διέπουν τη σχέση εθνικισμού και θρησκείας στο χώρο και στο χρόνο. Η θρησκεία γενικά, θα λέγαμε δρα εκσυγχρονιστικά, καθώς ό,τι αφορά στην εθνικιστική λειτουργία της, υποδηλώνει τη διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου της θρησκείας και αποτελεί έμμεση ένδειξη, πως η υπέρβαση της παραδοσιακής κοινωνίας έχει αρχίσει να συντελείται.³²⁰ Απτό παράδειγμα αποτελεί η Ορθοδοξία, που διέπεται από μια νέα ανανεωτική πνοή και η οποία, δια της διδασκαλίας της και της έκφρασής της μέσα από τις τέχνες, ξεπέρασε τα όρια των προκαταλήψεων και του αρνητισμού.

Άρα, εκείνο που παρατηρεί κάποιος από τα παραπάνω, είναι πως τόσο η θρησκειολογία, όσο και η φιλοσοφία, συνάπτονται με τα κοινωνιολογικά φαινόμενα. Ποιός μπορεί να αρνηθεί, ότι τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους βρίθουν κοινωνιολογικών εννοιών; Και ποιός μπορεί να αντιταχθεί στο βιβλικό παράγγελμα: «απόδοτε τα Καίσαρος Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ»;³²¹ Κατά συνέπεια, η θρησκεία και η φιλοσοφία συνυπάρχουν με τις κοινωνιολογικές έννοιες, αλλά και συνάμα διαφοροποιούνται και από αυτές. Όμως, εκείνο που επιτελούν πάνω απ' όλα, είναι η συνδιαμόρφωση κοινωνικών αντιλήψεων και παραδόσεων: «η εκτίμηση της συμβολής της επανησιακής φιλοσοφικής διάνοησης στη διαμόρφωση – ή καλύτερα την αναμόρφωση – της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, είναι δυνατό να γίνει με βάση τον συμβιβαστικό ή τον συνδυαστικό τύπο, τον ελληνοχριστιανικό τύπο, ο οποίος

³²⁰ *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, σσ.182-183. Πρβλ. Kim, Sung Ho, "Max Weber's Liberal Nationalism", *History Of Political Thought* XXIII (3), 2002, pp. 432-457.

³²¹ *Λοκ. Κ' 25*. Πρβλ. Kaldor, M., "Nationalism and Globalisation," *Nations and Nationalism* 10 (1-2), 2004, pp.161-177.

προσπαθεί να συνδυάσει, όπως ήδη τονίσαμε, την φιλοσοφία με την χριστιανική θεολογική διάνοηση».³²²

Εκείνο, το οποίο μπορεί κανείς να ισχυριστεί, είναι πως «προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα, ότι η επτανησιακή φιλοσοφική διάνοηση ακολούθησε – και ακολουθεί – την μέση οδό, την συντηρητική γραμμή, τον ελληνοχριστιανικό τύπο, και απέφυγε τους ακραίους τύπους, τον ελληνίζοντα και τον χριστιανοελληνικό, τον φιλελεύθερο πλατωνικό και τον αριστοτελοσχολαστικό. Οι επτανήσιοι φιλόσοφοι στοχαστές, απέβησαν όχι μόνον οι συνειδητοί συντηρητές των θησαυρών της αρχαιότητας και του πνεύματος της εθνικής μας παράδοσης, αλλά και οι ευπαθείς δέκτες και, συγχρόνως, οι προβολείς, της ανανεουμένης σοφίας και του επιστημονικού πνεύματος της Δύσης. Έτσι, οι προνομιούχοι αυτοί επτανήσιοι φιλόσοφοι κατόρθωσαν και να ανήκουν ολοκληρωτικά στον ελλαδικό χώρο, να διατηρούν αλώβητη την παρακαταθήκη της παράδοσης, και να εμπνέονται από τα αναγεννητικά ρεύματα των ιδεών της Δύσης. Υπ' αυτό το πρίσμα θεωρούμενη η προσφορά τους, αποτελεί μια ακόμη διαπίστωση των συντηρητικών τους διαθέσεων και της δημιουργικής τους συμβολής στην συγκρότηση, την σταθεροποίηση και την αναμόρφωση της ελληνοχριστιανικής συνείδησης του νέου ελληνισμού».³²³

Αποτελεί αναμφισβήτητο δεδομένο, ότι «κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, το παιδευτικό έργο της ελληνικής διάνοησης στα ελληνικά πολιτιστικά κέντρα του Ν.Α. Αιγαίου, εμπνυχώνεται από την ορθολογιστική φιλοσοφία του Διαφωτισμού, με απώτερο στόχο την προβολή της ηθικοπρακτικής δύναμης της φιλοσοφίας και την πραγμάτωση της ενότητας της ηθικής με την πολιτική. Συνεπώς, η συμβολή της φιλοσοφίας στην ανάπτυξη της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης είναι θεμελιακή στα έργα των Α. Κοραή, Βενιαμίν Λεσβίου, Κ. Κούμα, Κ. Οικονόμου, Ν. Βάμβα, οι οποίοι συνεχίζουν προς την κατεύθυνση αυτή την παράδοση της ελευθεροφροσύνης του Δημ. Καταρτζή, του Ρήγα και του συγγραφέα της Ελληνικής Νομαρχίας. Ακόμη, την εποχή αυτή τίθενται τα θεμέλια της νεότερης ελληνικής πολιτικής σκέψης, η οποία σ' όλη την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού με την διαπραγμάτευση του προβληματισμού γύρω από την έννοια της ελευθερίας, με όλες τις εκφάνσεις της στον κοινωνικό και πολιτικό βίο. Πραγματικά, ο θεωρητικός στοχασμός

³²² Μπαρτζελιώτης, Λεωνίδα, «Η συμβολή των επτανήσιων φιλοσόφων στην ανα(δια)μόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17 – 21 Μαΐου 1986), τ. 4, γεν. επιμ. Γ. Μοσχόπουλος, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, σ.583.

³²³ Μπαρτζελιώτης, «Η συμβολή των επτανήσιων φιλοσόφων στην ανα(δια)μόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης», σ.592.

που αναπτύχθηκε στην Ιωνία των αρχών του 19^{ου} αιώνα υπήρξε μία προνομιάς σελίδα της ελληνικής πολιτιστικής ιστορίας». ³²⁴

Ο Kedourie, τονίζει πως: «η μοίρα του ανθρώπου μπορεί να εκπληρωθεί και η ελευθερία του να πραγματοποιηθεί, μόνο μέσω της ταύτισής του με το κράτος - τη μοναδική οντότητα που είναι σε θέση να παράσχει νόημα και πραγματική υπόσταση στη ζωή του ανθρώπου». ³²⁵ Για να δικαιολογήσει την πρόοδο της ανθρωπότητας, υπογραμμίζει πως: «το κακό ήταν απαραίτητο κατά τη μετάβαση από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό, από την άγνοια στη γνώση. Μετάβαση που μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με αγώνα, βία και αναταραχή». ³²⁶ Σε μια προσπάθεια να διακρίνει ο Kedourie, τον εθνικισμό από τον πατριωτισμό και την ξενοφοβία, όρους που πολύ συχνά συγχέουμε, τονίζει πως: «πατριωτισμός είναι η αγάπη για την χώρα σου ή για την κοινότητα στην οποία ανήκεις, είναι η νομιμοφροσύνη στους θεσμούς της κοινωνίας σου και ο ζήλος σου να την υπερασπιστείς». ³²⁷ Το ίδιο ισχύει κατά τον Kedourie, και «για την ξενοφοβία, που δηλώνει την εχθρότητα προς τον ξένο και τον παρείσακτο, την απροθυμία σου να τον δεχτείς στην ομάδα σου». ³²⁸

Αντίθετα, κάτι τέτοιο δε συμβαίνει και με τον εθνικισμό: «ο εθνικισμός συνιστά θεωρητικό δόγμα, που στηρίζεται σε συγκεκριμένες ιδεολογικές παραδοχές και οδηγεί σε εξίσου συγκεκριμένα πολιτικά συμπεράσματα. Δεν παύει ωστόσο, να αποτελεί προϊόν ευρωπαϊκής σκέψης των τελευταίων εκατόν πενήντα ετών και άρα δεν αποτελεί καθολικό φαινόμενο. Η σύγχυση ως προς αυτό το σημείο, οφείλεται στο ότι ο εθνικισμός κατόρθωσε να προσαρτήσει τα καθολικά συναισθήματα του πατριωτισμού και της ξενοφοβίας στο δικό του δόγμα, για να εξυπηρετήσουν τη δική του ανθρωπολογία και μεταφυσική». ³²⁹

³²⁴ Αργυροπούλου, Ρωζάνη, «Νεοέλληνες φιλόσοφοι του Αιγαίου. Φιλοσοφία και ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης», *Φιλόσοφοι στο Αιγαίο*, (Κελεσιδου Α. – Μαραγγιανού-Δερμούση Ε. – Μάνος Α. – Πρωτόπαπα-Μαρνέλη, Μ. – Αργυροπούλου Ρ.), Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1998, σ.118.

³²⁵ Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, σ.87. Πρβλ. Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press 1990.

³²⁶ *Ο Εθνικισμός*, σ.88. Πρβλ. Joppke, C. and S. Lukes (eds.), *Multicultural Questions*, Oxford: Oxford University Press 1999.

³²⁷ *Ο Εθνικισμός*, σ.115. Πρβλ. Habermas, J., *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge: Polity Press 1996.

³²⁸ *Ο Εθνικισμός*, σ.115. Πρβλ. Greenfeld, L., «Nationalism and the Mind», *Nations and Nationalism* 11 (3), 2005, pp. 325–41.

³²⁹ *Ο Εθνικισμός*, σ.115. Πρβλ. Greenfeld, L., *The spirit of capitalism : nationalism and economic growth*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2001.

Ο Kedourie, επισημαίνει την αδυναμία του εθνικισμού να εξηγήσει τα γεγονότα του παρελθόντος: «Αν ο εθνικισμός αδυνατεί να εξηγήσει ικανοποιητικά τις πολιτικές εξελίξεις του παρελθόντος, δεν μπορεί ούτε να μας παράσχει κάποια σαφή μέθοδο μέσω της οποίας τα έθνη θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν το ένα από το άλλο, ώστε να συγκροτηθούν τα κυρίαρχα κράτη. Ο κόσμος όντως διακρίνεται από πολυμορφία, υπερβολική για να χωρέσει στις ταξινομήσεις της εθνικιστικής ανθρωπολογίας. Φυλές, γλώσσες, θρησκείες, πολιτικές παραδόσεις και δεσμοί πίστης φτιάχνουν ένα τόσο μπλεγμένο κουβάρι, ώστε δεν υπάρχει σαφής και πειστικός λόγος γιατί θα έπρεπε οι άνθρωποι να μιλούν την ίδια γλώσσα αλλά κατά τα λοιπά έχουν εντελώς διαφορετική ιστορία και ζωή, να αποτελούν ένα έθνος - ή αντιθέτως, γιατί θα έπρεπε κάποιοι άνθρωποι που μιλούν διαφορετικές γλώσσες αλλά εκ των περιστάσεων βρέθηκαν να συμβιώνουν και να ανήκουν στο ίδιο κράτος».³³⁰ Η εθνική αυτοδιάθεση λοιπόν, είναι σε τελική ανάλυση ζήτημα βούλησης και επιλογής και επομένως ο εθνικισμός συνιστά έναν τρόπο διαπαιδαγώγησης της ανθρώπινης βούλησης.

Κατά Gellner, ο εθνικισμός είναι πρωτίστως μια πολιτική αρχή, που υποστηρίζει ότι η πολιτική και η εθνική μονάδα πρέπει να είναι συνεπείς. Ο εθνικισμός εμφανίστηκε και έγινε μια κοινωνιολογική ανάγκη στον σύγχρονο κόσμο. Στα προηγούμενα χρόνια, οι κυβερνήτες είχαν μικρό κίνητρο να επιβάλλουν πολιτιστική ομοιογένεια. Αλλά στη σύγχρονη κοινωνία της μηχανικής, της τυποποιημένης και σχεδόν αυτόματης εργασίας υφίσταται η ανάγκη για την απρόσωπη πολιτιστική τυποποίηση. Επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Gellner: «είθισται να σχολιάζεται η δύναμη του εθνικισμού. Ωστόσο το κλειδί για την κατανόηση του εθνικισμού είναι η αδυναμία του, εξίσου τουλάχιστον με τη δύναμή του. Ο εθνικισμός έχει οριστεί, ως η προσπάθεια να συνταυτιστούν πολιτισμός και πολιτεία, να εφοδιαστεί ένας πολιτισμός με τη δική του πολιτική στέγη, και με μία μονάχα. Προς το παρόν, το μόνο κριτήριο που θεωρεί αποδεκτό για την έννοια του πολιτισμού είναι η γλώσσα, ως ικανή λύδια λίθος του. Από το γεγονός πως τα περισσότερα εν δυνάμει έθνη δεν κατόρθωσαν έως τώρα να ξυπνήσουν από την απουσία βαθύτερων σκιρτημάτων, που θα περίμεναν το εγερτήριο σάλπισμα, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς πως ο εθνικισμός δεν υπήρξε εν τέλει τίποτα σπουδαίο. Όμως, ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας παλιάς, λανθάνουσας, ναρκωμένης δύναμης, παρ' όλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον

³³⁰ *Ο Εθνικισμός*, σ.122. Πρβλ. Goodin, R. E., "Liberal Multiculturalism: Protective and Polyglot," *Political Theory* 34 (3), 2006, pp. 289-303.

εαυτό του. Στην πραγματικότητα, αποτελεί συνέπεια μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, θεμελιωμένης πάνω σε βαθιά εσωτερικευμένους, εξαρτώμενους από την εκπαίδευση υψηλούς πολιτισμούς, που καθένας τους προστατεύεται από το δικό τους κράτος. Ο εθνικισμός βλέπει τον εαυτό του ως μια φυσική και καθολική επιταγή της πολιτικής ζωής της ανθρωπότητας, η οποία σκιάζεται μόνο από αυτή τη μακροχρόνια, επίμονη, μυστηριώδη υπνηλία». ³³¹

Και συνεχίζει στην ανάλυσή του ο Gellner, την διερεύνηση του μηχανισμού της έλλειψης ανοχής απέναντι στον οικουμενισμό και την βαθύτερη αιτία του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα έθνη επισημαίνει χαρακτηριστικά «δεν είναι εγγεγραμμένα στη φύση των πραγμάτων, δε συνιστούν μια πολιτική εκδοχή του δόγματος των φυσικών ειδών. Ούτε τα εθνικά κράτη αποτέλεσαν εκδήλωση του υπέρτατου πεπρωμένου των εθνοτικών ή πολιτισμικών ομάδων». ³³² Ο Gellner, αποποιούμενος την έννοια της μοιροκρατίας στο πρόβλημα της εθνικής σύστασης εκλαμβάνει τον εθνικισμό «ως την αποκρυστάλλωση νέων οντοτήτων, οι οποίες αρμόζουν στις συνθήκες που πλέον επικρατούν παρ' όλο που χρησιμοποιούν ως πρώτη ύλη τους τα πολιτισμικά, ιστορικά και τα άλλα κληροδοτήματα του προεθνικιστικού κόσμου». ³³³ Και συνεχίζει ο Gellner, υπερτονίζοντας την δυσαναλογία ή καλύτερα την ανακολουθία μεταξύ του 'φαίνεσθαι' και του 'είναι' της εθνικιστικής ιδεολογίας: «ο εθνικισμός δεν είναι αυτό που δείχνει και πάνω από όλα δεν είναι αυτό που δείχνει στον εαυτό του. Οι πολιτισμοί τους οποίους ισχυρίζεται, πως υπερασπίζεται και αναβιώνει, αποτελούν συχνά δικές του επινοήσεις, ή τους τροποποιεί τόσο πολύ που γίνονται αγνώριστοι». ³³⁴ Ο Gellner, θεωρεί ότι: «η βασική απάτη και αυταπάτη την οποία καλλιεργεί ο εθνικισμός είναι τούτη: ο εθνικισμός είναι, κατ' ουσίαν, η γενική επιβολή μιας υψηλής κουλτούρας στην κοινωνία όπου προηγουμένως χαμηλοί πολιτισμοί είχαν καταλάβει τις ζώες της πλειοψηφίας, κάποτε δε και του συνόλου του πληθυσμού. Σημαίνει τη γενικευμένη διάδοση ενός ιδιώματος, διαμεσολαβούμενου από το σχολείο και ελεγχόμενου από την ακαδημία, που κωδικοποιείται ώστε να ικανοποιεί τις απαιτήσεις μιας σχετικά ακριβούς

³³¹ Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, σσ. 85-94. Πρβλ. Glenn, J., "Nations and nationalism: Marxist approaches to the subject," *Nationalism and Ethnic Politics* 3 (2), 1997, pp. 79-100.

³³² *Έθνη και εθνικισμός*, σσ. 94-95. Πρβλ. Gans, C., *The Limits of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.

³³³ *Έθνη και εθνικισμός*, σ. 95. Πρβλ. Eisenberg, A., and J. Spinner-Halev (eds.), *Minorities Within Minorities*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

³³⁴ *Έθνη και εθνικισμός*, σ. 107. Πρβλ. Derks, T. and Roymans, N. (eds.), *Ethnic Constructs in Antiquity- The role of Power and Tradition*, Amsterdam: University of Amsterdam Press 2009.

γραφειοκρατικής και τεχνολογικής επικοινωνίας. Είναι η εγκαθίδρυση μιας ανώνυμης, απρόσωπης κοινωνίας, με άτομα αμοιβαία αντικαταστά, των οποίων η συνοχή εξασφαλίζεται πάνω από όλα μέσω ενός κοινού πολιτισμού τέτοιου τύπου, ο οποίος έρχεται να αντικαταστήσει την προηγούμενη σύνθετη δομή των τοπικών ομάδων που στηρίζονταν σε λαϊκές παραδόσεις, τοπικά και ιδιόμορφα αναπαραγόμενες από τις ίδιες τις μικροομάδες.»³³⁵

Εκείνο που διατείνεται και προασπίζεται ο Gellner, στο έργο του *Έθνη και εθνικισμός* σε γενικές γραμμές, αφορά στον αλληλοσυσχετισμό και στον αλληλοεπηρεασμό των προκαταλήψεων, των διακρίσεων και των ταυτοτήτων και στην σχέση τους με την εθνικιστική ιδεολογία, η οποία υποφέρει, κατά Gellner, από μια «διάχυτη ψευδή συνείδηση».³³⁶ Οι μύθοι της εθνικιστικής ιδεολογίας³³⁷ αντιστρέφουν την πραγματικότητα (π.χ. ο μαρμαρωμένος βασιλιάς). Και ο Gellner ισχυρίζεται, πως «η εθνικιστική ιδεολογία υπερασπίζεται τον παραδοσιακό πολιτισμό, ενώ στην πραγματικότητα βοηθά να κατασκευαστεί μια ανώνυμη μαζική κοινωνία».³³⁸ Ενώ, επισημαίνεται κατά Gellner, πως «ο εθνικισμός προσπαθεί να αντιμετωπίσει τον εαυτό του ως προφανή και αυταπόδεικτη αρχή, προσιτή σε όλους τους ανθρώπους, η οποία παραβιάζεται μόνο εξαιτίας κάποιας ξεροκέφαλης εθελουφλίας. Στην πραγματικότητα ωστόσο, οφείλει την αληθοφάνειά του και την επιτακτική του φύση, μόνο σε ένα πολύ ειδικό σύνολο συνθηκών».³³⁹

Ο Gellner, επικαλούμενος το ιστορικό και πολιτιστικό παρελθόν, διατείνεται ότι «κηρύσσει και υπερασπίζεται τη συνέχεια, οφείλει όμως τα πάντα σε μια αποφασιστική και ανείπωτα βαθιά ρωγμή στην ανθρώπινη ιστορία. Κηρύσσει και υπερασπίζεται την

³³⁵ *Έθνη και εθνικισμός*, σσ. 108-109. Πρβλ. Crowley, B.I., *The Self, the Individual and the Community*, Oxford: Clarendon Press 1987.

³³⁶ *Έθνη και εθνικισμός*, σ. 219. Πρβλ. Cohen, J., (ed.), *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, Boston: Beacon Press 1996, Couture, J., Nielsen, K. and Seymour, M. (eds.), *Rethinking Nationalism, Canadian Journal of Philosophy*, Supplemental Vol. 22 (1998).

³³⁷ Πρεβελάκης, Γιώργος, *Γεωπολιτική της Ελλάδας*, Libro, Αθήνα 1998, σσ.97-100. Πρβλ. Chatterjee, D.K., and Smith, (B. eds.), *Moral Distance, The Monist* 86, 3, 2003, pp. 367-381, Cohen, *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, pp. 45-98.

³³⁸ *Έθνη και εθνικισμός*, σ. 219. Πρβλ. Canovan, M., "Patriotism Is Not Enough," *British Journal of Political Science* 30, 2000, pp. 413-432, Canovan, M., "Sleeping Dogs, Prowling Cats and Soaring Doves: Three Paradoxes in the Political Theory of Nationhood," *Political studies* 49, 2001, pp. 203-215.

³³⁹ *Έθνη και εθνικισμός*, σ. 219. Πρβλ. Canovan, M., *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham: Edward Elgar 1996, Calhoun, C., *Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*, London: Routledge 2007.

πολιτισμική ποικιλία, όταν στην πραγματικότητα επιβάλλει την ομοιογένεια τόσο στο εσωτερικό όσο και σε μικρότερο βαθμό, μεταξύ των πολιτικών οντοτήτων».³⁴⁰

Ως συμπερασματική αποτίμηση της θεωρίας του Gellner, θα μπορούσε να εκληφθεί ότι: «ο εθνικισμός είναι ένα πολύ ξεχωριστό είδος πατριωτισμού, το οποίο εξαπλώνεται και κυριαρχεί μόνο υπό ορισμένες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν πράγματι στο νεότερο κόσμο και πουθενά αλλού. Ο εθνικισμός, είναι ένα είδος πατριωτισμού που διακρίνεται από λίγα πολύ σημαντικά χαρακτηριστικά: οι οντότητες, τις οποίες το είδος αυτό του πατριωτισμού, δηλαδή ο εθνικισμός, ευνοεί με την αφοσίωσή του είναι πολιτισμικά ομοιογενείς, βασισμένες σε έναν πολιτισμό που αγωνίζεται να γίνει υψηλός (εγγράμματος). Είναι αρκετά ευρείες, για να τρέφουν την προσδοκία της στήριξης ενός εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο να είναι σε θέση να διατηρεί έναν εγγράμματο πολιτισμό. Δεν είναι ιδιαίτερα προικισμένες με άκαμπτες εσωτερικές υπο-ομαδοποιήσεις. Οι πληθυσμοί τους είναι ανώνυμοι, ρευστοί και κινητικοί και παραμένουν μη διαμεσολαβούμενοι. Το άτομο, ανήκει άμεσα σ'αυτές, χάρη στο πολιτισμικό του ύφος και όχι χάρη στην ιδιότητα του μέλους εσωτερικών υπο-ομάδων. Η ομοιογένεια, η εγγραμματοσύνη και η ανωνυμία είναι γνωρίσματα κλειδιά».³⁴¹ Δεν φαίνεται να μπορεί να έχει ισχύ η αντανakλαστική – διασκεπτική ανθρωπολογία των Bourdieu και Wacquant.³⁴² Δεν πρέπει να μην αναφέρουμε και την άποψη, ότι ο εθνικισμός συμβάλλει στην επανακοινωνικοποίηση του ατόμου: «ο εθνικισμός είναι μια από τις ιδεολογίες που επανεντάσσουν το άτομο στο κοινωνικό σύνολο».³⁴³

³⁴⁰ *Εθνη και εθνικισμός*, σσ. 219-220. Πρβλ. Mauss, M., "Essais sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques," in M. Mauss, *Sociologie et anthropologie*, Paris: Presses Universitaires de France 1980, pp. 145–279.

³⁴¹ *Εθνη και εθνικισμός*, σ. 241. Πρβλ. Buchanan, A. and M. Moore (eds.), *States, Nations, and Borders: The Ethics of Making Boundaries*, Cambridge: Cambridge University Press 2003, Buchanan, A., *Justice, Legitimacy, and Self-determination*, Oxford: Oxford University Press 2004.

³⁴² Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D., *Reflexive Anthropologie*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag 2006.

³⁴³ Βερέμης, Θάνας - Κιτρομηλίδης, Πασχάλης - Κολιόπουλος, Ιωάννης - Κωφός, Ευάγγελος - Κιτροέφ, Αλέξανδρος, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Γιάννης Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 11.

XI. Εθνικισμός, εθνική συνείδηση και αφομοίωση

Δεν μπορώ να εφεύρω άλλον τρόπο, να τερματίσω το κεφάλαιο, που αφορά στην συνανάλυση και συνεξέταση των εννοιών της αφομοίωσης, του εθνικισμού και της εθνικής συνείδησης, παρά με τον *Ύμνο των αιώνων* του Κωστή Παλαμά και την ανάλυση της Nancy Green στο κεφάλαιο: *Ο ξένος και το έθνος, μνήμη, λήθη και γλώσσα*, του έργου της *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*.

Ύμνος των αιώνων

Μητέρα μας πολύπαθη, ω αθάνατη,
δεν είναι μόνο σου στολίδι οι Παρθενώνες·
του συντριμμού σου τα σπαθιά στα κάμανε
φυλαχτά και στεφάνια σου οι αιώνες.

Και οι πέτρες που τις έστησε στο χώμα σου
το νικηφόρο χέρι του Ρωμαίου,
κ' η σταυροθόλωτη εκκλησιά από το Βυζάντιο,
στον τόπο του πολύστυλου ναού του αρχαίου,

Κι αυτό το κάστρο που μουγγρίζει μέσα του
της Βενετιάς ακόμη το λιοντάρι,
κι ο μιναρές που στέκει, της ολόμαυρης
και της πικρότατης σκλαβιάς απομεινάρι,

Και του Σλάβου το διάβα αντιλαλούμενο
στ' όνομα που μας έρχεται στο στόμα
-με το γάλα της μάννας που βυζιάξαμε-
σαν ξένη ανθοβολιά στο ντόπιο χώμα,

Όλα ένα νύφης φόρεμα σου υφαίνουνε,
σου πρόποννε, ω βασίλισσα, σα στέμμα,
στην ομορφάδα σου ομορφιά απιθώσανε
κ' είναι σα σπλάχνα απ' το δικό σου το αίμα.

Ω τίμια φυλαχτά, στολίδια αταίριαστα,
ω διαβατάρικα, από σας πλάθεται αιώνια,
κόσμος από παλιά κοσμοσυντρίμματα,
η νέα τρανή Πατρίδα η παναρμόνια!

Όπως ανάγλυφα και χαρακτηριστικά επισημαίνει η Green: «Ο Georg Simmel, σημειώνει μια ένταση, που υπάρχει μεταξύ της φυσικής εγγύτητας με τον ξένο και της

μεταφυσικής απόστασης.³⁴⁴ Πώς προσπαθεί να ενσωματωθεί ο μετανάστης και πώς ενσωματώνεται σε σχέση με την εικόνα που το έθνος-κράτος αποδίδει στον εαυτό του; Μπορούμε να περιγράψουμε τα συγκεκριμένα μέτρα που λήφθηκαν για να μειωθεί η απόσταση ανάμεσα στον «Άλλο» και τον «Ίδιο»... Οι λέξεις που επιλέγονται για να ορίσουν τον ξένο, συχνά δεν είναι οι ίδιες (ετερωνυμία). Όταν είναι ίδιες (ομωνυμία), μπορεί να απεικονίζουν διακριτά φαινόμενα. Δύο «κλασικά έργα» φωτίζουν αυτή την τελευταία περίπτωση: *Les déracinés* του Maurice Barrès και, μισό αιώνα αργότερα, *The Uprooted* του Oscar Handlin. Πολύ διαφορετικών περιόδων και προθέσεων, αυτά τα έργα αντανακλούν διαμετρικά αντίθετους προβληματισμούς. Για το πρώτο οι ξεριζωμένοι προέρχονται από το εσωτερικό, για το δεύτερο είναι οι ξένοι που ξεκόβουν από τις καταβολές τους. Σύμφωνα με τον Maurice Barrès, παρακολουθούμε μια εκρίζωση της γαλλικής κουλτούρας εξαιτίας του εκσυγχρονισμού. (Η έννοια της καταγωγής αντιτίθεται σε κατηγοριακό επίπεδο σε εκείνη του κύματος.) Για τον Oscar Handlin, πρόκειται για την αποξένωση των Πολωνών χωρικών μέσα από την αποδημία και απέναντι στην αμερικάνικη εκβιομηχάνιση. Η χρήση της ομωνυμίας και οι ιστορικές αναφορές δεν είναι οι ίδιες. Η γλώσσα αντανακλά, στον ίδιο βαθμό και που τους παράγει, διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης του μεταναστευτικού φαινομένου».³⁴⁵

Εκείνο το οποίο απορρέει, ως συμπερασματική αποτίμηση από το παραπάνω κεφάλαιο, είναι ότι, τόσο ο πλειοψηφικός, όσο και ο μειοψηφικός-μειονοτικός ή ο διεθνιστικός εθνικισμός, αποτελούν μορφές κοινωνικού ρατσισμού, που διέπονται από έλλειψη ανοχής και από τον κοινωνικό αποκλεισμό. Όλα αυτά τα κοινωνικά φαινόμενα, όπως εξάγεται και από τις παραπάνω έρευνες, συνέχονται από τα ιδιώματα της απολυτότητας και του δογματισμού. Η ιδεολογία για την διαφορετικότητα επιγεννά μισαλλοδοξία, ενώ η κάθε είδους κοινή ταυτότητα επιγεννά τον ασπασμό του ομοϊδεατισμού. Αυτές οι τακτικές και πρακτικές, συστήνουν διχοτομήσεις, διχασμούς και προβάσεις(η συνέχιση του βίου, μετά από συγκρούσεις και την επικράτηση του ισχυρότερου). Το κοινωνικό πολυπολιτισμικό μωσαϊκό, απορρίπτεται και εξοβελίζεται κατά τούτο η προοπτική της κοινωνικής συναίνεσης και ανάπτυξης. Όμως κατά Γκίντενς «Όλοι οι άνθρωποι έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους. Άλλο τόσο όμως, υπάρχουν και πολλές διαφορές μεταξύ των διαφόρων κοινωνιών και των διαφόρων

³⁴⁴ Simmel, Georg, «The stranger», in K.H. Wolff (επιμ.), *The Sociology of Georg Simmel*, Glencoe, Free Press, 1950, pp. 403-408.

³⁴⁵ Green, Nancy, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφ. Δημήτρης Παρσάνογλου, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σσ. 68-69.

πολιτισμών».³⁴⁶ Η εξίσωση του προβλήματος της αφομοίωσης και της σχέσης της με την εθνική συνείδηση των μεταναστών επιλύθηκε στο θεωρητικό τμήμα σε συνάρτηση με την εμπειρική έρευνα. Τα ευρήματα τόσο της θεωρητικής, όσο και της εμπειρικής έρευνας συναπέδειξαν ότι, η ζυγαριά μέσω της κοινωνικής συναναστροφής και της τάσης προς κοινωνικοποίηση, ρέπει προς την αφομοίωση, χωρίς να εξασθενίζει την έννοια της εθνικής συνείδησης, απλά η τελευταία, δεν τίθεται σε πρότερη αξιολογική διαβάθμιση.

³⁴⁶ Γκίντενς, Άντονι, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 66.

XII. Συμπεράσματα

Τα ερωτήματα σχετικά με την έρευνά μας, στο πρόβλημα της αφομοίωσης και της εθνικής συνείδησης των μεταναστών, αναλύθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο του πονήματός μας. Πριν στρέψουμε την προσοχή στις επακόλουθες θεωρήσεις, θα επανέλθουμε στην παρατήρηση, στην οποία προβήκαμε στην *Εισαγωγή* του πονήματός μας. Ο όρος αφομοίωση (assimilation-assimilateur), για εμάς εκλαμβάνεται διασταλτικά και σημαίνει αλληλοδιείσδυση, ένταξη (insertion, inclusion, incorporation), ενσωμάτωση (integration), συσσωμάτωση, προσαρμογή (adaptation), συγχώνευση (amalgamation) και αλληλεξάρτηση, κατά την οποία πρόσωπα και ομάδες, αποκτούν τις μνήμες, τα αισθήματα και τις στάσεις άλλων προσώπων ή ομάδων και συμμεριζόμενοι, την εμπειρία και την ιστορία τους, συσσωματώνονται με αυτούς, σε μια κοινή πολιτιστική ζωή.

Η αφομοίωση, επιγεννά την αλληλεξάρτηση, τον κοινωνικό μετασχηματισμό και την κατά Ζίμελ, κοινωνίωση, δηλαδή, την συνεχή σύσταση σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων-πολιτών ενός κοινωνικού μορφώματος. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, και αφού εξετάστηκαν όλες οι παράμετροι της έννοιας της εθνικής συνείδησης: έθνος, εθνικισμός, ιδεολογία, ταυτότητα, γλώσσα, θρησκεία, παράδοση και πολιτισμός και αφού παρατέθηκαν, οι κυρίαρχες ερμηνευτικές τάσεις σχετικά με τα φαινόμενα της γένεσης των εθνικών κρατών και της εθνικής ιδεολογίας, εξήχθη ως συμπέρασμα, ότι το πρόβλημα της αφομοίωσης, επιλύεται-ευοδώνεται όταν, δεν τίθεται σε πρότερη αξιολογική διαβάθμιση, η έννοια της εθνικής συνείδησης, αλλά η ανάγκη της κοινωνικής συναναστροφής και συσσωμάτωσης του ξενικού με το γηγενές στοιχείο. Το παραπάνω θεωρητικό και εμπειρικό εύρημα, δεν αναιρεί την ισχύ της θεώρησης του Herb Gans, ότι ο εθνοκεντρισμός, δηλαδή η τάση των μελών μιας ομάδας, να υποτιμούν τις άλλες, διότι τις εκλαμβάνουν ως κατώτερες, και η πολιτισμική υπεροχή, τίθενται σε υπέρτερη αξιολογική διαβάθμιση έναντι της έννοιας της κοινωνικής τάξης. Στην ανάλυση που προβήκαμε, αποπειραθήκαμε, αφού διυλίσαμε τις διάφορες τάσεις των αφομοιωτικών μοντέλων, να συνταχθούμε προς εκείνες που θεωρήσαμε, ότι ερμηνεύουν πιστότερα την σχέση των εννοιών της αφομοίωσης, του εθνικισμού και της εθνικής συνείδησης. Υπάρχουν πολλές θεωρήσεις σχετικά με τα φαινόμενα της αφομοίωσης και της μετανάστευσης. Η συγκριτική θεώρηση κατά τον Dirk Hoerder, μας παρέχει την δυνατότητα της διάκρισης των

προβλημάτων, που σχετίζονται με τα δύο αυτά φαινόμενα, καθώς και της επικαιροποίησής τους. Άλλη οπτική στην θεωρία της αφομοίωσης, είναι εκείνη της μεταβαλλόμενης χρονικότητας, που εισήγαγε ο Hansen, με τον οποίο και συντασσόμαστε, και που αφορά, στις γενεές των μεταναστών, οι τρεις γενεές διαδέχονται η μία την άλλη: η πρώτη γενεά μεταναστεύει, η δεύτερη γενεά οδεύει προς την αφομοίωση και η τρίτη γενεά, ούσα αφομοιωμένη, επιδεικνύει μια αναπόληση στις φυλετικές της ρίζες.

Υπάρχουν διάφορες θεωρίες και σχολές, οι οποίες ερμηνεύουν και εκλαμβάνουν με διαφορετικό τρόπο την ιστοριογραφία, όπως για παράδειγμα η Σχολή των *Annales* στην Γαλλία. Η Γαλλική ιστορική Σχολή των *Annales*, κατά τον Γκέοργκ Ίγκερς, στην *Ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα*, δεν εκλαμβάνει την ιστορία, σαν μια κίνηση μέσα σε ένα μονοδιάστατο χρόνο, από το παρελθόν στο μέλλον, αλλά, τονίζει τη σχετικότητα και τα πολλαπλά στρώματα του χρόνου. Οι ιστορικοί των *Annales* διάκεινται δυσμενώς, στον κλασικό ιστορικισμό, που πρεσβεύει τον θεμελιώδη κρατισμό και την ιστορική συνοχή και προβάλλουν, μέσα από τη εγκατάλειψη του γραμμικού χρόνου και τον εστιασμό της προσοχής τους, στην κουλτούρα και τα σύμβολα, την υιοθέτηση ενός ιστορικού και ενός χρονικού πλουραλισμού, καθώς και μια συνθετότητα των κοινωνιολογικών προσεγγίσεών τους. Ιδιάζουσας σημασίας, και προσοχής, χρήζει η Κοινωνιολογική Σχολή του Σικάγου, η οποία πολιτικοποιεί και προασπίζει, μέσα από το μεταναστευτικό ζήτημα, την αφομοίωση, προτάσσοντας την αξία της έννοιας του άλλου, και της ετερότητας, χωρίς εντούτοις, να οδεύει προς την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση του ζητήματος. Πρότεινε επιπροσθέτως, στην συγκριτική θεώρηση του γραμμικού μοντέλου ερμηνείας των μεταναστευτικών τύπων, την συνεξέταση και του συγκλίνοντος μοντέλου, δηλαδή, την κοινωνική κινητικότητα και τις κοινωνικές διαδρομές των μεταναστευτικών υποκειμένων, με σκοπό την καθολική ερμηνεία των φαινομένων, των μεταναστευτικών εισροών. Αυτά εξήχθησαν ως συμπεράσματα, και από την εμπειρική μας έρευνα. Η έρευνά μας αυτό ακριβώς απέδειξε, δηλαδή πως, αν και η επικυριαρχία της εθνικής ταυτότητας, μαζί με την θρησκευτική, δεν μεταλλάσσονται, ή μεταλλάσσονται πολύ αμυδρά και εξαιτίας ιδιαίτερων συνθηκών, εντούτοις, οι μετανάστες, ιδίως οι μικροί, προκειμένου, να παρεισφρήσουν στις κοινωνικές τάξεις των γηγενών, μετέρχονται το σύνθετο μέσο της σιωπής ή της επιμελούς απόκρυψης της εθνικής τους ταυτότητας. Πρόκειται για ένα είδος εθνικής μετάταξης, όπου, όπως συμβαίνει και κατά την κοινωνική μετάταξη, σημαίνει την ένταξη του ατόμου σε άλλη κοινωνική-εθνική ομάδα, από εκείνη που

γεννήθηκε και ανήκει, μια ένταξη, που επισυμβαίνει με σκοπό την αλλαγή της θέσης, στο σύστημα σχέσεων δύναμης. Η έρευνα εντούτοις, εξήγαγε επιπροσθέτως ως εύρημα, ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό στην ερώτηση για την εθνική τους ταυτότητα, οι μετανάστες την αποκαλύπτουν. Από τα εκτιθέμενα αφομοιωτικά μοντέλα και την σύγκρισή τους, με τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, που αφορά στην αφομοίωση των Αλβανών μεταναστών στην ελληνική πραγματικότητα, εξήχθη ως συμπέρασμα, ότι το φαινόμενο της αφομοίωσης, όσον αφορά στην ελληνική πραγματικότητα, είναι εφικτό, χωρίς να περιέρχεται η αναφορά της εθνικής συνείδησης των υποκειμένων, σε μεγάλο ποσοστό στην επικυριαρχία των στερεοτύπων, της έλλειψης κοινωνικής ανοχής και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Επιπροσθέτως, η έρευνά μας εξήγαγε ως εύρημα, μια θεώρηση που ταυτίζεται, με την αφομοιωτική θεωρία του Herberg, ότι δηλαδή, η συγχώνευση φιλοξενουμένων και φιλοξενούντων, δεν ήταν και δεν είναι ποτέ καθ'ολοκληρίαν πλήρης. Κυριαρχεί η εκτίμηση, ότι πάντα σε όλους τους μετανάστες υπήρχε, υφίσταται και θα υπάρξει αναζωπυρωμένη, η ελπίδα της παλιννόστησης, ανεξαρτήτως ή μη της διαψευσιμότητας των τιθέμενων στόχων τους. Τα εμπειρικά ευρήματα του πονήματός μας, αποκαλύπτουν ομοιότητες, με την θεωρία του Milton Gordon, ο οποίος διαχωρίζει την πολιτισμική αφομοίωση (διατροφή, ένδυση, θρησκεία) από την δομική αφομοίωση (μεικτός γάμος και αυτοπροσδιορισμός). Κομβικής σημασίας επισήμανση, είναι της Nancy Green, ότι οι μετανάστες ανακουφίζουν την οικονομία του κράτους υποδοχής.

Όλα τα παραπάνω ευρήματα αποδεικνύουν, τόσο από την θεωρητική, όσο και από την εμπειρική εξαγωγή, ότι η αλληλεξάρτηση, οι οργανικές δηλαδή σχέσεις ατόμου και κοινωνίας, και η κοινωνικοποίηση, η διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα εντάσσονται και ενσωματώνονται στην κοινωνία, μπορεί να εξοβελίσουν την αλλοτρίωση, την αποξένωση και την ανομία. Η αφομοίωση ευοδώνεται εξαιτίας του ατομοκεντρισμού, του δόγματος δηλαδή που πρεσβεύει, ότι η κοινωνία υπάρχει, διότι μεγιστοποιεί τα οφέλη. Και τα οφέλη της αφομοίωσης, και για τις εσω-ομάδες, και για τις εξω-ομάδες είναι πολλά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΟΜΟΙΩΣΗΣ

I. Το πρόβλημα της ταυτότητας

Η μετανάστευση όπως προείδαμε, είναι ένα φαινόμενο που έχει τις ρίζες του βαθειά στην ιστορία. Με γνώμονα την επιβίωση, από τα προϊστορικά χρόνια οι διάφορες φυλές μετακινούνταν από τον έναν τόπο στον άλλο. Οι ανάγκες και οι αλλαγές που σημειώθηκαν, δεν επέτρεψαν στην μετανάστευση ως φαινόμενο να καταλαγιάσει ποτέ, παρά επικυριαρχεί ανά τους αιώνες, αποκτώντας διαφορετικό πρόσωπο ή προσωπείο, ποικίλες αναφορές και αιτίες, αλλά και διαφορετικούς θύτες και θύματα σε κάθε εποχή. Εκλαμβάνοντας την μετανάστευση ως ένα αέναο δυναμικό φαινόμενο, αναζητούμε έναν υγιή τρόπο και μέθοδο προσδιοριστικής προσαρμογής των υποκειμένων στην μεταναστευτική διαδικασία, μέσα από την παιδεία, την ανάλυση των ψυχολογικών μηχανισμών και την πολιτική πρακτική. Ήδη, όπως επισημάναμε σε προηγούμενα κεφάλαια, ένα τέτοιο προσαρμοστικό status, των υποκειμένων του επικυρίαρχου φαινομένου της μετανάστευσης, στην νέα κοινωνική πραγματικότητα, μπορεί να συστήσει το φαινόμενο της αφομοίωσης,³⁴⁷ το οποίο μέσα από τα διάφορα μοντέλα έκφρασής του, μπορεί να αποτελέσει το κομβικό σημείο, στο οποίο μπορούν να συναντηθούν να ερμηνευθούν και να συνυπάρξουν αγαστά και δημιουργικά διαφορετικές ομάδες και πολλά από τα κοινωνικά φαινόμενα που απασχολούν την κοινωνία μας.³⁴⁸

³⁴⁷ Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations, *Personality and Social Psychology Review*, 4 (2), (2000), pp. 143-156. Miller, J. G., Cultural psychology: Bridging disciplinary boundaries in understanding the cultural grounding of self, in P. K. Bock (Ed.), *Psychological anthropology*, Westport, CT: Praeger 1994, pp. 139-170. Mishler, E. G., Validation in inquiry-guided research: The role of exemplars in narrative studies, *Harvard Educational Review* 60 (4), (1990), pp. 415-442. Mishler, E. G., Missing persons: Recovering developmental stories/histories, in R. Jessor, A. Colby, & R. A. Shweder (eds.), *Ethnography and human development: Context and meaning in social inquiry*, Chicago: University of Chicago Press 1996, pp. 73-100. Mishler, E. G., *Storylines: Craftartists' narratives of identity*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1999.

³⁴⁸ Bauman, Z., *Identity*, Cambridge, UK: Polity 2004. Abrams, D., & Hogg, M. A., (eds.), *Social identity theory: Constructive and critical advances*, New York: Springer-Verlag 1990. Adams, G.R., Dyk, P., & Bennion, L.D., Parent-adolescent relationships and identity formation, *Family Perspective* 21, (1987),

Ο Γκίντενς χαρακτηριστικά, επισημαίνει για τις πολιτισμικές διαφορές, ότι «πολύ συχνά, όταν κατανοήσουμε σωστά τον τρόπο που ζουν οι άλλοι, αποκτούμε και μια καλύτερη κατανόηση των προβλημάτων τους. Οι πολιτικές πρακτικές, που δεν βασίζονται σε μια καλά πληροφορημένη συνειδητοποίηση των τρόπων ζωής των ανθρώπων, προς τους οποίους απευθύνονται, έχουν ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας. Έτσι, ένας λευκός κοινωνικός λειτουργός, που δουλεύει σε μια κατά κύριο λόγο μαύρη κοινότητα, δεν θα κατακτήσει την εμπιστοσύνη των μελών της, αν δεν αναπτύξει μια ευαισθησία, όσον αφορά στις διαφορετικές κοινωνικές εμπειρίες που ξεχωρίζουν τους λευκούς από τους μαύρους».³⁴⁹

Στην σύγχρονη κοινωνία, την οποία δυστυχώς ταλανίζει μια πρωτοφανής οικονομική και πολιτική κρίση, ακραία φαινόμενα γηγενούς και κρατικού-πλειοψηφικού εθνικισμού και διεθνιστικού-μειονοτικού εθνικισμού ή αλλιώς εθνικιστικού διεθνισμού, εκφράσεις προσφιλείς στον Αριστόβουλο Μάνεση και σε άλλους ερευνητές, αντιπαρατάσσονται εκδηλώνοντας και εξάγοντας αμφότερα, μισαλλοδοξία και σωβινισμό. Η απρόσμενη οικονομική και κοινωνική κρίση, αναζωπυρώνει προβλήματα, που αφορούν στην εθνοτική, στην κοινωνική και στην φυλετική ταυτότητα,³⁵⁰ στην επιμειξία, στην διεθνικότητα, στις διακομματικές σχέσεις, στην εκπαίδευση, στη γλώσσα, στο φύλο, στην οικογένεια κ.ά.

Από την έρευνά μας, εξάγεται ως συμπέρασμα, ότι το πρόβλημα της ταυτότητας αποτελεί το κομβικό στοιχείο της αντιπαράθεσης μεταξύ των διαφόρων εθνικών ομάδων, οι οποίες πρέπει να συμβιώσουν σε ένα κοινωνικό μόρφωμα.³⁵¹ Η ανομοιογένεια, η οποία ούτως ή άλλως υπάρχει μεταξύ των κοινωνικών ομάδων στο κοινωνικό ψηφιδωτό, ενώ θα έπρεπε ή θα ήταν ευχής έργο να λειτουργεί αντισταθμιστικά, αξιοποιώντας τα ετερογενή στοιχεία σε μια σύνθεση της διαφορετικότητας προς το καλό του κοινωνικού συνόλου, εντούτοις, λειτουργεί τις περισσότερες φορές ανταγωνιστικά και συστήνει διαφόρων ειδών -ισμούς. Όπως λοιπόν αναλύσαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι μειονοτικές ή πλειοψηφικές

pp. 249-260, Adams, G.R., & Marshall, S.K. A developmental social psychology of identity: Understanding the person-in-context, *Journal of Adolescence* 19, (1996), pp. 429-442.

³⁴⁹ Γκίντενς, Αντον, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 64.

³⁵⁰ Bar-Tal, D., The necessity of observing real life situations: Palestinian-Israeli violence as a laboratory for learning about social behavior, *European Journal of Social Psychology* 34, (2004), pp. 677-701, Appiah, K.A., The politics of identity, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 15-22, Bar-Tal, D., & Salomon, G., Israeli-Jewish narratives of the Israeli-Palestinian conflict: Evolution, contents, functions, and consequences, in R. I. Rotberg (ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict: History's double helix*, Bloomington: Indiana University Press 2006, pp. 19-46.

³⁵¹ Lewin, K., Action research and minority problems, *Journal of Social Issues* 2 (4), (1946), pp. 34-46, Linton, R., *The cultural background of personality*, New York: Appleton-Century 1945.

ομάδες και οι -ισμοί τους, διά της ετερογένειας, προβάλλουν το πρόβλημα της ταυτότητας, το οποίο ούτως ή άλλως έχει μια ιεράρχηση τόσο στα άτομα, όσο και στην κοινωνία. Το πρόβλημα των ταυτοτήτων, το έχουν αναλύσει πολλοί ερευνητές, μεταξύ των οποίων οι Stryker και Φραγκουδάκη, δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές ταυτότητες.³⁵² Αναμφισβήτητα κατά κάποιους ερευνητές: «η κοινωνική ταυτότητα χωρίζει τον εαυτό σε όρους συμμετοχής σε ομάδες, ενώ η προσωπική ταυτότητα ορίζει τον εαυτό, σε όρους ιδιοσυγκρασιακών προσωπικών σχέσεων και χαρακτηριστικών».³⁵³

Από τις παραπάνω επισημάνσεις αντιλαμβάνεται κανείς, την προσδιοριστική αναφορά και τον οντολογικό προσδιορισμό, που αποδίδουν οι άνθρωποι στο πρόβλημα της ταυτότητάς τους: «ως προς τις διαδικασίες ευκρίνειας της ταυτότητας, οι άνθρωποι πασχίζουν για τη συμμετοχή σε θετικές ομάδες, ή πασχίζουν να προστατέψουν ή να εξυψώσουν την εκτίμηση της υπάρχουσας ομάδας τους. Αν η κοινωνική αξιολόγηση της ομάδας, σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, είναι γενικά δυσμενής, μπορεί να προσπαθήσεις να φύγεις εντελώς από την ομάδα. Αυτό όμως, μπορεί να είναι συχνά πολύ δύσκολο, επειδή τα ψυχολογικά όρια μεταξύ των ομάδων μπορούν να είναι ουσιαστικά, αδιαπέραστα και αδιάβατα. Για παράδειγμα, διάφορες ομάδες μεταναστών προδίδονται από ανεπαισθητες χροιές».³⁵⁴

Όπως προείδαμε, οι κοινωνικές ταυτότητες είναι πολλές, έχουν αξιολογική και ιεραρχική κλίμακα και τις κληρονομεί η οικογένεια και η κοινωνία. Η αλλαγή των κοινωνικών συσχετισμών και το πρόβλημα της ταυτότητας,³⁵⁵ δεν αποτελεί ελληνικό

³⁵² Stryker, S., Identity theory: Developments and extensions, in K. Yardley & T. Honess (eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives*, New York: John Wiley 1987, pp. 89-103.

³⁵³ Hogg, M. A. – Vaughan, G. M., *Κοινωνική Ψυχολογία*, μτφ. Ερρίκος Βασιλικός – Αλέξης Αρβανίτης, επιμ. Αλεξάνδρα Χαντζή, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 178. Πρβλ. James, W., *The principles of psychology*, New York: Dover 1890, Jessor, R., Colby, A., & Shweder, R. A. (eds.), *Ethnography and human development: Context and meaning in social inquiry*, Chicago: University of Chicago Press 1996, Josselson, R., *Revising herself: The story of women's identity from college to midlife*, New York: Oxford University Press 1996, Jost, J. T., The end of the end of ideology, *American Psychologist* 61(7), (2006), pp. 651-670.

³⁵⁴ *Κοινωνική Ψυχολογία*, σ. 180. Πρβλ. Gutmann, A., *Identity in democracy*, Princeton, NJ: Princeton University Press 2003, Hacking, I., Genetics, biosocial groups, and the future of identity, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 81-95.

³⁵⁵ Aram, J.D., Concepts of interdisciplinarity: Configurations of knowledge and action, *Human Relations* 57(4), (2004), pp. 379-412, Arnett, J.J., Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties, *American Psychologist* 55, (2000), pp. 469-480, Arnett, J.J., The psychology of globalization, *American Psychologist* 57, (2002), pp. 774-783, Arnett, J.J., Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties. New York: Oxford University Press 2004, Ashmore, R. D., Jussim, L., & Wilder, D. (eds.), Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction, New York: Oxford University Press 2001, Awwad, E., Broken lives: Loss and trauma in Palestinian- Israeli relations, *International Journal of Politics, Culture and Society* 17(3), (2004), pp. 405-414.

προνόμιο, αλλά είναι παγκόσμιο φαινόμενο, αφού η αλλαγή των συνόρων ή και του κοινωνικού status συνεπιφέρει και αλλαγές στον κοινωνικό χάρτη.³⁵⁶

356 Bamberg, M., "I know it may sound mean to say this, but we couldn't really care less about her anyway": Form and functions of "slut bashing" in male identity constructions in 15-year-olds, *Human Development* 47 (6), (2004), pp. 331-353, Barber, B.K., Youth experience in the Palestinian intifada: A case study in intensity, complexity, paradox, and competence, in M. Yates & J. Youniss (eds.), *Roots of civic identity: International perspectives on community service and activism in youth*, New York: Cambridge University Press 1999, pp. 178-204, Andacht, F., & Michel, M., A semiotic reflection on self-interpretation and identity, *Theory and Psychology* 15(1), (2005), pp. 51-75.

II. Παιδεία και κοινωνικοποίηση

Αναμφισβήτητα, έχουμε εισέλθει στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Είναι γεγονός πως στον οικονομικό, εμπορικό και επενδυτικό τομέα δεν υφίστανται όρια και περιχαράξεις. Η παιδεία διαδραματίζει το σπουδαιότερο ρόλο, στην διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Όπως επισημάναμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι κάθε είδους και μορφής ιδεολογίες αποσκοπούν στην επέλευση της κοινωνικοποίησης: «ο εθνικισμός είναι μια από τις ιδεολογίες που επανεντάσσουν το άτομο στο κοινωνικό σύνολο».³⁵⁷

Κατά τούτο, η επέλευση της κοινωνικοποίησης επιγεννά, κατά το πρότυπο του Kuhn,³⁵⁸ επιστημονικές επαναστάσεις. Κατά Μπέργκερ και Λούκμαν: «Η κοινωνικοποίηση, μπορεί να οριστεί, ως η καθολική και συνεκτική εισαγωγή ενός ατόμου στον αντικειμενικό κόσμο μιας κοινωνίας ή κάποιου τομέα της. Πρωτογενής κοινωνικοποίηση, είναι η πρώτη κοινωνικοποίηση που υφίσταται ένα άτομο κατά την παιδική του ηλικία, μέσω της οποίας γίνεται μέλος της κοινωνίας. Δευτερογενής κοινωνικοποίηση, είναι κάθε επακόλουθη διαδικασία που εισάγει κάποιο ήδη κοινωνικοποιημένο άτομο σε νέους τομείς του αντικειμενικού κόσμου της κοινωνίας του... Η πρωτογενής κοινωνικοποίηση, είναι συνήθως και η σπουδαιότερη για το άτομο, καθώς και ότι η βασική δομή ολόκληρης της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, πρέπει να είναι παρόμοια με αυτήν της πρωτογενούς».³⁵⁹

Αποτελεί λοιπόν, προκειμένου να λειτουργήσει η κοινωνικοποίηση, επιτακτική ανάγκη και υποχρέωση της πολιτείας να συστήσει μια πραγματικά ευνομούμενη και δημοκρατική κοινωνία. Δεδομένου, ότι η δημοκρατία έχει μηχανισμούς αυτοπροστασίας, για τις κάθε είδους μειονότητες θα πρέπει να επινοηθούν εκπαιδευτικά μέσα και κρατικοί μηχανισμοί, προκειμένου, όχι απλά να τοποθετηθούν στο κοινωνικό σύνολο, αλλά να συμμορφωθούν με τα δεδομένα του, διατηρώντας την αυτονομία τους και την εθνική τους ιδιαιτερότητα. Στην εκπαίδευση, είναι επιτακτική ανάγκη να γίνουν βαθιές τομές και μεταρρυθμίσεις, που να προσβλέπουν στην πλήρη ένταξη και στην πλήρη ενσωμάτωση των αλλοδαπών παιδιών στις σχολικές τάξεις. Το

³⁵⁷ Βερέμης, Θάνος – Κιτρομηλίδης, Πασχάλης – Κολιόπουλος, Ιωάννης – Κωφός, Ευάγγελος – Κιτροέφ, Αλέξανδρος, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Γιάννης Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 11.

³⁵⁸ Kuhn, T. S., *The structure of scientific revolutions*, Chicago: University of Chicago Press 1962.

³⁵⁹ Μπέργκερ, Πέτερ – Λούκμαν, Γόμας, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2003, σσ. 241-242.

ζητούμενο έξαλλου στην αφομοίωση, είναι η επιγέννηση σχέσεων αντισταθμιστικής αλληλεπίδρασης, των ατόμων μεταξύ τους και σε σχέση με το ευρύτερο μόρφωμα της κοινωνίας.³⁶⁰

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει, η παράμετρος της διαφορετικότητας της μεταναστευτικής εισροής, όσον αφορά στους μετανάστες(αλβανοί, πακιστανοί),³⁶¹ οπότε και με το δεδομένο της ιδιοτυπίας ή της ιδιοσυστασίας του μεταναστευτικού ρεύματος (εθνικές-θρησκευτικές καταβολές έθιμα και παραδόσεις), θα πρέπει να συστήνεται και το ανάλογο εκπαιδευτικό σύστημα. Εμείς, μέσα από την έρευνά μας αποπειραθήκαμε, παρακολουθώντας την σύγχρονη εξέλιξη των μεταναστευτικών ρευμάτων και των αντίστοιχων εκπαιδευτικών συστημάτων των άλλων χωρών, να εξάγουμε συμπεράσματα, τα οποία και με την συνδρομή των ερωτηματολογίων, θα συντρέξουν στην αναζήτηση βιώσιμων πρακτικών, στην επίλυση του εκπαιδευτικού ζητήματος των υποκειμένων των μεταναστευτικών ρευμάτων και στην ανάλυση των ψυχολογικών προσδιορισμών που τα συνέχουν.

Ένα δεδομένο που μας προξένησε εντύπωση, αφορά στην αντίληψη, ότι με το πέρασμα των γενεών παρουσιάζεται μια γραμμική αφομοίωση, μια άποψη που θεωρείται από πολλούς ερευνητές λανθασμένη. Πολλοί ερευνητές έχουν παρατηρήσει, ότι οι μετανάστες διατηρούν τους γάμους τους με ομοεθνείς για πολλές γενιές κι ότι η

³⁶⁰ McAdams, D. P., Unity and purpose in human lives: The emergence of identity as a life story, in A. I. Rabin, R. A. Zucker, R. A. Emmons, & S. Frank (eds.), *Studying persons and lives*, New York: Springer 1990, pp. 148- 200, McAdams, D. P., What do we know when we know a person? *Journal of Personality* 63 (3), (1995), pp. 365-396, McAdams, D. P. Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons, *Psychological Inquiry* 7(4), (1996), pp. 295-321, McAdams, D. P., The case for unity in the (post)modern self: A modest proposal. In R. D. Ashmore & L. Jussim (Eds.), *Self and identity: Fundamental issues*, New York: Oxford University Press 1997, pp. 46-80, McAdams, D. P., The psychology of life stories, *Review of General Psychology* 5, (2001), pp. 100-122, McAdams, D. P., *The redemptive self: Stories Americans live by*, New York: Oxford University Press 2006, McAdams, D. P., & de St. Aubin, E., A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts, and narrative themes in autobiography, *Journal of Personality and Social Psychology* 62, (1992), pp.1003-1015, McAdams, D. P., de St. Aubin, E., & Logan, R. L. Generativity among young, midlife, and older adults, *Psychology and Aging* 8, (1993), pp. 221-230.

³⁶¹ McAdams, D. P., Unity and purpose in human lives: The emergence of identity as a life story, in A. I. Rabin, R. A. Zucker, R. A. Emmons, & S. Frank (eds.), *Studying persons and lives*, New York: Springer 1990, pp. 148- 200, McAdams, D. P., What do we know when we know a person? *Journal of Personality* 63 (3), (1995), pp. 365-396, McAdams, D. P. Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons, *Psychological Inquiry* 7(4), (1996), pp. 295-321. McAdams, D. P., The case for unity in the (post)modern self: A modest proposal. In R. D. Ashmore & L. Jussim (eds.), *Self and identity: Fundamental issues*, New York: Oxford University Press 1997, pp. 46-80, McAdams, D. P., The psychology of life stories, *Review of General Psychology* 5, (2001), pp. 100-122, McAdams, D. P., *The redemptive self: Stories Americans live by*, New York: Oxford University Press 2006, McAdams, D. P., & de St. Aubin, E., A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts, and narrative themes in autobiography, *Journal of Personality and Social Psychology* 62, (1992), pp.1003-1015, McAdams, D. P., de St. Aubin, E., & Logan, R. L. Generativity among young, midlife, and older adults, *Psychology and Aging*, 8, (1993), pp. 221-230.

τρίτη - τέταρτη γενιά αναπολεί τον πολιτισμό των προγόνων και προσπαθεί να αναζωογονήσει τη χαμένη εθνική ταυτότητα.³⁶² Άρα, εξάγεται το συμπέρασμα, ότι η τόνωση της πολυπολιτισμικής εκπαιδευτικής πολιτικής που εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1970, δεν αποτελεί απλώς επιτακτική ανάγκη (multicultural policy), αλλά και υποχρέωση, αφού όπως αποδεικνύεται από την θεωρία και την ορθολογική πρακτική της υλοποίησης, η αφομοίωση και η ενσωμάτωση, μπορούν να δώσουν ικανοποιητική απάντηση στα προβλήματα, που αντιμετώπιζαν και που αντιμετωπίζουν στο σχολείο τα παιδιά των εθνικών-μεταναστευτικών ομάδων, πάντα με την προϋπόθεση, ότι το ξενικό στοιχείο θα έχει την αυτόβουλη ελευθερία της αυτοέκφρασης και της αυτοπροαίρεσης.³⁶³

Ο 20^{ος} αιώνας, αναντίρρητα και αναμφίβολα, υπήρξε ο κατεξοχήν αιώνας «των ανατροπών και των ριζικών ανακατατάξεων, σε όλα τα συστήματα που αφορούν στον άνθρωπο, τόσο σ' αυτά που ρυθμίζουν την πολυδιάστατη κοινωνική του οργάνωση, όσο και σ' αυτά που αφορούν στην πνευματική του δημιουργία».³⁶⁴ Ο homo economicus,³⁶⁵ του οποίου αυτή την εποχή η επικυριαρχία επιδέχεται κλυδωνισμούς, εξαιτίας της οικονομικής και πολιτικής κρίσης που ενέσκηψε, είναι σύμφωνα με τον Weber,³⁶⁶ η αιτία της οικονομικής δυστοκίας και δυσπραγίας, καθώς και της πολυποικίλης κρίσης. Η υπέρβαση της πολυδιάστατης κρίσης, απαιτεί ορθολογική πολιτική υπέρβαση και επιτακτική πολιτική δράση.

Από την έρευνά μας, καταλήξαμε στο συμπέρασμα, ότι τόσο η παιδαγωγική όσο και η ψυχολογική έρευνα, για το πρόβλημα της αφομοίωσης, σε σχέση με τα προβλήματα της μετανάστευσης και της εθνικής συνείδησης, αφορούν στο πρόβλημα της ταυτότητας και στις ποικίλες συνιστώσες του, τις οποίες τις έχουμε αναλύσει σε

362 Giddens, A., *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*, Stanford, CA: Stanford University Press 1991, Bilgrami, A., Notes toward the definition of identity, *Daedalus*, 135 (4), (2006), pp. 5-14. Πρβλ. Le Bon, G., *The crowd: A study of the popular mind*, New York: Ballantine 1969.
363 Brewer, M.B., The many faces of social identity: Implications for political psychology, *Political Psychology* 22(1), (2001), pp. 115-125, Brewer, M.B., & Chen, Y., Where (who) are collectives in collectivism? Toward conceptual clarification of individualism and collectivism, *Psychological Review* 114(1), (2007), pp. 133-151.

364 Παρθένης, Χρ., *Επιστημολογικές παραδοχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, τομ.1^{ος}, Αθήνα 2009, σ. 11. Πρβλ. Bekerman, Z., Maoz, I., Troubles with identity: Obstacles to coexistence education in conflict ridden societies, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 5(4), (2005), pp. 341-358, Kitayama, S., & Markus, H. (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*, Washington, DC: American Psychological Association Press 1997.

365 Βλ. Παπαδογιάννης, Γιάννης, *Η άνοδος και η πτώση του Homo Economicus*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2012.

366 Weber, Max, *(The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism - Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Genre Economic sociology Publication 1905, (*Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*), μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, επιμ. Άννα Αστρινάκη, Δ.Ο. Λ, Αθήνα 2010.

πρότερο κεφάλαιο. Οι μετανάστες, οι οποίοι όπως επισημάναμε σε προηγούμενη ενότητα, εμφορούνται από την ιδιότυπη εθνική, κοινωνική, γλωσσική και πολιτισμική τους ταυτότητα,³⁶⁷ αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας και επιστημονικών πειραματισμών, σχετικά με το κατά πόσο είναι δυνατόν να ενταχθούν ισότιμα στα εθνικά σχολεία των χωρών υποδοχής ή να ενσωματωθούν στις υπερπόντιες αγγλοσαξονικές χώρες, όσον αφορά στους έλληνες μετανάστες και στο εγχώριο εκπαιδευτικό σύστημα, όσον αφορά στους μετανάστες που ζουν και δραστηριοποιούνται στην χώρα μας. Η προσπάθεια να ανευρεθούν οι εκπαιδευτικές μέθοδοι, προκειμένου να επέλθει η διαχείριση του προβλήματος της παιδείας των μεταναστών,μέσα από μια ψυχολογική³⁶⁸ και παιδαγωγική οπτική, υπήρξε και υπάρχει ως σημαντικό μέλημα των αρμόδιων εκπαιδευτικών υπηρεσιών των χωρών υποδοχής και κυρίως των σημαντικότερων κέντρων διασποράς, ειδικότερα της Γερμανίας, των ΗΠΑ, του Καναδά και της Αυστραλίας.³⁶⁹

Και στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, γίνονται προσπάθειες, ιδιαίτερα στο τέλος του 20ου και από τις αρχές του 21ου αι., να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της παιδείας των μεταναστών. Το ζήτημα της ταυτότητας είναι πρωτεύον και η έρευνά μας συγκλίνει στην απόπειρα επίλυσής του, κατά τρόπο, που να μην θίγεται, ούτε και να υπεραναπληρώνεται, δεδομένου ότι: «τα αποτελέσματα των ερευνών που αφορούν στη σχέση «αυτοαντίληψης-αυτοεκτίμησης και εθνικής-εθνοτικής ταυτότητας», είναι ποικίλα και αντιφατικά. Για τους Koot & Venema, οι όροι της «αυτοαντίληψης» και της «εθνικής ταυτότητας», είναι συναφείς, αλλά δεν ταυτίζονται. Σε ορισμένες μελέτες (Pearlin & Schooler, Louden, Phinney & Cavira, Nesdale et. al.), διαφαίνεται, ότι η

³⁶⁷ Βλ. Shaw, T. A., The semiotic mediation of identity, *Ethos* 22(1), (1994), pp. 83-119. Πρβλ. Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997.

³⁶⁸ Nesdale, D., & Flessler, D., Social identity and the development of children's group attitudes, *Child Development* 72(2), (2001), pp. 506-517, Nisbett, R., *The geography of thought: How Asians and Westerners think differently . . . and why*. New York: Free Press 2003, Nisbett, R., Peng, K., Choi, I., & Norenzayan, A., Culture and systems of thought: Holistic vs. analytic cognition, *Psychological Review* 108(2), (2001), pp. 291-310, Orlofsky, J. L., Marcia, J. E., & Lesser, I. M., Ego identity status and the intimacy versus isolation crisis of young adulthood, *Journal of Personality and Social Psychology* 27, (1973), pp. 211-219, Oyserman, D., The lens of personhood: Viewing the self and others in a multicultural society, *Journal of Personality and Social Psychology* 65(5), (1993), pp. 993-1009.

³⁶⁹ Moghaddam, F. M., Psychology in the three worlds: As reflected by the crisis in social psychology and the move toward indigenous third-world psychology, *American Psychologist* 42(10), (1987), pp. 912-920, Moghaddam, F. M., The staircase to terrorism: A psychological exploration, *American Psychologist* 60(2), (2004), pp.161-169, Moghaddam, F. M., *Multiculturalism and intergroup relations: Psychological implications for democracy in global context*, Washington, DC: American Psychological Association Press 2007, Moshman, D., Social identity and its discontents, *Journal of Applied Developmental Psychology* 28, (2007), pp.184-187, Murray, H. A., *Explorations in personality*, New York: Oxford University Press 1938, Myerhoff, B., & Ruby, J., A crack in the mirror: Reflexive perspectives in anthropology, in M. Kaminsky (ed.), *Remembered lives: The work of ritual, storytelling, and growing olde*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1992, pp. 307-340.

ταύτιση των μεταναστών με τη δική τους εθνική ομάδα, σχετίζεται περισσότερο με τη θετική αυτοεκτίμηση-αυτοαντίληψή τους. Η «διαπολιτισμική-εθνική» ταυτότητα των παιδιών των μεταναστών ή η «θετική εθνική τους ταυτότητα», φαίνεται πως ενισχύει την αυτοαντίληψή τους, πως διευκολύνει την κοινωνική προσαρμογή στο νέο περιβάλλον και πως σχετίζεται με την υψηλότερη σχολική τους επίδοση (Bautista, Crawford & Wolf, Stalikas & Cavaki). Βέβαια, οι κοινωνικές προκαταλήψεις, έναντι των μειονοτικών ομάδων (πρβλ. Αφροαμερικανούς κ.ά.) και το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό τους επίπεδο (π.χ. Ινδών, Ασιατών κ.ά.), αναδεικνύονται ως σημαντικοί παράγοντες διαμόρφωσης χαμηλής αυτοεκτίμησης (Trent, Long). Σε άλλες μελέτες (π.χ. Nicolaidi, Phinney, Chavira & Tate), διαπιστώνεται, ότι η συναφειακή σχέση «αυτοεκτίμησης-αυτοαντίληψης και εθνικής ταυτότητας» είναι ασθενής». ³⁷⁰

Όπως είναι γνωστό, η αντιμετώπιση των μεταναστευτικών-μειονοτικών πληθυσμών στους χώρους υποδοχής, τόσο στο κοινωνικό, όσο και στο εκπαιδευτικό σύστημα, ανέδειξε: την ένταξη, την αφομοίωση, την ενσωμάτωση, τον πολυπολιτισμό, τον αντιρατσισμό και τον διαπολιτισμό, ως μοντέλα κοινωνικής, αλλά και εκπαιδευτικής διαχείρισης του μεταναστευτικού ζητήματος. Μελετώντας κανείς το φαινόμενο της ελληνικής μετανάστευσης κατά τον 20^ο αι., παρατηρεί, ότι το ρόλο της εκπαίδευσης των ελλήνων μεταναστών, πριν από τη λειτουργία των κρατικών σχολείων στο εξωτερικό, αναλάμβανε κατά κανόνα η Εκκλησία, η οποία αποτελούσε έδρα συσπείρωσης, κοινωνικής συμβουλευτικής και υποστήριξης στους χώρους διασποράς. Από τότε αναφέρθηκε η ανάγκη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και κατά τούτο, άρχισε να αποτελεί μια νέα οπτική και παράμετρο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, ενώ ψήγματά της, μπορεί να ανεύρει κανείς και στην δεκαετία του '60 στις ΗΠΑ, οι οποίες έσφουζαν από έλληνες μετανάστες. Εκεί κατά πρώτον, η διαπολιτισμική εκπαίδευση άρχισε να αποκτά λειτουργικό και ουσιαστικό περιεχόμενο με ενέργειες των ίδιων, αλλά και της ίδιας της επιστημονικής-εκπαιδευτικής κοινότητας. ³⁷¹

³⁷⁰ Βλ. Λεζέ, Ευαγ., Παπαδόπουλος, Ν., Η αυτοαντίληψη παιδιών και εφήβων: Σύγχρονες ερευνητικές προσεγγίσεις και επισημάνσεις, στο *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, (Περιοδική έκδοση της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος), Ατραπός, 37/2004, σσ. 54-55.

³⁷¹ Oyserman, D., Coon, H. M., & Kimmelmeier, M., Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses, *Psychological Bulletin* 128 (1), (2002), pp. 3-72, Pals, J., Narrative identity processing of difficult life experiences: Pathways of personality development and positive selftransformation in adulthood, *Journal of Personality* 74(4), (2006), pp. 1079-1110, Pasupathi, M., Mansour, E., & Brubaker, J. R., Developing a life story: Constructing relations between self and experience in autobiographical narratives, *Human Development* 50, (2007), pp. 85-110, Penuel, W. R., & Wertsch, J. V., Vygotsky and identity formation: A sociocultural approach, *Educational*

Το αντίθετο από αυτό που επισυνέβαινε στις υπερπόντιες χώρες, ήδη στην Ευρώπη επισυνέβη πολύ πρώιμα, δηλαδή διαμορφώθηκε μια τέτοια εκπαιδευτική διάρθρωση του ζητήματος της παιδείας της εθνικής μειονότητας, την ίδια ώρα, που άρχισε να αναπτύσσεται εκεί, ένα έντονο και πολυπληθές ρεύμα μετανάστευσης, από τις χώρες του φτωχού νότου προς τις βιομηχανικά και οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες του κέντρου.

Σ' αυτήν την προσέγγιση και σύμφωνα με το διεθνές πρότυπο και άλλων μεταναστευτικών εισροών, εκροών και συνυπάρξεων πλειοψηφικών και μειοψηφικών ομάδων, άρχισε να δίνεται έμφαση, στην άμεση γνώση των άλλων πολιτισμών, η διδασκαλία των οποίων, καλλιεργεί μια θετική αυτοαντίληψη στα παιδιά των μειονοτικών ομάδων. Η διαπολιτισμική αυτή προσέγγιση (intercultural approach), η οποία εμφανίστηκε μια δεκαετία αργότερα (1980), κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο, προσέδιδε προτεραιότητα στην ανάγκη ριζικών παρεμβάσεων, για την εξάλειψη των στερεοτύπων, των προκαταλήψεων, του εθνοφυλετικού ρατσισμού και των κοινωνικών διακρίσεων, τόσο σε ατομικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο της δομής και των θεσμών της κοινωνίας.³⁷²

Άρα, από τις ανωτέρω επισημάνσεις, εξάγεται το συμπέρασμα, ότι σκοπός της εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι, η μετάδοση γνώσεων και η καλλιέργεια ικανοτήτων και δεξιοτήτων σ' όλα τα παιδιά, ανεξάρτητα από την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κοινωνίας και να επωφελούνται από τα αγαθά που προσφέρει, με πρώτο την άριστη εκμάθηση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, το οποίο θα αποτελέσει το κλειδί και το πρώτο εισιτήριο για την επέλευση της αφομοίωσής τους.

Σήμερα πλέον, η μεταναστευτική εισροή αλλά και εκροή πληθυσμών, με διαφορετικές φυλετικές, κοινωνικές, εθνικές και πολιτιστικές ταυτότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μια νέα κοινωνική πραγματικότητα,³⁷³ που αναδεικνύει σε

Psychologist 30(2), (1995), pp. 83-92, Pettigrew, T. F., Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison, *Journal of Conflict Resolution* 2, (1958), pp. 29-42.

³⁷² Waterman, A. S., Identity formation: Discovery or creation? *Journal of Early Adolescence* 4 (4), (1984), pp. 329-341, Van Oudenhoven, J. P., Ward, C., & Masgoret, A., Patterns of relations between immigrants and host societies, *International Journal of Intercultural Relations* 30, (2006), pp. 637-651, Vanneman, R., & Pettigrew, T. F., Race and relative deprivation in the urban United States, *Race* 13, (1972), pp. 461-486, Vygotsky, L. S., *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1978.

³⁷³ Vygotsky, L. S. *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1978, Vygotsky, L. S., *Thought and language* (trans. A. Kozulin). Cambridge, MA: MIT press 1986, Waterman, A. S., Identity formation: Discovery or creation?

πρώτιστο μέλημα την αναγκαιότητα εκπαιδευτικής συστηματοποίησης της πολιτιστικής ετερότητας, καθώς η ίδια η εθνοκεντρική εκπαίδευση, παγιδεύει τους μειονοτικούς μαθητές, μέσα από την ανάδειξη ιστορικών, επικοινωνιακών και εμπειρικών σχημάτων που είτε οι ίδιοι δεν μπορούν να εννοήσουν, είτε δεν εκφράζουν ένα σημαντικό τμήμα της ιδεολογικής, της πολιτιστικής και της κοινωνικής τους ταυτότητας.³⁷⁴ Θα υποστήριζε κανείς, πως στο διαπολιτισμικό επίπεδο εκπαίδευσης διερευνώνται και αποκρυσταλλώνονται οι μεταναστευτικές ανάγκες, κατά Tajfel, σε ζητήματα εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα, διαμορφώνονται πολιτικές λύσεις σε προβλήματα, προσδιορίζονται οι συνθήκες εφαρμογής τους και χαράζονται οι ακολουθητέες στρατηγικές επίλυσης των προβλημάτων των μεταναστών και της σχέσης τους με την χώρα υποδοχής.³⁷⁵ Υπάρχει βέβαια και η θεωρία της πολιτισμικής εξάρτησης, η οποία υποστηρίζει ότι η κυρίαρχη εθνική εκπαίδευση, δεν συμβάλλει στην εκπαιδευτική, ούτε στην πολιτιστική αφομοίωση, δεν προωθεί την κοινωνική ανάπτυξη, ούτε ενθαρρύνει την συμμετοχή των μειονοτικών μαθητών και των μεταναστών, ως απόρροια μιας μεθοδευμένης εκπαιδευτικής πολιτικής απομονωτισμού, που ασκείται σε βάρος τους με πρόθεση την κοινωνική και την οικονομική τους εκμετάλλευση.

Είναι εξόχως ενδιαφέρουσα η άποψη του Moshman, σύμφωνα με την οποία, αυτό που αποκαλούμε αφομοίωση ή και προσαρμογή, δεν αφορά στην μετάλλαξη της ταυτότητας, αλλά στον προσεταιρισμό συγκεκριμένων ρόλων και το ζητούμενο είναι,

Journal of Early Adolescence 4 (4), (1984), pp. 329-341, Wierzbicka, A. *Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*, New York: Oxford University Press 1992, Wundt, W. M., *Elements of folk psychology: Outlines of a psychological history of the development of mankind*, (trans. E. L. Schaub), New York: Macmillan 1916, Zerubavel, Y., *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*, Chicago: University of Chicago Press 1995.

³⁷⁴ Thorne, A., & Nam, V., The storied construction of personality, in P. Corr & G. Matthews (eds.), *The Cambridge handbook of Personality Psychology*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 2011, Triandis, H. C., The self and social behavior in differing cultural contexts, *Psychological Review* 96 (3), (1989), pp. 506-520, United Nations Development Program (2004), *Human development report 2004: Cultural liberty in today's diverse world*, New York: Oxford University Press, Valsiner, J., Process structure of semiotic mediation in human development, *Human Development* 44, (2001), pp. 84-97, Valsiner, J., Forms of dialogic relations and semiotic autoregulation within the self. *Theory and Psychology* 12 (2), (2002), pp. 251-265, Van Oudenhoven, J. P., Ward, C., & Masgoret, A., Patterns of relations between immigrants and host societies, *International Journal of Intercultural Relations* 30, (2006), pp. 637-651, Vanneman, R., & Pettigrew, T. F., Race and relative deprivation in the urban United States, *Race* 13, (1972), pp. 461-486, Vygotsky, L. S., *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1978.

³⁷⁵ B. Tajfel, H., Social categorization, social identity and social comparison, in H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, New York: Academic Press 1978, pp. 61-76, Tajfel, H., *Human groups and social categories: Studies in social psychology*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1981, Tajfel, H., (ed.), *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1982, Tajfel, H., Social psychology of intergroup relations, *Annual Review of Psychology* 33, (1982), pp. 1-39.

να προσαρμοστεί ο μετανάστης ως εργαζόμενος, σε σχέση εξάρτησης από το κυρίαρχο σύστημα και μάλιστα κάτω από μια συγκεκριμένη ιεράρχηση κανόνων αποδοχής από αυτό.³⁷⁶

Από την άλλη, η παραγωγική και κοινωνική οριοθέτηση της μειονοτικής ομάδας, σε συγκεκριμένες λειτουργίες, με σκοπό την αποχή από το κυρίαρχο οικονομικό και εκπαιδευτικό σύστημα, έκανε περισσότερο έντονη την ανάγκη της μετάβασης από τους παραδοσιακούς ρόλους της αφομοίωσης και της εξάλειψης των πολιτιστικών γνωρισμάτων, στη διαπολιτισμική αλληλεπίδραση και στο δικαίωμα άσκησης των ελεύθερων κοινωνικών, εκπαιδευτικών και επικοινωνιακών αναγκών. Η αφομοιωτική προσέγγιση, φαίνεται ως πιο σύνθετο πρόβλημα μάλιστα σε χώρες, όπως η Ελλάδα ή η Ιταλία που ως χώρες υποδοχής μεταναστών εξακολουθούν να υφίστανται στερεότυπα, σχετικά με το ρόλο στις προοπτικές και την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης.³⁷⁷

Οι έρευνες και οι μελέτες από την διεθνή μεταναστευτική εμπειρία, δείχνουν ότι σε μεγάλο βαθμό, μεγάλος αριθμός μειονοτικών και μεταναστών, ακόμα και μετά την αποφοίτησή τους από τα εθνικά μειονοτικά σχολεία ή και τα δημόσια της χώρας υποδοχής, εξακολουθεί να υφίσταται κοινωνικό αποκλεισμό, έλλειψη ανεκτικότητας από την κυρίαρχη ομάδα, εθνοφυλετικό ρατσισμό και ξενοφοβία.³⁷⁸ Στη χώρα μας,

³⁷⁶ Moshman, D., Social identity and its discontents, *Journal of Applied Developmental Psychology* 28, (2007), pp.184-187, Murray, H. A., *Explorations in personality*, New York: Oxford University Press 1938, Myerhoff, B., & Ruby, J., A crack in the mirror: Reflexive perspectives in anthropology, in M. Kaminsky (ed.), *Remembered lives: The work of ritual, storytelling, and growing older*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1992, pp. 307-340.

³⁷⁷ Μάρκου, Γ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα 2001, σσ. 218-223. Πρβλ. Suny, R. G., Constructing primordialism: Old histories for new nations, *Journal of Modern History* 73, (2001), pp. 862-896, Tajfel, H., (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, New York: Academic Press 1978, Tajfel, H., Social categorization, social identity and social comparison, in H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, New York: Academic Press 1978, pp. 61-76, Tajfel, H., *Human groups and social categories: Studies in social psychology*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1981, Tajfel, H., (ed.), *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1982, Tajfel, H., Social psychology of intergroup relations, *Annual Review of Psychology* 33, (1982), pp. 1-39, Tajfel, H., & Turner, J., An integrative theory of intergroup conflict, in W. G. Austin & S. Worchel (eds.), *The social psychology of intergroup relations* Monterey, CA: Brooks/Cole 1979, pp. 33-47.

³⁷⁸ Menon, U., & Shweder, R. A., Kali's tongue: Cultural psychology and the power of shame in Orissa, India, in S. Kitayama & H. Markus (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence* Washington, DC: American Psychological Association Press 1997, pp. 241-284, Hurtado, A., Gurin, P., & Peng, T., Social identities-A frame work for studying the adaptations of immigrants and ethnics: The adaptations of Mexicans in the United States, *Social Problems* 41 (1), (1994), pp.129-151, Irwing, P., & Stringer, M. New measures of political attitudes in Northern Ireland: A social identity perspective, *Journal of Community and Applied Social Psychology* 10, (2000), pp. 139-154, Jacobson, D., & Bar-Tal, D., Structure of security beliefs among Israeli students, *Political Psychology* 16 (3), (1995), pp. 567-590, Jagodic, G. K., Is war a good or a bad thing? The attitudes of Croatian, Israeli, and Palestinian children toward war, *International Journal of Psychology* 35(6), (2000), pp. 241-257.

φαίνεται πως η κατανόηση και η αντίληψη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, ως μέσου απόκτησης ατομικής παιδευτικής εμπειρίας και επαγγελματικού προορισμού, παρακάμπτει τη διασύνδεση του σχολείου με τις αντίρροπες και παρεμποδιστικές κοινωνικές λειτουργίες. Από την άλλη, φαίνεται να είναι αναγκαίος ο συγκερασμός της συγκριτικής και κριτικής παιδαγωγικής με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, έτσι ώστε να εξασφαλιστούν οι μέγιστες πιθανότητες αποδοχής των μεταναστών από το κυρίαρχο κοινωνικό και εργασιακό σύστημα.³⁷⁹

Εξάλλου, όπως αποδείχτηκε από την έρευνα, οι βραχυπρόθεσμης δυναμικής αναπαραστάσεις της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, είναι αδύνατον να διασυνδεθούν και να αποβούν κοινωνικά αποτελεσματικές, όσον αφορά στις σχέσεις που εξελίσσονται έξω από το σχολείο, όπου υφίστανται οι μακροπρόθεσμης δυναμικής συνθήκες. Δηλαδή στον χώρο εργασίας, ο οποίος είναι και ο καθοριστικός χώρος της επιβίωσης, φαίνεται από τις έρευνες, πως δεν ισχύουν οι αρχές της διαπολιτισμικής αγωγής, αλλά καθοριστικός γνώμονας διαχείρισης των σχέσεων εργοδοτών και εργαζομένων, είναι ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης, καθώς και εκείνος του συμφέροντος.³⁸⁰

Εντούτοις, όλες οι μικρές και μεγάλες εκπαιδευτικές και πολιτιστικές κατακτήσεις των μεταναστών στη χώρα μας, έχουν γίνει αντιληπτές ως μικρά βήματα που οδηγούν στην αποδοχή του οικείου πολιτισμού, ο οποίος όμως, καθώς αδυνατεί να προσεγγίσει κατά απόλυτο τρόπο τους εθνικούς πολιτιστικούς κώδικες εξακολουθεί να παραμένει ένας υβριδικός και όχι ένας βιωμένος πολιτισμός.³⁸¹ Είναι σαφές, ότι η ανθρώπινη

³⁷⁹ Thorne, A., Personal memory telling and personality development, *Personality and Social Psychology Review*, 4 (1), (2000), pp. 45-56, Thorne, A., Putting the person into social identity, *Human Development* 47, (2004), pp. 361-365, Thorne, A., Korobov, N., & Morgan, E. M., Channeling identity: A study of storytelling in conversations between introverted and extraverted friends, *Journal of Research in Personality* 41, (2007), pp. 1008-1031, Thorne, A., & McLean, K. C., Telling traumatic events in adolescence: A study of master narrative positioning, in R. Fivush & C. Haden (eds.), *Autobiographical memory and the construction of a narrative self*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum 2003, pp. 169-185, Thorne, A., & Michaelieu, Q., Situating adolescent gender and self-esteem with personal memories, *Child Development* 67, (1996), pp. 1374-1390, Thorne, A., & Nam, V., The life story as a community project, *Human Development* 50, (2007), pp. 119-123.

³⁸⁰ Rouhana, N. N., & Bar-Tal, D., Psychological dynamics of intractable ethnonational conflicts: The Israeli-Palestinian case, *American Psychologist* 53, (1998), pp. 761-770, Roy, S., The Palestinian-Israeli conflict and Palestinian socioeconomic decline: A place denied, *International Journal of Politics, Culture and Society* 17(3), (2004), pp. 365-403, Runyan, W. M., *Life histories and psychobiography: Explorations in theory and method*, New York: Oxford University Press 1982, Said, E. W., *The question of Palestine*, New York: Vintage 1979, Said, E. W., *Orientalism*, New York: Vintage 1994, Said, E. W., *The politics of dispossession: The struggle for Palestinian self-determination, 1969-1994*, New York: Vintage 1994, Salomon, G., A narrative-based view of coexistence education, *Journal of Social Issues* 60(2), (2004), pp. 273-288.

³⁸¹ Simon, J., *The Economic Consequences of Immigration*, Oxford: Blackwell 1990, Singer, P., *Practical Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press 1993, Swain, C., (ed.), *Debating Immigration*, New

συμπεριφορά, προκύπτει και εξελίσσεται από τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, η οποία επιτελείται μέσα στο πλαίσιο του συγκεκριμένου πολιτιστικού και εθνικού περιβάλλοντος, με δεδομένους τους μηχανισμούς δυσχέρειας και κοινωνικού αποκλεισμού.³⁸² Και ενώ οι βασικές κοινωνικο-προσαρμοστικές ανάγκες, που συνδέονται με την επιβίωση και την προσαρμογή, είναι βασικά οι ίδιες για όλους τους ανθρώπους, ωστόσο, το περιεχόμενό τους, ο σχεδιασμός και ο τρόπος που αυτές ιεραρχούνται και μεταβιβάζονται, είναι κάτι το απόλυτα συγκεκριμένο, που εξελίσσεται σχεδόν γραμμικά, μέσα στο πλαίσιο της συγκεκριμένης ομάδας. Άρα, κατά τους Scheffler, Schwartz και Seglow, η ταυτότητα ενός ανθρώπου, από ό,τι έχουν αποδείξει οι έρευνες, δεν διαχωρίζεται από την εθνικότητά του, τα ήθη και τα έθιμα του πολιτισμικού υποβάθρου του και τις κοινωνικές επιδράσεις των ομάδων με τις οποίες έχει συγχρωτισθεί και ανήκει.³⁸³

Οπότε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι αν οι μειονοτικοί μαθητές αποκλειστούν εκπαιδευτικά από τις εθνικές παραδόσεις τους, αυτό συνεπάγεται τον κοινωνικό και τον εκπαιδευτικό τους αποκλεισμό.³⁸⁴ Αντίθετα, η συστηματική αξιοποίηση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων, σε μια πλουραλιστική εκπαιδευτική διαδικασία παγκόσμιας αλληλεπίδρασης, επηρεάζει έντονα και βελτιώνει την πολιτιστική αποδοχή, στα πλαίσια μιας, κατά Habermas, παγκοσμιοποιημένης δημοκρατίας των ίσων ευκαιριών και του οικουμενικού διαπολιτισμού, μέσα από τις έννοιες του αλτρουισμού και της αλληλεγγύης.

York: Cambridge University Press 2007, Walzer, M., *Spheres of Justice*, New York: Basic Books 1983, Wellman, C., "Immigration and Freedom of Association," *Ethics* 119: 2008, pp. 109–141, Whelan, F., "Citizenship and Freedom of Movement: An Open Admissions Policy?" in *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, M. Gibney (ed.), London: Greenwood Press, 1998, pp. 3–39.

³⁸² McAdams, D. P., Diamond, A., de St. Aubin, E., & Mansfield, E. D. Stories of commitment: The psychosocial construction of generative lives, *Journal of Personality and Social Psychology* 72, (1997), pp. 678–694, McAdams, D. P., Josselson, R., & Lieblich, A. (eds.), *Identity and story: Creating self in narrative*, Washington, DC: American Psychological Association 2006, McAdams, D. P., & Ochberg, R. L. (eds.), *Psychobiography and life narratives*, Durham, NC: Duke University Press 1988, McAdams, D. P., & Pals, J. L., A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality, *American Psychologist* 61(3), (2006), pp. 204–217.

³⁸³ Scheffler, S., "Immigration and the Significance of Culture," *Philosophy & Public Affairs* 35: 2007, pp. 93–125, Schwartz, W. (ed.), *Justice in Immigration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, Seglow, J., "The Ethics of Immigration," *Political Studies Review* 3: 2005, pp. 317–334.

³⁸⁴ Salomon, G., A narrative-based view of coexistence education, *Journal of Social Issues* 60 (2), (2004), pp. 273–288, Salomon, G., & Nevo, B., The dilemmas of peace education in intractable conflicts, *Palestine-Israel Journal* 8(3), (2001), pp. 64–77, Sampson, E. E., Deconstructing psychology's subject, *Journal of Mind and Behavior* 4 (2), (1983), pp. 135–164, Sampson, E. E., The challenge of social change for psychology: Globalization and psychology's theory of the person, *American Psychologist* 44 (6), (1989), pp. 914–921, Sampson, E. E., Identity politics: Challenges to psychology's understanding, *American Psychologist* 48 (12), (1993), pp. 1219–1230.

Ο Jürgen Habermas, στο έργο του *The Crisis of the European Union: A Response*,³⁸⁵ αναφέρεται στην τρέχουσα κρίση, που απειλεί να εκτροχιάσει το ιστορικό σχέδιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ο Habermas, έχει μια από τις πιο οξυδερκείς, κριτικές και αποτελεσματικές απαντήσεις στην παγκόσμια οικονομική κρίση, κυρίως, όσον αφορά στη γερμανική πολιτική τάξη. Αυτό το εκτεταμένο δοκίμιό του, αναφέρεται στο Σύνταγμα της Ευρώπης και αποτελεί την εποικοδομητική κριτική του Habermas, στο ευρωπαϊκό σχέδιο σε μια εποχή, όπου η κρίση της ευρωζώνης, απειλεί την ίδια την ύπαρξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Υπάρχει μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση, ότι η ευρωπαϊκή συνθήκη θα πρέπει να αναθεωρηθεί, προκειμένου, να αντιμετωπίσει τα διαρθρωτικά ελαττώματα της νομισματικής ένωσης, εντούτοις, εκλείπει μια σαφή προοπτική για το μέλλον. Με βάση την ανάλυσή του για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, ως μια διαδικασία, στην οποία οι διεθνείς συνθήκες έχουν σταδιακά αποδυναμωθεί, χωρίς να υφίσταται μια σαφή προοπτική για το μέλλον, ο Habermas εξηγεί, γιατί οι τρέχουσες προτάσεις για τη μετατροπή του συστήματος της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, σε έναν εκτελεστικά ορθολογιστικό φορμαλισμό, είναι ουτοπία. Το κεντρικό του επιχείρημα είναι, ότι οι ιθύνοντες νόες του ευρωπαϊκού σχεδίου, πρέπει να συνειδητοποιήσουν τις δημοκρατικές του δυνατότητες και την εξελικτική του δυναμική, από ένα διεθνές σύστημα, σε μια κοσμοπολίτικη κοινότητα. Το δοκίμιο του Habermas, αναφέρεται στον ρόλο που διαδραματίζει η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, στην γενεαλογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, στη σύγχρονη εποχή και φωτίζει τα φιλοσοφικά θεμέλια³⁸⁶ της θεωρίας του, για το πώς οι δημοκρατικοί πολιτικοί θεσμοί, μπορούν να επεκταθούν πέρα από το επίπεδο των εθνών-κρατών.³⁸⁷

Στην παιδαγωγική μάλιστα εκδοχή των εννοιών του αλτρουισμού και της αλληλεγγύης, τις οποίες τόσο συχνά επικαλείται ο Habermas, καλούμαστε να αναγνωρίσουμε έναν παγκόσμιο πολιτιστικό αλληλοσυσχετισμό, μια αλληλεξάρτηση

³⁸⁵ Habermas, Jürgen, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity, Oxford-UK, Boston –USA 2012. Πρβλ. Γεωργίου, Θεόδ., Ο Jürgen Habermas και το πνεύμα της εποχής μας, Εριφύλη 2001.

³⁸⁶ Πρβλ. Cole, P., *Philosophies of Exclusion: Liberal Political Theory and Immigration*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2000, Bader, V., “The Ethics of Immigration,” *Constellations* 12: 2005, pp. 331–361, Blake, M., “Immigration,” in *A Companion to Applied Ethics*, R. Frey and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2003, pp. 224–237.

³⁸⁷ Πρβλ. Abizadeh, A., “Democratic Theory and Border Coercion: No Right to Unilaterally Control Your Own Borders,” *Political Theory* 36: 2008, pp. 37–65. Ackerman, B., *Social Justice in the Liberal State*, New Haven: Yale University Press 1980, Banting, K. and Kymlicka, W., (eds.), *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford: Oxford University Press 2006.

καθώς και τη διάχυση της εκπαιδευτικής ισονομίας.³⁸⁸ Και λαμβάνοντας κανείς υπόψη, τα εύρηματα από την θεωρητική και εμπειρική μας έρευνα, ότι δηλαδή στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, σε ό,τι αφορά στη δεύτερη και στη τρίτη γενιά παιδιών μεταναστών, αυτή τη στιγμή σε νηπιαγωγεία, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση φοιτούν 80.000 παιδιά και νέοι, από τους οποίους, οι μισοί περίπου είναι παιδιά νομίμων μεταναστών, τότε θα ικανωθεί να εκτιμήσει τη σημασία του εκπαιδευτικού, διαπολιτιστικού και πολυπολιτισμικού κοινοτισμού.³⁸⁹ Και όσον αφορά στο εμπειρικό μας δείγμα, από τα 40.000 νόμιμα παιδιά και εφήβους, το 85% είναι αλβανικής καταγωγής, τα οποία, σύμφωνα με τα ευρήματά μας, αφομοιώνονται πλήρως και ακώλυτα στην σύγχρονη ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Απόρροια, όλων των παραπάνω θεωρητικών και των συνακόλουθων αναφορών, καθώς και των εμπειρικών μας ευρημάτων, αποτελεί η πεποίθηση, ότι προκειμένου να ευοδωθεί και να ευοδώνεται απερίσπαστα το φαινόμενο της αφομοίωσης, τόσο στην παιδαγωγική, όσο και στην ψυχολογική του προοπτική, καλούμαστε να αντιληφθούμε τον κόσμο ως ενιαίο οικοσύστημα και να δούμε, ότι ένα συλλογικά συνειδητό σύνολο πολιτών, μπορεί αποτελεσματικά να υπερνικήσει τα προβλήματα της κοινωνικής συνύπαρξης και της εθνικής ποικιλομορφίας.³⁹⁰

³⁸⁸ Miller, D., "Immigration: The Case for Limits," in *Contemporary Debates in Applied Ethics*, A. Cohen and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2005, pp. 193–206, Miller, "Immigrants, Nations, and Citizenship," *The Journal of Political Philosophy* 16: 2008, pp. 371–390, Miller, "Why Immigration Controls are not Coercive: A Reply to Arash Abizadeh," *Political Theory* 38(1): 2010, pp.111–120.

³⁸⁹ Taylor, Char., *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press 1994 (Ταίηλορ Τσαρλς, *Πολυπολιτισμικότητα, Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφ. Φιλίμων Παιονίδης, πρόλ. Κων/νος Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα 2000, σσ. 71-140.

³⁹⁰ Bosniak, L., *The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership*, Princeton: Princeton University Press 2006, Brock, G., *Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2009, Brown, P. and Shue, H. (eds.), *Boundaries: National Autonomy and its Limits*, Totowa, NJ: Rowan and Littlefield 1981.

III. Διαπολιτισμική διαλεκτική

Με το πολιτιστικό διακύβευμα της επιχείρησης, της αναγνώρισης της ετερότητας και της ετερογένειας του άλλου, τάσσεται και η θεωρία του αμερικανού ερευνητή Taylor,³⁹¹ ο οποίος διατείνεται, ότι ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε την εθνική ετερογένεια ή την φυλετική ετερότητα και μάλιστα ο τρόπος που καθοδηγούμε ή εκπαιδεύουμε κάποιον προκειμένου να την αντιληφθεί, είναι το βασικό συστατικό και ο εσωτερικός πυρήνας της διαπολιτισμικής αγωγής, η οποία αφορά κατά πρώτον, στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.³⁹² Σήμερα, η λειτουργική διαφοροποίηση, δεν έχει καταφέρει εξολοκλήρου να πραγματοποιήσει μια διαπιστωμένη και πλήρη συμμετοχή-ενσωμάτωση των μεταναστών στον εθνικό άξονα. Εκείνο που απαιτείται, από το ελληνικό σύστημα υποδοχής, είναι μια συνεχής παιδαγωγική ετοιμότητα, ώστε να διαρθρώνει νέους επικοινωνιακούς και παρεμβατικούς προσδιορισμούς, κατά το πρότυπο του Luhman,³⁹³ αφού η πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα,³⁹⁴ δεν είναι δυνατόν να εκλαμβάνεται ως στατικότητα, ως απονεύρωση, ως αποστέωση και ως απομόνωση.

Στη συνάφεια αυτή, δεν θα πρέπει να παραθεωρείται, το ανανεωτικό στοιχείο της διαπολιτισμικής δυναμικής, που εμπεριέχει τα ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας.³⁹⁵ Είναι σημαντικό, πως τα ιδιότυπα και

³⁹¹ Βλ. Taylor, *Multiculturalism (Πολυπολιτισμικότητα)*, pp. 71-140, Savin-Williams, R. C., *The new gay teenager*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2005, Schachter, E. P., Identity configurations: A new perspective on identity formation in contemporary society, *Journal of Personality* 72(1), (2004), pp. 167-200, Schachter, E. P., Context and identity formation: A theoretical analysis and a case study, *Journal of Adolescent Research* 20 (3), (2005), pp. 375-395, Schechner, T., Slone, M., & Bialik, G., Does political ideology moderate stress: The special case of soldiers conducting forced evacuation, *American Journal of Orthopsychiatry* 77(2), (2007), pp.189-198.

³⁹² Βλ. Μηλίγκου, Ευανθία, Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και η διαπολιτισμική ανασυγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης: το ζήτημα του αναλυτικού προγράμματος, στο Μάρκου Γ., *Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Επιμόρφωση εκπαιδευτικών*, Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 138-171.

³⁹³ Luhmann, Niklas, "System as Difference" *Organization*, Volume 13 (1) (Jan. 2006), pp. 37-57. Πρβλ. Schechner, T., Slone, M., & Bialik, G., Does political ideology moderate stress: The special case of soldiers conducting forced evacuation, *American Journal of Orthopsychiatry* 77(2), (2007), pp. 189-198, Schultz, W. T. (ed.), *Handbook of psychobiography*, New York: Oxford University Press 2005, Schwartz, S. J., The evolution of Eriksonian and neo-Eriksonian identity theory and research: A review and integration, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1(1), (2001), pp. 7-58, Schwartz, S. J., Montgomery, M. J., & Briones, E., The role of identity in acculturation among immigrant people: Theoretical propositions, empirical questions, and applied recommendations, *Human Development* 49, (2006), pp. 1-30.

³⁹⁴ Shaw, T. A., The semiotic mediation of identity, *Ethos* 22(1), (1994), pp. 83-119.

³⁹⁵ Sears, D. O., College sophomores in the laboratory: Influences of a narrow data base on social psychology's view of human nature, *Journal of Personality and Social Psychology* 51(3), (1986), pp. 515-530, Shanahan, M. J., Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in

ιδιοσύστατα χαρακτηριστικά του ελληνισμού, του εβραϊσμού, καθώς και άλλων μεταναστευτικών ρευμάτων, προσδιόρισαν ή και καθόρισαν τα χαρακτηριστικά και τις συνθήκες της επιτυχημένης μεταναστευτικής εισροής και εκροής.

Στη σύγχρονη ανάπτυξη της διαπολιτισμικής διαλεκτικής, η διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστών, ιδιαίτερα εκείνων της δεύτερης γενιάς, αποτελεί ένα πολύπλοκο και σύνθετο φαινόμενο, που δεν αναλύεται μόνο από την πλευρά των εσωτερικών συλλογικών ή οικογενειακών επιδράσεων της μειονότητας, καθόσον η ταυτότητα, δεν διαμορφώνεται μόνο ως κοινωνική και ως προκαθορισμένη εθνική αξία, αλλά και ως εμπειρική και επικοινωνιακή αλληλουχία.

Γενικότερα, μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι: «η ταυτότητα ορίζεται αντικειμενικά ως η τοποθέτηση σε ένα συγκεκριμένο κόσμο, και το άτομο μπορεί να την ιδιοποιηθεί υποκειμενικά, μόνο μαζί με αυτό τον κόσμο. Με άλλα λόγια, όλοι οι προσδιορισμοί της ταυτότητας, συντελούνται στο πλαίσιο κάποιων οριζόντων, που υποδηλώνουν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό κόσμο. Το παιδί μαθαίνει πως είναι, ό,τι το αποκαλούν. Κάθε όνομα, υποδηλώνει κάποια ονοματολογία, η οποία με τη σειρά της, υποδηλώνει μια καθορισμένη κοινωνική τοποθέτηση. Η παροχή μιας ταυτότητας, σημαίνει την απόδοση μιας συγκεκριμένης θέσης μέσα στον κόσμο. Όπως ένα παιδί ιδιοποιείται υποκειμενικά αυτή την ταυτότητα («Είμαι ο Τζον Σμιθ»), έτσι ιδιοποιείται και τον κόσμο, τον οποίο αυτή η ταυτότητα καταδεικνύει. Η υποκειμενική ιδιοποίηση της ταυτότητας και η υποκειμενική ιδιοποίηση του κοινωνικού κόσμου, είναι απλώς και μόνο, δύο διαφορετικές πλευρές, της ίδιας διδασκαλίας εσωτερίκευσης, που διαμεσολαβούνται από τους ίδιους σημαντικούς άλλους».³⁹⁶ Εδώ έγκειται η προσφορά και η αξία της διαπολιτισμικής παιδείας.³⁹⁷ Διότι, ενώ, όπως επισημάναμε σε πρότερο κεφάλαιο, η εθνική ταυτότητα σχετίζεται άμεσα με την ιστορική και κοινωνική εξατομίκευση, που διαμορφώνει περισσότερο κοινωνικές στάσεις, παρά θεωρητικές αντιλήψεις, φέρει και ένα διαπολιτισμικό ψυχολογικό υπόβαθρο,³⁹⁸ οπότε κατά τούτο,

life course perspective, *Annual Review of Sociology* 26, 6 (2000), pp. 67-692, Sherif, M., Superordinate goals in the reduction of intergroup conflict, *American Journal of Sociology* 63(4), (1958), pp. 349-356.

³⁹⁶ Μπέργκερ, Πέτερ - Λούκιαν, Τόμας, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2003, σ. 245.

³⁹⁷ Μιχαλοπούλου-Βέικου, Χρ., Διαφορετικές ταυτότητες και κοινό πρόγραμμα. Η εκπαιδευτική διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας, στο Μάρκου Γ., *Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Επιμόρφωση εκπαιδευτικών*, Κέντρο Διαπολιτισμικής αγωγής Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 172-227. Πρβλ. Shaw, T. A., The semiotic mediation of identity, *Ethos* 22(1), (1994), pp. 83-119.

³⁹⁸ Stigler, J. W., Shweder, R. A., & Herdt, G., (eds.), *Cultural psychology: Essays on comparative human development*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1990, Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997, Strauss, C., & Quinn, N., *A cognitive theory of cultural meaning*, New York: Cambridge University Press 1997, Stryker, S., Identity

δεν θα πρέπει ναβάλλεται η ξενική-αλλότρια εθνική ταυτότητα, αλλά να ανακαλύπτονται μέθοδοι και τρόποι παρουσίασης της συμβολής της, στο παγκόσμιο πολιτιστικό στερέωμα και να προβάλλεται ο αλληλοσχετισμός και των δύο πολιτιστικών μορφωμάτων, δηλαδή, και του γηγενούς και του ξενικού.³⁹⁹

Αποτελεί επιστημονική παραδοχή, ότι η οντογενετική ταυτότητα,⁴⁰⁰ επιδρά άμεσα και καταλυτικά, στην μεταφορά αξιών, διαθέσεων και νοοτροπιών από τη χώρα προέλευσης στη χώρα υποδοχής, συντελεί δε καθοριστικά και στη διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας των μεταναστών, καθώς και στην αναζήτηση στρατηγικών ανάπτυξης, που επιζητεί εφαρμόσει η κοινωνία μεταξύ αυτόχθονων και μειονοτικών.⁴⁰¹

Με δεδομένη μάλιστα την παραπάνω παραδοχή, δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός, ότι οι πολιτισμικές αναφορές κάποιων εθνικών ομάδων, που εισέρχονταν ως μετανάστες ιδίως στις ΗΠΑ, δικαιολογούσε, παρότρυνε, ενέκρινε και ευόδωνε την εργασία των παιδιών.⁴⁰² Όχι μόνο αυτό, αλλά πολλές εθνικές ομάδες μεταναστών, εκλάμβαναν την πρακτική της παιδικής εργασίας, ως υγιή παιδαγωγική τακτική και πρακτική, αλλά και ως μέτρο και εχέγγυο, για μια μελλοντική εργατική εξειδίκευση. Αυτή η πρακτική, που δικαιολογούσε την παιδική εργασία,⁴⁰³ αποτελούσε και

theory: Developments and extensions, in K. Yardley & T. Honess (eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives*, New York: John Wiley 1987, pp. 89-103, Suleiman, R., Planned encounters between Jewish and Palestinian Israelis: A social-psychological perspective, *Journal of Social Issues* 60 (2), (2004), pp. 323-338.

³⁹⁹ Βλ. Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997.

⁴⁰⁰ Πρβλ. Sen, Amartya, *Identity and violence: the illusion of destiny*, New York, Norton and Company 2006.

⁴⁰¹ Βλ. Μουσουρού, Λ., Μ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα 1991, Shore, B., Twice-born, once conceived: Meaning construction and cultural cognition, *American Anthropologist* 93, (1991), pp. 9-27, Shore, B., *Culture in mind: Cognition, culture, and the problem of meaning*, New York: Oxford University Press 1996, Shweder, R. A., Menstrual pollution, soul loss and the comparative study of emotions, in A. Kleinman & B. J. Good (eds.), *Culture and depression* Berkeley: University of California Press 1985, pp. 182-215, Shweder, R. A., Cultural psychology-What is it? in J. W. Stigler, R. A. Shweder, & G. Herdt (eds.), *Cultural psychology: Essays on comparative human development*, New York: Cambridge University Press 1990, pp.1-46.

⁴⁰² Aiken, W., and LaFollette, H., (eds), *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*, Totowa, NJ: Rowman and Littlefield 1980, Alston, P., Parker, S., and Seymour, J. (eds.), *Children, Rights and the Law*, Oxford: Oxford University Press 1992, Alston, P. (ed.), *The Best Interests of the Child: Reconciling Culture and Human Rights*, Oxford: Clarendon Press 1994, Ang, F. et al, *Participation Rights of Children*, Antwerpen-Oxford: Intersentia 2006, Archard, D. and Macleod, C. (eds.), *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, Oxford: Oxford University Press 2002, Archard, D. and Skivenes, M. 'Balancing a Child's Best Interests and a Child's Views,' *International Journal of Children's Rights* 17: 2009, pp. 1-21, Arneson, R.J. and Shapiro, I., 'Democratic Autonomy and Religious Freedom: A Critique of *Wisconsin v. Yoder*', in *Political Order*, Nomos XXXVIII, I. Shapiro and R. Hardin (eds.), New York: New York University Press 1996, pp. 365-411.

⁴⁰³ Schoeman, F., 'Rights of Families: Rights of Parents, and the Moral Basis of the Family', *Ethics* 91, 1980, pp. 6-19, Schrag, F., 'Children: Their Rights and Needs', in *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*, W. Aiken and H. LaFollette, H., Totowa, NJ: Littlefield, Adams, and Co 1980, pp. 237-253, Steiner, H., *An Essay on Rights*, Oxford: Blackwell 1994, Steiner, H., 'Working Rights', in *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, M.H. Kramer, N. Simmonds and H. Steiner,

εξακολουθεί στις μέρες μας να αποτελεί, την πρώτη αιτία της σχολικής διαρροής, και για ένα μεγάλο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού, θεωρούνταν και εξακολουθεί να θεωρείται, αποδεκτή και ως ένα μεγάλο βαθμό αξιόπαινη. Κάποιοι μάλιστα, από τους μεσόγειους μετανάστες, κατέθεσαν, ότι αποταμίευαν τα χρήματα, που συγκέντρωναν οι ανήλικοι εργαζόμενοι,⁴⁰⁴ για μια μελλοντική επαγγελματική αξιοποίηση, που θα εξασφάλιζε στα ίδια τα παιδιά ένα καλύτερο μέλλον. Μια πολύ συνηθισμένη δικαιολογία, που χρησιμοποιούσαν τόσο οι γονείς, όσο και οι επιχειρηματίες, ήταν, ότι οι μικροί μετανάστες εργάζονταν ως μαθητευόμενοι μελλοντικοί εργαζόμενοι. Πολλές φορές μάλιστα, οι αυξανόμενες ανάγκες στην αγροτική και βιομηχανική παραγωγή, εκμηδένισε τα δικαιώματα των παιδιών⁴⁰⁵ προς χάρη της εργασίας, η οποία περιβλήθηκε από ένα καλό καγαθό πέπλο και δικαιολογήθηκε επαρκώς, στις συνειδήσεις των οικογενειών και της κοινωνίας.⁴⁰⁶

Το φαινόμενο της εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας,⁴⁰⁷ παρατηρεί κανείς, ότι δεν απέκοψε τις ρίζες του από την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης, αλλά

Oxford: Clarendon Press 1998, pp. 235–301, Sumner, L.W., *The Moral Foundation of Rights*, Oxford: Clarendon Press 1987, United Nations (1989) *The Convention on the Rights of the Child*, repr. in *Children, Rights and the Law*, P. Alston, S. Parker and J. Seymour (eds.), Oxford: Oxford University Press: 245–264, and in L. LeBlanc, *The Convention on the Rights of the Child. United Nations Lawmaking on Human Rights*, Lincoln: University of Nebraska Press 293–316.

⁴⁰⁴ Eekelaar, J., 'The Emergence of Children's Rights', *Oxford Journal of Legal Studies* 6, 1986, pp. 161–182, Elster, J., *Solomonic Judgements, Studies in the limitations of rationality*, Cambridge: Cambridge University Press 1989, Farson, R., *Birthrights*, London: Collier Macmillan 1974, Feinberg, J., 1980, 'A Child's Right to an Open Future', in *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*, W. Aiken and H. LaFollette, H. Totowa, NJ: Littlefield, Adams, and Co.: 124–153, Feinberg, J. 'Wrongful Life and the Counterfactual Element in Harming', *Social Philosophy and Policy* 4(1), 1987, pp. 145–170, Gillick v. West Norfolk and Wisbech Area Health Authority [1986] AC 112, Griffin, J., 'Do Children Have Rights?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press 2002, pp. 19–30.

⁴⁰⁵ Rawls, J., *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press 1993, Rawls, J., *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press 1999, Nozick, R., *Anarchy, State, and Utopia*, Oxford: Basil Blackwell 1974, Raz, J., 'Legal Rights', *Oxford Journal of Legal Studies* 4(1) 1984, pp. 1–21, Sandel, M., *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 1982, Mnookin, Robert H., 'Foster Care—In Whose Best Interests?', in O'Neill, O., and Ruddick, W., (eds.) *Having Children: Philosophical and Legal Reflections on Parenthood*, Oxford: Oxford University Press 1979, pp. 179–213, O'Neill, O., 1988, 'Children's Rights and Children's Lives', *Ethics* 98, pp. 445–463, Purdy, L.M., in *Their Best Interest? The Case against Equal Rights for Children*, Ithaca and London: Cornell University Press 1992.

⁴⁰⁶ Kramer, M.H., 'Rights Without Trimmings', in *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, M.H. Kramer, N. Simmonds and H. Steiner, Oxford: Clarendon Press 1998, pp. 7–111, LeBlanc, Lawrence J., *The Convention on the Rights of the Child. United Nations Lawmaking on Human Rights*, Lincoln: University of Nebraska Press 1995, Liao, S.M., 'The Right of Children to be Loved', *The Journal of Political Philosophy* 14(4), 2006, pp. 420–440, McCormick, N., 'Children's Rights: A Test-Case', in his *Legal Right and Social Democracy*, Oxford: Clarendon Press 1982, pp. 154–166, McGough, Lucy S., 'Children: V Child Custody', in *Encyclopedia of Bioethics*, W.T. Reich, Ed. in Chief, New York: Simon and Schuster Macmillan 1995, pp. 371–378, Mills, Claudia, 'The Child's Right to an Open Future?' *Journal of Social Philosophy* 34(4) Winter 2003, pp. 499–509.

⁴⁰⁷ Brighouse, H., 'How Should Children Be Heard?' *Arizona Law Review*, Fall, 2003, pp. 691–711, Buchanan, Allen E. and Brock, Dan W., *Deciding for Others: The Ethics of Surrogate Decision Making*,

καρποφορεί απτόητο και αλώβητο από νόμους και κανονισμούς. Μάλιστα, όπου μετέβαιναν και μεταβαίνουν οι μετανάστες στις χώρες υποδοχής, μετέφεραν και μεταφέρουν μαζί τους πολιτιστικά γνωρίσματα, ηθικές αξίες, στάσεις και εμπειρίες. Εκείνοι μάλιστα, που προέρχονταν από τη μεσογειακή λεκάνη, σύμφωνα με μελέτες που έγιναν στις χώρες αποστολής, παρουσιάζονταν ιδιαίτερα πρόθυμοι, να οδηγήσουν τα αγόρια κυρίως στην εργασία,⁴⁰⁸ το συντομότερο δυνατό. Ιδιαίτερως οι Έλληνες, οι Ιταλοί και οι Ισπανοί μετανάστες πίστευαν, ότι τα κορίτσια έπρεπε να τα περιβάλλουν με ένα δίχτυ προστασίας, αφήνοντάς τα να παραμείνουν στο σπίτι⁴⁰⁹ και αναμένοντας, την επιλογή του συντρόφου, που θα οριζόταν από τους ίδιους. Αυτός είναι ο λόγος, που τα ποσοστά των κοριτσιών με γονείς μετανάστες, από μεσογειακές χώρες, απουσιάζουν από τους πίνακες απασχόλησης κατά τη χρονική περίοδο 1880-1920.⁴¹⁰ Κατά τούτο, η παιδική εργασία των μικρών αγοριών και στην Ελλάδα, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, αποτέλεσε βασικό κοινωνικό φαινόμενο.⁴¹¹ Με το πέρασμα του χρόνου, η εκπαίδευση τελικώς, αναγνωρίστηκε ως η καλύτερη εναλλακτική λύση, για την πάταξη της παιδικής απασχόλησης, ιδιαίτερως στις μεταναστευτικές ομάδες. Να σημειωθεί, ότι

Cambridge: Cambridge University Press 1998, Callan, E., 'Autonomy, Child-Rearing, and Good Lives', in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press 2002, pp.118-141, Coady, C.A.J., 'Theory, Rights and Children: A Comment on O'Neill and Campbell', in *Children, Rights and the Law*, P. Alston, S. Parker, and J. Seymour (eds.), Oxford: Oxford University Press 1992, pp. 43-51, Cohen, H., *Equal Rights for Children*, Totowa, NJ: Littlefield, Adams, and Co. 1980.

⁴⁰⁸ Barrie, J.M., *Peter Pan and Other Plays*, ed. with an Introduction by Peter Hollindale, Oxford: Oxford University Press 1995, Benatar, D., *Better Never to Have Been: The Harm of Coming into Existence*, Oxford: Oxford University Press, Brennan, S. and Noggle, R., 'The Moral Status of Children: Children's Rights, Parents' Rights, and Family Justice', *Social Theory and Practice* 23: 1997, pp. 1-26, Brennan, S., 'Children's Choices or Children's Interests: Which do their Rights Protect?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press 2002, pp 53-69, Brighouse, H., 'What Rights (if any) do Children Have?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press 2002, pp. 31-52.

⁴⁰⁹ Hart, H.L.A., 'Bentham on Legal Rights', in *Oxford Essays in Jurisprudence*, A. W. Simpson (ed.), Oxford: Clarendon Press 1973, pp. 171-201, Holt, J.C., *Escape from Childhood: The Needs and Rights of Children*, Harmondsworth: Penguin 1975, Kopelman, L.M., 'Children and Bioethics: Uses and Abuses of the Best-Interests Standard', *The Journal of Medicine and Philosophy* 22, 1997, pp. 213-217, Kopelman, L.M., 'The Best-Interests Standard as threshold, Ideal, And Standard of Reasonableness', *The Journal of Medicine and Philosophy* 22: 1997, pp. 271-289, Kramer, M.H., Simmonds, N.E. and Steiner, H., *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, Oxford: Clarendon Press 1998.

⁴¹⁰ Spiro, M. E., Is the Western conception of the self "peculiar" within the context of the world cultures? *Ethos* 21(2), pp.107-153, Stetsenko, A., & Arieievitch, I. M., The self in cultural-historical activity theory: Reclaiming the unity of social and individual dimensions of human development, *Theory and Psychology* 14 (4), (2004), pp. 475-503.

⁴¹¹ Smith, M. B., Perspectives on selfhood, *American Psychologist* 33, (1978), pp. 1053-1063, Smith, M. B., Toward a secular humanistic psychology, *Journal of Humanistic Psychology* 26(1), (1986), pp. 7-26, Smith, M. B., Humanistic psychology, *Journal of Humanistic Psychology* 30(4), (1990), pp. 6-21, Smith, M. B., Selfhood at risk: Postmodern perils and the perils of postmodernism, *American Psychologist* 49(5), (1994), pp. 405-411, Somers, M. R., The narrative constitution of identity: A relational and network approach, *Theory and Society* 23, (1994), pp. 605-649.

σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες, όχι μόνο οι Έλληνες, αλλά και οι μετανάστες, σε μεγάλο πια ποσοστό, φαίνεται να δείχνουν μεγαλύτερη προσοχή και ενδιαφέρον, για τη μόρφωση των παιδιών τους.⁴¹²

Αποτελεί εντούτοις, κυρίαρχη παραδοχή, ότι η ένταξη των μεταναστών στα δημόσια σχολεία, οδήγησε κατά πρώτον, σε εκπαιδευτική δυσανεξία, και εξαιτίας της έλλειψης υποδομών, τόσο στα ελληνικά σχολεία, όσο και στα σχολεία του εξωτερικού, αλλά και εξαιτίας των ιδιαίτερων πολιτιστικών και επικοινωνιακών προβλημάτων, που αντιμετώπιζαν, οι μικροί μετανάστες και τα οποία, αδυνατούσε να αντιμετωπίσει το εγχώριο κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύστημα. Η Ελλάδα σύμφωνα με τις βιβλιογραφικές πηγές, δεν θεωρείται, ότι ανήκει στις πρώτες κοινότητες, που οργάνωσαν σχολεία με αμιγή εθνική σύσταση, για την εκπαίδευση των παιδιών τους, αν και η πρόθεση όλων των Ελλήνων μεταναστών, για τη διαίωνιση της ελληνικής γλώσσας και την εκπαίδευση των οικείων τους, αποτέλεσε πρώτιστο μέλημά τους. Η επέλευση αυτής της δραστηριότητας, ευοδώθηκε από τις πολωνικές, τις γερμανικές, τις γαλλικές, τις σκανδιναβικές, τις ιταλικές και τις ολλανδικές κοινότητες. Τον επιτυχημένο απόηχο αυτής της πρακτικής, ακολούθησε και η Ελλάδα, η οποία ως γνωστόν, και αποτελεί έναν από τους συνήθεις μεταναστευτικούς προορισμούς, αλλά και έχει την εμπειρία της μεταναστευτικής εκροής.

⁴¹² Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M., & Park, L., The “big three” of morality (autonomy, community, and divinity) and the “big three” explanations of suffering, in A. M. Brandt & P. Rozin (eds.), *Morality and health*, New York: Routledge 1997, pp. 119-172, Shweder, R. A., & Sullivan, M. A., Cultural psychology: Who needs it? *Annual Review of Psychology* 44, (1993), pp. 497-523, Sidanius, J., Levin, S., Rabinowitz, J. L., & Frederico, C. M., Peering into the jaws of the beast: The integrative dynamics of social identity, symbolic racism, and social dominance, in D. A. Prentice & D. T. Miller (eds.), *Cultural divides: Understanding and overcoming group conflict*, New York: Russell Sage 1999, pp. 80-132.

IV. Ψυχολογική προσέγγιση των αφομοιωτικών μοντέλων

Η υπέρβαση της κλιμάκωσης, της παιδαγωγικής και διαρθρωτικής κρίσης, που ταλανίζει το εκπαιδευτικό μας σύστημα, δεν μπορεί να επιτελεστεί ξέχωρα, από την ψυχολογική προσέγγιση των διάφορων αφομοιωτικών μοντέλων. Και τούτο διότι, η φιλοσοφική και η ψυχολογική επιστήμη, κατόπιν ορθής μεθοδεύσεως, συναποτελούν και συναπαρτίζουν, τις ατραπούς διαχείρισης κρίσεων, σε κάθε έκφανση του ανθρώπινου βίου. Στο σημείο αυτό, αναφερόμενοι στην ψυχολογική προσέγγιση, αξίζει να επικαλεστούμε, την ψυχολογική έρευνα, που πραγματοποίησε ο σπουδαίος αμερικανός ψυχολόγος και εθολόγος, Robert Yerkes (1876-1956), ο οποίος ενασχολούμενος με τα πρωτεύοντα θηλαστικά (που έχουν νοημοσύνη), εξήγαγε κάποια σπουδαία ευρήματα.⁴¹³ Ο Yerkes, είναι γνωστός για τις έρευνές του στην μέτρηση της νοημοσύνης και ειδικός στην συγκριτική ψυχολογία. Υπήρξε πρωτοπόρος, στην μελέτη της ανθρώπινης και της πρωτεύουσας νοημοσύνης και της μελέτης της κοινωνικής συμπεριφοράς των πρωτευόντων θηλαστικών (γορίλλες και χιμπατζήδες). Από μια μελέτη του στα τεστ νοημοσύνης των μεταναστών, (σύμφωνα με μέτριες εκτιμήσεις και αφού εξέτασε και κατέταξε εκπαιδευτικά, κοινωνικά και επαγγελματικά, κατόπιν στατιστικής διερεύνησης⁴¹⁴ σχεδόν 2.000.000 νεαρούς μετανάστες), εξήγαγε το πόρισμα, ότι η πλειονότητα των ερευνώμενων μεταναστών είχε χαμηλούς δείκτες νοημοσύνης. Αυτό είχε ως απόρροια από τα πορίσματα που εισηγήθηκαν ο Yerkes και άλλοι ερευνητές, μέσα σε μια δεκαετία, να επαυξηθούν οι αγγλοσαξονικές πεποιθήσεις, για το ότι, οι μετανάστες που προέρχονται από τη νοτιανατολική Ευρώπη (άρα και οι Έλληνες), ήταν διανοητικά υποδεέστεροι και φυλετικά κατώτεροι. Σύμφωνα με αυτή την απαξίωση, που άρχισε να καλλιεργείται συστηματικά και όχι αποσπασματικά ή ατομικά, καλλιεργήθηκε πρόσφορα το έδαφος για ρατσιστικά φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και φυλετικού μίσους και θεσμοθετήθηκε η πολιτική της εκπαιδευτικής

⁴¹³ Rogoff, B., *The cultural nature of human development*, New York: Oxford University Press 2003, Rogoff, B., & Angelillo, C., Investigating the coordinated functioning of multifaceted cultural practices in human development, *Human Development* 45, (2002), pp. 211-225, Rogoff, B., & Chavajay, P., What's become of research on the cultural basis of cognitive development? *American Psychologist* 50(10), (1995), pp. 859-877, Rotberg, R. I., (ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict: History's double helix*, Bloomington: Indiana University Press 2006.

⁴¹⁴ Βλ. Porter, T. M., *The rise in statistical thinking: 1820-1900*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1986.

διάκρισης και της φυλετικής απαξίωσης τόσο σε νομικό όσο και σε εκπαιδευτικό πλαίσιο.⁴¹⁵

Πέρα εν τέλει από ασφαλείς ερμηνείες και έρευνες, για ολόκληρες δεκαετίες (1870-1920) το πρόβλημα της εκπαίδευσης και της σχολικής ένταξης των μικρών μεταναστών παρέμεινε ανοικτό, γεγονός που λόγω των κακών προοπτικών της μεταναστευτικής εκπαίδευσης, οδήγησε αρκετούς παιδαγωγούς και ψυχολόγους, στην προσπάθεια εξεύρεσης πρακτικών και αποδοτικών λύσεων, σχετικά με τη σχολική αποτυχία των μεταναστών, στο πεδίο της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης.⁴¹⁶

Όσον αφορά στην κατεξοχήν ελληνική πραγματικότητα, οι καταδείξεις της μεταναστευτικής εισροής και των μεταναστευτικών κοινωνιών, αποδεικνύουν περίτρανα, ότι εδράζονται κατά κανόνα στις αναπαραστάσεις και τις δομικές συστηματοποιήσεις της εθνικής, εκπαιδευτικής και θρησκευτικής παρακαταθήκης και παράδοσης. Η διατήρηση μάλιστα και η προαγωγή της εθνοκεντρικής συνείδησης, σε όλους τους μετανάστες, αποτελεί συνειδητό γεγονός της εργατικής μετανάστευσης.⁴¹⁷

Να σημειωθεί, ότι σε όλες τις μεταναστευτικές περιόδους και σε όλους τους τόπους εγκατάστασης, τόσο ο διεθνής, όσο και ο εγχώριος μετανάστης, ιεραρχούσε και ιεραρχεί, αγωνιούσε και αγωνιά, για την ύπαρξη και λειτουργία πρώτιστα του θρησκευτικού συναισθήματός του, που αποκτά σάρκα και οστά στον ναό-Εκκλησία και έπειτα, για την παιδευτική του επάρκεια, την οποία ενσαρκώνει το σχολείο.⁴¹⁸ Σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} και τώρα στις αρχές του 21ου αι., το θρησκευτικό συναίσθημα και

⁴¹⁵ Pettigrew, T. F., Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison, *Journal of Conflict Resolution*, 2, (1958), pp. 29-42, Pettigrew, T. F., Peoples under threat: Americans, Arabs, and Israelis, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 9(1), (2003), pp. 69-90, Phinney, J. S., Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research, *Psychological Bulletin* 108(3), (1990), pp. 499-514, Phinney, J. S., Understanding ethnic diversity: The role of ethnic identity, *American Behavioral Scientist* 40(2), (1996), pp.143-152.

⁴¹⁶ Kitayama, S., & Markus, H. (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*. Washington, DC: American Psychological Association Press 1997, Kvale, S., Postmodern psychology: A contradiction in terms? in S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism*, Thousand Oaks, CA: Sage 1992, pp. 31-57.

⁴¹⁷ Jost, J. T., The end of the end of ideology, *American Psychologist* 61(7), (2006), pp. 651-670, Kelman, H. C., The interdependence of Israeli and Palestinian national identities: The role of the other in existential conflicts, *Journal of Social Issues* 55, (1999), pp. 581-600, Kelman, H. C., The Israeli-Palestinian peace process and its vicissitudes: Insights from attitude theory, *American Psychologist* 62 (4), (2007), pp. 287-303, Keniston, K., *Youth and dissent: The rise of a new opposition*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1971.

⁴¹⁸ Lott, B., & Bullock, H., (eds.), *Psychology and economic injustice: Personal, professional, and political intersections*, Washington, DC: American Psychological Association Press 2007, Lutz, C., & Abu-Lughod, L. (eds.), *Language and the politics of emotion*. Cambridge, UK: Cambridge University Press 1990. Πρβλ. Βλαχάδη, Μαρία, *Μετανάστευση – Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ένταξης*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, Ψημμένος, Ι., «Εργασία και μετανάστες στο χώρο της Αθήνας» στο *Κοινωνικός αποκλεισμός «Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε...»*, Εισηγήσεις τριήμερου Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16-18 Μαΐου 1999, «Αθηνά»-Δίκτυο Εθελοντικής Δημιουργίας, Αρμός, Αθήνα 2002.

η εκπαιδευτική ανάγκη, υπήρξαν και εξακολουθούν να ισχύουν, ως οι δύο βασικοί μηχανισμοί που καθοδηγούσαν και καθοδηγούν το μετανάστη, να βρίσκεται εντός των ορίων της εθνικής και της θρησκευτικής του συνείδησης,⁴¹⁹ και μας επιτρέπουν να αποκωδικοποιήσουμε τη διάρθρωση, αλλά και τις μετακινήσεις-εγκαταστάσεις των μεταναστών, στους δύο αιώνες της μετανάστευσης (20^{ος} και 21ος).

Σημειωτέον, ότι και οι μεταναστευτικές εισροές και εκροές στην σημερινή εποχή της οικονομικής κρίσης, δεν εμφανίζουν και μικρά ποσοστά. Για παράδειγμα, τα ποσοστά παλιννόστησης, ιδίως στους μετανάστες αλβανικής καταγωγής, έχουν αυξηθεί στην χώρα μας την τελευταία πενταετία, με την έναρξη της οικονομικής κάμψης.⁴²⁰ Εντούτοις, το μεταναστευτικό ζήτημα, συνεχίζει να απασχολεί εντόνως, όχι μόνο την χώρα μας, αλλά την παγκόσμια κοινότητα, για το λόγο ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει μια αέναη δυναμική με ακαθόριστες πολλές φορές προεκτάσεις και συνέπειες. Δεν είναι λίγες οι φορές, που οι μετανάστες στοχοποιούνται ή γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης. Και επιπροσθέτως χρήζει επισήμανσης, ότι οι μετανάστες λειτούργησαν και λειτουργούν ως βασικοί δείκτες, αλλά και ως κρίσιμες πληθυσμιακές ομάδες για μια σειρά κοινωνικών υπηρεσιών και εκπαιδευτικών παρεμβάσεων.

Όπως προείδαμε, «μετανάστευση σημαίνει να αφήνει κάποιος τη χώρα όπου έχει μεγαλώσει, τα υποστηρικτικά δίκτυα, τη γνώση κανόνων και αξιών και γενικά τις συμπεριφορές, οι οποίες προσιδιάζουν στην κοινωνία μέσα στην οποία έχει κοινωνικοποιηθεί».⁴²¹ Το φαινόμενο βέβαια της μετανάστευσης, δεν έχει μόνο εντοπιότητα, αλλά και διεθνή χαρακτήρα: «Η διεθνής μετανάστευση αναφέρεται στην αλλαγή του τόπου διαμονής, κυρίως από ένα εθνικό κράτος σε άλλο. Ο τόπος, αφορά στη χωρική διάσταση της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, όπως καθορίζεται σε παγκόσμιο επίπεδο και εκφράζεται σε εθνικό. Οι κοινωνικές σχέσεις, παγκοσμίως, οργανώνονται μέσα από ανισότητες και ιεραρχίες, οι οποίες εκφράζονται και στη

⁴¹⁹ Erikson, E. H., *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton 1968, Erikson, E. H., *Gandhi's truth: On the origins of militant nonviolence*, New York: Norton 1969, Feinberg, T. E., Our brains, our selves, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 72-80, Fiske, D. W., & Shweder, R. A. (eds.), *Metatheory in social science: Pluralisms and subjectivities*, Chicago: University of Chicago Press 1986, Fivush, R., & Nelson, K., Parent-child reminiscing locates the self in the past, *British Journal of Developmental Psychology* 24 (1), (2006), pp. 235-251.

⁴²⁰ Freud, S., *Group psychology and the analysis of the ego* (J. Strachey, trans.), New York: Norton 1959,(1921), Fukuda-Parr, S., Cultural freedom and human development today, *Daedalus* 133 (3), (2004), pp. 37-45, Galtung, J., A structural theory of imperialism, *Journal of Peace Research* 8(2), (1971), pp. 81-117, Geertz, C., After the revolution: The fate of nationalism in the new states, in B. Barber & A. Inkeles (eds.), *Stability and social change*, New York: Little, Brown 1971, pp. 357-376.

⁴²¹ *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία*, σ. 91. Πρβλ. Bullock, H., & Lott, B., Building a research and advocacy agenda on issues of economic justice, *Analyses of Social Issues and Public Policy* 1(1), (2001), pp.147-162, Cohler, B. J., Personal narrative and life course, in P. Baltes & O. G. Brim (eds.), *Life span development and behavior*, Vol. 4, New York: Academic Press 1982, pp. 205-241.

μετανάστευση».⁴²² Η μεταναστευτική εκροή ή εισροή, δεν είναι ξέχωρη από τα υποκείμενα που είναι οι μετανάστες, οι οποίοι υπόκεινται σε διάφορες ψυχολογικές διεργασίες: «Οι μετανάστες δε συγκροτούν ομοιογενή ομάδα, αλλά κάθε άτομο παρουσιάζει ιδιαιτερότητες κατά την προσαρμογή του σε ένα νέο κοινωνικό περιβάλλον».⁴²³

Η αλλαγή κοινωνικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος για τον μετανάστη, αποτελεί μια νέα πρόκληση κοινωνικοποίησης: «η προσαρμογή σε μια νέα πολιτισμική πραγματικότητα, φαίνεται να συνιστά διαδικασία επανακοινωνικοποίησης, η οποία περιλαμβάνει διάφορες όψεις της ψυχολογικής λειτουργίας, όπως: αλλαγές στις στάσεις, τις αξίες και την πολιτισμική ταυτότητα, υιοθέτηση νέων δεξιοτήτων (απαξίωση των παλαιών), προσήλωση σε νέες ομάδες αναφοράς και αποδοχή του νέου περιβάλλοντος».⁴²⁴

Η αλλαγή περιβάλλοντος, δεν αφήνει ανεπηρέαστο το ψυχολογικό υπόβαθρο οποιουδήποτε ανθρώπου. Αντιλαμβάνεται κανείς, τις ψυχολογικές διεργασίες που συντελούνται στον εσωτερικό κόσμο του προσώπου που για διάφορους λόγους και αιτίες, αλλάζει τόπο διαμονής και εργασίας: «Η μετανάστευση και η προσαρμογή στο νέο περιβάλλον φαίνεται να ενέχουν ψυχολογικά προβλήματα για τους μετανάστες. Η προσαρμογή σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον, απαιτεί την ικανότητα να κατανοεί κανείς και να εφαρμόζει νέους επικοινωνιακούς κώδικες, μη θεωρώντας τίποτα ως δεδομένο. Ο επιπολιτισμός, αυξάνει το άγχος, την κατάθλιψη, ενώ μπορεί να επιφέρει απάθεια και αδράνεια. Μπορεί, επίσης, να δημιουργήσει συναισθήματα περιθωριοποίησης και αποξένωσης, ψυχοσωματικά συμπτώματα και σύγχυση της ταυτότητας».⁴²⁵

⁴²² Κορδούτης Π. – Παυλόπουλος Β., *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία*, Διάδραση, Αθήνα 2011, σ. 89. Πρβλ. Dunn, R. G., Self, identity, and difference: Mead and the poststructuralists, *Sociological Quarterly* 38(4), (1997), pp. 687-705.

⁴²³ *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία*, σ. 91. Πρβλ. Deutsch, M., A framework for thinking about oppression and its change, *Social Justice Research* 19(1), (2006), pp. 7-41, Dunn, R. G., Self, identity, and difference: Mead and the poststructuralists, *Sociological Quarterly* 38(4), (1997), pp. 687-705, Doniger, W., Many masks, many selves, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 60-71.

⁴²⁴ *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία*, σ. 92. Πρβλ. Shweder, R. A., “What about female genital mutilation?” and why understanding culture matters, in R. A. Shweder, M. Minow, & H. R. Markus (eds.), *Engaging cultural differences: The multicultural challenge in liberal democracies*, New York: Russell Sage 2002, pp. 216-251, Shweder, R. A., *Why do men barbecue? Recipes for cultural psychology*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003, Shweder, R. A., Balle-Jensen, L., & Goldstein, W., Who sleeps by whom revisited: A method for extracting the moral “goods” implicit in praxis, in J. Goodnow, P. Miller, & F. Kessel (eds.), *Cultural practices as contexts for development* San Francisco: Jossey-Bass, (1995), pp. 21-39.

⁴²⁵ *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία*, σ. 93. Πρβλ. Polkinghorne, D. E., *Narrative knowing and the human sciences*, Albany: State University of New York Press 1988, Pratt, M. W., & Fiese, B. H., (eds.), *Families, stories, and the life course: An ecological context*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum

Εκείνο που αποτελεί ερευνητικό ζητούμενο, μέσα από το πρίσμα της ψυχολογικής έρευνας, είναι οι ψυχολογικές ζυμώσεις που επιτελούνται στα μεταναστευτικά υποκείμενα, μέσα από το φάσμα του φαινομένου της αφομοίωσης. Σύμφωνα με τον Park: «κοινωνική αφομοίωση, είναι η ονομασία που δόθηκε στη διαδικασία ή τις διαδικασίες, μέσω των οποίων, άνθρωποι με ετερόκλητη φυλετική καταγωγή και διαφορετική πολιτισμική κληρονομιά, καταλαμβάνουν μια κοινή περιοχή, επιτυγχάνουν μια πολιτισμική αλληλεγγύη, που είναι τουλάχιστον αρκετή για να υποστηρίξει την εθνική ύπαρξη. Ο ορισμός αυτός, εκφράζει μια σύλληψη της αφομοίωσης, που είναι σήμερα ελκυστική, καθώς αφήνει άφθονο χώρο για τη διατήρηση εθνοτικών στοιχείων, τοποθετημένων σε ένα κοινό εθνικό πλαίσιο».⁴²⁶

Στην ιδιάζουσα θέση του Park, βασίστηκαν και επόμενες έρευνες και κατέληξαν στο συμπέρασμα, ότι η αφομοίωση ως φαινόμενο, δεν αποσκοπεί στον εθνικό μετασχηματισμό των μεταναστών, μέσα από την αστικοποίησή τους και την αποκήρυξη της πολιτιστικής τους ταυτότητας, αλλά στην ενίσχυση της ιδιοσυστασίας τους: «με μια βαθιά σύλληψη, που παραμένει επίκαιρη ακόμα και σήμερα, οι Thomas, Park και Miller αναγνώρισαν, ότι η εξέλιξη της αφομοίωσης θα ήταν λιγότερο προβληματική, αν οι ομάδες των μεταναστών αφήνονταν να προσαρμοστούν στην αμερικανική ζωή, με το δικό τους ρυθμό, αντί να εξαναγκάζονται να εγκαταλείπουν τις οικίες τους συνήθειες. Μια σοφή πολιτική αφομοίωσης, όπως και μια σοφή εκπαιδευτική πολιτική, δεν προσπαθεί να καταστρέψει τις στάσεις και τις αναμνήσεις που υπάρχουν, αλλά να θεμελιωθεί σε αυτές».⁴²⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η βασική υπόθεση του Gordon, ότι: «η δομική αφομοίωση, δηλαδή η ενσωμάτωση στις πρωτεύουσες ομάδες, θα σήμαινε ότι η προκατάληψη και οι διακρίσεις, θα μειώνονταν,

2004, Birman, D., & Taylor-Ritzler, T., Acculturation and psychological distress of adolescent immigrants from the former Soviet Union: Exploring the mediating effect of perceived family context using structural equation modeling, *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 13, (2007), pp. 337-346.

⁴²⁶ Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, επιμ. – εισαγ. Λίνα Βεντούρα, μτφ. Όλγα Αθανίου, Βίκυ Ιακώβου, Τάσος Μπέτζελος, Γιώργος Σαγκριώτης, Νήσος, Αθήνα 2011, σ. 67. Πρβλ. Birman, D., Beehler, S., Harris, E. M., Everson, M. L., Batia, K., Liautaud, J., Capella, E., International Family Adult and Child Enhancement Services (FACES): A community-based comprehensive services model for refugee children in resettlement, *American Journal of Orthopsychiatry* 78, (2008), pp. 121-132.

⁴²⁷ *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, σ. 68. Πρβλ. McAdams, D. P., Reynolds, J., Lewis, M., Patten, A., & Bowman, P. J., When bad things turn good and good things turn bad: Sequences of redemption and contamination in life narrative, and their relation to psychosocial adaptation in midlife adults and in students, *Personality and Social Psychology Bulletin* 27, (2001), pp. 472-483, McAdams, D. P., Ruetzel, K., & Foley, J. M., Complexity and generativity at midlife: A study of biographical scripts for the future, *Journal of Personality and Social Psychology* 50, (1986), pp. 800-807.

ή ακόμα και θα εξαφανίζονταν, η επιγαμία, θα ήταν κάτι το συνηθισμένο, ενώ θα εξασθενούσε η ξεχωριστή ταυτότητα της μειονότητας». ⁴²⁸

Η αντίληψη που διατυπώθηκε από το φιλόσοφο Horace Kallen και ενισχύει την υπόθεση του Gordon, είναι ότι «η κοινωνία επωφελείται, όταν τα διαφορετικά εθνοτικά στοιχεία εντός της, διατηρούν την πολιτισμική τους διακρίσιμότητα, κατά τρόπο ανάλογο με εκείνον, που ο ήχος μιας ορχήστρας γίνεται πλουσιότερος από τις διακριτές φωνές του συνόλου των οργάνων. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός αποτελεί επομένως τον διανοητικό πρόδρομο της σύγχρονης πολυπολιτισμικότητας». ⁴²⁹

Οι ερευνητές Shibutani και Kwan, βεβαιώνουν ότι, «εκείνο που αποτελεί την πλέον άμεση πηγή μείωσης της κοινωνικής απόστασης, παρουσιάζεται όταν κάποια θεσμική μεταβολή, προκαλεί την εισαγωγή νέων ιδεών, που θέτουν σε αμφισβήτηση αξίες και πολιτισμικές πεποιθήσεις, οι οποίες θεωρούνταν προηγούμενως αυτονόητες, όπως συμβαίνει στην περίπτωση, της απαξίωσης των ιδεολογιών της ανωτερότητας των λευκών, στο μεταποικιακό κόσμο, οπότε προκύπτει, ένας μετασχηματισμός των αξιών». ⁴³⁰ Δεδομένου μάλιστα, ότι «οι θεσμοί δομούν τα κίνητρα και προσδιορίζουν τους κανόνες της θεμιτής κοινωνικής δράσης, εντός των οποίων τα άτομα και οι οργανώσεις ανταγωνίζονται για τον έλεγχο των πόρων. Οι θεσμοί, ορίζονται ως ένα

⁴²⁸ Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού, σ. 73. Πρβλ. Atkinson, D. R., Current issues and future directions in counseling ethnic minorities, in D. R., Atkinson(ed.), *Counseling American minorities* New York, NY: McGraw-Hill 2004, pp. 354-367, Bayley, R., & Regan, V., Introduction: The acquisition of sociolinguistic competence, *Journal of Sociolinguistics* 8, (2004), pp. 323-338, Beehler, S., Birman, D., & Campbell, R., The effectiveness of Cultural Adjustment and Trauma Services (CATS): A comprehensive, school-based mental health intervention for immigrant youth, *American Journal of Community Psychology* 2011.

⁴²⁹ Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού, σσ. 76-77. Πρβλ. Berry, J. W., Acculturation as varieties of adaptation, in A. Padilla (ed.), *Acculturation: Theory, models, and findings*, Boulder, CO: Westview 1980, pp. 9-25, Berry, J. W., Immigration, acculturation, and adaptation, *Applied Psychology: An International Review* 46, (1997), pp. 5-34, Berry, J. W., & Sabatier, C., Acculturation, discrimination and adaptation among second generation immigrant youth in Montreal and Paris, *International Journal of Intercultural Relations* 34, (2010), pp. 91-207, Birman, D., Acculturation gap and family adjustment: Findings with Soviet Jewish refugees in the U.S. and implications for measurement, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 37, (2006), pp. 1-22.

⁴³⁰ Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού, σσ. 87-88. Πρβλ. Cheng, J. K., Fancher, T. L., Ratanasen, M., Conner, K. R., Duberstein, P. R., Sue, S., & Takeuchi, D., Lifetime suicidal ideation and suicide attempts in Asian Americans, *Asian American Journal of Psychology* 1, (2010), pp. 18-30, Chiswick, B., (ed.), *High-skilled immigration in a global labor market*, Washington, DC: AEI Press 2011, Fuligni, A., The intersection of aspirations and resources in the development of children from immigrant families, in C. Garcia Coll & A. Marks (eds.), *The immigrant paradox in children and adolescents: Is becoming American a developmental risk?* Washington, DC: American Psychological Association 2011, pp. 299-308.

δίκτυο αλληλοσυνδεόμενων κανόνων, τυπικών και άτυπων διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις».⁴³¹

Δεν είναι τυχαίο, ότι πολλοί ερευνητές συμφωνούν, ότι: «κλειδί για την αφομοίωση, είναι η διερεύνηση και η μεταβολή των ορίων. Κοινωνικό όριο είναι, συνεπώς, μια κατηγορική διάκριση, την οποία αναγνωρίζουν τα μέλη μιας κοινωνίας στις καθημερινές δραστηριότητές τους και η οποία επηρεάζει τον νοητικό προσανατολισμό και τη δράση του ενός, έναντι του άλλου. Τα κοινωνικά όρια, καθορίζουν τις θεμελιώδεις όψεις της αλληλεπίδρασης, όπως το αν ένα άτομο επιδεικνύει έστω, ελάχιστη εμπιστοσύνη έναντι κάποιου άλλου προσώπου, με το οποίο έρχεται ευκαιριακά αντιμέτωπο».⁴³² Τα κοινωνικά όρια, καθίστανται ισχυρότερα, όταν η ανταγωνιστικότητα υποσκελίζει τον ανθρωπισμό: «Ο ανταγωνισμός μεταξύ των εθνοτικών ομάδων, ιδίως όταν οι εθνοτικές αγορές παρέχουν διαφορετική μεταχείριση, δημιουργεί εθνοτικές συγκρούσεις και καθιστά τα όρια σκληρότερα. Από την άλλη, η γνωστή δυναμική ενσωμάτωσης των αγορών μπορεί να λειτουργήσει έτσι ώστε να υποστηρίξει διαδικασίες ανάμειξης».⁴³³

Ο επιμέρους καταμερισμός των ορίων, διαρθρώνεται στην εξής τριπτυχική δομή: «Είναι χρήσιμο, να διακρίνουμε μεταξύ τριών διαδικασιών, που σχετίζονται με τα όρια: τη διέλευση των ορίων, την άμβλυνση των ορίων και τη μετατόπιση των ορίων... Η διέλευση των ορίων, αντιστοιχεί στην κλασική εκδοχή της αφομοίωσης σε ατομικό επίπεδο... Η άμβλυνση των ορίων, σημαίνει, ότι η κοινωνική φυσιογνωμία τους γίνεται πιο δυσδιάκριτη και ότι η σαφήνεια της αντίστοιχης κοινωνικής διάκρισης

⁴³¹ *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, σ. 91. Πρβλ. Kwan, K. K., Gong, Y., & Younjung, M., Language, translation, and validity in the adaptation of psychological tests for multicultural counseling in J. G. Ponterotto, J. M. Casas, L. Suzuki, & C. M. Alexander (eds.), *Handbook of multicultural counseling*, Thousand Oaks, CA: Sage 2010, pp. 397-412, Massey, D. S., *New faces in new places: The changing geography of American immigration*, New York, NY: Russell Sage Foundation 2010, Massey, D. S., & Sánchez R. M., *Brokered boundaries: Creating immigrant identity in anti-immigrant times*. New York, NY: Russell Sage Foundation 2010.

⁴³² *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, σ. 126. Πρβλ. Yip, T., Gee, G. C., & Takeuchi, D. T., Racial discrimination and psychological distress: The impact of ethnic identity and age among immigrant and United States-born Asian adults. *Developmental Psychology* 44, (2008), pp. 787-800, Schumacher-Matos, E., Consensus, debate, and wishful thinking: The economic impact of immigration, in M. Suárez-Orozco, V. Louie, & R. Suro (Eds), *Writing immigration: Academics and journalists in dialogue* Berkeley, CA: University of California Press 2011, pp. 103-135.

⁴³³ *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, σ. 127. Πρβλ. Shweder, R. A., & Sullivan, M. A., Cultural psychology: Who needs it? *Annual Review of Psychology* 44, (1993), pp. 497-523, Simon, R. J., *Public opinion and the immigrant: Print media coverage—1880-1980*, Lexington, MA: Lexington Books 1985, Smokowski, P. R., Rose, R., & Bacallao, M. L., Acculturation and Latino family processes: How cultural involvement, biculturalism, and acculturation gaps influence family dynamics, *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies* 57, (2008), pp. 295-308.

συσκοτίζεται...Η μετατόπιση των ορίων, περιλαμβάνει την ανατοποθέτηση ενός ορίου έτσι, ώστε κάποιοι πληθυσμοί, οι οποίοι βρίσκονταν κάποτε στη μια πλευρά, να περιλαμβάνονται τώρα στην άλλη, δηλαδή, αυτοί που προηγουμένως τοποθετούνταν έξω, να βρίσκονται τώρα μέσα. Η αφομοίωση των μεταναστευτικών ομάδων των προηγούμενων εποχών, περιελάμβανε όλες αυτές τις διαδικασίες. Στην παρούσα ιστορική στιγμή, σημαντικές για τις νέες μεταναστευτικές ομάδες είναι οι δύο πρώτες». ⁴³⁴ Από την εκτεθείσα ανάλυση, αντιλαμβάνεται κανείς, την σπουδαιότητα της ψυχολογικής προσέγγισης των αφομοιωτικών μοντέλων.

⁴³⁴ *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, σ. 128. Πρβλ. Shweder, R. A., & Bourne, E. J., Does the concept of the person vary cross-culturally? in R. A. Shweder & R. A. LeVine (eds.), *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*, New York: Cambridge University Press 1984, pp. 158-199, Shweder, R. A., & Haidt, J., The cultural psychology of the emotions: Ancient and new, in M. Lewis & J. M. Haviland-Jones (eds.), *Handbook of emotions*, New York: Guilford 2000, pp. 397-414, Shweder, R. A., & Much, N., Determinations of meaning: Discourse and moral socialization, in W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (eds.), *Moral development through social interaction*, New York: John Wiley 1987, pp. 197-244, Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M., & Park, L., The “big three” of morality (autonomy, community, and divinity) and the “big three” explanations of suffering, in A. M. Brandt & P. Rozin (eds.), *Morality and health*, New York: Routledge 1997, pp. 119-172.

V. Κουλτούρα και αφομοίωση

Αποτελεί κοινότυπη παραδοχή, ότι διανύοντας τον 21^ο αιώνα, τα κύματα της μετανάστευσης, ολοένα και διογκώνονται. Η οικονομική δυσπραγία, οι πόλεμοι, η παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ανεργία, είναι κάποιες από τις συνηθέστερες αιτίες, που οδηγούν πολλούς ανθρώπους, στην απόφαση να εγκαταλείψουν τη γενέτειρά τους, για μια αξιοπρεπέστερη ζωή, για ένα καλύτερο αύριο. Άτομα μεμονωμένα ή ακόμα πολυμελείς οικογένειες πασχίζουν να ενσωματωθούν στους ρυθμούς και τις απαιτήσεις της νέας κοινωνίας και κουλτούρας: «Ο όρος κουλτούρα (Culture), σύμφωνα με συγκλίνουσες απόψεις στην κοινωνιολογία, χρησιμοποιείται πολλές φορές ως έννοια ταυτόσημη με τον πολιτισμό, με αδιαφοροποίητο περιεχόμενο, για να υποδηλώσει το σύνολο των υλικών και των πνευματικών προϊόντων, ή ακόμα τον τρόπο που δρουν, σκέπτονται και αισθάνονται τα άτομα και οι ομάδες στα πλαίσιά της. Ειδικά ο όρος «κουλτούρα», αν και χρησιμοποιείται ευρύτατα στις κοινωνικές επιστήμες, παραμένει, ωστόσο, ένας από τους λιγότερο αποσαφηνισμένους όρους. Έτσι, για την κουλτούρα έχουν καταγραφεί τουλάχιστον τριακόσιοι ορισμοί. Ένας τυποποιημένος ορισμός για την κουλτούρα, θα είχε εκλεκτικό χαρακτήρα και θα παραμόρφωνε ίσως, τις πολυεπίπεδες και ενδιαφέρουσες αποχρώσεις των πολλών και διάφορων σημασιών της. Με κάποιο γενικό τρόπο, η κουλτούρα υποδηλώνει καλλιέργεια, δραστηριότητες, ασχολίες και επαγγέλματα που σχετίζονται με τις τέχνες και τα γράμματα. Αφορά επίσης, στους τρόπους με τους οποίους σκέφτονται, αντιδρούν και εκφράζουν τα συναισθήματά τους, ως μέλη ενός ιδιαίτερου κοινωνικού συνόλου, τα άτομα και οι ομάδες. Έχουν επομένως διαφορετική κουλτούρα, με την έννοια, ότι ως άτομα αλλά και ως ομάδες έχουν διαπλάσει την προσωπικότητά τους, συνειδητά ή ασυνειδητά, μέσα από συγκεκριμένους θεσμούς, συστήματα παιδείας, πρότυπα, νοοτροπίες, που λίγο πολύ τους υποβάλλει και τους επιβάλλει η κοινωνία και οι ομάδες που ζουν. Σύμφωνα με το γνώρισμα της κοινωνικής κληρονομιάς, η κουλτούρα ως γενικός όρος, αφορά στη συσσωρευμένη παράδοση της κοινωνίας, ενώ ως ειδικός όρος αναφέρεται σε ένα ιδιαίτερο είδος πολιτισμικής κληρονομιάς. Ο ορισμός αυτός, διαρθρώνεται μέσα από μια καθαρά ιστορική και γεωγραφική ή τοπικιστική διάσταση. Σε ένα σημαντικό μέρος της σχετικής φιλολογίας και της βιβλιογραφίας, η κουλτούρα σχεδόν ταυτίζεται με τον πολιτισμό. Τις περισσότερες φορές όμως, η κουλτούρα εμπεριέχεται στον πολιτισμό, ως ιδιαίτερο στοιχείο του.

Άλλοτε πάλι, ο πολιτισμός θεωρείται ως ένα επιφανόμενο της κουλτούρας. Κάτω από την επίδραση του γερμανικού ιδεαλισμού, τέλος, έχει θεμελιωθεί η διάκριση μεταξύ της έννοιας της κουλτούρας και εκείνης του πολιτισμού, που βασίζεται στην κλασική διάκριση πνεύματος και ύλης. Η διάκριση μεταξύ κουλτούρας και πολιτισμού, δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της γερμανικής επιρροής. Από τον περασμένο αιώνα, ο Άγγλος ανθρωπολόγος E.B.Taylor, εισάγει στο έργο του *Πρωτόγονη κουλτούρα* τον ορισμό, σύμφωνα με τον οποίο η κουλτούρα είναι «ένα πολύπλοκο σύνολο που περιλαμβάνει τις έννοιες: της γνώσης, της πίστης, τις τέχνες, τους νόμους, την ηθική, τα έθιμα και τις όποιες άλλες ικανότητες και συνήθειες, αποκτά ο άνθρωπος, ως μέλος της κοινωνίας». Και στον ορισμό αυτό, απουσιάζουν οι υλικές όψεις της κουλτούρας, στο βαθμό που η έμφαση στρέφεται στην ιεράρχηση των έξοχων πνευματικών επιδόσεων σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο».⁴³⁵

Αποτελεί πια κοινή διαπίστωση, ότι τόσο σε θεωρητικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής και πρακτικής, παρουσιάζονται μετατοπίσεις και αλλαγές στις αντιλήψεις, για το ρόλο της εκπαίδευσης στη σύγχρονη κοινωνία, εξ' αιτίας του πολυπολιτισμικού φαινομένου, αλλά και της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης: «Σκοπός της δημοκρατικής κοινωνίας, είναι να ενσωματώσει (να εντάξει στα σπλάχνα της), όλα τα μέλη της, ως ελεύθερους και ισότιμους πολίτες και να τους παράσχει, κατά το δυνατόν, ίσους όρους διαβίωσης. Αν και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης, συζητιέται στην πολιτική αρένα, σχετικά με τους απογόνους των μεταναστών, τίθεται με τους ίδιους όρους, για όλους τους περιθωριακούς πληθυσμούς, εξαιτίας της κοινωνικής τους κατάστασης».⁴³⁶

Στα πλαίσια της μεταναστευτικής δυναμικής και της ιδιαιτερότητας, που προσλαμβάνει το φαινόμενο σε κάθε κοινωνία, όρισε ο Park, τον «κύκλο των φυλετικών σχέσεων», δηλαδή τον κύκλο των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων ομάδων,

⁴³⁵ Παγκάκης, Γρηγ., *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Σαββάλας, Αθήνα 2001, σσ. 125-126. Πρβλ. McCall, G. J., & Simmons, J. L., *Identities and interactions: An examination of human associations in everyday life*, New York: Free Press 1966, McLean, K. C., Late adolescent identity development: Narrative meaning making and memory telling, *Developmental Psychology* 41(4), (2005), pp. 683-691, McLean, K. C., Pasupathi, M., & Pals, J. L., Selves creating stories creating selves: A process model of self-development, *Personality and Social Psychology Review* 11(3), (2007), pp. 262-278, McLean, K. C., & Pratt, M. W., Life's little (and big) lessons: Identity statuses and meaning-making in the turning point narratives of emerging adults, *Developmental Psychology* 42(4), (2006), pp. 714-722.

⁴³⁶ Schnapper, Dominique, *Η κοινωνική ενσωμάτωση, Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 193. Πρβλ. Crethar, H., Torres, Rivera, E., & Nash, S., in search of common threads: Linking multicultural, feminist, and social justice counseling paradigms, *Journal of Counseling & Development* 86, (2008), pp. 269-278, Cruil, M., & Vermuelen, H., The second generation in Europe, *International Migration Review* 37, (2003), pp. 965-986, Dana, R. H., *Multicultural assessment: Principles, applications, and examples*, Mahwah, NJ: Erlbaum 2005.

που έτεινε να επαναλαμβάνεται παντού, ακολουθώντας τα ίδια στάδια: πρώτα γίνεται η επαφή, μεταξύ των ήδη εγκατεστημένων πληθυσμών και των νεοφερμένων, ύστερα εγκαθίστανται ανταγωνιστικές και συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ τους, ακολουθεί η τακτοποίηση και η προσαρμογή των διαφόρων ομάδων και τέλος έρχεται η αφομοίωση, που ορίζεται: ως «διαδικασία αλληλοδιείσδυσης και ώσμωσης, κατά την οποία τα άτομα και οι ομάδες, δέχονται τις μνήμες, τα αισθήματα και τις συμπεριφορές άλλων ατόμων και ομάδων και αποδεχόμενοι τις εμπειρίες και την ιστορία τους, ενσωματώνονται μαζί τους σε κοινό πολιτιστικό βίο. Στο βαθμό που η αφομοίωση αποκαλύπτει αυτήν την κοινότητα παράδοσης, την έντονη συμμετοχή σε κοινές εμπειρίες, αναδεικνύεται σε κεντρικό φαινόμενο, της ιστορικής και πολιτισμικής διαδικασίας. Με την πρόταση και τη μίμηση, η επικοινωνία συνεπιφέρει σταδιακή και ασυνείδητη μεταβολή των συμπεριφορών και των συναισθημάτων των μελών της ομάδας. Η ενότητα που επιτυγχάνεται έτσι, δεν είναι ούτε κατ' ανάγκη, ούτε κατά φύση μονοσήμαντη. Πρόκειται περισσότερο, για ενότητα εμπειρίας και προσανατολισμού, από την οποία, θα ξεπηδήσει μια κοινότητα στόχων και δράσης». Στο τέλος αυτού του κύκλου, ο Park, δεν προέβλεπε, ότι θα εξαφανίζονταν οι συγκρούσεις και ο ανταγωνισμός, πίστευε όμως, ότι επειδή οι ομάδες θα είχαν πλέον αφομοιωθεί, θα επέλυαν τις διαφορές τους, στο πλαίσιο ενός κανονιστικού και αξιακού συστήματος. Η αφομοίωση, ήταν πράγματι γι' αυτόν, η διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα, συμμετέχοντας στις διάφορες διαδικασίες του συλλογικού βίου, μοιραζόμενα τις ίδιες εμπειρίες, θα μπορούσαν να αναπτύξουν σταδιακά κοινή πολιτιστική ζωή».⁴³⁷

Αναφορικά με τις επιπτώσεις, οι θεωρητικές προσεγγίσεις ποικίλουν και αφορούν στις χώρες αποστολής και υποδοχής και στους ίδιους τους μετανάστες, στην κοινωνική θέση που κατέχουν και στις αλλαγές που υφίστανται, αναφορικά με την ταυτότητά τους. Οι μεταβολές, σε ατομικό επίπεδο, μελετώνται, όσον αφορά, στην αλλαγή του αξιακού συστήματος των μεταναστών, στην προσαρμογή της συμπεριφοράς τους στην κοινωνία υποδοχής, καθώς, και στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, κατά την ένταξή τους, στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.

⁴³⁷Schnapper, Dominique, *Η κοινωνική ενσωμάτωση, Μια σύγχρονη προσέγγιση*, Κριτική, Αθήνα 2008, σσ. 119-120. Πρβλ. Fuligni, A., The intersection of aspirations and resources in the development of children from immigrant families, in C. Garcia Coll & A. Marks (eds.), *The immigrant paradox in children and adolescents: Is becoming American a developmental risk?* Washington, DC: American Psychological Association 2011, pp. 299-308.

Όπως εξάγεται από τα παραπάνω, οι έννοιες κουλτούρα και αφομοίωση, δεν συνάπτονται μόνο, αλλά αλληλοπεριχωρούνται, με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι δυσδιάκριτη, έως και αδύνατη η μοναχική τους εξέταση. Αυτή η επισήμανση επικυρώνει την συνήθη κοινωνιολογική παραδοχή, ότι τα κοινωνικά φαινόμενα επηρεάζουν καταλυτικά όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού βίου.

VI. Ψυχολογία των ομάδων, κοινωνικοποίηση και αφομοίωση

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, αφορά τόσο στην υιοθέτηση εθνικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων, όσο και στην ένταξη στις διάφορες ομάδες. Οι διχαστικές τάσεις, εξοβελίζονται μόνο, όταν καλλιεργείται ο αλληλοσεβασμός της αντάρκειας και της αυτονομίας του κάθε εθνικού και πολιτιστικού προσδιορισμού. Κατά τούτο, επέρχεται η ενσυνείδητη σύμπλευση και συναρμογή των διαφόρων κοινωνικών και πολιτισμικών ομάδων. Η δε αφομοίωση, αφορά στην αλληλοπεριχώριση των διαφορετικότητων και στον υγιή συγχρωτισμό τους, χωρίς την άρση της αυτοπροσδιοριστικής ελευθεροφροσύνης τους: «Κάθε πολιτισμός, διαθέτει τις δικές του σημαντικές εσωομάδες. Η οικογένεια, αποτελεί συνήθως μία εσωομάδα, αλλά ανάλογα με τον κάθε πολιτισμό, άλλες εσωομάδες όπως οι φίλοι, πολιτικά κόμματα, αστικοί οργανισμοί, κοινωνικές τάξεις, θρησκευτικές ομάδες, καθώς και μορφωτικοί, αθλητικοί, οικονομικοί, καλλιτεχνικοί, φυλετικοί, γλωσσικοί ή τοπικοί σύλλογοι μπορούν να λειτουργήσουν ως εσωομάδες».⁴³⁸

Η διάκριση των ομάδων, σε έσω και έξω, ουσιαστικά αποδεικνύει περίτρανα την καθοριστική διαφορετική συμβολή τους, στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου: «Οι λειτουργίες του κοινωνικού στιγματισμού, αποκαλύπτουν ως ένα βαθμό και τους λόγους της ύπαρξής του. Πώς αντιμετωπίζονται τα στιγματισμένα άτομα από την εξωομάδα; Τα κυριότερα ευρήματα της κοινωνιοψυχολογικής έρευνας συνοψίζονται σε τέσσερις τομείς: α) διεισδυτικότητα των αρνητικών στερεοτύπων που συνδέονται με το στίγμα: συνέπεια της μεγάλης διεισδυτικότητας, των σχετικών με το στίγμα, στερεοτυπικών αντιλήψεων, είναι ότι αυτές θεωρούνται ως «γεγονότα» και όχι ως κοινές πεποιθήσεις... Μερικές φορές, προσπαθούμε συνειδητά να τα απωθήσουμε, αλλά η εγρήγορσή μας, κάποια στιγμή αναπόφευκτα χαλαρώνει, έτσι ώστε, ακόμα και οι άνθρωποι με τις καλύτερες προθέσεις, να είναι τελικά ευάλωτοι στα στερεότυπα, που οδηγούν σε κοινωνικό στιγματισμό, β) αμφιθυμία της εξω-ομάδας απέναντι στα στιγματισμένα άτομα: τα συναισθήματα απέναντι στα στιγματισμένα άτομα συχνά είναι αντικρουόμενα... Στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες, η ισότητα ευκαιριών και

⁴³⁸ Γκαρή, Αικ. – Παναγιωτοπούλου, Πέν., *Διαπολιτιστική Ψυχολογία*, Παν/μιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Φ.Π.Ψ. Τομέας Ψυχολογίας, Αθήνα 2002-2003, σσ. 80-81. Πρβλ. Cheng, J. K., Fancher, T. L., Ratanasen, M., Conner, K. R., Duberstein, P. R., Sue, S., & Takeuchi, D., Lifetime suicidal ideation and suicide attempts in Asian Americans, *Asian American Journal of Psychology* 1, (2010), pp. 18-30, Chiswick, B. (ed.), *High-skilled immigration in a global labor market*, Washington, DC: AEI Press 2011.

η κοινωνική δικαιοσύνη, θεωρούνται τόσο σημαντικές, ώστε κατοχυρώνονται συνταγματικά. Συγχρόνως, γενική αποδοχή βρίσκουν οι αξίες της ατομικής ελευθερίας, της αυτοπραγμάτωσης και της καταξίωσης μέσω της σκληρής δουλειάς... Η αμφιθυμία απέναντι στα στιγματισμένα άτομα, όταν υπάρχει, καθιστά την συμπεριφορά των μελών της έξω - ομάδας εξαιρετικά ασταθής και απρόβλεπτη, και με έντονες διακυμάνσεις και ακρότητες, γ) άγχος κατά την επαφή με στιγματισμένα άτομα: έχει παρατηρηθεί ότι η συμπεριφορά των μελών της έξω - ομάδας κατά την επαφή τους με στιγματισμένα άτομα χαρακτηρίζεται από υψηλό άγχος... Παραδόξως, ακόμα και η ευνοϊκή διάθεση απέναντι στο στίγμα ενδέχεται να οδηγήσει σε αυξημένο άγχος τα μέλη της έξω - ομάδας, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν το στερεότυπο, αλλιώς, να «συμπεριφερθούν φυσιολογικά», δ) ασυμφωνία στάσεων - συμπεριφοράς της έξω - ομάδας: η ασυνέπεια των ανθρώπων ανάμεσα στις εκφραζόμενες στάσεις και την εμφανή συμπεριφορά τους, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί έντονα την Κοινωνική Ψυχολογία τα τελευταία 50 χρόνια... Τα αίτια της ασυμφωνίας αυτής, έχουν αποδοθεί σε διάφορους παράγοντες, οι κυριότεροι από τους οποίους είναι οι εξής: 1) τα άτομα ενδέχεται να δίνουν ψευδείς αυτοαναφορές, σε έρευνες γνώμης, στην προσπάθειά τους να συμμορφωθούν με το κοινωνικά επιθυμητό υπόδειγμα, 2) οι θεωρίες του «μοντέρνου» ρατσισμού ερμηνεύουν τις σχετιζόμενες με το στίγμα αρνητικές συμπεριφορές ως κατάλοιπο «παλιομοδίτικης» κοινωνικοποίησης, όταν οι ρατσιστικές αντιλήψεις ήταν πιο διαδεδομένες, 3) η αμφιθυμία απέναντι στα στιγματισμένα άτομα, είναι ενδεχομένως απόρροια αντικρουόμενων αξιών, 4) κάποιες φορές τα μέλη της έξω - ομάδας, στην ασυνείδητη προσπάθεια υπεραναπλήρωσης των αρνητικών τους συναισθημάτων, καταλήγουν να εκφράζονται με υπερβολικά θετικά τρόπο, για τα στιγματισμένα άτομα, 5) το κοινωνικό άγχος, κατά την επαφή με στιγματισμένα άτομα, ίσως να δημιουργεί συγκρούσεις, ασάφειες και ανακολουθίες στους λόγους και τη συμπεριφορά των μελών της έξω- ομάδας». ⁴³⁹ Δεν είναι λίγοι οι ερευνητές, οι οποίοι αιτιολογούν την εχθρότητα του γηγενούς στοιχείου προς το νεοεισερχόμενο: «κατά βάση, η ιθαγενιστικού τύπου εχθρότητα απορρέει από το φόβο ότι η άφιξη πλήθους μεταναστών χωρίς έγγραφα και των παιδιών τους μεταβάλλει με ταχύ ρυθμό την

⁴³⁹ Παυλόπουλος, Βασ., *Μετανάστευση - παλιννόστηση και ψυχολογική προσαρμογή*, Παν/μιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Φ.Π.Ψ. Τομέας Ψυχολογίας, Αθήνα 2005, σσ. 91-94. Πρβλ. Deaux, K., *To be an immigrant*, New York, NY: Russell Sage Foundation 2006, Alba, R., Logan, J., Lutz, A., & Stults, B., Only English by the third generation? Loss and preservation of the mother tongue among the grandchildren of contemporary immigrants, *Demography* 39, (2002), pp. 467-484, Alba, R., Sloan, J., & Sperling, J., The integration imperative: The children of low-status immigrants in the schools of wealthy societies, *Annual Review of Sociology* 37, (2011), pp.395-415.

ισορροπία δυνάμεων υπέρ των νεοεισερχομένων. Οι απόπειρες της εντόπιας νεολαίας να διασφαλίσει και να υπερασπιστεί την προνομιακή της θέση συνέβαλαν στην κατασκευή ενός ισχυρού συνόρου με βάση τις εθνοτικοεθνικές γραμμές, καθώς και στον πολλαπλασιασμό των εθνοτικοποιημένων ανταγωνισμών, των συγκρούσεων και της βίας στα σχολεία και την κοινότητα. Τα πιο σοβαρά περιστατικά εθνοτικοποιημένων βίαιων αντιπαραθέσεων, και συγκεκριμένα ομαδικών συμπλοκών, ενέπλεκαν το «αντιθετικό ζεύγος» των νεαρών αλβανικής εθνότητας και των συνομηλίκων τους ελληνικής ιθαγένειας. Η στοχοποίηση της μεγαλύτερης σε μέγεθος ομάδας νεοεισερχομένων αποκαλύπτει τις εργαλειακές πλευρές της επιχειρούμενης κοινωνικής υποτίμησης και τον κεντρικό χαρακτήρα των συγκρουσιακών οπτικών στην κατανόηση των ιθαγενιστικών αντιδράσεων. Ωστόσο, εκτός από τη δυναμική της εθνοτικοποίησης, η κατασκευή των «εθνοτικών» ορίων διευκολύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από τη λογική της «τμηματικής αντίθεσης» και από τον εθνικιστικό λόγο, που δέσποζαν στο γνωσιακό ορίζοντα όλων των αντιμαχόμενων πλευρών, τόσο των γηγενών νεαρών ατόμων όσο και των συνομηλίκων τους από τις βαλκανικές χώρες. Τέτοιες «αγωνιστικές» διαδράσεις και ομαδικές αντιπαραθέσεις πολλές φορές θεωρούνταν από τους ίδιους τους νεοεισερχόμενους αναγκαϊότητα, στοιχείο του αγώνα για ισχυροποίηση της θέσης τους». ⁴⁴⁰

Εστιάζοντας, στο ελληνικό κοινωνικό γίγνεσθαι, με γνώμονα την εκπαιδευτική διαδικασία, δίνουμε έμφαση στους ανήλικους μετανάστες και στην εκπαιδευτική διαδικασία, με απώτερο σκοπό την ενσωμάτωση. Η παιδευτική στοχοθεσία αυτής της εκπαιδευτικής διαδικασίας, είναι η συναρμογή και η εναρμόνιση του εκπαιδευόμενου στο νέο γενικότερο πλαίσιο διαβίωσης και το σεβασμό στην ύπαρξη των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων.

Ο Μάρκου, στο πόνημά του: «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος», διαπραγματεύεται την αξία της πολυπολιτισμικής και της διαπολιτισμικής αγωγής, η οποία αποτελεί το εφελτήριο και το τέρμα, προκειμένου, μέσα από την παιδεία και την παιδεία να αρθούν τα εμπόδια εκείνα και τα πολιτιστικά αναχώματα, που ορθώνονται σαν μέσα ανάσχεσης και διάρρηξης του πολιτισμικού κοινωνικού ψηφιδωτού. Όπως αναφέρει στον πρόλογό του: «αντικείμενο της παρούσας εργασίας, αποτελεί η εξέταση θεωρητικών αντιλήψεων που σχετίζονται

⁴⁴⁰ Παπανδρέου, Περ., *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα. Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, Νήσος, Αθήνα 2013, σ. 438.

με το ρόλο της εκπαίδευσης γενικά και του σχολείου ειδικότερα, καθώς και οι μετατοπίσεις και οι αλλαγές, που παρατηρούνται σε αυτές στο πλαίσιο της σύγχρονης – δημογραφικά μεταβαλλόμενης - πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Διερευνάται, η μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος και αναλύεται η μετάβαση απ' το αφομοιωτικό - ενσωματωτικό - πολυπολιτισμικό στο διαπολιτισμικό σχολείο. Περιγράφονται οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και οι βασικές θέσεις των κυριότερων εκπροσώπων τους και προκρίνεται η διαπολιτισμική προσέγγιση, ως αναγκαία εκπαιδευτική απάντηση στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες του καιρού μας». ⁴⁴¹

Ο Μάρκου, δίνει έμφαση στην αφομοιωτική προσέγγιση και εστιάζει στον καθοριστικό ρόλο, που διαδραματίζει στην απόσβεση των παθών της διαφορετικότητας και στην σύμπτυξη των αντίθετων πολιτισμικών μεγεθών: «Η αφομοιωτική προσέγγιση, στηρίζεται στην παραδοχή, ότι τα αίτια της χαμηλής σχολικής επίδοσης και των υψηλών ποσοστών διαρροής των παιδιών, των διαφόρων εθνοπολιτισμικών ομάδων, εντοπίζονται στο γλωσσικό «έλλειμμα». Γι' αυτό και τα μέτρα της εκπαιδευτικής πολιτικής, για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους, περιορίζονται στην εντατική διδασκαλία της επίσημης γλώσσας, χρησιμοποιώντας στην αρχή, το ίδιο διδακτικό υλικό, που προορίζεται για τα γηγενή παιδιά και αναπτύσσοντας ειδικό υλικό στη συνέχεια... η προσέγγιση της ενσωμάτωσης, που στηρίζεται στην παραδοχή, ότι η εκπαίδευση είναι πολιτικά ουδέτερη και έχει ως στόχο την παροχή ίσων ευκαιριών σ' όλους τους νέους, ανεξάρτητα από την κοινωνική και εθνοπολιτισμική τους προσέλευση σε συνάρτηση, ωστόσο, με τα ατομικά/οικογενειακά τους χαρακτηριστικά. Στο άτομο και την οικογένεια, κατά κύριο λόγο, εντοπίζονται τα αίτια της σχολικής αποτυχίας των παιδιών... Η πολυπολιτισμική προσέγγιση, βλέπει την μονοπολιτισμική διάσταση της εκπαίδευσης, ως τη μοναδική αιτία της σχολικής αποτυχίας των παιδιών, των εθνοπολιτισμικών ομάδων και προτείνει τον πολυπολιτισμικό πλουραλισμό στο σχολείο. Οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης, ισχυρίζονται, ότι σε μια

⁴⁴¹ Μάρκου, Γ., «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος», *Η χάρη θέλει αντίχαρη*, Παν/μιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή – Φ.Π.Ψ. – Τ. Παιδαγωγικής - Αφιέρωμα στον Καθηγητή Α. Δανασσή – Αφεντάκη, Αθήνα, 2011 σ. 415. Πρβλ. Bronfenbrenner, U., & Ceci, S., Nature-nurture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model, *Psychological Review* 101, (1994), pp. 568-586, Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A., The bioecological model of human development, in W. Damon & R. M. Lerner (eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development*, Hoboken, NJ: Wiley 2006, pp. 993-1023.

πολυπολιτισμική κοινωνία, όλοι οι μαθητές πρέπει να αποκτούν γνώσεις και να καλλιεργούν την ευαισθησία, για τους άλλους πολιτισμούς, άλλες γλώσσες και θρησκείες. Η εισαγωγή στο σχολικό πρόγραμμα πολιτισμικών στοιχείων, πεποιθήσεων και αντιλήψεων από τις διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες που συνθέτουν την κοινωνία θα έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση, αν όχι την εξαφάνιση των συγκρούσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στις ομάδες αυτές, τη βελτίωση της σχολικής τους επίδοσης μέσα από την καλλιέργεια θετικών στάσεων για το σχολείο και την ενίσχυση της αυτοαντίληψής τους».⁴⁴²

Η διαπολιτισμική προσέγγιση στην παιδεία, συνάπτεται με την πολυπολιτισμική συναρμογή των διαφορετικοτήτων, αναδύεται μέσα από τον πολιτισμικό πλουραλισμό και την διαφορετικότητα, οπότε και επιγεννάται η σύζευξη των διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων. Η διαπολιτισμική προσέγγιση, αποπειράται μέσα από εκπαιδευτικά προγράμματα, να ευοδώσει την επίδοση των παιδιών των μεταναστευτικών ομάδων, με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν να διατηρήσουν και την πολιτισμική τους ταυτότητα και την γλωσσική τους επάρκεια. Οι θιασώτες της διαπολιτισμικής προσέγγισης, διατείνονται την ανάγκη και την υποχρέωση, το σχολείο να μην επικεντρώνει την στοχοθεσία του, στον εμβολιασμό των μαθητών μόνο με κοινωνικά θέσφατα και αξιολογίες, αλλά μέσα από τις ισχύουσες κοινωνικές παραδοχές και τις πολιτικές και πολιτισμικές ιεραρχήσεις, να καλλιεργεί και τον λεγόμενο πολιτικό ρεαλισμό. Εξάλλου, υγιής είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης, όταν μέσα από τις εκπαιδευτικές διεργασίες, επέρχεται η κοινωνικοποίηση των μαθητών και η συσσωμάτωσή τους στο εκάστοτε κοινωνικό μόρφωμα.

Όπως επισημάναμε, η αξία της παιδείας στο πρόβλημα της αφομοίωσης, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο, διότι μόνο μέσα από ένα συγκροτημένο εκπαιδευτικό σύστημα, μπορεί να καλλιεργηθεί η πολυπολιτισμική αγωγή: «Για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι σημαντικό, ότι ο πολιτισμός των μεταναστών, δεν πρέπει να συγχέεται με τον πολιτισμό της χώρας καταγωγής. Η γνώση του πολιτισμού της χώρας

⁴⁴² Μάρκου, Γ., «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος», *Η χώρα θέλει αντίχαρη*, Παν/μιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή – Φ.Π.Ψ. – Τ. Παιδαγωγικής - Αφιέρωμα στον Καθηγητή Α. Δαναοσσή – Αφεντάκη, Αθήνα, 2011 σσ. 419-421. Πρβλ. Markus, H. R., & Kitayama, S., Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation, *Psychological Review* 98, (1991), pp. 224-253, Markus, H. R., & Kitayama, S., A collective fear of the collective: Implications for selves and theories of selves, *Personality and Social Psychology Bulletin* 20 (5), (1994), pp. 568-579.

καταγωγής, βοηθά να κατανοηθεί ο πολιτισμός των μεταναστών, που είναι αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης με τον πολιτισμό της χώρας υποδοχής και τις εκεί συνθήκες διαβίωσής τους».⁴⁴³

Η εκπαιδευτική διαδικασία, αποτελεί τον καθοριστικό διαμορφωτή, της συλλογικής εθνικής συνειδητότητας, που συνδέεται με τον δομολειτουργισμό και τις συναινετικές θεωρίες: «Η εκπαίδευση, θεωρείται ένας από τους βασικούς θεσμούς για την ενστάλαξη της «συλλογικής συνείδησης» και... έχει ως στόχο να αναπτύξει στο παιδί μια σειρά από φυσικές, διανοητικές και ηθικές δυνατότητες που απαιτεί από αυτό η κοινωνία συνολικά και το ιδιαίτερο περιβάλλον για το οποίο προορίζεται. Το κράτος, πρέπει να ελέγχει την εκπαιδευτική διαδικασία, μέσα από τον καθορισμό των βασικών κοινωνικών αρχών και αξιών, που οι εκπαιδευτικοί καλούνται να διδάξουν και οι μαθητές να ενστερνιστούν. Ο T. Parsons, ως εκφραστής του δομολειτουργισμού στον 20^ο αιώνα, βλέπει την κοινωνία, ως ένα ενιαίο και αλληλοεξαρτώμενο σύνολο συστημάτων, που τείνουν σε ένα είδος εξισορρόπησης, με την έννοια, ότι η κοινωνική αλλαγή είναι από την κίνηση, προς την αποκατάσταση της ισορροπίας (εξ' αυτού και η αντίληψη της «συναίνεσης»».⁴⁴⁴

Τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, αμβλύνουν τις κοινωνικές ανισότητες, μεταξύ των γόνων των μεταναστευτικών οικογενειών και των γηγενών: «Πλήθος κοινωνικο-εκπαιδευτικών ερευνών, τόσο στο εξωτερικό, όσο και στη χώρα μας, έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι τα μαθησιακά επιτεύγματα των διαφόρων ατόμων, όπως αυτά εκφράζονται μέσα από τους σχολικούς βαθμούς, την πρόσβαση στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης και την απόκτηση υψηλού επιπέδου διπλωμάτων, δεν είναι ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον, στο οποίο ανήκουν. Τα άτομα που προέρχονται, από προνομιούχα κοινωνικοοικονομικά

⁴⁴³ Μάρκου, Γ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα 2001, σσ. 210-211. Πρβλ. Marcia, J. E., Development and validation of ego-identity status, *Journal of Personality and Social Psychology* 3(5), (1966), pp. 551-558, Marcia, J., Ego identity status: Relationship to change in self-esteem, "general maladjustment," and authoritarianism, *Journal of Personality* 35, (1967), pp. 118-133, Marcia, J. E., Identity in adolescence, in J. Adelson (ed.), *Handbook of adolescent psychology*, New York: John Wiley 1980, pp. 159-187, Marcia, J. E. The relational roots of identity, in J. Kroger (ed.), *Discussions on ego identity*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum 1993, pp. 101-120.

⁴⁴⁴ «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος», *Η χάρη θέλει αντίχαρη*, σσ. 421-422. Πρβλ. McLean, K. C., Pasupathi, M., & Pals, J. L., Selves creating stories creating selves: A process model of self-development, *Personality and Social Psychology Review* 11(3), (2007), pp. 262-278, McLean, K. C., & Pratt, M. W., Life's little (and big) lessons: Identity statuses and meaning-making in the turning point narratives of emerging adults, *Developmental Psychology* 42(4), (2006), pp. 714-722.

και γεωγραφικά περιβάλλοντα, καρπώνονται τα αγαθά της εκπαίδευσης, σε μεγαλύτερο βαθμό, από εκείνα, που ανήκουν σε αντίθετες κατηγορίες. Το γεγονός αυτό, διευρύνει ακόμα περισσότερο τις ατομικές διαφορές μεταξύ των μαθητών, καθιστώντας, μαζί με τους παράγοντες, που ήδη αναφέρθηκαν, μια ιδιαίτερη μαθησιακή περίπτωση τον καθένα».⁴⁴⁵ Παράλληλα τα παιδιά των υποδεέστερων κοινωνικών στρωμάτων, παρατηρούν «οι P. Bourdieu και J. – C. Passeron, με την είσοδό τους στο σχολείο, έρχονται αντιμέτωπα με μια ξένη κουλτούρα, προς αυτή της οικογένειάς τους, με συνέπεια, η μάθηση να είναι για τα παιδιά αυτά, μια διαδικασία κοπιαστική. Δηλαδή, ο ρόλος της πολιτιστικής κληρονομιάς, αποκτά κατά τους P. Bourdieu και J. –C. Passeron, μεγαλύτερη σημασία, για τη σχολική επίδοση και την κοινωνική ένταξη, απ' ό,τι η οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Για τον Bourdieu, το εκπαιδευτικό σύστημα, δεν αποτελεί μηχανισμό κοινωνικής κινητικότητας, αλλά παράγοντα κοινωνικής συντήρησης, αφού αναπαράγει και νομιμοποιεί τις κοινωνικές και πολιτισμικές ανισότητες. Αυτή η νομιμοποίηση και αναπαραγωγή, συντελείται μέσα από την εξής διαδικασία: η σχολική επίδοση και γενικότερα η πρόοδος στην εκπαίδευση, επηρεάζεται από την κουλτούρα της οικογένειας και το πολιτιστικό κεφάλαιο, που αυτή μεταβιβάζει στο παιδί. Η κουλτούρα της εκπαίδευσης, είναι σχεδόν όμοια με την κουλτούρα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, δηλαδή, της κυρίαρχης τάξης, με συνέπεια τα παιδιά των στρωμάτων αυτών να ανταποκρίνονται με ευκολία στις απαιτήσεις των στρωμάτων αυτών και να επιδεικνύουν καλύτερη επίδοση. Επιπλέον, η κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης, επιβάλλει και τα κριτήρια με βάση τα οποία, αξιολογούνται οι μαθητές και προσδιορίζεται η πορεία τους στους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Το ιδιαίτερο πολιτιστικό της κεφάλαιο, την κουλτούρα της, κάθε οικογένεια, την μεταβιβάζει στα παιδιά της, μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης».⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Μαριδάκη-Κασσωτάκη, Αικ., *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Διάδραση, Αθήνα 2011, σ. 389. Πρβλ. McCall, G. J., & Simmons, J. L.. *Identities and interactions: An examination of human associations in everyday life*, New York: Free Press 1966, McLean, K. C., Late adolescent identity development: Narrative meaning making and memory telling, *Developmental Psychology* 41(4), (2005), pp. 683-691.

⁴⁴⁶ Νόβα – Κάλτσούνη, Χρ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σσ. 217-218. Πρβλ. Mannheim, K., *Essays on the sociology of knowledge*, London: Routledge 1928, Mannheim, K., *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge*, San Diego, CA: Harvest 1936, Lott, B., & Bullock, H. (eds.), *Psychology and economic injustice: Personal, professional, and political intersections*, Washington, DC: American Psychological Association Press 2007, Lutz, C., & Abu-Lughod, L. (eds.), *Language and the politics of emotion*. Cambridge, UK: Cambridge University Press 1990.

Αντιλαμβάνεται κάποιος, από τις ανωτέρω επισημάνσεις, ότι, όσο και αν ισχύει ο εκπαιδευτικός πλουραλισμός, δεν μπορεί να υπερβηθεί η παραδοχή, ότι σχολική επιτυχία είναι συχνότερη σε παιδιά γηγενών, παρά σε παιδιά μειονοτικών ή μεταναστευτικών ομάδων, ενώ η ανθεκτικότητα είναι συνήθης σε παιδιά μειονοτικών ή μεταναστευτικών ομάδων, παρά σε παιδιά αυτοχθόνων. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει και το εξής σημαντικό. Σε όλα τα πράγματα, ισχύει ο χρυσός κανόνας, αλλά, υπάρχουν και οι φωτεινές εξαιρέσεις.

VII. Διαπολιτισμική ψυχολογία και αφομοίωση

Η ψυχολογική διάσταση και προσέγγιση της έρευνάς μας, σχετικά με το πρόβλημα της αφομοίωσης, αφορά στην παράθεση των ψυχικών χαρακτηριστικών, τα οποία συμβάλλουν στην διαδικασία της αφομοίωσης. Η πηγή για την εξεύρεση λύσεων και για την ελαχιστοποίηση των διαφορών μεταξύ των μεταναστευτικών και των γηγενών πληθυσμών, είναι η ενδελεχής και βαθεία διερεύνηση και εξέταση «των κύριων πολιτισμικών χαρακτηριστικών, καθώς και του ρόλου των πολιτισμικών διαφορών στη θεραπευτική διαδικασία και συμβάλλει στην κατάλληλη και αποτελεσματική παρέμβαση στους πρόσφυγες, αφού τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία των ατόμων, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητάς τους και επηρεάζουν την όλη διεργασία της προσαρμογής. Οι πολιτισμικές διαφορές, προκαλούν ποικίλες δυσκολίες, τόσο στους πρόσφυγες, οι οποίοι καλούνται να προσαρμοστούν σε ένα νέο περιβάλλον, διατηρώντας ταυτόχρονα την πολιτισμική τους ταυτότητα, όσο και στους επαγγελματίες, που εργάζονται με αυτή την ομάδα και οι οποίοι καλούνται, με τη σειρά τους, να αποδεχθούν μια διαφορετική νοοτροπία, συμπεριφορά και στάση ζωής και να προσαρμοστούν και ίδιοι στις νέες απαιτήσεις που προκύπτουν από την πολιτισμική διαφορετικότητα».⁴⁴⁷

Ουσιαστικό ρόλο, στην παροχή ψυχολογικής συνδρομής, διαδραματίζουν οι θεωρίες, τα ερευνητικά πορίσματα και οι προσεγγίσεις της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας. Στους πολλούς ορισμούς, οι οποίοι έχουν διαπορευθεί σχετικά με τον όρο διαπολιτισμική ψυχολογία, «ο Eckensberger δίνει έμφαση στη σχέση αιτίας και αποτελέσματος, μεταξύ πολιτισμού και συμπεριφοράς. Οι Triantis, Malpass & Davidson, τονίζουν τη δυνατότητα γενίκευσης της σύγχρονης γνώσης που διαθέτει η ψυχολογία. Οι Brislin, Lonner & Thorndike, ασχολούνται περισσότερο με την ανίχνευση τύπων πολιτισμικών εμπειριών, ως ενθαρρυντικών παραγόντων για την ποικιλομορφία στη συμπεριφορά. Τέλος, ο Triandis αναφέρεται στην αλλαγή του πολιτισμού και στη σχέση αυτής με την ατομική συμπεριφορά. Οι Segall, Dasen, Berry και Poortinga, καταλήγουν,

⁴⁴⁷ Μετανάστευση – παλιννόστηση και ψυχολογική προσαρμογή, σ. 152. Πρβλ. Hermans, H. J. M., Kempen, H. J. G., & van Loon, R. J. P., The dialogical self: Beyond individualism and rationalism, *American Psychologist* 47(1), (1992), pp. 23-33, Hinchman, L. P., & Hinchman, S. K. (eds.), *Memory, identity, community: The idea of narrative in the human sciences*, Albany: State University of New York Press 1997, Holland, D., Lachicotte, W., Skinner, D., & Cain, C., *Identity and agency in cultural worlds*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1998, Holstein, J. A., & Gubrium, J. F., *The self we live by: Narrative identity in a postmodern world*, New York: Oxford University Press 2000.

συνδυάζοντας προηγούμενες απόπειρες, να οριστεί η διαπολιτισμική ψυχολογία, ότι: «Διαπολιτιστική ψυχολογία, είναι η μελέτη των ομοιοτήτων και διαφορών, που υπάρχουν ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτιστικές και εθνικές ομάδες, όσον αφορά στις διάφορες ψυχολογικές μεταβλητές, η μελέτη των σχέσεων μεταξύ ψυχολογικών μεταβλητών και η μελέτη των αλλαγών που συμβαίνουν στις μεταβλητές αυτές». Τρεις είναι οι στόχοι της διαπολιτισμικής ψυχολογίας, όπως τους ορίζουν οι Segall, Dasen, Berry⁴⁴⁸ και Poortinga: (α) ο έλεγχος της γενίκευσης της υπάρχουσας ψυχολογικής γνώσης και των σχετικών θεωριών (Whiting,) στόχος που ονομάζεται και «μεταφορά και έλεγχος» (transport and test) από τους Berry και Dasen, (β) η διερεύνηση άλλων πολιτισμών, με σκοπό τον εντοπισμό διαφορών στα ψυχολογικά φαινόμενα, οι οποίες είναι άγνωστες στην ομάδα των πολιτισμών που έχουν διερευνηθεί (Berry & Dasen, (γ) η δημιουργία μίας όσο το δυνατόν καθολικής ψυχολογίας, η οποία θα έχει ισχύ για το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό πολιτισμών, όπως θα προκύψει από την ενοποίηση των αποτελεσμάτων κατά την τήρηση των δύο πρώτων στόχων».⁴⁴⁹

Επιπροσθέτως, ο ρόλος της διαπολιτισμικής ψυχολογίας, επεκτείνεται και σε άλλα πλαίσια, ώστε «να είναι μια εμπειρική μεθοδολογία, που πραγματεύεται όλους τους κλάδους της ψυχολογίας, από την αντίληψη μέχρι την προσωπικότητα (αγγλ. Cross-cultural psychology). Κατά τον Τριάντη, ορίζεται ως μέρος της ψυχολογίας που ασχολείται με τη συστηματική μελέτη της συμπεριφοράς και των εμπειριών του ατόμου, όπως εμφανίζονται σε διάφορες κοινωνίες, το πώς επηρεάζονται από τον πολιτισμό της κοινωνίας και το πώς, αντίστοιχα, τον επηρεάζουν. Από τον ορισμό αυτό φαίνεται, ότι ένας σκοπός της διαπολιτισμικής ψυχολογίας, είναι η ανεύρεση γενικών νόμων της ψυχολογίας, οι οποίοι εξηγούν όχι μόνο ομοιότητες των ατόμων της γης, αλλά, επίσης και τις διαφορές που οφείλονται στους διαφορετικούς πολιτισμούς και τα διαφορετικά κοινωνικά συστήματα».⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Πρβλ. Berry, J. W., Acculturation as varieties of adaptation, in A. Padilla (ed.), *Acculturation: Theory, models, and findings*, Boulder, CO: Westview 1980, pp. 9-25, Berry, J. W., Immigration, acculturation, and adaptation, *Applied Psychology: An International Review* 46, (1997), pp. 5-34, Berry, J. W., & Sabatier, C., Acculturation, discrimination and adaptation among second generation immigrant youth in Montreal and Paris, *International Journal of Intercultural Relations* 34, (2010), pp. 91-207.

⁴⁴⁹ *Διαπολιτιστική Ψυχολογία*, σσ. 62-63. Πρβλ. Greenfield, P.M., Three approaches to the psychology of culture: Where do they come from? Where can they go? *Asian Journal of Social Psychology* 3, (2000), pp. 223-240, Gregg, G.S., Self-representation: Life narrative studies in identity and ideology, New York: Greenwood 1991, Gregg, G.S., *The Middle East: A cultural psychology*, New York: Oxford University Press 2005, Gregg, G.S., Culture and identity in a Muslim society, New York: Oxford University Press 2007.

⁴⁵⁰ *Διαπολιτιστική Ψυχολογία*, σ. 3. Πρβλ. Harré, R., & Moghaddam, F. (eds.), *The self and others: Positioning individuals and groups in personal, political, and cultural contexts*, New York: Praeger 2003, Harré, R., & van Langenhove, L., Introducing positioning Theory, in R. Harré & L. van

Προείδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, τη σχετική ανάλυση των εννοιών κουλτούρα και πολιτισμός και τη σύζευξή τους με την έννοια της πολιτικής, όσον αφορά στον προσδιορισμό της έννοιας του έθνους. Στην ανάλυση που προβήκαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, σχετικά με τη σχέση της πολιτικής και των εννοιών του πολιτισμού και του έθνους, γεννήθηκε το συμπέρασμα, ότι συνθέτουν το ψηφιδωτό, που αποκαλείται εθνικιστική ιδεολογία. Για την έννοια πολιτισμός, ο Gellner, αποφαινεται ότι, ο πολιτισμός ορίζεται ως ένας κοινός τρόπος έκφρασης μέσω του λόγου⁴⁵¹ και ως οικουμενικό φαινόμενο. Η ερμηνευτική μονομέρεια της πολιτισμικής ερμηνείας του όρου έθνους, ως φυλετικής οντότητας και μόνο και της πολιτικής, ως εδαφικής οντότητας και μόνο, αποδεικνύει την έλλειψη πλουραλιστικής ερμηνευτικής και απόπειρα επικύρωσης της εθνικιστικής ιδεολογίας, μέσα από την υπερακόντιση των πολιτισμικών διαφοροικοτήτων. Κατ' αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να αντιληφθούμε, γιατί «η έννοια του όρου «πολιτισμός είναι κεντρική στη Διαπολιτισμική Ψυχολογία. Η πολυπλοκότητα του φαινομένου του πολιτισμού, καθώς και η δυσκολία ορισμού του, φαίνεται από τους πολλούς ορισμούς, τους οποίους έχει λάβει η έννοια αυτή (Linton, Keesing, Sheder & LeVine). Ο ορισμός για τον πολιτισμό, ο οποίος έχει γίνει ευρέως δεκτός στο χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας, προέρχεται από τον ανθρωπολόγο Herkovits, κατά τον οποίο, ο πολιτισμός, είναι «το τμήμα του ανθρώπινου περιβάλλοντος, το οποίο έφτιαξε ο ίδιος ο άνθρωπος». Ο ορισμός αυτός, γίνεται δεκτός γιατί: (α) αποτελεί το συνδυασμό κοινωνικών και υλικών προϊόντων της ανθρωπότητας, (β) υπάρχει από την αρχή της ζωής του ατόμου και, (γ) περιλαμβάνει περισσότερα από όσα έρχονται στο μυαλό ενός ανθρώπου (Maghaddam, Taylor and Wright). Ο συγκεκριμένος ορισμός, αποτελεί μία πρώτη ολοκληρωμένη προσέγγιση του όρου, δίνοντας έμφαση τόσο στα υλικά αποτελέσματα των ενεργειών του ανθρώπου (οικήματα, μέσα μεταφοράς κλπ), όσο και σε κοινωνικούς θεσμούς (γάμος, εργασία, νόμοι κλπ). Ωστόσο, δε συντελεί στην προσπάθεια να οριστούν κάποιες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των πολιτισμών (Smith & Bond). Οι επόμενες τρεις κατευθύνσεις θεωρητικής ανάλυσης του όρου πολιτισμός (Berry, Poortinga, Segall & Dasen), είναι πιο εποικοδομητικές. Αυτές είναι: (α) Η θεωρία ενεργητικής προσέγγισης του πολιτισμού (action theory approach), (Eckensberger, Eckensberger & Bugard),

Langenhove (eds.), *Positioning theory: Moral contexts of intentional action*, Oxford, UK: Blackwell 1999, pp. 14-31, Harter, S., *The construction of the self: A developmental perspective* New York: Guilford 1999, Hermans, H. J. M. The dialogical self: Toward a theory of personal and cultural positioning, *Culture and Psychology* 7 (3), 2001, pp. 243-281.

⁴⁵¹ Βλ. Gellner, Ernest, *Εθνικισμός, Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, μτφ. Λυδία Παπαδάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ.15. Πρβλ. Balakrishnan, Gopal, (ed.), *Mapping the nation*, London: Verso 1996.

κεντρικό σημείο της οποίας είναι, όχι μόνο, ότι η διαμόρφωση και οι αλλαγές στα άτομα, είναι αποτέλεσμα του περιβάλλοντος, αλλά ότι και τα άτομα αναλαμβάνουν δράση, προς διαμόρφωση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος (Boesch), (β) η θεωρία που αντιμετωπίζει τον πολιτισμό ως δέσμη συνθηκών (set of conditions), κατά την οποία ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον αντιμετωπίζεται ως συνθήκη που επιδρά σε μεταβλητές, με την έννοια ενός ισόβιου φυσικού εργαστηριακού πειράματος (Segall, Whiting, Berry, Poortinga, Van de Vijver, Joe, & Van de Koppel), (γ) η θεωρία που αντιλαμβάνεται τον πολιτισμό ως σύστημα, όπου ο πολιτισμός αντιμετωπίζεται ως οργανωμένο όλο, του οποίου οι διάφορες μεταβλητές, δε νοείται να εξετάζονται χωριστά (Rohner). Σαφής συμφωνία μεταξύ των επιστημόνων, δεν έχει γίνει δυνατή, αλλά κοινή παραδοχή, με βάση τους παραπάνω ορισμούς είναι, ότι ο πολιτισμός αποτελεί ένα σχετικά οργανωμένο σύστημα εννοιών, που συμερίζεται μία ομάδα ανθρώπων (Smith & Bond). Ειδικότερη έννοια σχετικά με τον πολιτισμό, είναι ο υποκειμενικός πολιτισμός (Triandis). Μιλάμε για υποκειμενικό πολιτισμό, όταν ένα σύνολο ατόμων, τα οποία μιλούν μια κοινή γλώσσα, αλληλεπιδρούν εξαιτίας της τοπικής εγγύτητας, την ίδια ιστορική περίοδο και μοιράζονται όμοιο τρόπο επιλογής πληροφοριών από το περιβάλλον, με αποτέλεσμα στα άτομα αυτά, να επηρεάζεται το πώς αισθάνονται, το τι πιστεύουν και το πώς αυτά θα καθορίσουν τη συμπεριφορά τους».⁴⁵²

Οι πρώτοι ψυχολόγοι, στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, π.χ. ο Wundt και ο Ebbinghaus, «επηρεασμένοι από την πειραματική μεθοδολογία των θετικών επιστημών, υιοθέτησαν τη στάση των επιστημών αυτών, τόσο ως προς τη γενικότητα, όσο και ως προς την καθολικότητα των νόμων και των θεωριών. Ο παραδοσιακός ψυχολόγος, συνεπώς, υπέθεσε, όπως και ο φυσιολόγος που μελετούσε κάποιο όργανο του σώματος, ότι τα αποτελέσματα γενικεύονται σε όλους τους ανθρώπους κάθε κοινωνίας. Η άποψη αυτή της οικουμενικότητας των ψυχολογικών φαινομένων, χαρακτηρίζει όλους τους κλάδους της ψυχολογίας, όπως την προσωπικότητα και τη νοημοσύνη. Για παράδειγμα, ο Sigmund Freud, ο μεγάλος δημιουργός της ψυχανάλυσης, υποστήριζε ότι, τόσο η δομή της προσωπικότητας, όσο και τα ψυχοσεξουαλικά στάδια είναι ουσιαστικά, όμοια σε όλους τους ανθρώπους... Η πιο διαφοροποιημένη θεωρία της σύγχρονης

⁴⁵² *Διαπολιτιστική Ψυχολογία*, σσ. 55-56. Πρβλ. Lewin, K., Action research and minority problems, *Journal of Social Issues* 2(4), (1946), pp. 34-46, Lewis, B., *What went wrong? The clash between Islam and modernity in the Middle East*, New York: Oxford University Press 2002, Lifton, R. J., *The protean self: Human resilience in an age of Fragmentation*, Chicago: University of Chicago Press 1993, Linger, D. T., *Anthropology through a double lens: Public and personal worlds in human theory*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2005.

διαπολιτιστικής ψυχολογία εκπονείται από τον John Berry. Η θεωρία του Berry, αποτελείται από πέντε παραμέτρους, το οικολογικό πλαίσιο, τις πολιτιστικές προσαρμογές, τις βιολογικές προσαρμογές, τις ξένες ή ντόπιες πολιτιστικές εξελίξεις και, τέλος, τις εξαρτημένες από τις άλλες τέσσερις ψυχολογικές διαφοροποιήσεις». ⁴⁵³

Οι μετανάστες, δεν συνθέτουν ένα ομοιογενές μόρφωμα, αλλά ένα κοινωνικό ψηφιδωτό, από διαφορετικές εθνικότητες και ατομικές διαφορές. Η επανακοινωνικοποίησή τους σε ένα νέο κοινωνικό, εργασιακό και πολιτισμικό περιβάλλον, απαιτεί και την κατάλληλη ψυχολογική προσαρμογή και διαχείριση της νέας πραγματικότητας. Αυτή η διαχείριση της νέας κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, αφορά στην αλλαγή στάσεων, στην αλλαγή ομάδων και στην αλλαγή στην ψυχολογία των ομάδων. ⁴⁵⁴ Όμως, πάντα μια αλλαγή, από όποια πλευρά και αν ειδωθεί, συνεπάγεται μεταβολές και στην εσωτερική, ψυχική, αλλά και στην εξωτερική πραγματικότητα των υποκειμένων.

Σε προηγούμενο κεφάλαιο, παρατέθηκε η ενδιαφέρουσα ανάλυση, στην οποία προέβηκε η Green και που αφορούσε στην μετανάστευση και αποδόθηκε στον όρο επιπολιτισμός (acculturation), η ερμηνεία της προσθήκης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών, της πλειοψηφικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, στην κουλτούρα μειονοτικών ομάδων: «όταν οι άνθρωποι μεταναστεύουν, το βρίσκουν σχεδόν αδύνατο να αποφύγουν τη στενή επαφή με μέλη της χώρας που τους υποδέχεται και με άλλες πολιτισμικές ομάδες μεταναστών. Η παρατεταμένη επαφή, προκαλεί αναπόφευκτα αλλαγές στη συμπεριφορά και τη σκέψη μεταξύ των νέων μεταναστών. Η διαδικασία της εσωτερίκευσης, με την οποία τα άτομα μαθαίνουν τους κανόνες συμπεριφοράς, που είναι χαρακτηριστικοί μιας άλλης κουλτούρας, λέγεται επιπολιτισμός ή επιπολιτισμοποίηση». ⁴⁵⁵

⁴⁵³ *Διαπολιτιστική Ψυχολογία*, σ. 3. Πρβλ. Halabi, R., & Sonnenschein, N. The Jewish–Palestinian encounter in a time of crisis, *Journal of Social Issues* 60(2), (2004), pp. 373-388, Hall, S., & du Gay, P. (eds.), *Questions of cultural identity*, Thousand Oaks, CA: Sage 1996, Hammack, P. L. Advancing the revolution in the science of sexual identity development, *Human Development* 48, (2005), pp. 303-308, Hammack, P. L. The life course development of human sexual orientation: An integrative paradigm, *Human Development* 48, (2005), pp. 267-290, Hammack, P. L., Identity, conflict, and coexistence: Life stories of Israeli and Palestinian adolescents, *Journal of Adolescent Research* 21(4), (2006), pp. 323-369.

⁴⁵⁴ Βλ. Ναυρίδης, Κλήμης, *Ψυχολογία των ομάδων*, Παπαζήση, Αθήνα 2005, σσ. 41–177, 201–244.

⁴⁵⁵ *Κοινωνική Ψυχολογία*, σ. 775. Πρβλ. Côté, J.E., & Levine, C.G., *Identity formation, agency, and culture: A social psychological synthesis*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum 2002, King, L. A., & Hicks, J. A., Narrating the self in the past and the future: Implications for maturity, *Research in Human Development* 3, (2006), pp. 121-138, King, L. A., & Noelle, S. S. Happy, mature, and gay: Intimacy, power, and difficult times in coming out stories, *Journal of Research in Personality* 39, (2005), pp. 278-298.

Αυτός ο κοινωνιολογικός όρος, φαίνεται να αφορά άμεσα στις ψυχολογικές διεργασίες, των ποικίλων ψυχολογικών νευρώσεων ή ψυχώσεων, οι οποίες πλήττουν τα υποκείμενα των μεταναστευτικών ρευμάτων (στρες, άγχος, κατάθλιψη, αρνητικά κοινωνικά στερεότυπα, φυλετικές και εθνικές προκαταλήψεις, ψυχολογική πίεση για αφομοίωση και ενσωμάτωση με την έννοια της πλήρους συμμόρφωσης με το νέο κοινωνικό μόρφωμα). Αν αυτά τα ψυχολογικά σύνδρομα, επιταθούν και ενισχυθούν, από τις στάσεις και τις συμπεριφορές της έλλειψης κοινωνικής ανοχής και του κοινωνικού αποκλεισμού, αντιλαμβάνεται κανείς το ψυχολογικό κόστος και τον εσωτερικό επηρεασμό, που μπορεί να προκαλέσει στα άτομα, που υφίστανται αυτές τις συμπεριφορές. Ο Berry,⁴⁵⁶ προσέδωσε στο φαινόμενο του επιπολιτισμού, ιδιαίτερη σημασία και αξία, όσον αφορά στην ένταξη, αφομοίωση, ενσωμάτωση και προσαρμογή των μεταναστευτικών υποκειμένων, τα οποία, αν συναντήσουν ένα ρατσιστικό περιβάλλον, εμβολιάζονται με το λεγόμενο επιπολιτιστικό στρες.

Εκείνο, που χρήζει υπομνήσεως, είναι το γεγονός, ότι τα παιδιά των μεταναστευτικών ή μειονοτικών ομάδων, παρουσιάζουν σε μεγάλο ποσοστό, παρόλη την αντιξοότητα, στην οποία διάγουν και αξιόλογη σχολική επίδοση και αξιόλογη ψυχολογική προσαρμογή. Αντιθέτως, στους μεγάλους στην ηλικία μετανάστες παρατηρούνται, με το πέρασ των χρόνων, τα περισσότερα ψυχολογικά προβλήματα, λόγω του κοινωνικού απομονωτισμού, της απουσίας προσφιλών προσώπων, καθώς και εξαιτίας της διαψευσιμότητας των τιθέμενων αρχικών στόχων τους.

Όπως εξάγεται ως συμπέρασμα, από τα παραπάνω εκτιθέμενα επιχειρήματα, το θέμα της ψυχολογικής προσαρμογής των μεταναστών, είναι πολυδιάστατο και χρήζει, πέραν της θεωρητικής συλλήψεως και πρακτικής εφαρμογής. Όπως επισημάνθηκε, «η διεργασία της ψυχολογικής προσαρμογής των μεταναστών, συνιστά τον «επιπολιτισμό» τους, έννοια η οποία αναφέρεται, στην πολιτισμική μεταβολή που επέρχεται, από τη συνεχή επαφή τους με μέλη της χώρας υποδοχής (Redfield, Linton, & Herskovits). Ο τρόπος με τον οποίο, οι μετανάστες σχετίζονται με την ευρύτερη κοινωνία της χώρας υποδοχής και της χώρας προέλευσης, όσον αφορά, στην πολιτισμική τους ταυτότητα και στις επιθυμίες τους για σχέσεις και επαφές με άτομα και ομάδες, έχει σχέση με την ψυχολογική προσαρμογή τους, στο καινούργιο πλαίσιο

⁴⁵⁶ Πρβλ. Berry, J. W., Acculturation as varieties of adaptation, in A. Padilla (ed.), *Acculturation: Theory, models, and findings*, Boulder, CO: Westview 1980, pp. 9-25, Berry, J. W., Immigration, acculturation, and adaptation, *Applied Psychology: An International Review* 46, (1997), pp. 5-34, Berry, J. W., & Sabatier, C., Acculturation, discrimination and adaptation among second generation immigrant youth in Montreal and Paris, *International Journal of Intercultural Relations* 34, (2010), pp. 91-207.

(Berry). Οι Berry και Kim προτείνουν τέσσερις εναλλακτικές τακτικές προσαρμογής, οι οποίες είναι: η εναρμόνιση, η αφομοίωση, ο διαχωρισμός και η περιθωριοποίηση. Ο όρος «εναρμόνιση» αναφέρεται στην τακτική προσαρμογής, κατά την οποία ο μετανάστης (ή η ομάδα) διατηρεί την πολιτιστική ταυτότητα και τα χαρακτηριστικά της εθνικής του ομάδας, συγχρόνως όμως, αναπτύσσει σχέσεις με άτομα και ομάδες ευρύτερης κοινωνίας και αποκτά την εθνική συνείδηση της καινούριας χώρας. Η τακτική της αφομοίωσης, αναφέρεται στις ψυχολογικές διεργασίες, με τις οποίες το άτομο (ή η ομάδα), απορρίπτει την πολιτισμική του ταυτότητα και ενσωματώνεται απόλυτα στην ευρύτερη κοινωνία, αποκτώντας την πολιτιστική ταυτότητα της χώρας υποδοχής. Κατά την τακτική του διαχωρισμού, το άτομο (ή η ομάδα) διατηρεί την εθνική του ταυτότητα και παράδοση, απορρίπτοντας στοιχεία του καινούριου πολιτιστικού πλαισίου και τις σχέσεις με την ευρύτερη κοινωνία. Η περιθωριοποίηση, αποτελεί την ταυτόχρονη απόρριψη από το άτομο ή την ομάδα της πολιτιστικής και ψυχολογικής επαφής, τόσο με την ομάδα προέλευσης, όσο και με την ευρύτερη κοινωνία στη χώρα υποδοχής».⁴⁵⁷

Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός, ότι μια εφεύρεση, σε κάθε τομέα του επιστητού, μπορεί να συμβάλλει στην μετάλλαξη της πραγματικότητας. Κατά τούτο, η παιδευτική εφεύρεση της διαπολιτισμικής αγωγής, συνεισφέρει στην μετάλλαξη των συναισθημάτων της καχυποψίας και του αρνητισμού, που αρκετές φορές συνοδεύουν τις μεταναστευτικές εισροές, εκροές και παλιννοστήσεις, σε δημιουργικό προβληματισμό για την συνεισφορά αυτών των φαινομένων, στα εκάστοτε κοινωνικά μορφώματα, δεδομένου ότι, «η συμμετοχή στο εκπαιδευτικό σύστημα είναι προφανές μέσο απόκτησης σύγχρονων τάσεων συμπεριφοράς. Έτσι, δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι η επίσημη εκπαίδευση αποτελεί παράγοντα-κλειδί, για τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού του ατόμου».⁴⁵⁸ Εντούτοις, προκαλεί προβληματισμό, ότι το έργο που επιτελεί η διαπολιτισμική εκπαίδευση, το υπονομεύει και το υπερακοντίζει, το

⁴⁵⁷ Ντάλλα, Μαρίνα, «Αλλαγή στάσεων και συμπεριφοράς Ελλήνων μαθητών προς τους βορειοηπειρώτες και πόντιους μετανάστες συμμαθητές τους», *Ψυχολογία (Psychology)*, 1999, 6 (2), σσ.145-158. Πρβλ. Levine, C., What happened to agency? Some observations concerning the postmodern perspective on identity, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 5 (2), (2005), pp.175-186, Lewin, K., Action research and minority problems, *Journal of Social Issues* 2 (4), (1946), pp. 34-46.
⁴⁵⁸ Segall M. H. - Dasen P. R. - Berry J. W. - Poortinga Y. H., επιμ. Δ. Γεώργας, *Διαπολιτισμική Ψυχολογία. Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό πλαίσιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 366. Πρβλ. Gergen, K.J., Psychological science in a postmodern context, *American Psychologist* 56, (2001), pp. 803-813, Gergen, K., & Gergen, M., *Narratives of the self*, in T. Sarbin & K. E. Scheibe (eds.), *Studies in social identity*, New York: Praeger 1983, pp. 245-273, Gjerde, P.F., Culture, power, and experience: Toward a person-centered cultural psychology, *Human Development* 47, (2004), pp. 138-157.

χαράκωμα του άκρατου πλουτισμού της εργοδοσίας, που έχει ως προμετωπίδα της, τις έννοιες συμφέρον και εκμετάλλευση: «το έργο του σχολείου να αφομοιώσει τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, εντός των εθνικών συνόρων και να προωθήσει την πολιτισμική ομοιομορφία και την κοινωνική συνοχή, δυσκολεύει όλο και περισσότερο, καθώς η «πολιτισμική εξουσία» μετατοπίζεται στα χέρια των πολυεθνικών βιομηχανιών παραγωγής πολιτισμού. Ο επίσημος κυρίαρχος πολιτισμός, που το σχολείο καλείται να μεταδώσει, χαρακτηρίζεται από την επιβολή της επίσημης γλώσσας και κυρίως τη μετάδοση γνώσεων, τεχνογνωσίας, στάσεων και προτύπων συμπεριφοράς, που όλο και περισσότερο είναι αυτά των πολυεθνικών βιομηχανιών παραγωγής πολιτισμού».⁴⁵⁹

Είναι κυρίαρχος ο ισχυρισμός, ότι στην σημερινή εποχή της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, η τάση της αστικοποίησης και οι ιδιομορφίες της αστικής ενσωμάτωσης των μεταναστών, στο σύγχρονο ελληνικό και παγκόσμιο κοινωνικό μόρφωμα, αποτελούν μια πραγματικότητα, για την οποία οι κυβερνητικές πολιτικές, πρέπει να ανεύρουν μια βιώσιμη λύση. Ασπαζόμαστε την επισήμανση του Μάρκου, που αφορά στην προσφορά της θεσμοποιημένης αγωγής, στην εξοβέλιση των -ισμών: «ζούμε σε μια εποχή ραγδαίων εξελίξεων που χαρακτηρίζεται από τη διάλυση των παλαιών τάξεων και πραγμάτων και τις προσπάθειες για τη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων, που, ωστόσο, δεν έχει ακόμα προβάλει ξεκάθαρα στον ορίζοντα. Ο Ulrich Beck, περιγράφει τη νέα κατάσταση ως εξής: Δε διαλύθηκε μόνο η παγκόσμια τάξη πραγμάτων Ανατολής – Δύσης, τώρα διαλύεται και η σιγουριά και το αυτονόητο του δυτικού – δημοκρατικού καπιταλισμού. Ποτέ δεν είχαν διαλυθεί τόσα πολλά!.. Το άνοιγμα του σχολείου στη γλωσσική και πολιτισμική ετερότητα της κοινωνίας, είναι ουσιαστικής σημασίας, για να βοηθηθούν όλοι οι μαθητές να αναπτύξουν διαπολιτισμικές ικανότητες, δεξιότητες και στάσεις, που όλοι οι πολίτες χρειάζονται

⁴⁵⁹ Μάρκου, Γ., *η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής κοινωνίας - Η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, Υ.Π.Ε.Π.Θ., Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα 1996, σ. 59. Πρβλ. Lamiell, J., T., "Nomothetic" and "idiographic": Contrasting Windelband's understanding with contemporary usage, *Theory and Psychology* 8 (1), (1998), pp. 23-38, Lamiell, J. T., *Beyond individual and group differences: Human individuality, scientific psychology, and William Stern's critical personalism*, Thousand Oaks, CA: Sage 2003, Lamiell, J. T., & Weigert, S. C., One step forward, two steps back, *Psychological Inquiry* 7(4), (1996), pp. 335-339, Langhout, R. D., Where am I? Locating myself and its implications for collaborative research, *American Journal of Community Psychology* 37, (2006), pp. 267-274.

για να βοηθήσουν το έθνος να επιβιώσει σε μια όλο και πιο αλληλοεξαρτώμενη παγκόσμια οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα». ⁴⁶⁰

Όπως επισημάναμε στην αρχή του κεφαλαίου, το πρόβλημα των ταυτοτήτων, συνθέτει ένα κεφαλαιώδες ζήτημα, το οποίο αφορά κομβικά στο πρόβλημα της αφομοίωσης των μεταναστευτικών υποκειμένων στην ελληνική πραγματικότητα. Στους πίνακες που ακολουθούν στο παράρτημα, αναφερόμαστε κατόπιν ενδελεχούς εξέτασης των ερωτηματολογίων, τα οποία δόθηκαν σε διάφορες περιοχές Ελλάδα και αφορούσαν στους Αλβανούς μετανάστες, στα στοιχεία εκείνα, που κατά την γνώμη μας, πρέπει να εστιασθεί ο πολιτικός σχεδιασμός και η εκπαιδευτική έρευνα. Ο πολιτικός σχεδιασμός και η εκπαιδευτική τακτική, πρέπει να προασπίζουν το κοινό κοινωνικό συμφέρον, καθώς και να αφουγκράζονται τα μηνύματα και τις ανάγκες των καιρών, οι οποίοι είναι ου μενετοί. Εξίσου, η εκάστοτε κυβερνητική πολιτική θα πρέπει, σταθμίζοντας ορθολογιστικά τα αντιπαρατασσόμενα πολιτικά επιχειρήματα, να θεσπίζει πολιτικές και τακτικές επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων, χωρίς να τα αποκρύπτει κάτω από το χαλί, όπως συμβαίνει για παράδειγμα, συνήθως με το μεταναστευτικό πρόβλημα.

Είναι δεδομένο, ότι ως προς τη σχέση πλουραλισμού, διαφορετικότητας και διαομαδικής συμπεριφοράς, όσον αφορά στο ζήτημα της μετανάστευσης υπάρχουν κατά Hogg και Vaughan, δύο απόψεις: «η μια πλευρά ισχυρίζεται, ότι η μετανάστευση είναι κακή, επειδή οι μετανάστες έρχονται και παίρνουν τις δουλειές των ανθρώπων και απομυζούν το δημόσιο χρήμα – μια ρητορική μηδενικού αθροίσματος που συνδέεται με ξενοφοβία, προκατάληψη και αδιαλλαξία απέναντι στους μετανάστες. Η άλλη ισχυρίζεται, ότι η μετανάστευση είναι καλή, επειδή οι μετανάστες φέρνουν τεχνογνωσία, ενέργεια και ενθουσιασμό, που δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας και

⁴⁶⁰ Η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής κοινωνίας - Η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, σσ.61-62. Πρβλ. Kitayama, S., & Markus, H. (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*. Washington, DC: American Psychological Association Press 1997, Kuhn, T. S., *The structure of scientific revolutions*, Chicago: University of Chicago Press 1962, Kvale, S., Postmodern psychology: A contradiction in terms? in S. Kvale (ed.), *Psychology and postmodernism*, Thousand Oaks, CA: Sage 1992, pp. 31-57, Lamiell, J. T., Toward an idiothetic psychology of personality, *American Psychologist* 36 (3), (1981), pp. 276-289, Lamiell, J. T., *The psychology of personality: An epistemological inquiry*, New York: Columbia University Press 1987, Lamiell, J. T., "Nomothetic" and "idiographic": Contrasting Windelband's understanding with contemporary usage, *Theory and Psychology* 8(1), (1998), pp. 23-38.

επιπλέον πλούτο – μια ρητορική μη - μηδενικού αθροίσματος, που συνδέεται με τον διεθνισμό και θετικές στάσεις απέναντι στους μετανάστες και τη μετανάστευση».⁴⁶¹

Αντιλαμβάνεται λοιπόν εύλογα κανείς, ότι η έμφυτη τάση ταυτοποίησης της κοινωνικοποίησης ή και της επανακοινωνικοποίησης, από την πλευρά των υποκειμένων, δηλαδή η περιχαράκωσή τους, στην εθνική, θρησκευτική, επαγγελματική, κοινωνική καταγωγή ή ακόμη και στην ταυτότητα του φύλου τους, επιγεννά τις λεγόμενες κοινωνικές προκαταλήψεις, τα κοινωνικά στερεότυπα και τις κοινωνικές διακρίσεις. Αν κανείς ανήκει σε μια μη προνομιούχα κοινωνική ομάδα, αναπόδραστα διέπεται, υιοθετώντας τις παραπάνω ταυτότητες, ενσυνειδήτως ή ασυνειδήτως από μια κοινωνική μειονεξία, η οποία μπορεί να αποτελέσει την αιτιακή σύνδεση με την επιθετικότητα και να επιγεννήσει την αίσθηση της σχετικής αποστέρησης, δηλαδή την αίσθηση, ότι κανείς έχει λιγότερα από όσα αισθάνεται ότι δικαιούται, κατά Hogg και Vaughan: «η σχετική αποστέρηση παρέχει μια ευσχίμη, μερική ερμηνεία για γεγονότα, όπως η αυξημένη βία κατά μεταναστών – για παράδειγμα, κατά των Τούρκων, στις Ανατολικές περιοχές της Γερμανίας – όταν η ανεργία βρίσκεται σε πολύ υψηλά επίπεδα».⁴⁶²

Η επικυριαρχία των μεταναστευτικών εισροών και εκροών στην σύγχρονη ελληνική και στην παγκόσμια πραγματικότητα, είναι δεδομένη και αναντίλεκτη. Είναι διαπιστωμένο, ότι το μεταναστευτικό πρόβλημα ή αποτελεί πεδίο δόξης λαμπρόν ή ηλεκτρική καρέκλα, για τις κυβερνητικές πολιτικές και τακτικές. Ο ασπασμός του προβλήματος και όχι η επιρρέπεια απλοποίησής του ή υποβάθμισής του, συνθέτουν μια σύγχρονη και δημοκρατικά ευνομούμενη πολιτεία. Ο προσανατολισμός και των σύγχρονων, αλλά και των μελλοντικών μεταναστευτικών ρευμάτων, πρέπει εξίσου να απασχολήσει τους ιθύνοντες. Αν και η Ελλάδα στη σύγχρονη εποχή, δεν είναι προτιμητέος μεταναστευτικός προορισμός, εντούτοις, η ανανέωση των αναγκών και των συνθηκών του βίου, δεν επαρκεί στο να αναγνωρίσουμε, τι μας επιφυλάσσει το απώτερο μέλλον.

⁴⁶¹ *Κοινωνική Ψυχολογία*, σ. 548. Πρβλ. Kinnvall, C., Globalization and religious nationalism: Self, identity, and the search for ontological security, *Political Psychology* 25(5), (2004), pp. 741-767, Fukuda-Parr, S., Cultural freedom and human development today, *Daedalus* 133(3), (2004), pp. 37-45.

⁴⁶² *Κοινωνική Ψυχολογία*, σσ.583-584. Πρβλ. Feinberg, T.E., Our brains, our selves, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 72-80, Fiske, D. W., & Shweder, R. A. (eds.), *Metatheory in social science: Pluralisms and subjectivities*, Chicago: University of Chicago Press 1986, Fivush, R., & Nelson, K., Parent-child reminiscing locates the self in the past, *British Journal of Developmental Psychology* 24(1), (2006), pp. 235-251.

Αν και κατά Hogg και Vaughan, στις «μεταναστευτικές χώρες του νέου κόσμου όπως οι ΗΠΑ, η Αυστραλία και ο Καναδάς, παρατηρείται η μεγαλύτερη ποικιλία μεγάλων εθνοτικών μειονοτήτων»,⁴⁶³ η αδιάλειπτη μεταβολή των παγκόσμιων πολιτικών αναγκών, επιτάσσει την ενίσχυση της ενιαίας πολιτικής απέναντι στο μεταναστευτικό, με σκοπό την ακώλυτη αποτροπή, μη αναστρέψιμων μελλοντικών προβλημάτων, από απροσδόκητα ενδεχόμενη μεταναστευτική εισροή.

Ως συμπερασματική αποτίμηση, από τα παραπάνω εκτιθέμενα επιχειρήματα, όσον αφορά στην συμβολή της παιδαγωγικής και της ψυχολογίας στην διερεύνηση του προβλήματος της αφομοίωσης, εξάγεται ότι: η παιδαγωγική πρακτική θα πρέπει να ευνοεί και να εδραιώνει παράλληλα με τον συλλογικό και τον ατομικό αυτοπροσδιορισμό και την αυτόνομη ελευθεροφροσύνη και την ατομική ταυτότητα των παιδευτικών υποκειμένων. Όπως προαναφέραμε, όσον αφορά στη δεύτερη και στη τρίτη γενιά παιδιών μεταναστών, αυτή τη στιγμή σε νηπιαγωγεία, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση φοιτούν 80.000 παιδιά και νέοι, από τους οποίους, οι μισοί περίπου είναι παιδιά νομίμων μεταναστών, οπότε και αντιλαμβάνεται κανείς την σημασία του κατά Taylor, εκπαιδευτικού πολυπολιτισμικού κοινοτισμού.⁴⁶⁴ Και όσον αφορά στο εμπειρικό μας δείγμα, όπως επισημάναμε και επαναλαμβάνουμε εδώ, επειδή θεωρούμε, ότι αποτελεί κομβικό στοιχείο του πονήματός μας, διότι συνάπτει την θεωρητική με την εμπειρική έρευνα, από τα 40.000 νόμιμα παιδιά και εφήβους, το 85% είναι αλβανικής καταγωγής, τα οποία σύμφωνα με τα εμπειρικά μας ευρήματα, αφομοιώνονται πλήρως και ακώλυτα στην σύγχρονη ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Αποτελεί λοιπόν θεμελιώδη επιταγή, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα να αντανακλά μεν την παράδοση, την ιστορία και τον πολιτισμό της χώρας, να καλλιεργεί την πίστη στη διαχρονική αξία του εθνικού κράτους, αλλά να προάγει εξίσου, και να ανασηματοδοτεί και την πολυπολιτισμική διάσταση του σύγχρονου κοινωνικού μόρφωματος.

Η παιδευτική καλλιέργεια, θα πρέπει να αφορά, πέρα από την απόπειρα επέλευσης της επάρκειας στην επίσημη γλώσσα του εκπαιδευτικού συστήματος-σχολείου, στην

⁴⁶³ *Κοινωνική Ψυχολογία*, σ. 708. Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations, *Personality and Social Psychology Review* 4 (2), (2000), pp. 143-156. Πρβλ. Holstein, J. A., & Gubrium, J. F., *The self we live by: Narrative identity in a postmodern world*, New York: Oxford University Press 2000, Huddy, L., From social to political identity: A critical examination of social identity theory, *Political Psychology* 22(1), (2001), pp. 127-156, Huntington, S. P., *The clash of civilizations and the remaking of the world order*, New York: Simon & Schuster 1996.

⁴⁶⁴ Taylor, Char., *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press 1994, Ταίηλορ Τσαρλς, *Πολυπολιτισμικότητα, Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφ. Φιλήμων Παιονίδης, πρόλ. Κων/νος Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα 2000, σσ. 71-140.

ευόδωση της βαθιάς έννοιας της αφομοίωσης, με τα κατάλληλα εκπαιδευτικά προγράμματα, που θα διευκολύνουν τα παιδιά των μεταναστευτικών ομάδων, μέσα από τον αυτόνομο αυτοπροσδιορισμό τους, να ενσωματωθούν σε περισσότερο ανεκτές συνθήκες στη χώρα μας. Κάθε μεταναστευτική ομάδα, είναι γενεσιουργός φορέας ενός διαφορετικού πολιτισμού. Αυτή η ετερότητα και ετερογένεια της πρωτότυπης πολιτισμικής αναφοράς, δεν πρέπει να παρεμποδίζει την διαφυλετική ανοχή και να μας προκαλεί παραπλανητικά φοβικά συναισθήματα, τα οποία σύμφωνα με την Searle-White,⁴⁶⁵ έχουν την πηγή τους και είναι υποταγμένα στην προβολή και στις ετυμηγορίες των εθνικιστικών ιδεολογιών. Αντιθέτως, μετατιθέμενοι τώρα στο ψυχολογικό πεδίο και στους ψυχολογικούς μηχανισμούς αντιμετώπισης των προβλημάτων της αφομοίωσης και της μετανάστευσης, τα κοινωνικά αυτά προβλήματα, θα πρέπει να μας επιγεννούν την ενσυναίσθηση, την μετάθεση δηλαδή στην θέση του άλλου και την εννόηση, ότι το πολυπολιτισμικό μείγμα, που δημιουργείται στην κοινωνία μας, έχει πολλούς εαυτούς και πολλά πρόσωπα.⁴⁶⁶ Οι αρχές της ισότητας ευκαιριών και της ανεκτικότητας, στοχεύουν στη δημιουργία μιας πολιτισμικά αρμονικής και ισόνομης κοινωνίας.⁴⁶⁷ Ο σεβασμός και η ανεκτικότητα στην πολιτισμική ετερότητα και ετερογένεια, αφορούν στις διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, στα ήθη και έθιμα, στη μουσική, στις εορτές κ.ά. Οι όροι αφομοίωση, η συναίρεση δηλαδή της ενότητας, σε πολλότητα και πολλαπλότητα της διαφορετικότητας - η αυτοπροσδιοριστική και αυτοπροαίρετη ένταξη - και η ελευθερόφρονη ενσωμάτωση, υποδηλώνουν, την εσωτερική και την εξωτερική αυτοπροσδιοριστική πρακτική και τάση της μεταναστευτικής ομάδας, όχι μόνο να επιδέχεται τις αλληλεπιδράσεις της επικυρίαρχης κοινωνίας υποδοχής, αλλά και την καθοριστική συμβολή της στην επιγέννηση μιας νέας πολυπολιτισμικής έκφρασης. Η διατήρηση της εθνικής ιδιομορφίας, αναμφισβήτητα αποτελεί νόμιμο δικαίωμα και δείκτη πολιτισμού, καθώς και βασικό συστατικό για την επέλευση μιας πολυπολιτισμικής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αν ασπαστούμε την πολιτιστική πολυμορφία, την ιδεολογική ανομοιογένεια και την φυλετική ετερότητα, ως σφραγίδες του ευρωπαϊκού πολιτισμού, την πολιτισμική

⁴⁶⁵ Bl. Searle-White, J., *The Psychology of Nationalism*, New York: Palgrave 2001.

⁴⁶⁶ Deutsch, M., A framework for thinking about oppression and its change, *Social Justice Research* 19 (1), (2006), pp. 7-41, Doniger, W., Many masks, many selves, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 60-71.

⁴⁶⁷ Brockmeier, J., & Carbaugh, D., (eds.), *Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture*, Philadelphia: John Benjamins 2001, Bruner, J., *Acts of meaning*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1990, Bruner, J., *Making stories: Law, literature, life*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2002.

περιφερειακή ιθαγένεια και τις ετερογενείς κουλτούρες, ως δομικά στοιχεία του σύγχρονου κοινωνικού μορφώματος που διαρκώς αναδομείται, τότε το σύγχρονο επιγέννημά μας, η σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία, αντλώντας από τα νάματα του παγκόσμιου πολιτισμού,⁴⁶⁸ μέσα από την αλληλοκατανόηση, τον αλληλοσεβασμό, τον αλτρουισμό και την κατά Habermas, αλληλεγγύη, θα εμπλουτιστεί με πολιτιστικές δημιουργίες, που θα αρδεύουν τις οδούς του σύγχρονου πολιτισμού μας, αναζωογονώντας την ποικιλομορφία του και υπερβαίνοντας την εμμονή στην στατική παρελθοντολογία του. Εξάλλου, το παρελθόν και η παράδοση, είναι ζώπυροι θεματοφύλακες και ακέραιοι ανασηματοδοτικοί φωτεινοί φάροι, χωρίς το αρνητικό πρόσημο της ακρασίας, της αδυναμίας στα συμπαρομαρτούντα, τα επακόλουθα, τα παρεπόμενα του μέλλοντος, είναι επιπροσθέτως στέρεα διαμεσολαβητικά εναύσματα πλησμονής πνεύματος καθώς και αυτόνομες, ζωηφόρες και αντικοφορμιστικές αφετηρίες ψυχικής μέθεξης, που αναζωπυρώνουν την μη εποπτεύσιμη ελπίδα της προοπτικής ενός πολυδιάστατου μέλλοντος. Και το αναπαλλοτρίωτο, αστείρωτο και αστείρευτο πνεύμα της ελληνικής κοινωνίας, ως κύτταρο ενός εθνικού, ενός παγκοσμίου και ενός πανανθρώπινου πολιτισμού, διέπεται από μια αέναη και αδιάλειπτη δυναμική προσφοράς και αναδημιουργίας.

⁴⁶⁸ Joslin, P., Teacher Relocation: Reflections in the Context of International Schools, *Journal of Research in International Education* 1, (2002), pp. 33-62, Πρβλ. Μάρκου, Γ., «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος», *Η χώρα θέλει αντίχαρη*, Αφιέρωμα στον Καθηγητή Αντώνιο Δανασσή-Αφεντάκη, Παν/μιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Φ.Π.Ψ, τ. Παιδαγωγικής, Αθήνα 2011, σσ. 415-438.

VIII. Συμπεράσματα

Όσον αφορά στην διερεύνηση της σχέσης, της παιδευτικής λειτουργίας και των ψυχολογικών προσεγγίσεων, της μετανάστευσης και της αφομοίωσης, η εμπειρική έρευνα, επιβεβαιώνοντας τα θεωρητικά μοντέλα, απέδειξε την ένταξη του αλβανικού μεταναστευτικού στοιχείου, βάσει ενός *mutatis mutandis*, ορθού πολιτικού και διαπολιτισμικού εκπαιδευτικού σχεδιασμού, στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Αφενός, το περιεχόμενο της ελληνικής παιδευτικής λειτουργίας και αφετέρου, ο αδιαμφισβήτητος κομβικός ρόλος των μεταλαμπαδευτών – δασκάλων της, προσδιόρισαν, αυτή την ανακαινιστική πραγμάτωση. Τα εμπειρικά πορίσματα της έρευνάς μας, συνάπτονται με τα θεωρητικά μοντέλα, που υποστηρίζουν, ότι οι μικροί Αλβανοί μετανάστες, συγχρωτιζόμενοι, μέσω της παιδευτικής λειτουργίας, με τους γηγενείς και αυτόχθονες και απορρίπτοντας, σε μεγάλο ποσοστό το ενδεχόμενο παλιννόστησης, ενστερνίζονται, αποδέχονται και υιοθετούν την ελληνική κουλτούρα, που είναι το σύνολο των κοινών τρόπων σκέψης και δράσης των μελών μιας κοινωνίας και ασπάζονται τα ελληνικά ήθη και έθιμα, διατηρώντας όμως, την εθνοτική, γλωσσική και πολιτισμική τους αυτονομία, με σκοπό την ένταξη και την ενσωμάτωση στην γηγενή ελληνική πραγματικότητα. Απόρροια αυτού του συγχρωτισμού, αποτελεί η επιμεικτική τάση, έκφραση της οποίας, συστήνει ο επιδιωκόμενος γάμος, συνήθως, με απώτερο σκοπό την οικειοποίηση της γηγενούς πραγματικότητας.

Ως προς την ψυχολογική προσέγγιση, των κάθε είδους μεταναστευτικών τύπων, αναπόδραστα, δεν μπορεί να αναιρεθεί το ενδεχόμενο της επέλευσης νευρωσικών και ψυχωσικών φαινομένων, τα οποία σχετίζονται και με το φαινόμενο της αφομοίωσης και αφορούν, στην αλλαγή του εργασιακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, στην έλλειψη της παρουσίας των συγγενικών τους προσώπων και των ομοεθνών φίλων τους και ιδίως στην διαπευσιμότητα των στοχοθεσιών τους. Η θεωρητική και εμπειρική έρευνα έχει αποδείξει, ότι τα μεταναστευτικά υποκείμενα, πάσχουν σε μικρότερο βαθμό, σε σχέση με τους γηγενείς από νευρώσεις και ψυχώσεις, εξαιτίας της ψυχικής εφεδρείας της ανθεκτικότητας, που είναι απόρροια του βίου που διάγουν. Οποσδήποτε όμως, το εργασιακό άγχος και το μεταναστευτικό στρες, ως απόρροια των επίπονων συνθηκών εργασίας, τους προξενούν αναπόφευκτες ψυχικές εντάσεις και συναισθηματικές επιφορτίσεις.

Η ανεύρεση εργασίας, εκτός από το κύριο αίτιο των μεταναστευτικών εισροών των Αλβανών μεταναστών, σε συνάρτηση με την υπεραξία, η οποία συστήνει το δέλεαρ της εργοδοσίας, συναποτελούν τα κύρια αίτια της ενσωμάτωσης και κατά προέκταση της αφομοίωσής τους. Οι Αλβανοί μετανάστες, όπως φαίνεται από τις εμπειρικές προσεγγίσεις, επιδιώκοντας να ενταχθούν προσαρμοστικότερα στο ελληνικό κοινωνικό σύστημα, επιλέγουν την αλλαγή της εθνικότητάς τους, αποσκοπώντας στην ομαλότερη και ευμενέστερη εργασιακή τους απορρόφηση, αποκατάσταση και κοινωνικοποίηση. Υιοθετούν δηλαδή, την πρακτική της εθνικής μετάταξης, κατά το πρότυπο της κοινωνικής μετάταξης και της κοινωνικής κινητικότητας, της ένταξης δηλαδή του ατόμου σε μια άλλη κοινωνική ομάδα, από αυτή που γεννήθηκε, στάση που συνεπάγεται την αλλαγή της θέσης στο σύστημα σχέσεων δύναμης. Με αυτή την στάση υπερβαίνουν, τα κοινωνικά προβλήματα, τα μέσα ανάσχεσης που προβάλλουν και ορθώνουν οι εθνικές και κοινωνικές ταυτότητες και εξοβελίζουν την κοινωνική τυπολογία, την απόπειρα δηλαδή ταξινόμησης των κοινωνιών σε κατηγορίες με βάση κάποια κριτήρια ομοιοτήτων και διαφορών. Η υιοθέτηση αυτής της προσαρμοστικής κοινωνικής στάσης, συνθέτει την τυπική αφομοίωσή τους και προλείπει το έδαφος και το φάσμα της προοπτικής για την ουσιαστική τους αφομοίωση. Εξάλλου, όπως επισημάνθηκε και σε προηγούμενες ενότητες, ο όρος αφομοίωση, αποτελεί μια μεθερμηνεία του όρου ενσωμάτωση, η οποία συστήνει τον υπερακοντισμό των προκαταλήψεων, που είναι οι αδικαιολόγητες και αρνητικές στάσεις, έναντι μιας άλλης εθνικής ή κοινωνικής ομάδας. Η αφομοίωση, εξοβελίζει τον ρατσισμό, τα στερεότυπα, τα οποία όπως επισημαίνουμε και σε άλλη ενότητα του πονήματός μας, είναι δογματικές, υπεργενικευμένες και υπεραπλουστευμένες πεποιθήσεις, που αποδίδουν τα ίδια χαρακτηριστικά, σε όλα τα μέλη μιας εθνικής ή κοινωνικής ομάδας. Πρόκειται, για μια προκατασκευασμένη, παραποιημένη και παραμορφωτική εικόνα, που προβάλλει φανταστικά χαρακτηριστικά ή υπερτονίζει κάποια άλλα πραγματικά, με μειωτικό τρόπο και με συγκεκριμένο σκοπό, ενός ατόμου, μιας εθνικής, κοινωνικής, θρησκευτικής, πολιτικής, πολιτισμικής ομάδας (π.χ. ο φασίστας, ο αριστεριστής, ο απολίτιστος Τούρκος).

Στην διασταλτική ερμηνεία μας, ως προς τον όρο αφομοίωση-ενσωμάτωση, δεν ακολουθήσαμε την Σχολή των συγκρούσεων, η οποία εκλαμβάνει την σύγκρουση, ως τον κινητήριο μοχλό εξέλιξης και αλλαγής των κοινωνιών, αλλά την Σχολή της συμβολικής αλληλοδράσης, η οποία προσδίδει έμφαση στους τρόπους, με τους οποίους τα άτομα, ερμηνεύουν τα γεγονότα της καθημερινής ζωής και η οποία μελετά τους

τρόπους, με τους οποίους τα άτομα κατασκευάζουν και διατηρούν τις εντυπώσεις τους, για τον εαυτό τους και για την καθημερινή κοινωνική συμβίωση. Η ανάγκη της κοινωνίωσης, της κοινωνικοποίησης, της αλληλεξάρτησης, της κοινωνικής κινητικότητας και του κοινωνικού μετασχηματισμού, δεν αποτελούν απλά επιγεννήματα της ορθολογισμένης αφομοίωσης-ενσωμάτωσης, αλλά υποστατικά ιδιώματα, της αυτοσυντηρησιοκρατίας της ανθρώπινης ύπαρξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΦΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ. ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

I. Ισχύον νομικό πλαίσιο

Το νομικό πλαίσιο του μεταναστευτικού ζητήματος, αφορά στην εισροή, στην διαμονή και στην κοινωνική ένταξη των μεταναστευτικών ρευμάτων στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα.

Η ισχύουσα νομοθεσία για την είσοδο, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια, σύμφωνα με τους νόμους Ν. 3386/05, 3448/06, 3536/07, 3613/07, 3649/08, 3731/08, 3772/09, 3801/09, 3838/2010, 3846/2010, 3870/2010, 3875/2010, 3879/2010, 3900/2010, 3907/2011, 3938/2011, 4018/2011, 4061/2012, 4071/2012, 4075/2012, 4115/2013, 4139/2013, 4146/2013, τροποποιείται και συμπληρώνεται διαρκώς, πάντοτε με γνώμονα την κρατική ασφάλεια και τον σεβασμό της ανθρώπινης ύπαρξης.

Το ελληνικό κράτος, σύμφωνα πάντοτε με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, σκέπει υπό την προστασία του τον υπήκοο τρίτης χώρας που μεταναστεύει και εισέρχεται, επιθυμεί να διαμείνει και να ενταχθεί κοινωνικά εντός των επικρατειάς του, αρκεί να πληροί κάποιες προϋποθέσεις. Ο εκάστοτε υπήκοος τρίτης χώρας, θα πρέπει να εισέρχεται και να εξέρχεται του πατρίου εδάφους από ελεγχόμενες μεθοριακές διαβάσεις (Ν. 3386/05, Άρθρο 4, §1), να ελέγχεται σε αυτές από τις κατά τόπους αρμόδιες αστυνομικές αρχές του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης (Ν. 3386/05, Άρθρο 5, §1,2), και να κατέχει διαβατήριο ή άλλο ταξιδιωτικό έγγραφο που αναγνωρίζεται από διεθνείς συμβάσεις, ώστε να θεωρείται η είσοδός του στη χώρα (VISA) (Ν. 3386/05, Άρθρο 6, §1,2). Η θεώρηση εισόδου, χορηγείται από την προξενική αρχή, στην οποία υπάγεται ο τόπος κατοικίας του υπηκόου τρίτης χώρας, αφού ληφθούν υπόψη λόγοι που αφορούν ιδίως στη δημόσια τάξη και ασφάλεια της Χώρας και τη δημόσια υγεία και διακρίνεται σε θεώρηση βραχείας διαμονής (θεώρηση "Σένγκεν") και σε θεώρηση μακράς διαμονής (εθνική θεώρηση) (Ν. 3386/05, Άρθρο 6, §3).

Υπάρχουν πολλές κατηγορίες αδειών διαμονής και τύποι που υπάγονται σε αυτές. Ο εκάστοτε υπήκοος τρίτης χώρας που μεταναστεύει εντός της Ελληνικής Επικρατείας,

πληρώντας τις παραπάνω προϋποθέσεις, θα πρέπει να εμπίπτει σε κάποια κατηγορία και κατά προέκταση τύπο άδειας διαμονής. Υπάρχει η άδεια διαμονής για εργασία (π.χ., εξηρημένης εργασίας ή παροχής υπηρεσιών ή έργου, στελεχών εταιριών, αθλητών προπονητών, πνευματικών δημιουργών), για ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα, για ειδικούς λόγους (π.χ. σπουδών, επαγγελματικής κατάρτισης, ανταποκριτών ξένου τύπου, λειτουργών γνωστών θρησκειών, ερευνητών), για εξαιρετικούς λόγους (ανθρωπιστικούς, δημοσίου συμφέροντος και θυμάτων εμπορίας ανθρώπων ή παράνομης διακίνησης μεταναστών), για οικογενειακή επανένωση, αόριστης διάρκειας και άδεια διαμονής επί μακρόν διαμένοντος (Ν. 3386/05, Άρθρο 9, §1,2).

Για τον συντονισμό της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, συνιστάται Διυπουργική Επιτροπή, αποτελούμενη από τους Υπουργούς Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Οικονομίας και Οικονομικών, Εξωτερικών, Εθνικής Άμυνας, Ανάπτυξης, Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Δικαιοσύνης, Πολιτισμού, Δημόσιας Τάξης και Εμπορικής Ναυτιλίας, η οποία συνέρχεται τουλάχιστον δύο φορές το χρόνο. Έργο της Επιτροπής είναι η επεξεργασία θεμάτων μετανάστευσης (νόμιμης και παράνομης), με βάση την εξελικτική πορεία του φαινομένου, η έκδοση κατευθυντήριων οδηγιών με σκοπό το συντονισμό των κατά περίπτωση εμπλεκόμενων φορέων, η παρακολούθηση του έργου τους και η εισήγηση μέτρων θεσμικού και τεχνικού χαρακτήρα προς την κατεύθυνση αποτελεσματικής αντιμετώπισης των σχετικών προβλημάτων. Για τη διευκόλυνση του έργου της, η Διυπουργική Επιτροπή επικουρείται από Ειδική Επιτροπή, η οποία συνέρχεται τουλάχιστον μία φορά ανά τρίμηνο, και έχει ως έργο την προετοιμασία των θεμάτων που εξετάζονται, καθώς και την εισήγηση των κατάλληλων μέτρων (Ν. 3386/05, Άρθρο 3, §1,2,3).

Επίσης, σε κάθε νομό της Περιφέρειας συνιστάται πενταμελής Επιτροπή Μετανάστευσης, η οποία αποτελείται από τέσσερεις υπαλλήλους της αρμόδιας Υπηρεσίας Αλλοδαπών και Μετανάστευσης της Περιφέρειας, από τους οποίους ο ένας είναι ο προϊστάμενος της, ο οποίος και προεδρεύει, και από έναν εκπρόσωπο της αστυνομικής αρχής. Έργο της Επιτροπής Μετανάστευσης είναι η διατύπωση γνώμης για τη χορήγηση ή ανανέωση της άδειας διαμονής του υπηκόου τρίτης χώρας. Η Επιτροπή, για να διαμορφώσει τη γνώμη της, λαμβάνει υπόψη τα προβλεπόμενα από

τις επί μέρους διατάξεις του νόμου αυτού στοιχεία και την εν γένει προσωπικότητα του υπηκόου τρίτης χώρας (Ν. 3386/05, Άρθρο 13, §1,2).

Εκτός όμως από τις παραπάνω επιτροπές, υπάρχει και η Εθνική Επιτροπή για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών, υπαγόμενη στο Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (ΥΠ.ΕΣ.Δ.Δ.Α.). Η Επιτροπή συγκροτείται με απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, η οποία δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Έργο της Επιτροπής είναι: α) η εισήγηση προτάσεων και δράσεων που αφορούν στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών στη Διυπουργική Επιτροπή του άρθρου 3 του ν. 3386/2005 (ΦΕΚ 212 Α'), β) η διεξαγωγή του κοινωνικού διαλόγου και του διαλόγου με την κοινωνία των πολιτών για τη διαμόρφωση πολιτικών που προάγουν την ένταξη των μεταναστών σε όλους τους τομείς, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο και το ευρωπαϊκό κεκτημένο και γ) η κατάρτιση και παρακολούθηση επιχειρησιακών προγραμμάτων, σχετικών με την εφαρμογή της πολιτικής κοινωνικής ένταξης των μεταναστών, ιδίως στο πλαίσιο του Ολοκληρωμένου Προγράμματος Κοινωνικής Ένταξης, εφόσον το έργο αυτό της ανατεθεί από τον Υπουργό Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης. Η Επιτροπή, στο πλαίσιο της αποστολής της, συντάσσει ετήσια έκθεση, στην οποία καταγράφονται οι εξελίξεις ως προς τα ζητήματα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και η οποία υποβάλλεται στη Βουλή, καθώς και στη Διυπουργική Επιτροπή του άρθρου 3 του ν. 3386/2005, μαζί με τις προτάσεις της για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων (Ν. 3356/2007, Άρθρο 1, §1,4,5).

Ομογενείς και λοιποί αλλοδαποί υπήκοοι τρίτων χωρών μπορούν να συμμετέχουν στις εκλογές της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης με δικαίωμα ψήφου εφόσον έχουν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους, δεν έχουν καταδικαστεί τελεσίδικα για έγκλημα ή καταδίκη για το οποίο συνεπάγεται, αν είναι Έλληνες πολίτες, την αποστέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων σύμφωνα με τα άρθρα 59 και 60 του Ποινικού Κώδικα και εντάσσονται σε μια από τις κατηγορίες νομίμως διαμενόντων στη Χώρα αλλοδαπών (Ν. 3838/2010, Άρθρο 14, §1,2,3). Το δικαίωμα του εκλέγειν ασκείται αποκλειστικά από τους εγγεγραμμένους στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους (Ν. 3838/2010, Άρθρο 16, §1).

Εκλογείς, εγγεγραμμένοι στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους του άρθρου 15 του παρόντος, που κατά την ημέρα διενέργειας των εκλογών έχουν συμπληρώσει το εικοστό πρώτο έτος της ηλικίας τους, μπορούν να εκλεγούν δημοτικοί σύμβουλοι, σύμβουλοι δημοτικών διαμερισμάτων και τοπικοί σύμβουλοι, με την πρόσθετη

προϋπόθεση ότι διαθέτουν επαρκή γνώση της Ελληνικής γλώσσας για την άσκηση των καθηκόντων τους και τηρούν τους όρους της παραγράφου 1 του άρθρου 34 του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (κ.ν. 3463/2006, ΦΕΚ 114 Α'), όπως ισχύει κάθε φορά (Ν. 3838/2010, Άρθρο 17, §1).

II. Διοικητική και νομοθετική μεταρρύθμιση

Όπως διατείνονται κάποιοι ερευνητές «το ζήτημα των μεταναστών «δεύτερης γενιάς» βρέθηκε στο επίκεντρο της πολιτικής συζήτησης στις αρχές του 2010, όταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ έφερε στη βουλή το νομοσχέδιο που παραχωρούσε στα παιδιά μεταναστευτικής καταγωγής και στους επί μακρόν διαμένοντες ενήλικους αλλοδαπής υπηκοότητας, πρόσβαση στη διαδικασία πολιτογράφησης και κατά συνέπεια στην πλήρη ιδιότητα του πολίτη. Επιπλέον, η νέα νομοθεσία προβλέπει για τους μετανάστες το δικαίωμα στην πολιτική συμμετοχή: συγκεκριμένα, παραχωρεί στους νόμιμα διαμένοντες μετανάστες το δικαίωμα ψήφου στις εκλογές της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης και το δικαίωμα εκλογής σε θέση δημοτικού συμβούλου. Η μεταρρύθμιση πυροδότησε θυελλώδεις αντιδράσεις από τα κόμματα της δεξιάς αντιπολίτευσης, ενώ η ακροδεξιά ζητούσε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το ζήτημα. Κατά συνέπεια, ο θερμός πολιτικός διάλογος βρέθηκε στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας για μεγάλο διάστημα. Ωστόσο, η ρηξικέλευθη νομοθεσία ψηφίστηκε με τροποποιήσεις δευτερεύουσας σημασίας το Μάρτιο του ίδιου έτους (Ν. 3838/2010)».⁴⁶⁹

Το πλαίσιο της νομικής μεταρρύθμισης, για όλα τα φλέγοντα κοινωνικά ζητήματα, από το πρόβλημα καθορισμού, δικαιοδοσίας και αμφισβήτησης της ιθαγένειας (ν.3838/2010/ν. 3938/2011)⁴⁷⁰ έως και το μεταναστευτικό ζήτημα,⁴⁷¹ αν θέλει να συνάδει με τα χαρακτηριστικά μιας σύγχρονης και ευνομούμενης δημοκρατικής κοινωνίας, δεν πρέπει να μοιάζει με την πλατωνική ουτοπική *Πολιτεία*, αλλά να έχει κατά Walzer, Cole, Wellman και Fine⁴⁷² ένα ρεαλιστικό, πρακτικό και εφαρμόσιμο

⁴⁶⁹ Παπανδρέου, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα*, σσ. 23-24.

⁴⁷⁰ Βλ. Παπασιώπη-Πασιά, Ζωή, *Δίκαιο Ιθαγένειας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011. Πρβλ. Wellman, C., "Immigration and Freedom of Association," *Ethics* 119, 2008, pp.109-141, Whelan, F., "Citizenship and Freedom of Movement: An Open Admissions Policy?" in *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, M. Gibney (ed.), London: Greenwood Press, 1988, pp. 3-39, Meilander, P., *Toward a Theory of Immigration*, New York: Palgrave 2001.

⁴⁷¹ Βλ. Παπασιώπη-Πασιά, Ζωή, *Βασικοί νόμοι δικαίου καταστάσεως αλλοδαπών*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007. Πρβλ. Christiano, T., "Immigration, Political Community and Cosmopolitanism," *San Diego Law Review* 45: 2008, pp. 933-961, Dummett, M., *On Immigration and Refugees*, New York: Routledge 2001, Schwartz, W. (ed.), *Justice in Immigration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, Swain, C., (ed.), *Debating Immigration*, New York: Cambridge University Press 2007, Seglow, J., "The Ethics of Immigration," *Political Studies Review* 3, 2005, pp. 317-334.

⁴⁷² Βλ. Walzer, M., *Spheres of Justice*, New York: Basic Books 1983, pp. 22-56, Cole, P. and Wellman, C., *Debating the Ethics of Immigration: Is There a Right to Exclude?* New York: Oxford University Press 2011, Fine, S., "Freedom of Association is Not the Answer," *Ethics* 120(2), 2010, pp. 338-356.

χαρακτήρα. Κατά την διάρκεια εκπόνησης της εργασίας μας πληροφορούμαστε ότι, το Υπουργείο Εσωτερικών έχει ήδη καταθέσει στο γραφείο του πρωθυπουργού σχέδιο νόμου για την ιθαγένεια. Επιπλέον, σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρατηρείται μια κινητικότητα σε επίπεδο θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αναζητείται μια καλύτερη συνεννόηση του ευρωπαϊκού Νότου, που πλήττεται από το πρόβλημα της παράνομης μετανάστευσης και ένα συμπαγές νοτιοευρωπαϊκό μέτωπο, που θα διεκδικήσει ευμενέστερους όρους αντιμετώπισης της παράνομης μετανάστευσης για τις πρώτες χώρες-μέλη υποδοχής. Το οξύμωρο του προβλήματος είναι ότι, σύμφωνα με τους ισχύοντες ευρωπαϊκούς κανόνες, οι παράνομοι μετανάστες εγκλωβίζονται στην πρώτη χώρα-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στην οποία εισέρχονται, χωρίς να τους επιτρέπεται το δικαίωμα να μεταβούν σε κάποια άλλη χώρα. Αυτό συνεπάγεται την ανορθολογική συγκέντρωση των παράνομων μεταναστών στην πρώτη χώρα-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα πρωτεία σε αυτό το θέατρο του παραλόγου κατέχουν η Ελλάδα(2007-2012) και η Ιταλία (2013). Στις μέρες συγγραφής, του συγκεκριμένου κεφαλαίου, του πονήματός μας, στα ΜΜΕ έχει αναπτυχθεί μια έντονη συζήτηση και προβληματισμός, από τις τραγωδίες που συμβαίνουν κάθε χρόνο στη Μεσόγειο, με τον πνιγμό πολλών λαθρομεταναστών. Κάθε φορά, σύμφωνα με τις επισημάνσεις τους, παρατηρούνται αντίστοιχες αντιδράσεις, από την πολιτική ηγεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και διατυπώνονται εκκλήσεις, για να ενισχυθεί η αλληλεγγύη και η κοινή δράση. Σύμφωνα με την ερευνήτρια του Ινστιτούτου Μελετών Ευρωπαϊκής Πολιτικής των Βρυξελλών, Τζοάνα Πάρκερ: στην πράξη, ήταν πάντα πολύ δύσκολο να υπάρξει συμφωνία για το τι πρέπει να γίνει. Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, ζητούν από τις χώρες του ευρωπαϊκού κέντρου, να μοιραστούν και αυτές τα βάρη, τόσο οικονομικής υφής, όσο και τη μετεγκατάσταση των μεταναστών. Όμως, καθώς η δυσαρέσκεια στη Βόρεια Ευρώπη, εκτρέπεται σε αντιμεταναστευτικές κατευθύνσεις, οι χώρες της Βόρειας Ευρώπης δεν θέλουν να αυξήσουν τον αριθμό των μεταναστών ή να στείλουν στους ψηφοφόρους το μήνυμα, ότι δεν αντιμετωπίζουν τη μετανάστευση με αποφασιστικότητα. Ενώ στις χώρες εισόδου μεταναστών και προσφύγων, η συντριπτική πλειονότητα δεν έχει νομιμοποιητικά έγγραφα, χώρες όπως η Γερμανία, η Σουηδία και η Βρετανία, βρίσκονται στην κορυφή της λίστας των χωρών που χορηγούν άσυλο. Και αν η επίτροπος Εσωτερικών Υποθέσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης Σεσίλια

Μαλμστρεμ διατείνεται ότι: πρέπει να αλλάξουμε την πολιτική μας στο μεταναστευτικό. Η περιοριστική πολιτική έχει δείξει τα όριά της και ότι πρέπει να ανοίξουμε δρόμους για πιο ομαλή μετανάστευση, εκτιμάται ότι περίπου 17.000 έως 20.000 πρόσφυγες και μετανάστες, έχουν πνιγεί στην απόπειρά τους, να φθάσουν στην Ευρώπη την τελευταία εικοσαετία, καθώς παρατηρείται το φαινόμενο, όσο πιο αυστηρά μέτρα λαμβάνονται, τόσο πιο επικίνδυνα να γίνονται τα θαλάσσια μεταναστευτικά ταξίδια.

Ευχόμαστε στο άμεσο μέλλον, για μια σοφότερη λήψη εθνικών και ευρωπαϊκών αποφάσεων στο πρόβλημα της παράνομης μετανάστευσης. Έστω, και αν κατά Γκίντενς, «ένα πρόγραμμα πρακτικής μεταρρύθμισης μπορεί, πολύ αργά, να μην επιτύχει τους σκοπούς που επιδίωκαν οι σχεδιαστές του ή να δημιουργήσει άθελά του ανεπιθύμητες συνέπειες. Για παράδειγμα, στα χρόνια που ακολούθησαν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε πολλές χώρες χτίστηκαν στο κέντρο των πόλεων τεράστια συγκροτήματα κατοικιών. Ήταν σχεδιασμένα έτσι, που να προσφέρουν υψηλά επίπεδα στέγασης σε ομάδες χαμηλού εισοδήματος από υποβαθμισμένες περιοχές και περιελάμβαναν εμπορικά κέντρα και άλλες ευκολίες προσφοράς υπηρεσιών. Οι έρευνες έδειξαν όμως, ότι πολλοί από αυτούς που μετακόμισαν από τις παλαιές κατοικίες τους στα μεγάλα πολυώροφα συγκροτήματα, ένιωθαν μοναξιά και δυστυχία. Τα πολυώροφα συγκροτήματα και τα εμπορικά κέντρα στις φτωχογειτονιές πολλές φορές ρήμαξαν και έγιναν άντρα βιαιοπραγιών και άλλων εγκληματικών πράξεων βίας».⁴⁷³

Κατά τούτο, απαιτείται μια ορθολογιστικά εκπονημένη κυβερνητική πολιτική. Η εθνική ομοιογένεια, κατά μια άποψη, αποτελεί βασικό συστατικό για την συγκρότηση ενός κράτους. Όμως το κράτος που βρίσκεται μονίμως σε εθνική απομόνωση, και αρνείται την είσοδο και την αφομοιωτική δράση νέων εθνικών και κατά συνέπεια πολιτιστικών στοιχείων, οδηγείται στον απομονωτισμό και στην οικονομική και πολιτισμική παρακμή. Εξάλλου, όπως αποδεικνύει η ιστορία, το ένδοξο παρελθόν, οφείλεται εκτός από τις ιστορικοπολιτικές συνθήκες και στην πολιτική της αλληλεγγύης, του αλληλοσυγχρωτισμού, της αλληλοπεριχώρισης και της ανεκτικότητας στην πολιτισμική διαφορετικότητα, την οποία επέδειξαν οι πολιτικοί

⁴⁷³ Γκίντενς, Άντονυ, *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 64. Πρβλ. Scheffler, S., "Immigration and the Significance of Culture," *Philosophy & Public Affairs* 35: 2007, pp. 93–125, Bader, V., (ed.), *Citizenship and Exclusion*, Basingstoke: Macmillan 1997, Abizadeh, A., "Democratic Theory and Border Coercion: No Right to Unilaterally Control Your Own Borders," *Political Theory* 36, 2008, pp. 37–65.

ηγέτες της εποχής. Η πολυπολιτισμικότητα όμως, ήταν νομικά περιχαρακωμένη ως προς την κεντρική εθνική πολιτισμική αναφορά – προσδιορισμό. Ο Kedourie αναφέρει πως: «αληθινό και διαρκές κράτος είναι μόνον εκείνο, όπου το έθνος σχηματίζεται μέσω της φυσικής συγγένειας και αλληλεγγύης. Από την άλλη μεριά, τα κράτη που περιέχουν παραπάνω από ένα έθνος είναι οντότητες αφύσικες, καταπιεστικές κι εντέλει καταδικασμένες να παρακμάσουν».⁴⁷⁴

Κατά την Αρβελέρ, η εθνικότητα συνάπτεται με την πνευματική συγγένεια και όχι άμεσα με τον φυλετικό προσδιορισμό: «πόσο μένει άραγε ελληνική η ελληνικότητα, παρά την πολιτισμική και φυλετική διαφοροποίηση των πληθυσμών που κινούνται στη σφαίρα της, χωρίς όμως να αποβάλουν τις δικές τους παραδόσεις και συνήθειες; Είναι ανάγκη λοιπόν να καθορίσουμε τι σημαίνει ελληνικότητα, πώς εξελίσσεται, τι μένει με τον καιρό από τα πρωταρχικά στοιχεία της. Είναι ανάγκη να δούμε τι είναι αυτό το βίωμα που, τόσο αυτοί που το ζουν όσο και εκείνοι που μένουν έξω από αυτό, το αναγνωρίζουν και το ονομάζουν ελληνικότητα, ελληνισμό ή ελληνίζεϊν...».⁴⁷⁵

Η Αρβελέρ, συνεπής στην τάση αποεθνικοποίησης και αποψυχολογικοποίησης της φυλετικής απαίτησης, προσανατολίζει την σκέψη της και την αξιολογική κρίση της σε ένα πλαίσιο δικαιοσύνης κοινότητας των διαφορετικών προσδιορισμών και επισημαίνει ότι: «ο όρος ελληνικότητα μας υποχρεώνει αμέσως ν' αναγνωρίσουμε, για όσους μετέχουν σ' αυτήν, ένα κοινό φυλετικό υπόβαθρο: την ελληνική εθνότητα. Αυτό τουλάχιστον όσον αφορά στο ξεκίνημα του πολιτισμικού επιτεύγματος που διατρέχει τον χρόνο μετουσιωμένο, αλλά που πάντα ονομάστηκε και εξακολουθεί να λέγεται ελληνικό. Σύνοψη συνοχής ομάδας ενσυνείδητης, το ελληνικόν αυτοπροσδιορίζεται από τον Ηρόδοτο. Ο ορισμός του Ηροδότου, που για την εποχή του βέβαια μπορεί να θεωρηθεί δόκιμος, μιλά για το όμαιμον, αλλά προσθέτει αμέσως ισοδύναμα και το ομόθησκον, το ομόηθες και το ομόγλωσσον, ως τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής ταυτότητας. Φυλή, θρησκεία, γλώσσα, ήθη, ιδού τα θεμελιακά στοιχεία που

⁴⁷⁴ Kedourie, Elie, *Ο Εθνικισμός*, μφ. Σπύρος Μαρκέτος, Κατάρτι, Αθήνα 2003, σ. 96. Πρβλ. Simon, J., *The Economic Consequences of Immigration*, Oxford: Blackwell 1990, Ackerman, B., *Social Justice in the Liberal State*, New Haven: Yale University Press 1980, Bader, V., "The Ethics of Immigration," *Constellations* 12, 2005, pp. 331–361, Banting, K., and Kymlicka, W., (eds.), *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford: Oxford University Press 2006.

⁴⁷⁵ Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη, *Πολιτισμός και Ελληνισμός. Προσεγγίσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2007, σσ. 74–75. Πρβλ. Pogge, T., "Migration and Poverty" in *Citizenship and Exclusion*, V. Bader (ed.), Houndmills: Macmillan 1997, pp. 12–27, Risse, M., "On the Morality of Immigration," *Ethics and International Affairs* 22, 2008, pp. 25–33, Schacknove, A., "Who Is a Refugee?" *Ethics* 95, 1985, pp. 274–284, Barry, B., and Goodin, R., (eds.), *Free Movement: Ethical Issues in the Transnational Migration of People and Money*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf 1992, Benhabib, S., *The Rights of Others: Aliens, Residents and Citizens*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

συσπείρωσαν την ανθρώπινη ομάδα, την κοινότητα που ονομάζεται «Έλληνες» και που, παρά τις εσωτερικές αντιθέσεις, τις εμφύλιες πολιτικές και στρατιωτικές διαμάχες και τις τοπικές ιδιομορφίες των μελών της, συγκρότησε την κρίσιμη μάζα γύρω από κοινά ενδιαφέροντα και συμφέροντα (όπως τον κατά των Περσών πόλεμο), κρίσιμη μάζα που επέτρεψε να δημιουργηθεί ο πολιτισμός αυτός που τον ονομάζουμε «ελληνικό».⁴⁷⁶

Όσον αφορά στο δικαϊκό πλαίσιο και κατά προέκταση νομικό πλαίσιο, εντάσσεται και το πρόβλημα της ιθαγένειας, η οποία: «αποτελεί από το 19^ο αι. και μετά βασικό κριτήριο για την πρόσβαση στο δικαίωμα της συμμετοχής στην πολιτική ζωή. Η έννοια του ξένου στις νεότερες κοινωνίες είναι απόλυτα συνυφασμένη με αυτή του έθνους και του πολίτη... Ξένος, λοιπόν, είναι όποιος δεν ανήκει στο ίδιο έθνος και δεν συμμετέχει στην άσκηση της εξουσίας. Η εθνικότητα και η υπηκοότητα είναι μορφές κοινωνικής οριοθέτησης... Το να ανήκει κανείς σε ένα έθνος, σημαίνει ότι ανήκει σε μία ομάδα, στην οποία όλοι έχουν τα ίδια τυπικά δικαιώματα και τη δυνατότητα να διεκδικήσουν την κρατική προστασία και τη διεύρυνση των δικαιωμάτων».⁴⁷⁷

Η ορθονομική-ορθολογική σκιαγράφηση ενός νομικού πλαισίου, είναι επιτυχημένη, όταν μπορεί να εκτιμηθεί κατά το δυνατόν περισσότερο, ο βαθμός συμβολής του μεταναστευτικού φαινομένου στην εμπέδωση της κοινωνικής προσφοράς, με τέτοιο τρόπο ώστε, το νομοθέτημα περί του μεταναστευτικού να εστιαστεί στην αντιμετώπιση των φαινομένων της εργασιακής εκμετάλλευσης με σκοπό την επιγέννηση του απρόσβλητου και της εργασιακής καταδυνάστευσης του ξενικού στοιχείου. Τότε και μόνο μέσα από μια νομική διαπολιτισμική ευαισθησία, θα βελτιωθούν οι κοινωνικές επικοινωνιακές δεξιότητες, όσον αφορά στην αντιμετώπιση των μεταναστευτικών υποκειμένων και θα αναγνωριστεί η προτεραιότητα και η ικανότητα της νομικής

⁴⁷⁶ Γλόκατζη-Αρβελέρ, *Πολιτισμός και Ελληνισμός*, σσ. 75-76. Πρβλ. Huntington, S., *Who Are We?* New York: Simon & Schuster 2004, Joppke, C., (ed.), *Challenge to the Nation State: Immigration in Western Europe and the United States*, Oxford: Oxford University Press 1998, *Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2005.

⁴⁷⁷ Βεντούρα, Λίνα, «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, ΚΕΜΟ, Κριτική, Αθήνα 2004, σσ. 174-204. Πρβλ. Miller, D., "Immigration: The Case for Limits," in *Contemporary Debates in Applied Ethics*, A. Cohen and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2005, pp. 193-206, "Immigrants, Nations, and Citizenship," *The Journal of Political Philosophy* 16, 2008, pp. 371-390, "Why Immigration Controls are not Coercive: A Reply to Arash Abizadeh," *Political Theory*, 38(1), 2010, pp. 111-120, Pevnick, R., "Social Trust and the Ethics of Immigration Policy," *The Journal of Political Philosophy* 17, 2009, pp. 146-167.

συνύπαρξης των διαφορετικοτήτων. Κατά τούτο θα αποφευχθεί: «ο κάθε μετανάστης να αντιμετωπίζεται ως προσωρινός εργάτης και όχι ως πολίτης ή υποκείμενο δικαίου, να υφίσταται περιορισμούς σε θεμελιώδη δικαιώματα και οι υπηρεσίες του κράτους να υιοθετούν απέναντί του πολιτική αστυνόμευσης και καταστολής. Με τις θεσμικές διακρίσεις και την άνιση πρόσβαση στα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα, εγκαθιδρύονται σχέσεις εξουσίας μεταξύ γηγενών και μεταναστών' διαμορφώνονται νέες ιεραρχίες, όπου οι μετανάστες τοποθετούνται στις κατώτερες κοινωνικές θέσεις ή αποκλείονται και περιθωριοποιούνται εντελώς».⁴⁷⁸

Η Αρβελέρ, τασσόμενη στον ανθρωποκεντρισμό, που εν πολλοίς απορρέει και από την βίωση της πολυπολιτισμικότητας, θεωρεί πως σε ένα δημοκρατικά ευνομούμενο πολιτισμικό σύστημα, το οποίο διέπεται από ένα ορθολογικό νομικό πλαίσιο, το υποκείμενο δικαίου, ο άνθρωπος πρέπει να καθίσταται το κέντρο του εκάστοτε νομοθετήματος, για να χαρακτηρίζεται αυτό ως νομοτελειακό. Προβαίνοντας σε αυτή την αξιολόγηση, ισχυρίζεται: «εννών βέβαια τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του ελληνικού πολιτισμού. Υπέρτατο μάθημα ελευθερίας και ευθύνης το να κάνεις τον Άνθρωπο απόλυτη αναφορά της κάθε νομοτέλειας. Έτσι μόνο μπορείς να εφεύρεις τον λόγο και τον διάλογο που στηρίζει την επιστημονική αναζήτηση και που ανδρώνει το δημοκρατικό πολίτευμα, το μόνο που εγγυάται την ισογονία, την ισηγορία, την ισοπολιτεία, την ισονομία, και γίνεται ένα πανανθρώπινο μήνυμα».⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Βεντούρα, Λίνα, «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, ΚΕΜΟ, Κριτική, Αθήνα 2004, σσ. 174-204. Πρβλ. Kukathas, C., "Immigration," in *The Oxford Handbook of Practical Ethics*, H. LaFollette (ed.), New York: Oxford University Press 2002, pp. 567-590, "The Case for Open Immigration," in *Contemporary Debates in Applied Ethics*, A. Cohen and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2005, pp. 207-220, Macedo, S., "The Moral Dilemma of U.S. Immigration Policy: Open Borders Versus Social Justice?" in *Debating Immigration*, C., Swain (ed.), New York: Cambridge University Press 2007, pp. 63-81.

⁴⁷⁹ *Πολιτισμός και Ελληνισμός*, σ.76. Πρβλ. Carens, J., "Aliens and Citizens: The Case for Open Borders," *Review of Politics* 49, 1987, pp. 251-273, "Nationalism and the Exclusion of Immigrants: Lessons from Australian Immigration Policy," in *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, M. Gibney (ed.), London: Greenwood Press, 1988, pp. 41-60.

III. Κοινωνιολογία Δικαίου και νομικός πλουραλισμός

Έχουμε ήδη ως τώρα επισημάνει την δυναμική που έχει η έλλειψη ανεκτικότητας, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η ρατσιστική προκατάληψη. Εκείνο το οποίο προσπαθούμε μέσα από την εξέταση του νομικού πλαισίου της μετανάστευσης και του φαινομένου της αφομοίωσης, μέσα από μια περίληψη των ψυχολογικών ευρημάτων και την ανάλυση των ατομικών και φυλετικών χαρακτηριστικών, είναι η απόπειρα να συνθέσουμε μια θεωρία, η οποία να συμβάλλει στην αποσόβηση της στοχοποίησης και της θυματοποίησης του ξενικού στοιχείου. Η σκιαγράφηση όμως ενός νομικού πλαισίου, το οποίο θα εμβολιάζει τα υποκείμενα δικαίου με την πίστη και εμπιστοσύνη σε έναν δίκαιο κόσμο, υφίσταται αν εξοβελιστούν οι ρατσιστικές παγίδες και τα μισαλλόδοξα μίσια από τα οποία μπορεί τυχόν μπορεί να συνέχεται το νομικό πορτρέτο. Η νομική σκιαγράφηση της αλληλεπίδρασης γηγενούς και ξενικού στοιχείου, μέσα από ορθούς νόμους, θα συντελέσει στην ορθολογική αποτίμηση της προσφοράς τους στο κοινωνικό μόρφωμα.⁴⁸⁰ Σε αυτό το μήκος κύματος, πλέει η επιταγή της Αρβελέρ: «η ανάγκη να αναγνωριστεί μια πανανθρώπινη συμμετοχή στο αίτημα για ανθρωπισμό, οδήγησε ακριβώς τους Έλληνες να παρακάμψουν και κάπως να υποβαθμίσουν, τη φυλετική ομοιογένεια ως απαραίτητο στοιχείο της μέθεξης στον πολιτισμό. Έτσι γρήγορα μίλησαν για μια πολιτισμική κοινότητα που διαφοροποιεί τους φορείς της, όχι από τους φυλετικά ξένους, αλλά από τους Βάρβαρους, από αυτούς που δεν κοινωνούν του πνεύματος και του τρόπου ζωής των Ελλήνων. Προϋπόθεση για τη συμμετοχή σ' αυτή την πνευματική κοινωνία, που παρουσιάζεται τώρα ως κοσμοθεωρία ζωής άσχετη από ένα συγκεκριμένο χώρο, είναι η γνώση και η χρήση της ελληνικής γλώσσας. Αυτό, άλλωστε, η γλώσσα, είναι το διαχωριστικό σύνορο μεταξύ Ελλήνων και Βαρβάρων. Απόδειξη τώρα της συμμετοχής στα πρότυπα του ελληνικού βίου είναι όχι η γέννηση, ή η ελληνική καταγωγή, αλλά κυρίως (εκτός από ορισμένα εξωτερικά δείγματα, όπως π.χ. ενδυμασία, κόμμωση, κ.ά.) η μέθεξη στην καθόλου ελληνική παιδεία, που

⁴⁸⁰ Cole, P., *Philosophies of Exclusion: Liberal Political Theory and Immigration*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2000, Cavallero, E., "An Immigration-Pressure Model of Global Distributive Justice," *Politics, Philosophy & Economics* 5, 2006, pp. 97–127.

επιτρέπει βέβαια την απρόσκοπτη προσφυγή στα έργα της ελληνικής γραμματείας. Έτσι, ένα κείμενο του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα θα μας πληροφορήσει ότι ο δείνα «Βάρβαρος εστί ως η γλώσσα και το ένδυμα δηλοί», ενώ ο Ισοκράτης, ακριβώς στον *Πανηγυρικό* του για την Αθήνα, το κέντρο που πάνω από όλα και για όλους έκανε πραγματικότητα το ανθρωπιστικό δίδαγμα (ας θυμηθούμε π.χ. τα εγκωμιαστικά επιχειρήματα της Αθήνας στον *Επιτάφιο*), σχεδόν έναν αιώνα μετά τον Περικλή και περίπου ολοκληρώνοντας, σε εποχή κάποιας ειρήνης, το εγκώμιο που άρχισε ο Περικλής, θα περιγράψει το σχήμα νέων συνθηκών μέθεξης στην ελληνικότητα με το «Ἕλλην ου του γένους αλλά της διανοίας», και το «Ἕλληνες εἰσὶν οἱ τῆς ἡμετέρας παιδείου μετέχοντες».⁴⁸¹

Την ορθολογική επαναδιατύπωση ενός νομικού πλαισίου, το οποίο θα έχει εστιασμένη την προσοχή του στο πολυπολιτισμικό ιδανικό της εμπέδωσης των ποικιλόμορφων ιδεολογικών προσδιορισμών, την περιγράφει αποπροσωποληπτικά με γνώμονα την διαπολιτισμική κουλτούρα η Αρβελέρ, η οποία ταυτοποιεί τον σύγχρονο προβληματισμό σχετικά με το μεταναστευτικό ζήτημα με την διαφυλετική διάκριση και υπεροχή των κυβερνώντων και κυβερνωμένων: «μια πρόσφατα βραβευμένη, μάλιστα, διατριβή θεωρεί τους ξένους (φιλέλληνες ή μισέλληνες) εφευρέτες της ελληνικής συνέχειας. Έτσι ο Κοκτώ πίστευε ότι «τίποτα δεν άλλαξε εδώ και είκοσι πέντε αιώνες στην Ελλάδα», έτοιμος να πάρει μάλιστα όρκο γι' αυτό· έτσι και ο Μπρετόν, που αρνείται, όπως μου δήλωσε προσωπικά, να επισκεφθεί την Ελλάδα, γιατί κανείς δεν πηγαίνει οικειοθελώς στην χώρα των κατακτητών που, επί είκοσι πέντε αιώνες, διαφεντεύουν το πνεύμα της Ευρώπης. Τι καλύτερη αναγνώριση του κληρονομικού δικαιώματος των Νεοελλήνων στο αρχαίο κλασικό επίτευγμα, που χαριστικά και από δεύτερο χέρι διεκδικεί (εκτός, βέβαια, από τους σουρεαλιστές) ο κάθε πολιτισμένος Ευρωπαίος για τον εαυτό του, σύμφωνα με τη ρήση του Σέλλεϋ και του Σατωμπριάν: «Είμαστε όλοι Έλληνες».⁴⁸²

⁴⁸¹ *Πολιτισμός και Ελληνισμός*, σσ. 77-78. Πρβλ. Brock, G., *Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2009, Gibney, Mark (ed.), *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, New York: Greenwood Press 1988, Kapur, D. and McHale, J., "Should a Cosmopolitan Worry about the Brain Drain?" *Ethics and International Affairs* 20, 2006, pp.305-320, Blake, M., "Immigration," in *A Companion to Applied Ethics*, R. Frey and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2003, pp. 224-237.

⁴⁸² *Πολιτισμός και Ελληνισμός*, σ. 88. Πρβλ. Brown, P., and Shue, H., (eds.), *Boundaries: National Autonomy and its Limits*, Totowa, NJ: Rowan and Littlefield 1981, Gibney, Matthew, *The Ethics and Politics of Asylum: Liberal Democracy and the Response to Refugees*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, Bosniak, L., *The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership*, Princeton: Princeton University Press 2006.

Την χρονική στιγμή που ολοκληρώνεται το πόνημά μας, συζητείται από τους ιθύνοντες η θέσπιση ενός νέου νομικού πλαισίου μεταναστευτικού περιεχομένου. Σε δημόσια διαβούλευση τίθεται ο Κώδικας Μετανάστευσης, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η εφαρμογή της Οδηγίας για τους «επί μακρόν διαμένοντες», για όσους νομίμως εργάζονται στην Ελλάδα επί χρόνια. Κύριοι δικαιούχοι της άδειας, που τώρα θα αρχίσει να εφαρμόζεται στην Ελλάδα, αν και έχει ενσωματωθεί στο ελληνικό δίκαιο από το 2006, θα είναι όσοι κατέχουν τις «εθνικές άδειες» δεκαετούς νόμιμης διαμονής. Όσοι λάβουν την άδεια του «επί μακρόν διαμένοντος», που αποτελεί ευρωπαϊκή οδηγία η οποία βασίζεται στον κανονισμό περί ελεύθερης κυκλοφορίας πολιτών, θα έχουν τη δυνατότητα να εργασθούν νομίμως σε όλα τα κράτη- μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επιπροσθέτως, με τον Κώδικα Μετανάστευσης, το καθεστώς του «επί μακρόν διαμένοντος» θα παρέχεται και στα παιδιά των γονέων, που έχουν υπάρξει επί χρόνια νόμιμοι στην Ελλάδα, εφόσον τα παιδιά έχουν φοιτήσει με επιτυχία τουλάχιστον έξι έτη σπουδών στο ελληνικό σχολείο. Ο Κώδικας, δηλαδή, διατηρεί τα έξι χρόνια φοίτησης στο σχολείο που έθετε ως προϋπόθεση ο «νόμος Ραγκούση», προκειμένου παιδιά της 2ης και 3ης γενιάς να έχουν πρόσβαση στην ελληνική ιθαγένεια. Συγκεκριμένα, όλα τα παιδιά που ενηλικιώνονται, θα λαμβάνουν την πενταετή άδεια του «επί μακρόν διαμένοντος» και θα έχουν τη δυνατότητα να την ανανεώσουν για άλλη μια πενταετία, ώστε στη συνέχεια να αποφασίσουν αυτοπροαιρέτως εάν θα παραμείνουν στη χώρα και εάν θα υποβάλουν αίτηση για ελληνική υπηκοότητα. Με τη συγκεκριμένη ρύθμιση καλύπτεται παροδικά το κενό νόμου που δημιουργήθηκε μετά την κρίση του Συμβουλίου της Επικρατείας για αντισυνταγματικότητα συγκεκριμένου άρθρου του «νόμου Ραγκούση», προκειμένου τμήμα της δεύτερης γενιάς να μη βρίσκεται -μέχρι να ψηφισθεί νέος νόμος για την ιθαγένεια- ουσιαστικά σε κενό νόμου (εφόσον δεν φοιτά ή δεν εργάζεται αμέσως μετά την ενηλικίωση). Ειδικά για τη δεύτερη γενιά, δεν θα ισχύουν τα εισοδηματικά κριτήρια που είναι απαραίτητα προϋπόθεση για όσους ενήλικες υποβάλλουν αίτηση για την άδεια «επί μακρόν διαμένοντος». Επιπλέον, στη ρύθμιση θα εισαχθούν και τα παιδιά οι γονείς των οποίων ήταν για χρόνια νόμιμοι στη χώρα, αλλά απώλεσαν τη νομιμότητα εξαιτίας έλλειψης ενσήμων εργασίας. Σε ό,τι αφορά στους ενήλικους, προκειμένου να λάβουν την άδεια του «επί μακρόν διαμένοντος» θα ισχύσουν εισοδηματικά κριτήρια. Σημειώνεται ότι η

ευρωπαϊκή οδηγία για τους «επί μακρόν διαμένοντες», ορίζει ως προϋπόθεση χρόνια διαμονής, εισοδηματικά κριτήρια και απαιτεί ασφαλιστικά δικαιώματα.

Συμπερασματικά, με τον νέο Κώδικα Μεταναστάστευσης που προωθεί το Υπουργείο Εσωτερικών, όσοι μετανάστες διαθέτουν άδεια επί μακρόν διαμένοντος, θα μπορούν εφεξής να εργάζονται όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πάντως, ενώ η συγκεκριμένη ρύθμιση αποτελεί προσαρμογή σε κοινοτική οδηγία και θα έπρεπε να ισχύει εδώ και χρόνια, στην πραγματικότητα ελάχιστοι αλλοδαποί (λιγότεροι από 1.000) έχουν καταφέρει να αποκτήσουν τη συγκεκριμένη άδεια λόγω της γραφειοκρατίας και έλλειψης προσωπικού. Χαρακτηριστικά, από τις 135.478 αιτήσεις για ανανέωση της άδειας παραμονής που εκκρεμούν και τις οποίες έχουν καταθέσει αλλοδαποί οι οποίοι στην πλειονότητά τους πληρούν τις προϋποθέσεις, περίπου 90.000 κατατέθηκαν το 2012, ενώ οι υπόλοιπες «περιμένουν» πάνω από δύο χρόνια. Το 1/3 των νόμιμων μεταναστών από Τρίτες Χώρες που βρίσκονται στη χώρα μας, διαθέτει είτε άδεια αορίστου χρόνου, είτε άδεια διαμονής δεκαετίας. Πρακτικά, όπως εξηγούν πηγές του Υπουργείου Εσωτερικών και η άδεια διαμονής αορίστου χρόνου καταλήγει να είναι άδεια δεκαετίας, με την έννοια ότι, όταν «λήξει» το διαβατήριό του, ο ενδιαφερόμενος πρέπει να πραγματοποιήσει ξανά τη σχετική διαδικασία προκειμένου να «επικολληθεί» στο νέο διαβατήριο το στικάκι με την άδεια παραμονής.

Το Υπουργείο Εσωτερικών δεσμεύτηκε, ότι οι διαδικασίες θα επιταχυνθούν δραστικά, - με την εξασφάλιση της άδειας μέσα σε λίγες ημέρες -, καθώς και με τη δημιουργία των γραφείων «μιας στάσης», που ήδη ξεκίνησαν να λειτουργούν στις περισσότερες περιφέρειες. Στην Αττική, το αρμόδιο γραφείο θα λειτουργήσει από τις αρχές του επόμενου έτους.

Ο Κώδικας Μεταναστάτευσης διατηρεί την άμεση σχέση νομιμότητας και ενσήμων εργασίας, τα οποία αυτή τη στιγμή ορίζονται για τους υπηκόους τρίτων χωρών στη χώρα μας, σε 120 ένημα ετησίως. Όμως, περιλαμβάνεται μεταβατική διάταξη, σύμφωνα με την οποία λόγω της οικονομικής κρίσης θα παρασχεθεί η δυνατότητα σε αλλοδαπούς που έχουν εργασθεί νομίμως στην Ελλάδα επί χρόνια και δεν διαθέτουν αυτήν τη στιγμή ένημα, να παραμείνουν νόμιμοι για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα μόνο με το βιβλιάριο υγείας. Το διάστημα αυτό, δεν έχει ακόμη οριστεί. Τα άτομα αυτά θα υπάγονται στην κατηγορία των αδειών για εξαιρετικούς-ανθρωπιστικούς λόγους. Πρόκειται, δηλαδή, για διατάξεις που δεν θα υποθάλπουν, ούτε θα πυροδοτούν την παρανομία όσων διαμένουν νόμιμα και επί πολλά χρόνια στην Ελλάδα. Σε ό,τι αφορά

στις άδειες για εξαιρετικούς-ανθρωπιστικούς λόγους, έως τα τέλη του 2012 είχαν συσσωρευτεί 10.000 αιτήσεις για παροχή τέτοιων αδειών. Από τον περασμένο Μάιο, συστήθηκαν στη Γενική Γραμματεία Μετανάστευσης επιτροπές που εξετάζουν αυτές τις αιτήσεις. Ήδη, έχουν εξεταστεί οι 7.600 αιτήσεις και το καθεστώς των ανθρωπιστικών-εξαιρετικών λόγων αποδόθηκε στο 50% των αιτούντων. Έως το τέλος του χρόνου, θα έχουν εξεταστεί και οι υπόλοιπες. Ο νέος νόμος αναμένεται να δημιουργήσει νέο μαζικό, αριθμό αιτήσεων εξαιτίας έλλειψης ενσήμων. Επίσης, με τον Κώδικα Μετανάστευσης νομοθετούνται οι Υπηρεσίες μιας στάσης (one-shop stop). Πρόκειται για έναν θεσμό που χρησιμοποιείται εδώ και μια δεκαετία σε ευρωπαϊκά κράτη. Στην Ελλάδα, Υπηρεσίες μιας στάσης έχουν δημιουργηθεί από τις 30 Σεπτεμβρίου, σε όλες τις Αποκεντρωμένες Διοικήσεις. Ειδικά για την Αττική, θα δημιουργηθεί ένα γραφείο στην Αθήνα και ένα στον Πειραιά. Οι υπηρεσίες αυτές θα στελεχωθούν με 420 υπαλλήλους εκτός Αττικής, 40 υπαλλήλους στην Αττική, ενώ με 20 επιπλέον υπαλλήλους θα ενισχυθεί η Γενική Γραμματεία Μετανάστευσης, που εξετάζει τις αιτήσεις. Οι υπάλληλοι θα προκύψουν από την κινητικότητα που θεσμικά διενεργείται κατά την περίοδο εκπόνησης της εργασίας. Οι Υπηρεσίες μιας στάσης, έχουν ήδη διασυνδεθεί ηλεκτρονικά μεταξύ τους καθώς και με τα εμπλεκόμενα υπουργεία, προκειμένου να εκδίδουν το αποδεικτικό της νόμιμης παραμονής. Πρόκειται, ουσιαστικά, για συρρίκνωση των χρονοβόρων, γραφειοκρατικών διαδικασιών που σήμερα ακολουθούνται προκειμένου να εκδοθεί το λεγόμενο «στικεράκι» της άδειας παραμονής, που επικολλάται στο διαβατήριο του αλλοδαπού.

Επίσης, με τον Κώδικα Μετανάστευσης αλλάζει ο τρόπος μετάκλησης αλλοδαπών για εργασία, που πλέον δεν θα γίνεται σε περιφερειακό επίπεδο, αλλά σε κεντρικό επίπεδο, προκειμένου να ελέγχονται κεντρικά και συλλογικά οι ανάγκες της ελληνικής αγοράς εργασίας. Ο Κώδικας επιπροσθέτως καθιερώνει ταχείες διαδικασίες (fast track) εισόδου και διαμονής αλλοδαπών για την προώθηση επενδυτικών και αναπτυξιακών δραστηριοτήτων, όπως στρατηγικές επενδύσεις, αγορά ακινήτων (real estate) κ.ά. Σχετικά με τον αριθμό των αδειών παραμονής, αυτήν τη στιγμή υπάρχουν 540.000 άδειες διαμονής και εκκρεμεί η εξέταση άλλων 160.000 αιτήσεων, από ανανεώσεις αδειών παραμονής. Σε ό,τι αφορά στη δεύτερη και στη τρίτη γενιά παιδιών μεταναστών, αυτήν τη στιγμή σε νηπιαγωγεία, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση φοιτούν 80.000 παιδιά και νέοι, από τους οποίους, οι μισοί περίπου είναι παιδιά νομίμων μεταναστών. Από τα 40.000 νόμιμα παιδιά και εφήβους, το 85% είναι αλβανικής καταγωγής, τα οποία, όπως αναφέρουμε στο κεφάλαιο των παιδαγωγικών

και ψυχολογικών προσεγγίσεων των φαινομένων της μετανάστευσης και της αφομοίωσης, έχουν πλήρως αφομοιωθεί στη σύγχρονη κοινωνική ελληνική πραγματικότητα.

Η σημερινή νομοθεσία για τη μετανάστευση δημιουργήθηκε σταδιακά μετά το 1991. Βασίζεται σε εθνική νομοθεσία νόμους αλλά και σε Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο βασικός της κορμός είναι ο νόμος 3386/2005. Πέραν αυτού, όμως, ρυθμίσεις υπάρχουν σε άλλους 20 νόμους, 6 Προεδρικά Διατάγματα και 42 διάφορες άλλες κανονιστικές πράξεις. Όλα αυτά συναθροίζονται και συναπαρτίζουν ένα ενιαίο κείμενο. Η Ελλάδα αποκτά για πρώτη φορά Κώδικα για τη Μετανάστευση.

Υπάρχουν πολλές νέες ουσιαστικές παρεμβάσεις, αλλά και προς την κατεύθυνση της απλοποίησης των διαδικασιών και της μείωσης της γραφειοκρατίας. Ο νέος νόμος έχει ως βάση του την “άδεια επί μακρόν διαμένοντος”. Αυτή είναι μία άδεια διαμονής και εργασίας που παρέχει τη δυνατότητα στον κάτοχό της να μετακινείται και να εργάζεται σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με αυτόν τον τρόπο, οι αλλοδαποί που διαμένουν στην Ελλάδα θα μπορούν να πάνε και να εργασθούν σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν έχουν τα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδος. Το μέχρι σήμερα σύστημα βασιζόταν στις εθνικές άδειες διαμονής: “Άδειες αορίστου χρόνου” ή “δεκαετείς άδειες”. Αυτές οι άδειες δεν παρείχαν το δικαίωμα στον κάτοχό τους να εργασθεί σε άλλη χώρα πλην της Ελλάδος.

Ο Κώδικας ακολουθεί αυστηρά την ευρωπαϊκή νομοθεσία. Η παροχή “αδειών επί μακρόν διαμένοντος” γίνεται βάσει των σχετικών ευρωπαϊκών οδηγιών. Όλα έχουν ως γνώμονα την νομιμότητα, ενώ τα όσα θεσπίζονται, είναι συναρμοσμένα σύμφωνα με όσα οι ίδιοι Ευρωπαίοι έχουν κατά καιρούς υιοθετήσει και αποζητούν και από την Ελλάδα να εφαρμόσει, όπως: Ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των μεταναστών της δεύτερης γενεάς (δηλαδή των παιδιών των μεταναστών που έχουν γεννηθεί ή έχουν μεγαλώσει στη χώρα, έχουν πάει εδώ σχολείο κ.λπ.). Τους παρέχονται τα δικαιώματα του επί μακρόν διαμένοντος εντός της ελληνικής επικρατείας και μειώνεται η γραφειοκρατία ως προς την ανανέωση των αδειών τους. Αλλαγή διαδικασίας μετακλήσεων νέων αλλοδαπών. Ο σχεδιασμός είναι σε κεντρικό επίπεδο (και όχι σε επίκεντρο περιφέρειας) για να υπάρχει συνολικός έλεγχος και συνάρτηση με τις ανάγκες της ελληνικής αγοράς εργασίας στο σύνολο της χώρας. Η διαδικασία γίνεται ταχεία και ευέλικτη. Εισαγωγή ειδικών ταχείων διαδικασιών (fast track) εισόδου και διαμονής αλλοδαπών για την προώθηση επενδυτικών και αναπτυξιακών δραστηριοτήτων (π.χ. στρατηγικές επενδύσεις, αγορά ακινήτων). Υιοθέτηση διατάξεων που λαμβάνουν υπ’

όψιν την οικονομική κρίση. Οι άνεργοι αλλοδαποί που διαμένουν νόμιμα και μακροχρόνια στην Ελλάδα δεν γίνονται υποχρεωτικώς παράνομοι. Μειώνονται οι κατηγορίες των αδειών διαμονής από 50 σε 19. Επίσης καταργούνται περίπου 20 δικαιολογητικά για τις ανανεώσεις αδειών. Ο Κώδικας αφορά αποκλειστικώς στους νομίμως διαμένοντες στη χώρα αλλοδαπούς. Πρόκειται για περίπου 540.000 άτομα που έχουν ήδη άδεια διαμονής στη χώρα. Οι παράνομοι μετανάστες, οι οποίοι δεν έχουν άδεια διαμονής και διαμένουν παρανόμως στη χώρα απελούνται και δεν εφαρμόζεται ο Κώδικας σε αυτούς. Δηλαδή, δεν νομιμοποιούνται εκ νέου παράνομοι μετανάστες, όπως έγινε επανειλημμένως στο παρελθόν. Αντιθέτως, οι διατάξεις γίνονται πιο αυστηρές ως προς τις υπάρχουσες δυνατότητες για νομιμοποίηση παρανόμων μεταναστών ή την οικογενειακή επανένωση που γίνεται πλέον με αυστηρούς όρους. Αλλάζει και το καθεστώς της οικογενειακής επανένωσης. Το πρόβλημα δημιουργείται σε χώρες, όπου επιτρέπεται η πολυγαμία. Με βάση την ευρωπαϊκή νομοθεσία, ο άνδρας έχει δικαίωμα να φέρει μόνον μία από τις συζύγους του, αλλά όλα τα ανήλικα τέκνα που έχει αποκτήσει από όλες τις συζύγους. Με δεδομένο, ότι οι ληξιαρχικές πράξεις εύκολα πλαστογραφούνται σε αυτές τις χώρες, είχαμε αντιμετωπίσει επανειλημμένως την καταστρατήγηση των συγκεκριμένων ευρωπαϊκών διατάξεων και την είσοδο μεγάλου αριθμού ατόμων στην εφηβική ή μετεφηβική ηλικία που εμφανίζονταν ως “τέκνα” του νομίμως διαμένοντος. Με τον Κώδικα επιζητάται πλέον τέστ DNA για να αποδεικνύεται η συγγενική σχέση. Αυτά αποτελούν κάποια από τα καινοφανή θεσπίσματα του νέου νομοθετικού πλαισίου.

Ας ευχηθούμε αυτό το καινό θέσπισμα-διαθήκη να συντελέσει στην εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος και στην κατά το δυνατόν επίλυση κάποιων προβλημάτων, τα οποία ανακύπτουν από το φαινόμενο της παράνομης ιδίως μετανάστευσης. Η νομική επίλυση γενικά του μεταναστευτικού ζητήματος, αφορά στην κωδικοποίηση των πολιτικών στρατηγικών διαχείρισης κρίσεων, που θα έχουν ως συστατικά τους την αποσόβηση των ρατσιστικών προκαταλήψεων και των κοινωνικών αποκλεισμών. Η επικέντρωση του νέου νομικού πλαισίου, θα πρέπει να εστιάζεται, όχι στην ψυχολογική ή παιδαγωγική πίεση για συμμόρφωση του ξενικού στοιχείου με το νέο κοινωνικό περιβάλλον και οι νομικές μεταρρυθμίσεις, δεν θα πρέπει να καλλιεργούν και να ευοδώνουν την γκετοποίηση ή και την πόλωση των διαφορετικών εθνικών πλειοψηφικών ή μειονοτικών κοινωνικών ομάδων. Είναι γνωστό, ότι το κάθε νομοθετικό πλαίσιο σχεδιάζεται, ενθαρρύνεται και υιοθετείται από την κάθε φορά κυβερνητική και πολιτική-τακτική. Ένα θεμελιώδες ερώτημα ωστόσο, θα μπορούσαμε

να ισχυριστούμε, ότι γεννιέται από τις κυβερνητικές τακτικές, απέναντι στην μεταναστευτική εισροή ή εκροή. Η κάθε νομική προσπάθεια, για την επίλυση του εν λόγω προβλήματος, θα πρέπει να αποσκοπεί στην διασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας και ειρήνης. Η συνεισφορά της πολιτικής και του δικαίου, στην πρόληψη και αντιμετώπιση των προβλημάτων, τα οποία προκύπτουν από τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα, είναι αναντίρρητη. Η αξιολόγηση της προσφοράς και της συνεισφοράς, αντικατοπτρίζεται στο λαϊκό κοινωνικό συναίσθημα. Οι τυχόν αναποτελεσματικές στρατηγικές και παραλείψεις, επηρεάζουν το κοινωνικό μόρφωμα. Άρα, η νομική παρέμβαση, θα πρέπει, στα πλαίσια της κοινωνιολογίας του δικαίου και με βάση τις αρχές του νομικού πλουραλισμού, να αναγνωρίζει το ενδεχόμενο της κοινωνικής αποδόμησης και αποσύνθεσης, οπότε στα νέα νομοθετικά πλαίσια, που αφορούν στα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα, θα πρέπει να δρα επανορθωτικά ή αποκαταστατικά, ελέγχοντας τις παραμέτρους εκείνες, οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν ως ακραίες αντισταθμιστικές πρακτικές, απέναντι στον δίκαιο νόμο. Και δίκαιος νόμος, κατά Rawls είναι εκείνος, ο οποίος υπερασπίζει και προασπίζει το συναίσθημα της δικαιοσύνης και την σταθερότητα της εύτακτης κοινωνίας, καθώς και την νομιμότητα και την πολιτική διαχείριση των εκάστοτε εμφανιζομένων κοινωνικών προβλημάτων.⁴⁸³

⁴⁸³ Rawls, J., *The Law of Peoples*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1999, Rawls, J., *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press 1993, Rawls, J., *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press 1999, Μιχαλάκης, Ανδρ., *Το δίκαιο και το αγαθό. Δοκίμιο για τη θεωρία της δικαιοσύνης του John Rawls*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σσ. 67-117, Nozick, R., *Anarchy, State, and Utopia*, Oxford: Basil Blackwell 1974, Raz, J., 'Legal Rights', *Oxford Journal of Legal Studies* 4 (1) 1984, pp. 1-21, Sandel, M., *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 1982.

IV. Συμπεράσματα

Ως προς τις όψεις δικαίου και τις κοινωνικοπολιτικές παραμέτρους, των φαινομένων της αφομοίωσης και της μετανάστευσης, αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν, στο φάσμα του νέου νομικού πλαισίου, που διέπει το νέο Κώδικα Μετανάστευσης, που τίθεται σε διαβούλευση στις μέρες μας. Αξίζει, προβαίνοντας σε μια συγκριτική θεώρηση, με τα προγενέστερα θεσπίσματα, να επισημάνουμε τα εξής: με τον Κώδικα Μετανάστευσης, το καθεστώς του «επί μακρόν διαμένοντος» θα παρέχεται και στα παιδιά των γονέων, που έχουν υπάρξει επί χρόνια νόμιμοι στην Ελλάδα, εφόσον τα παιδιά έχουν παρακολουθήσει με επιτυχία τουλάχιστον έξι έτη σπουδών στο ελληνικό σχολείο. Ο Κώδικας Μετανάστευσης, διατηρεί την άμεση σχέση νομιμότητας και ενσήμων εργασίας. Η προωθούμενη νομοθετική ρύθμιση, συμβάλλει ουσιαστικά, στη συρρίκνωση των χρονοβόρων, γραφειοκρατικών διαδικασιών, που σήμερα ακολουθούνται, προκειμένου να εκδοθεί το λεγόμενο «στικεράκι» της άδειας παραμονής, που επικολάζεται στο διαβατήριο του αλλοδαπού.

Επίσης, με τον Κώδικα Μετανάστευσης, αλλάζει ο τρόπος μετάκλησης αλλοδαπών για εργασία, που πλέον δεν θα γίνεται σε περιφερειακό επίπεδο, αλλά σε κεντρικό επίπεδο. Ο Κώδικας επιπροσθέτως, καθιερώνει ταχείες διαδικασίες εισόδου και διαμονής αλλοδαπών, για την προώθηση επενδυτικών και αναπτυξιακών δραστηριοτήτων. Ο νέος νόμος έχει ως βάση του, την “άδεια επί μακρόν διαμένοντος”, που είναι μία άδεια διαμονής και εργασίας και που παρέχει τη δυνατότητα στον κάτοχό της, να μετακινείται και να εργάζεται, σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο νέος Κώδικας επιπροσθέτως, προωθεί πολλές νέες ουσιαστικές παρεμβάσεις, αλλά και προς την κατεύθυνση, της απλοποίησης των διαδικασιών και της μείωσης της γραφειοκρατίας. Δηλαδή, προάγει την ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των μεταναστών, της δεύτερης γενεάς, τους παρέχονται τα δικαιώματα του επί μακρόν διαμένοντος, εντός της ελληνικής επικρατείας και μειώνεται η γραφειοκρατία, ως προς την ανανέωση των αδειών τους. Αλλάζει επίσης, η διαδικασία μετακλήσεων, νέων αλλοδαπών και ο σχεδιασμός, μετατίθεται σε κεντρικό επίπεδο. Οι διαδικασίες εισόδου και διαμονής αλλοδαπών, για την προώθηση επενδυτικών και αναπτυξιακών δραστηριοτήτων, γίνονται ταχείες και ευέλικτες, λαμβανομένης υπόψη, και της οικονομικής κρίσης. Οι άνεργοι αλλοδαποί, που διαμένουν νόμιμα και μακροχρόνια

στην Ελλάδα, δεν γίνονται υποχρεωτικώς παράνομοι, ενώ οι παράνομοι μετανάστες, που δεν έχουν άδεια διαμονής και διαμένουν παρανόμως στη χώρα, απελαύνονται και δεν εφαρμόζεται σε αυτούς ο Κώδικας. Δηλαδή, δεν νομιμοποιούνται εκ νέου παράνομοι μετανάστες, όπως έγινε επανειλημμένως στο παρελθόν. Αντιθέτως, οι διατάξεις γίνονται πιο αυστηρές ως προς τις υπάρχουσες δυνατότητες για νομιμοποίηση παρανόμων μεταναστών ή την οικογενειακή επανένωση, που γίνεται πλέον με αυστηρούς όρους.

Η παραπάνω σκιαγράφηση, της σύνθεσης των θεωρητικών και των εμπειρικών δεδομένων, επικυρώνει τον άρρηκτο αλληλοσυσχετισμό, της θεωρίας με τα εμπειρικά ευρήματα και προσδιορίζει, την επέλευση του ιδιάζοντος ζητήματος της αφομοίωσης-ενσωμάτωσης και μέσα από την προοπτική του νομικού φάσματος, του νέου Κώδικα Μετανάστευσης και της συνεπαγόμενης κοινωνικής πολιτικής, αλλά κυρίως και πρωτευόντως, στην ανάγκη της κοινωνικοποίησης, η οποία είναι τυπικά και κατά προέκταση, ουσιαστικά εφικτή, στο πλαίσιο της σύγχρονης μετασχηματιστικής κοινωνικής συμβίωσης.

Επίλογος

Η συγγραφή του επιλόγου του παρόντος πονήματος, συμπίπτει με την διεξαγωγή του XXIII παγκοσμίου συνεδρίου Φιλοσοφίας, στην Αθήνα. Στα πλαίσια του συνεδρίου, ο Jürgen Habermas, ένας Γερμανός κοινωνιολόγος και φιλόσοφος, της κριτικής θεωρίας και του ρεαλισμού, εκπρόσωπος της Κριτικής Σχολής της Φρανκφούρτης, πραγματοποίησε μια κατατοπιστική εισήγηση, που αφορούσε στην χρηστικότητα της επικοινωνιολογίας του ορθολογισμού, μέσω της εφαρμογής των ορθολογικών - διαλογικών αρχών του κοινωνικού αλτρουισμού, μέσω μιας διακρατικής ηθικής. Στην εισήγησή του, η οποία ήταν εναρμονισμένη και με το περιεχόμενο του τελευταίου του βιβλίου, στο οποίο έχουμε κάνει εκτενή ανάλυση σε πρότερο κεφάλαιο, (*The Crisis of the European Union: A Response*), επισήμανε χαρακτηριστικά ότι: «μετά από τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο άρχισε η συνεργασία των διεθνών οργανισμών. Πρώτα συστήθηκε ο ΟΗΕ, μετά οι τρεις παγκόσμιοι οικονομικοί οργανισμοί (ΔΝΤ, ΠΟΕ, Παγκόσμια Τράπεζα) και οι άτυποι οργανισμοί διαπραγμάτευσης: η ομάδα των είκοσι των 20 μεγαλύτερων οικονομιών (γνωστή ως G-20), καθώς και το γκρουπ των G-8. Μετά από την σύσταση των παραπάνω οργανισμών, άρχισαν να διαρθρώνονται τα βασικά σημεία ενός διεθνούς δικαίου και αυτή η σύσταση προσέδωσε την ισχύ στα εθνικά κράτη. Παρόλη λοιπόν την θωράκιση, μέσα από ένα σύστημα διεθνών οργανισμών, ο Habermas διαπιστώνει ένα σύγχρονο έλλειμμα δημοκρατικής συνείδησης, το οποίο όμως μπορεί να επανεμφανιστεί, μόνο μέσα από την άσκηση των δημοκρατικών αρχών σε διεθνές επίπεδο. Αυτή η διαρκής άσκηση δημοκρατίας μεταξύ των κρατών θα επέλθει, όταν ισχύσουν οι τρεις συνιστώσες του δημοκρατικού συστήματος: το κράτος, ο κόσμος και η κοινωνία των πολιτών. Εκείνο που ισχύει σήμερα κατά τον Γερμανό διανοητή, είναι η διάσταση που παρατηρείται στη λήψη των κρατικών αποφάσεων και των πολιτικών ιδεολογιών των πολιτών. Βέβαια, τόνισε πως δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί η δημοκρατικότητα στην λήψη των οικουμενικών αποφάσεων. Κατά τον Γερμανό φιλόσοφο και κοινωνιολόγο, το ζητούμενο είναι η κοινωνική και πολιτική αλληλεγγύη, μέσα από την οποία θα επέλθει η ανάπτυξη και η ανταγωνιστικότητα στην ευρωζώνη. Η κοινωνικοπολιτική αλληλεγγύη θα συνεπιφέρει την αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου και θα επιγεννήσει την κοινωνική ισότητα. Όσον αφορά στον κανονισμό για την μετανάστευση και την επιστροφή των παράνομα εισερχομένων μεταναστών, πρότεινε

την αλλαγή του κανονισμού και του υφιστάμενου νομικού πλαισίου, καθώς και δηλώθηκε υπέρμαχος μιας ενοποιημένης λύσης και τακτικής στο μεταναστευτικό πρόβλημα που ταλανίζει όλη την ανθρωπότητα.

Από όλα όσα αναγνώσαμε, μελετήσαμε, αντιληφθήκαμε και κατανοήσαμε μας έμεινε ως απόσταγμα η ρήση του Sartre «ο άνθρωπος είναι οι επιλογές του». Εξίσου, μας γεννήθηκε η απορία: Ο μετανάστης, έχει άραγε δυνατότητα πολλαπλών επιλογών, ή έχει μόνο μοίρα; Μήπως, τελικά έχει δίκιο η Green (*Οι δρόμοι της μετανάστευσης*), όταν ξεκινά τον πρόλογο της, με την ρήση: «ο Οδυσσέας δεν ήταν μετανάστης»; Και απαντούμε σε όλους αυτούς τους αφορισμούς, με το απόσταγμα της σοφίας του Εμπεδοκλή, (Fr.110a): «να γνωρίζεις πως όλα έχουν νόηση και συμμετοχή στην σκέψη» και του Ελύτη, πως η ταυτότητά μας αποκαλύπτεται μέσα από την ετερότητα και την μη ανάλυσή της: «Κι η πατρίδα μια τοιχογραφία μ' επιστρώσεις διαδοχικές φράγκικες ή σλαβικές που αν τύχει και βαλθείς για να την αποκαταστήσεις πας αμέσως φυλακή και δίνεις λόγο»(Ελύτης Οδυσσέας, «Δώρο ασημένιο ποίημα», *Το φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, Ίκαρος, Αθήνα 1971).

Ο κόσμος μας, είναι διανθισμένος από θέσεις και αντιθέσεις. Μεταλλάσσεται και καινοποιείται, μέσα από πολιτικές δράσεις, συνθέσεις, διαλεκτικές, αντιδιαλεκτικές και κοινωνικές συνεννοήσεις. Το ψηφιδωτό του όλου, συναπαρτίζεται από τα τμήματα και τα μέρη του άλλου και του εκείνου. Οι διαρθρωμένες ορθολογιστικά και οι ευνομούμενες δημοκρατικά κοινωνίες, δεν διέπονται από ευαλωτότητα, στην φρονηματική δίωξη του άλλου, δεν είναι επιρρεπείς, ούτε ευεπίφορες στην μισαλλοδοξία, δεν ορθώνουν τείχη, αλλά κτίζουν γέφυρες κοινωνίας και επικοινωνίας. Ας ευχηθούμε, οι κάθε φορά ιθύνοντες νόες, να εφορούνται από τις παραπάνω αρχές της συναλληλίας, να είναι εμβολιασμένοι με την κουλτούρα της διάκρισης και να έχουν με το μέρος τους, τον Λόγο και την Τύχη.

Βιβλιογραφία

- Abizadeh, A., "Democratic Theory and Border Coercion: No Right to Unilaterally Control Your Own Borders," *Political Theory* 36: 2008, pp. 37–65.
- Abrams, D., & Hogg, M. A., (eds.), *Social identity theory: Constructive and critical advances*, New York: Springer-Verlag 1990.
- Ackerman, B., *Social Justice in the Liberal State*, New Haven: Yale University Press 1980.
- Adams, G. R., & Marshall, S. K., A developmental social psychology of identity: Understanding the person-in-context, *Journal of Adolescence* 19, (1996), pp. 429-442.
- Adams, G. R., Dyk, P., & Bennion, L. D., Parent-adolescent relationships and identity formation, *Family Perspective* 21, 1987, pp. 249-260.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N., *The authoritarian personality*. New York: Harper & Brothers 1950.
- Afsar, R., 'Female labour migration and urban adaptation' in: Binayak, S. and Paul Majumder, P. (eds) *Growth of Garment Industry in Bangladesh: Economic and Social Dimensions*. Proceedings of the national seminar 'Ready-Made Garment Industry', January 21 22, Dhaka: Bangladesh Institute of Development Studies and Oxfam GB, Bangladesh 2000.
- Ahmed, Mughal Rashid (Bureau of Emigration & Overseas Employment, Islamabad), 2003, "Labour, Migration from Pakistan & its Role in Socio-Economic Development" September, 2003, paper presented in a Seminar on "Out-Migration & Socio-Economic Development" organized by PMI & IOM (23-24 September, 2003).
- Ahn, Pong-Sul (ed.), *Migrant Workers and Human Rights: Out-Migration from South Asia*, Geneva: ILO 2004.
- Aiken, W. and LaFollette, H. (eds), *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*, Totowa, NJ: Rowman and Littlefield 1980.
- Akram, S M, 'Migrant workers' rights and obligations in destination countries' in T Siddiqui (ed) *Module on Labour Migration Process for Awareness Campaign through Community Leaders and Activists*. Dhaka: RMMRU 2002.
- Alba, R., Logan, J., Lutz, A., & Stults, B., Only English by the third generation? Loss and preservation of the mother tongue among the grandchildren of contemporary immigrants, *Demography* 39 (2002), pp. 467-484,
- Alba, R., Sloan, J., & Sperling, J., The integration imperative: The children of low-status immigrants in the schools of wealthy societies, *Annual Review of Sociology* 37, (2011), pp.395-415.
- Alba, Richard D., and Victor, Nee. *Remaking the American mainstream: Assimilation and contemporary immigration*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003.
- Allport, G. W., *Personality: A psychological introduction*, New York: Holt 1937.
- Allport, G. W., *The general and the unique in psychological*
- Allport, G. W., *The nature of prejudice*, Reading, MA: Perseus 1954.
- Alston, P. (ed.), *The Best Interests of the Child: Reconciling Culture and Human Rights*, Oxford: Clarendon Press 1994.
- Alston, P., Parker, S., and Seymour, J. (eds.), *Children, Rights and the Law*, Oxford: Oxford University Press 1992.
- Althusser, L., *Lenin and philosophy*, New York: Monthly Review Press 1971.
- and identity, *Theory and Psychology* 15(1), (2005), pp. 51-75.

Andacht, F., & Michel, M., A semiotic reflection on self-interpretation and identity, *Theory and Psychology* 15(1), (2005), pp. 51-75.

Anderson, B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London: Verso 1983.

Ang, F. et al, *Participation Rights of Children*, Antwerpen-Oxford: Intersentia 2006.

Anika, Liversage, Finding a Path: Investigating the Labour Market Trajectories of High-Skilled Immigrants in Denmark, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35, (2), (2009), pp. 203-226.

Appadurai, A., "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy," *Public Culture* 2, (2) 1990: pp. 1-24.

Appadurai, A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1996.

Appiah, K. A., The politics of identity, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 15-22.

Aram, J. D., Concepts of interdisciplinarity: Configurations of knowledge and action, *Human Relations* 57(4), (2004), pp. 379-412.

Archard, D. and Macleod, C. (eds.), *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, Oxford: Oxford University Press 2002.

Archard, D. and Skivenes, M. 'Balancing a Child's Best Interests and a Child's Views,' *International Journal of Children's Rights* 17: 2009, pp. 1-21.

Archer, L. J. (ed.) *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, London: Routledge, 1988, pp. 23-122.

Arneson, R.J. and Shapiro, I., 'Democratic Autonomy and Religious Freedom: A Critique of *Wisconsin v. Yoder*', in *Political Order*, Nomos XXXVIII, I. Shapiro and R. Hardin (eds.), New York: New York University Press: 1996, pp. 365-411.

Arnett, J. J., Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties, New York: Oxford University Press 2004.

Arnett, J.J., Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties, *American Psychologist* 55, (2000), pp. 469-480.

Arnett, J.J., Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties, New York: Oxford University Press 2004.

Arnett, J.J., The psychology of globalization, *American Psychologist* 57, (2002), pp. 774-783.

Aron, R., *Peace and War*, Malabar: R. Krieger Publishing 1962.

Aronson, D. R., "Ethnicity as a Cultural System: An Introductory Essay." *Ethnicity in the Americas*, ed. F. Henry, The Hague/Paris: Mouton 1976, pp. 9-19.

Ascherson, N., *Black Sea*, New York: Hill and Wang 1995, Twining, W. (ed.), *Issues of Self-determination*, Aberdeen: Aberdeen University Press 1991.

Ashmore, R. D., Jussim, L., & Wilder, D. (eds.), *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction*, New York: Oxford University Press 2001.

Atkinson, D. R., Current issues and future directions in counseling ethnic minorities, in D. R., Atkinson(ed.), *Counseling American minorities*, New York, NY: McGraw-Hill 2004, pp. 354-367.

Aubin, E., Personal ideology polarity: Its emotional foundation and its manifestation in individual value systems, religiosity, political orientation, and assumptions concerning human nature, *Journal of Personality and Social Psychology* 71(1), (1996), pp. 152-165.

Avineri, Sh. and de-Shalit, A. (eds.), *Communitarianism and Individualism*, Oxford: Oxford University Press 1992.

Awwad, E., Broken lives: Loss and trauma in Palestinian- Israeli relations, *International Journal of Politics, Culture and Society* 17(3), (2004), pp. 405-414.

Bade, Klaus J., *Migration in European History*, trans. Allison Brown, Oxford: Blackwell, 2003.

Bader, V., (ed.), *Citizenship and Exclusion*, Basingstoke: Macmillan 1997.

Bader, V., "The Ethics of Immigration," *Constellations* 12, 2005, pp. 331–361.

Bai N., *The Effect of Labor Migration on Agriculture: An Empirical Study, Rural Labor Flows in China*, Berkeley: University of California Press 2001.

Bailey, J. M., & Pillard, R. C., *A genetic study of male sexual*

Bakhtin, M. M., *The dialogic imagination*, (C. Emerson & M. Holquist, trans.), Austin: University of Texas Press 1981.

Balakrishnan, Gopal, ed., *Mapping the nation*, London: Verso 1996.

Baldwin, J. M., *Social and ethical interpretations in mental development: A study in social psychology*, New York: Macmillan 1897.

Balibar, E., and Wallerstein, I., *Class, Race Nation*, London-New York: Verso 1992.

Ballard, R., 'The Impact of Kinship on the Economic Dynamics of Transnational Networks: reflections on some South Asian developments', Center for Applied South Asian Studies, University of Manchester. Presented in a Workshop on Transnational Migration, Princeton University 2001.

Bamberg, M., "I know it may sound mean to say this, but we couldn't really care less about her anyway": Form and functions of "slut bashing" in male identity constructions in 15-year-olds, *Human Development* 47(6), (2004), pp. 331-353.

Bamberg, M., Positioning between structure and performance, *Journal of Narrative and Life History* 7, (1997), pp. 335-342.

Banerjee, A., Gertler, P. and Ghatak, M. Empowerment and Efficiency: Tenancy Reform in West Bengal, *Journal of Political Economy* 110 (2), (2002), pp. 239–280.

Banerjee, B., Information flow, expectations and job search: Rural-to-urban migration in India, *Journal of Development Economics* 15, (1984), pp.239–257.

Banting, K. and Kymlicka, W. (eds.), *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford: Oxford University Press 2006.

Banting, K. and Kymlicka, W., (eds.), *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford: Oxford University Press 2006.

Barber, B.K., Youth experience in the Palestinian intifada: A case study in intensity, complexity, paradox, and competence, in M. Yates & J. Youniss (eds.), *Roots of civic identity: International perspectives on community service and activism in youth*, New York: Cambridge University Press 1999, pp. 178-204.

Bar-Gal, Y., The image of the "Palestinian" in geography textbooks in Israel, *Journal of Geography* 93(5), (1994), pp. 224-232.

Barrie, J.M., *Peter Pan and Other Plays*, ed. - Introduction by Peter Hollindale, Oxford: Oxford University Press 1995.

Barry, B. and Goodin, R. (eds.), *Free Movement: Ethical Issues in the Transnational Migration of People and Money*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf 1992.

Barry, B., *Culture and Equality*, Cambridge: Polity 2001.

Barry, R. Chiswick, Paul, W. Miller, *Educational Mismatch: Are High-Skilled Immigrants Really Working at High-Skilled Jobs and the Price They Pay If They Aren't?*, IZA Discussion Paper No. 4280, July (2009).

Bar-Tal, D., & Salomon, G., Israeli-Jewish narratives of the Israeli-Palestinian conflict: Evolution, contents, functions, and consequences, in R. I. Rotberg (ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict: History's double helix*, Bloomington: Indiana University Press 2006, pp. 19-46.

Bar-Tal, D., Causes and consequences of delegitimization: Models of conflict and ethnocentrism, *Journal of Social Issues* 46 (1), (1990), pp. 65-81.

Bar-Tal, D., Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case, *International Journal of Conflict Management* 9 (1), (1998), pp. 22-50.

Bar-Tal, D., The necessity of observing real life situations: Palestinian–Israeli violence as a laboratory for learning about social Behavior, *European Journal of Social Psychology* 34, (2004), pp. 677-701.

Bauman, Z., *Identity*, Cambridge, UK: Polity 2004.

Baumeister, R. F., & Muraven, M., Identity as adaptation to social, cultural, and historical context, *Journal of Adolescence* 19, (1996), pp. 405-416.

Baumeister, R. F., How the self became a problem: A psychological review of historical research, *Journal of Personality and Social Psychology* 52 (1), (1987), pp. 163-176.

Baumrind, D., From ought to is: A neo-Marxist perspective on the use and misuse of the culture construct, *Human Development* 41, (1998), pp. 145-165.

Bayley, R., & Regan, V., Introduction: The acquisition of sociolinguistic competence, *Journal of Sociolinguistics* 8, (2004), pp. 323-338.

Beall, Jo ‘Women Under Indenture in Colonial Natal, 1860–1911’ in Colin Clarke et al. (eds) *South Asians Overseas: Migration and Ethnicity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp. 57–74.

Bean, F. D. et al. ‘Undocumented Mexican Immigrants and the Earnings of other Workers in the United States’, *Demography* 25 (1) 1988, pp. 35–52,

Bean, F. D., B. Edmondson and J. S. Passel (eds), *Undocumented Migration to the US: ICRA and the Experience of the 1980s*, Washington: The Urban Institute Press, 1990.

Bean, Frank D., and Gillian, Stevens, eds., *America’s newcomers and the dynamics of diversity*, Rose Series in Sociology, New York: Russell Sage Foundation 2003.

Beatty, M., Ehrlich, L., and Vann, B., ‘Supporting Displaced Communities to Address Gender-Based Violence’, *Forced Migration Review* 19 Jan 2004, pp. 28-29.

Beaverstock, J., Transnational elites in global cities: British expatriates in Singapore’s financial district, *Geoforum* 33, 2002, pp. 525-538.

Beehler, S., Birman, D., & Campbell, R., The effectiveness of Cultural Adjustment and Trauma Services (CATS): A comprehensive, school-based mental health intervention for immigrant youth, *American Journal of Community Psychology* 2011.

Bekerman, Z., Maoz, I., Troubles with identity: Obstacles to coexistence education in conflict ridden societies, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 5(4), (2005), pp. 341-358.

Bell, D., (ed.), *Political Thought and International Relations Variations on a Realist Theme*, Oxford: Oxford University Press 2008.

Benatar, D., *Better Never to Have Been: The Harm of Coming into Existence*, Oxford: Oxford University Press 2008.

Benatar, D., *Better Never to Have Been: The Harm of Coming into Existence*, Oxford: Oxford University Press, Brennan, S. and Noggle, R., ‘The Moral Status of Children: Children’s Rights, Parents’ Rights, and Family Justice’, *Social Theory and Practice* 23: 1997, pp. 1–26.

Benedict, R., *Patterns of culture*, Boston: Houghton Mifflin 1934.

Benhabib, S., *The Rights of Others: Aliens, Residents and Citizens*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

Bergman, Carol, *Another Day in Paradise. International Humanitarian Workers Tell Their Stories*, Marynoll, NY: Orbis Books 2003.

- Berry, J. W., & Sabatier, C., Acculturation, discrimination and adaptation among second generation immigrant youth in Montreal and Paris, *International Journal of Intercultural Relations* 34, (2010), pp. 91-207.
- Berry, J. W., Acculturation as varieties of adaptation, in A. Padilla (ed.), *Acculturation: Theory, models, and findings*, Boulder, CO: Westview 1980, pp. 9-25.
- Berry, J. W., Immigration, acculturation, and adaptation, *Applied Psychology: An International Review* 46, (1997), pp. 5-34.
- Berzonsky, M. D., Identity style: Conceptualization and measurement, *Journal of Adolescent Research* 4, (1989), pp. 267-281.
- Bhabha, H., *The location of culture*, New York: Routledge 1994.
- Bilgrami, A., Notes toward the definition of "identity," *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 5-14.
- Billig, M., *Banal Nationalism*, London: Sage Publications 1995.
- Bingemer, K., Meistermann-Seeger, E., & Neubert, E., eds. *Leben als Gastarbeiter. Geguckte und missgluckte Integration*, Koln/Opladen: Westdeutscher Verlag 1970.
- Birman, D., & Taylor-Ritzler, T., Acculturation and psychological distress of adolescent immigrants from the former Soviet Union: Exploring the mediating effect of perceived family context using structural equation modeling, *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 13, (2007), pp. 337-346.
- Birman, D., Acculturation gap and family adjustment: Findings with Soviet Jewish refugees in the U.S. and implications for measurement, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 37, (2006), pp. 1-22.
- Birman, D., Beehler, S., Harris, E. M., Everson, M. L., Batia, K., Liautaud, J., Capella, E., *International Family Adult and Child Enhancement Services (FACES): A community-based comprehensive services model for refugee children in resettlement*, *American Journal of Orthopsychiatry* 78, (2008), pp. 121-132.
- Blake, M., "Immigration," in *A Companion to Applied Ethics*, R. Frey and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2003, pp. 224-237.
- Blumer, H., *Symbolic interactionism: Perspective and method*, Berkeley: University of California Press 1969.
- Boelaert, M., et al. et al., 'The Relevance of Gendered Approaches to Refugee Health', in Indra, D., (ed.), *Engendering Forced Migration: Theory and Practice*, New York: Berghahn Books, 1999.
- Bohning, R., *The Migration of Workers in the United Kingdom and the European Community*, London: Oxford University Press, 1971.
- Boissevain, J. *Friends and Friends: Networks, Manipulators and Coalitions*, Oxford: Basil Blackwell 1974.
- Boissevain, J., & Mitchell, J. C., eds., *Networks: Studies in Human Interaction*, The Hague/Paris: Mouton 1973.
- Borkin, J. *The Crime and Punishment of IG Farben*, New York: Free Press, 1978.
- Bosniak, L., *The Citizen and the Alien: Dilemmas of Contemporary Membership*, Princeton: Princeton University Press 2006.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D., *Reflexive Anthropologie*, Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag 2006.
- Boyle, P., 'Population Geography: Transnational Women on the Move' *Progress in Human Geography* 26(4) (2002): 531-543.
- Bracher, K. D. *The German Dictatorship*, Harmondsworth: Penguin, 1978.
- Brass, T. 'Slavery Now: Unfree Labour and Modern Capitalism', *Slavery and Abolition* Vol. 9, 1988.

Brass, T. et al. *Free and Unfree Labour*, Amsterdam: International Institute for Social History, 1993.

Brennan, Den., *What's Love Got to do with it?* Durham: Duke University Press 2004.

Brennan, S. and Noggle, R., 'The Moral Status of Children: Children's Rights, Parents' Rights, and Family Justice', *Social Theory and Practice* 23: 1997, pp. 1–26.

Brennan, S., 'Children's Choices or Children's Interests: Which do their Rights Protect?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press 2002, pp 53–69.

Brettell, Caroline, and James Hollifield, *Migration theory: Talking across disciplines*, New York: Routledge 2007.

Brewer, M. B., & Chen, Y., Where (who) are collectives in collectivism? Toward conceptual clarification of individualism and Collectivism, *Psychological Review* 114(1), (2007), pp.133-151.

Brewer, M. B., & Gardner, W., Who is this "we"? Levels of collective identity and self representations, *Journal of Personality and Social Psychology* 71(1), (1996), pp. 83-93.

Brewer, M. B., The many faces of social identity: Implications for political psychology, *Political Psychology* 22(1), (2001), pp. 115-125.

Brewer, M. B., The social self: On being the same and different at the same time, *Personality and Social Psychology Bulletin* 17 (5), (1991), pp. 475-482.

Brewer, M. B., When contact is not enough: Social identity and intergroup cooperation, *International Journal of Intercultural*

Brewer, M.B., & Chen, Y., Where (who) are collectives in collectivism? Toward conceptual clarification of individualism and collectivism, *Psychological Review* 114(1), (2007), pp. 133-151.

Brewer, M.B., The many faces of social identity: Implications for political psychology, *Political Psychology* 22(1), (2001), pp. 115-125.

Brighthouse, H., 'How Should Children Be Heard?' *Arizona Law Review*, Fall: 2003, pp. 691–711.

Brighthouse, H., 'What Rights (if any) do Children Have?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press: 2002, pp. 31–52.

Brock, G., *Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2009, Brown, P. and Shue, H. (eds.), *Boundaries: National Autonomy and its Limits*, Totowa, NJ: Rowan and Littlefield 1981.

Brock, G., *Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2009.

Brockmeier, J., & Carbaugh, D. (eds.), *Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture*, Philadelphia: John Benjamins 2001.

Bronfenbrenner, U., & Ceci, S., Nature-nurture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model, *Psychological Review* 101, (1994), pp. 568-586.

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. A., The bioecological model of human development, in W. Damon & R. M. Lerner (eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 1. Theoretical models of human development*, Hoboken, NJ: Wiley 2006, pp. 993-1023.

Brown, P. and Shue, H. (eds.), *Boundaries: National Autonomy and its Limits*, Totowa, NJ: Rowan and Littlefield 1981.

Brubaker, R. "In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism," *Citizenship Studies*, 8 (2) 2004, pp.115–127.

Bruner, J., *Acts of meaning*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1990.

Bruner, J., *Making stories: Law, literature, life*, Cambridge,

Bruner, J., *Making stories: Law, literature, life*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2002.

Buchanan, A. and M. Moore (eds.), *States, Nations, and Borders: The Ethics of Making Boundaries*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.

Buchanan, A., *Justice, Legitimacy, and Self-determination*, Oxford: Oxford University Press 2004.

Buchanan, A., *Secession. The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Boulder: Westview Press 1991.

Buchanan, Allen E. and Brock, Dan W., *Deciding for Others: The Ethics of Surrogate Decision Making*, Cambridge: Cambridge University Press 1998.

Bullock, H., & Lott, B., Building a research and advocacy agenda on issues of economic justice, *Analyses of Social Issues and Public Policy* 1(1), (2001), pp. 147-162.

Burcoglu, Kuran, (ed.), *Multiculturalism: Identity and Otherness*, Istanbul: Bogazici University Press 1997.

Bustamante, J., 'Undocumented Migration from Mexico' *IMR* 2, 1977, pp. 147-149.

Cadge, Wendy, and Elaine Howard Ecklund, "Immigration and Religion," *Annual Review of Sociology* Vol. 33, 2007, pp. 359-379.

Calhoun, C., *Nations Matter. Culture, History, and the Cosmopolitan Dream*, London: Routledge 2007.

Callan, E., 'Autonomy, Child-Rearing, and Good Lives', in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press: 2002, pp. 118-141.

Canovan, M., "Patriotism Is Not Enough," *British Journal of Political Science* 30, 2000, pp. 413-432.

Canovan, M., "Sleeping Dogs, Prowling Cats and Soaring Doves: Three Paradoxes in the Political Theory of Nationhood," *Political studies* 49, 2001, pp. 203-215.

Canovan, M., *Nationhood and Political Theory*, Cheltenham: Edward Elgar 1996.

Carens, J., "Nationalism and the Exclusion of Immigrants: Lessons from Australian Immigration Policy," in *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, M. Gibney (ed.), London: Greenwood Press, 1988, pp. 41-60.

Carens, J., "Aliens and Citizens: The Case for Open Borders," *Review of Politics* 49, 1987, pp. 251-273.

Carens, J., "Nationalism and the Exclusion of Immigrants: Lessons from Australian Immigration Policy," in *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, M. Gibney (ed.), London: Greenwood Press, 1988, pp. 41-60.

Carens, J., "Who Should Get in? The Ethics of Immigration Admissions," *Ethics & International Affairs* 17: pp. 95-110.

Castells, M., 'Immigrant Workers and Class Struggles in Advanced Capitalism: The Western European Experience', in Cohen, Gutkind and Brazier (eds), *Peasants and Proletarians 1979 OR in Politics and Society* 5(1) 1975.

Castles, S. and G. Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1985.

Castles, S., 'The Guest-worker in Western Europe: An Obituary', *IMR* 20, Winter 1986, 761-778.

Castles, S., and G., Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 1985.

Castles, S., *Here for Good; Western Europe's New Ethnic Minorities*, London: Pluto, 1984.

Castles, Steph., and M. Miller *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke: Macmillan, 2003, pp. 56-128.

- Castles, Steph., and Mark J. Miller, *The age of migration: International population movements in the modern world*, New York: Guilford 2009.
- Cavallero, E., "An Immigration-Pressure Model of Global Distributive Justice," *Politics, Philosophy & Economics* 5, 2006, pp. 97–127.
- Chaliand, Gérard and Jean-Pierre, Rageau, *The Penguin Atlas of Diasporas*, Harmondsworth: Penguin 1995.
- Chambers, Iain, *Migrancy, culture, identity*, London: Routledge 1994.
- Charles, Laurie L., *Intimate Colonialism. Head, Heart & Body in West African Development Work*, Walnut Creek, West Coast Press 2007.
- Frantz, Christiane, *Karriere in NGOs. Politik als Beruf jenseits der Parteien*, Wiesbaden: VS-Verlag 2005.
- Chatterjee, D.K. and B. Smith (eds.), *Moral Distance*, *The Monist* 86 3, 2003, pp. 367-381.
- Chen, Carol., *Getting Saved in America: Taiwanese Immigration and Religious Experience*, Princeton University Press, 2008.
- Cheng, J. K., Fancher, T. L., Ratanasen, M., Conner, K. R., Duberstein, P. R., Sue, S., & Takeuchi, D., *Lifetime suicidal ideation and suicide attempts in Asian Americans*, *Asian American Journal of Psychology* 1, (2010), pp. 18-30.
- Chiswick, B. (ed.), *High-skilled immigration in a global labor market*, Washington, DC: AEI Press 2011.
- Christiano, T., "Immigration, Political Community and Cosmopolitanism," *San Diego Law Review* 45: 2008, pp. 933–961.
- Clarke, Colin et al. (eds.), *South Asians Overseas: Migration and Ethnicity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp.1–163.
- Clifford, J., "Diasporas," *Current Anthropology* 9 (3) 1994: pp. 302–338.
- Coady, C.A.J., 'Theory, Rights and Children: A Comment on O'Neill and Campbell', in *Children, Rights and the Law*, P. Alston, S. Parker, and J. Seymour (eds.), Oxford: Oxford University Press: 1992, pp. 43–51.
- Cohen, Abner, *Two Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*, Routledge & Kegan Paul, London, Berkeley, University of California Press 1974.
- Cohen, H., *Equal Rights for Children*, Totowa, NJ: Littlefield, Adams, and Co 1980.
- Cohen, J. (ed.), *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, Boston: Beacon Press 1996.
- Cohen, Myron L., 'Being Chinese: the peripheralization of traditional identity', *Daedalus* 20 (2), (1991), pp. 113–35.
- Cohen, R., *Global Diasporas: An Introduction*, Seattle: University of Washington Press 1997.
- Cohen, Rob., (ed), *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Cohen, Rob., 'A diaspora of a diaspora? The case of the Caribbean', *Social Science Information* 31 (1), (1992), pp. 193–203.
- Cohen, Rob., *Global Diasporas: An Introduction*, London: Routledge, 2001.
- Cohen, M., «Rooted Cosmopolitanism», *Dissent*, φθινόπωρο 1992, pp. 478- 483.
- Cohler, B. J., *Personal narrative and life course*, in P. Baltes & O. G. Brim (eds.), *Life span development and behavior*, Vol. 4, New York: Academic Press 1982, pp. 205-241.
- Cohn-Bendit, D., & Schmid, T., *Heimat Babylon. Da Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg: Hoffmann & Campe 1992.
- Cole, M., & Scribner, S., *Culture and thought: A psychological Introduction*, New York: John Wiley 1974.

- Cole, M., *Cultural psychology: A once and future discipline*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1996.
- Cole, P. and Wellman, C., *Debating the Ethics of Immigration: Is There a Right to Exclude?* New York: Oxford University Press 2011.
- Cole, P., *Philosophies of Exclusion: Liberal Political Theory and Immigration*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2000.
- Cole, W.E. and Sanders, R.D. Internal migration and urban employment in the Third World, *American Economic Review* 75(3), (1985), pp. 481–94.
- Coleman, D. 'The United Kingdom and International Migration: A Changing Balance', in Farsmann, H. and Munz, R. (eds.), *European Migration in the Late Twentieth Century: Historical Patterns, Actual Trends, and Social Implications*, International Institute for Applied Systems Analysis, England: Edward Elgar Publishing Limited 1994.
- Collins, J., *Occupied by memory: The intifada generation and the Palestinian state of emergency*, New York: New York University Press 2004.
- Connell, J., Dasgupta, B., Laishley, R. and Lipton, M. *Migration from Rural Areas: The Evidence from Village Studies*. Delhi: Oxford University Press 1976.
- Connor, Phillip and Catherine, Tucker, "Religion and Migration around the Globe: Introducing the Global Religion and Migration Database," *International Migration Review* Vol. 45, 2011, pp. 985-1000.
- Conradson, D. and Latham, A., Transnational Urbanism: Attending to Everyday Practices and Mobilities, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (2), 2005, pp. 227-233.
- Constructive and critical advances*, New York: Springer-Verlag 1990.
- Cooley, C. H., *Human nature and the social order*, New York: Scribners 1902.
- Cornelius, W., T. Tsuda, J. Hollifield, and P. Martin, eds., *Controlling immigration: Global perspectives*, Stanford CA: Stanford University Press 2004.
- Cornelius, Wayne A, Philip Martin and James F. Hollifield (eds), *Controlling immigration: a global perspective* Stanford, CA: Stanford University Press 1994.
- Corrigan, P. 'Feudal Relics or Capitalist Monument? Notes on the Sociology of Unfree Labour', *Sociology* Vol.11, 1977, pp. 35–63.
- Côté J. E., Sociological perspectives on identity formation: The culture–identity link and identity capital, *Journal of Adolescence* 19, (1996), pp. 417-428.
- Côté, J. E., & Levine, C. G., A critical examination of the ego identity status paradigm, *Developmental Review* 8, (1988), pp. 147-184.
- Côté, J. E., & Levine, C. G., *Identity formation, agency, and culture: A social psychological synthesis*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum 2002.
- Côté, J. E., *Foundations of a psychoanalytic social psychology: Neo-Eriksonian propositions regarding the relationship between psychic structure and cultural institutions*, *Developmental Review* 13, (1993), pp. 31-53.
- Côté, J.E., & Levine, C.G. *Identity formation, agency, and culture: A social psychological synthesis*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum 2002.
- couldn't really care less about her anyway": Form and functions of "slut bashing" in male identity constructions in 15-year-olds, *Human Development* 47(6), (2004), pp. 331-353.
- Couture, J., K. Nielsen and M. Seymour (eds.), *Rethinking Nationalism*, Canadian Journal of Philosophy, Supplemental Volume 22 (1998).
- Crethar, H., Torres Rivera, E., & Nash, S., in search of common threads: Linking multicultural, feminist, and social justice counseling paradigms. *Journal of Counseling & Development* 86, (2008), pp. 269-278.

- Crowley, B.I., *The Self, the Individual and the Community*, Oxford: Clarendon Press 1987.
- Crul, M., & Vermuelen, H., The second generation in Europe, *International Migration Review* 37, (2003), pp. 965-986.
- Cunliffe, Marcus *Chattel Slavery and Wage Slavery*, Athens: University of Georgia Press, 1979.
- Cushman, P., Why the self is empty: Toward a historically situated Psychology, *American Psychologist* 45(5), (1990), pp. 599-611.
- D'Andrade, R. G., Cultural meaning systems, in R. A. Shweder & R. A. LeVine (eds.), *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*, New York: Cambridge University Press 1984, pp. 88-122.
- D'Andrade, R. G., The cultural part of cognition, *Cognitive Science* 5, (1981), pp. 179-195.
- D'Andrea, Anth., *Global Nomads. Techno and New Age as Transnational Countercultures in Ibiza and Goa*, London & New York: Routledge 2007.
- Dabydeen, D. and B. Samaroo (eds) *India in the Caribbean*, London: Hansib, 1987.
- Dahinden, J., *Prishtina-Schlieren. Albanische Migrationsnetzwerke im Transnationalen Raum*, Zurich: Seismo-Verlag 2005.
- Dallin, D. and B. E. Nicolaevsky *Forced Labour in the Soviet Union*, London: Hollis & Carter, 1948.
- Dana, R. H., *Multicultural assessment: Principles, applications, and examples*. Mahwah, NJ: Erlbaum 2005.
- Dang, N.A. 'The role of rural-to-urban migration in the cause of rural development,' *Sociological Review* 4 (60),(1997), pp.15-19.
- Daniel, P. *The Shadow of Slavery, Peonage in the South, 1901-1969*, London: Oxford University Press, 1973.
- De Haan, A. and Rogaly, B. 'Introduction: Migrant Workers and Their Role in Rural Change', *Journal of Development Studies* 38(5), (2002), pp. 1-14.
- Deaux, K., *To be an immigrant*, New York, NY: Russell Sage Foundation 2006.
- Deborah, A. Cobb-Clark and Marie, D. Connolly, *The Worldwide Market for Skilled Migrants: Can Australia Compete?*, *International Migration Review* Vol. 31, 3 (Autumn 1997)), pp. 670-693.
- Derks, T. and N. Roymans (eds.), *Ethnic Constructs in Antiquity-The role of Power and Tradition*, Amsterdam: University of Amsterdam Press 2009.
- Deutsch, M., A framework for thinking about oppression and its change, *Social Justice Research* 19(1), (2006), pp. 7-41.
- Devesh, Kapur, *Indian Diaspora as a Strategic Asset*, *Economic and Political Weekly* Vol. 38, No. 5 (Feb. 1-7/ 2003)), pp. 445-448.
- Dijk, T. A., *Ideology: A multidisciplinary approach*, Thousand Oaks, CA: Sage 1998.
- Docquier, Fred., and Abdeslam Marfouk, "International migration by educational attainment (1990-2000)" in *International Migration, Remittances and Development*, (ed.), by Caglar Ozden and Maurice W. Schiff, Palgrave Macmillan, 2006.
- Doniger, W. Many masks, many selves, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 60-71.
- Douglas, S. Massey, Joaquin, Arango, Graeme, Hugo, Ali, Kouaouci, Adela, Pellegrino and J. Edward, Taylor, *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Doyle, J. and Nathan, N., *Wherever Next? Work in a Mobile World*, London: The Industrial Society, 2001.
- Dummet, M., *On Immigration and Refugees*, New York: Routledge 2001.

Schwartz, W. (ed.), *Justice in Immigration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.

Dunn, R. G., Self, identity, and difference: Mead and the poststructuralists, *Sociological Quarterly* 38(4), (1997), pp. 687-705.

Eade, John, 'Nationalism and the quest of authenticity: the Bangladeshis in Tower Hamlets,' *New community* 16, (4), 1990, pp. 493-503.

Eagleton, T., *Ideology: An introduction*, New York: Verso, 1991.

Ebaugh, Helen Rose, "Religion and the New Immigrants" in *Handbook of the Sociology of Religion*, ed. Michele Dillon, Cambridge University Press, 2003, Fetzer, Joel S. and J. Christopher Soper. *Muslims and the state in Britain, France, and Germany*, Cambridge University Press, 2005.

Eekelaar, J., 'The Emergence of Children's Rights', *Oxford Journal of Legal Studies* 6: 1986, 161-182.

Eisenberg, A., and J. Spinner-Halev (eds.), *Minorities Within Minorities*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

Elder, G. H., *Children of the Great Depression: Social change in life experience*, Chicago: University of Chicago Press 1974.

Elder, G. H., The life course as developmental theory, *Child Development* 69, (1998), pp. 1-12.

Elster, J., *Solomonic Judgements, Studies in the limitations of rationality*, Cambridge: Cambridge University Press 1989.

Emke Pouloupoulos I., *Trafficking in Women and Children: Greece, a country of destination and transit*, Institute for the study of the Greek Economy (IMEO) – Greek Society of Demographic Studies (ΕΔΗΜ), Athens 2001, p. 9.

Emmer, P. C., (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery*, Dordrecht: Nijhoff, 1986.

Erikson, E. H., *Childhood and society*, New York: Norton 1963.

Erikson, E. H., *Gandhi's truth: On the origins of militant nonviolence*, New York: Norton 1969.

Erikson, E. H., *Identity and the life cycle*, New York: Norton 1959.

Erikson, E. H., *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton 1968.

Erikson, E. H., *Young man Luther: A study in psychoanalysis and history*, New York: Norton 1958.

Esser, H. *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine Handlungstheoretische Analyse*, Darmstadt/Neuwied: Luchterhand Verlag 1980.

Farquet, Romaine, Heikki, Mattila, and Frank, Laczko, "Human Trafficking: Bibliography by Region," in *Data and Research on Human Trafficking: A Global Survey*, (ed.), F. Laczko and E. Gozdzia, Geneva: International Organization for Migration 2005, pp. 301-342.

Farson, R., *Birthrights*, London: Collier Macmillan 1974.

Favell, A., 'Eurostars and Eurocities: Free Moving Professionals and the Promise of European Integration', *European Studies Newsletter* VI (3/4) (2004), pp. 1-10.

Favell, A., Feldblum, M. and Smith, M.P. (eds.), *The Human Face of Global Mobility: International Highly Skilled Migration in Europe, North America and the Asia Pacific*, New Brunswick, NJ: Transaction, 2006.

Favell, A., 'Games Without Frontiers? Questioning the Transnational Social Power of Migrants in Europe', *European Journal of Sociology* 44, 2003, pp.397-427.

Feinberg, J., 'A Child's Right to an Open Future', in *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*, W. Aiken and H. LaFollette, H., Totowa, NJ: Littlefield, Adams, and Co.: 1980, pp. 124–153.

Feinberg, J., 'Wrongful Life and the Counterfactual Element in Harming,' *Social Philosophy and Policy* 4(1): 1987, pp. 145–170.

Feinberg, T. E., Our brains, our selves, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 72-80.

Ferencz, A. *Less Than Slaves*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.

Findlay, A. M., Skilled transients: the invisible phenomenon? in Cohen, R. (Ed.), *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, pp. 515-522.

Fine, S., "Freedom of Association is Not the Answer," *Ethics* 120(2), 2010, pp. 338–356.

Firedrich, Carl J. and Z. K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York: Frederick Praeger, 1961.

Fiske, D. W., & Shweder, R. A. (eds.), *Metatheory in social Community Psychology* 29, (2001), pp. 259-280.

Fiske, D. W., & Shweder, R. A. (eds.), *Metatheory in social science: Pluralisms and subjectivities*. Chicago: University of Chicago Press 1986.

Fivush, R., & Nelson, K. Parent-child reminiscing locates the self in the past, *British Journal of Developmental Psychology* 24 (1), (2006), pp. 235-251.

Foner, Nan., and Alba, Rich., "Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?" *International Migration Review* Vol. 42, 2008, pp. 360–392.

Foner, Nan., *From Ellis Island to JFK: New York's two great waves of immigration*, New Haven, CT: Yale University Press 2000.

Foucault, M., *The archeology of knowledge and the discourse on language*, (A. M. S. Smith, trans.), New York: Pantheon 1972.

Foucault, M., *The history of sexuality, Vol. 1, An introduction*, New York: Vintage 1978.

Foucault, M., *The subject and power*, *Critical Inquiry* 8, (1982), pp. 777-795.

Freeman, G. P., *Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies*, Princeton: Princeton University Press, 1979.

Freud, S., *Group psychology and the analysis of the ego* (J. Strachey, trans.), New York: Norton 1959.

Fukuda-Parr, S., *Cultural freedom and human development Today*, *Daedalus* 133(3), (2004), pp. 37-45.

Fuligni, A., *The intersection of aspirations and resources in the development of children from immigrant families*, in C. García Coll & A. Marks (Eds.), *The immigrant paradox in children and adolescents: Is becoming American a developmental risk?* Washington, DC: American Psychological Association 2011, pp. 299-308.

Futo, Pet., *2003 year book on illegal migration: human smuggling and trafficking in central and eastern Europe* Vienna: International Centre for Migration Policy Development, 2004.

Galtung, J. *A structural theory of imperialism*, *Journal of Peace Research* 8 (2), (1971), pp. 81-117.

Gans, C., *The Limits of Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.

Geertz, C., *After the revolution: The fate of nationalism in the new states* in B. Barber & A. Inkeles (eds.), *Stability and social change*, New York: Little, Brown 1971, pp. 357-376.

Gergen, K. J., Psychological science in a postmodern context, *American Psychologist* 56, (2001), pp. 803-813.

Gergen, K. J., Social psychology as history, *Journal of Personality and Social Psychology* 26(2), (1973), pp. 309-320.

Gergen, K. J., *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life*, New York: Basic Books 1991.

Gergen, K., & Gergen, M., Narratives of the self, in T. Sarbin & K. E. Scheibe (eds.), *Studies in social identity*, New York: Praeger 1983, pp. 245-273).

Gergen, K.J., Psychological science in a postmodern context, *American Psychologist* 56, (2001), pp. 803-813.

Ghosh, Bimal, *Huddled masses and uncertain shores : insights into irregular migration*, The Hague, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, Cambridge, MA 1998.

Gibney, M., (ed.), *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, New York: Greenwood Press 1988.

Gibney, M., *The Ethics and Politics of Asylum: Liberal Democracy and the Response to Refugees*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

Gibney, Mark (ed.), *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, New York: Greenwood Press 1988.

Gibney, Matth., *The Ethics and Politics of Asylum: Liberal Democracy and the Response to Refugees*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

Giddens, A., *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*, Stanford, CA: Stanford University Press 1991.

Gillick v. West Norfolk and Wisbech Area Health Authority [1986] AC 112, Griffin, J., 'Do Children Have Rights?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press 2002, pp. 19–30.

Gjerde, P. F., & Onishi, M., In search of theory: The study of “ethnic groups” in developmental psychology, *Journal of Research on Adolescence* 10 (3), (2000), pp. 289-298.

Gjerde, P. F., Culture, power, and experience: Toward a personcentered cultural psychology, *Human Development* 47, (2004), pp. 138-157.

Glage, Liselotte (ed), *Being/s in transit : Travelling, Migration, Dislocation*, Amsterdam/Atlanta, GA: Rodopi 2000.

Glaser, B. G., & Strauss, A. L., *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*, Chicago: Aldine 1967.

Glenn, J., “Nations and nationalism: Marxist approaches to the subject,” *Nationalism and Ethnic Politics* 3 (2), 1997, pp. 79–100.

Glowacki, Peggy – Hendry, Julia, *Images of America: Hull House*, Arcadia Publishing, Chicago, Illinois, 2004, pp. 32-38.

Goffman, E., *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*, New York: Pantheon 1967.

Goffman, E., *Stigma: Notes on the management of spoiled Identity*, New York: Simon & Schuster 1963.

Goffman, E., *The presentation of self in everyday life*, Garden City, NY: Doubleday Anchor 1959.

Göktürk, Deniz, Gramling, David and Kaes, Anton, (eds.), *Germany in Transit: Nation and Migration, 1955–2005*, Berkeley, CA: University of California Press, 2007.

Goodin, R. E., “Liberal Multiculturalism: Protective and Polyglot,” *Political Theory* 34 (3) 2006, pp. 289–303.

Gordon, Milton, (ed.) *America as a multicultural society*, Philadelphia: American Academy of Political and Social Science 1981.

Gouldner, Alvin Ward, *The dialectic of ideology and technology: the origins, grammar, and future of ideology*, New York: Seabury Press, Van Nostrand, 1979.

Gouldner, Alvin Ward, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, London, 1979.

Gramsci, A., *Selections from the prison notebooks*, New York: International 1971.

Greene, S., Understanding party identification: A social identity Approach, *Political Psychology* 20(2), (1999), pp. 393-403.

Greenfeld, L., "Nationalism and the Mind," *Nations and Nationalism* 11 (3), 2005, pp. 325–341.

Greenfeld, L., *The spirit of capitalism : nationalism and economic growth*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2001.

Greenfeld, L., "Nationalism and the Mind," *Nations and Nationalism* 11 (3), 2005, pp. 325–41.

Greenfeld, Liah, *Mind, Modernity, Madness: The Impact of Culture on Human Experience*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2013.

Greenfeld, Liah, *Nationalism and the Mind: Essays on Modern Culture*, Oxford: Oneworld, 2006.

Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1992.

Greenfeld, Liah, *The Ideals of Joseph Ben-David: The Scientist's Role and Centers of Learning Revisited* (ed.), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2012.

Greenfeld, Liah, *The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.

Greenfield, P. M., Three approaches to the psychology of culture: Where do they come from? Where can they go? *Asian Journal of Social Psychology* 3, (2000), pp. 223-240.

Gregg, G. S., *Culture and identity in a Muslim society*, New York: Oxford University Press 2007.

Gregg, G. S., *Self-representation: Life narrative studies in identity and ideology*, New York: Greenwood 1991.

Gregg, G. S., *The Middle East: A cultural psychology*, New York: Oxford University Press 2005.

Gregg, G.S., *Culture and identity in a Muslim society*, New York: Oxford University Press 2007.

Gregg, G.S., *Self-representation: Life narrative studies in identity and ideology*, New York: Greenwood 1991.

Gregg, G.S., *The Middle East: A cultural psychology*, New York: Oxford University Press 2005.

Greverus, I. M., *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*, Frankfurt/M.: Athenäum 1972.

Griffin, J., 'Do Children Have Rights?' in *The Moral and Political Status of Children: New Essays*, D. Archard and C. Macleod (eds.), Oxford: Oxford University Press: 2002, pp. 19–30.

Grotevant, H. D., Toward a process model of identity formation, *Journal of Adolescent Research* 2(3), (1987), pp. 203-222.

Gutmann, A., *Identity in democracy*, Princeton, NJ: Princeton University Press 2003.

Habermas Jürgen, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity, Oxford-UK, Boston –USA 2012.

Habermas, J., *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge: Polity Press 1996.

Hacking, I., Genetics, biosocial groups, and the future of identity, *Daedalus* 135(4), (2006), pp. 81-95.

Hagan, Jacqu., Maria, *Migration miracle: faith, hope, and the undocumented journey*, Harvard University Press, 2008.

Haidt, J., Koller, S., & Dias, M., Affect, culture, and morality, or is it wrong to eat your dog? *Journal of Personality and Social Psychology* 65, (1993), pp. 613-628.

Halabi, R., & Sonnenschein, N. The Jewish–Palestinian encounter in a time of crisis, *Journal of Social Issues* 60(2), (2004), pp. 373-388.

Hall, S., & du Gay, P. (eds.), *Questions of cultural identity*, Thousand Oaks, CA: Sage 1996.

Hammack, P. L. Advancing the revolution in the science of sexual identity development, *Human Development* 48, (2005), pp. 303-308.

Hammack, P. L. The life course development of human sexual orientation: An integrative paradigm, *Human Development* 48, (2005), pp. 267-290.

Hammack, P. L., Identity, conflict, and coexistence: Life stories of Israeli and Palestinian adolescents, *Journal of Adolescent Research* 21(4), (2006), pp. 323-369.

Hammack, P. L., The life course development of human sexual orientation: An integrative paradigm, *Human Development* 48, (2005), pp. 267-290.

Hammack, P. L., Advancing the revolution in the science of sexual identity development, *Human Development* 48, (2005), pp. 303-308.

Haney, C., & Zimbardo, P., The past and future of U.S. prison policy: Twenty-five years after the Stanford prison experiment, *American Psychologist* 53(7), (1998), pp. 709-727.

Hannerz, U., *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*, New York: Columbia University Press 1992.

Hannerz, U., *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*, New York: Columbia University Press 1980.

Hardill, I., Gender Perspectives on British Expatriate Work, *Geoforum* 29 (3) 1998, pp. 257-268.

Hardill, I., *Gender, Migration, and the Dual Career Household*, London: Routledge, 2002.

Hardin, Russell, *One for All, The Logic of Group Conflict*, Princeton: Princeton University Press 1985.

Hareven, A., Victimization: Some comments by an Israeli, *Political Psychology* 4(1), (1983), pp. 145-155.

Harré, R., & Moghaddam, F. (eds.), *The self and others: Positioning individuals and groups in personal, political, and cultural contexts*, New York: Praeger 2003.

Harré, R., & van Langenhove, L., Introducing positioning Theory, in R. Harré & L. van Langenhove (eds.), *Positioning theory: Moral contexts of intentional action*, Oxford, UK: Blackwell 1999, pp. 14-31.

Harré, R., & Moghaddam, F., (eds.), *The self and others: Positioning individuals and groups in personal, political, and cultural Contexts*, New York: Praeger 2003.

Harré, R., & van Langenhove, L., Introducing positioning theory, in R. Harré & L. van Langenhove (Eds.), *Positioning theory: Moral contexts of intentional action*, Oxford, UK: Blackwell 1999, pp. 14-31.

Hart, H.L.A., 'Bentham on Legal Rights', in *Oxford Essays in Jurisprudence*, A. W. Simpson (ed.) Oxford: Clarendon Press 1973, pp. 171–201.

- Harter, S., *The construction of the self: A developmental perspective*, New York: Guilford 1999.
- Hartl, K., *Expatriate Women Managers: Gender, Culture and Career*, München u.a.: Hampp, 2003.
- Hastings, A., *The construction of nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge: Cambridge University Press 1997.
- Hechter, M., *Containing Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 2001.
- Held, D., "Cosmopolitanism: globalisation tamed?," *Review of International Studies* 29, 2003, pp. 465–480.
- Hendrix, B.A., *Ownership, Authority, and Self-Determination: Moral Principles and Indigenous Rights Claims*, University Park: Pennsylvania State University Press 2008.
- Herberg, W., *Protestant, Catholic, Jew* [1955], Chicago, University of Chicago Press, 1983.
- Hermans, H. J. M., Kempen, H. J. G., & van Loon, R. J. P. The dialogical self: Beyond individualism and rationalism, *American Psychologist* 47(1), (1992), pp. 23-33.
- Hermans, H. J. M., The dialogical self: Toward a theory of personal and cultural positioning, *Culture and Psychology* 7 (3), (2001), pp. 243-281.
- Hinchman, L. P., & Hinchman, S. K. (eds.), *Memory, identity, community: The idea of narrative in the human sciences*, Albany: State University of New York Press 1997.
- Hirschman, Char., Kasinitz, Phil., and Josh DeWind, eds., *The handbook of international migration: The American experience*, New York: Russell Sage Foundation 1999.
- Hjarnø, Jan, *Illegal immigrants and developments in employment in the labour markets of the EU*, Aldershot, Hampshire: Ashgate, 2003.
- Hobsbawm, E., & Ranger, T., (eds.), *The invention of tradition*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1983.
- Hobsbawm, E.J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press 1990.
- Hoerder, Dirk and Leslie Page Moch (eds.) *European Migrants: Global and Local Perspectives*, Boston: Northeastern University Press, 1996.
- Hoerder, Dirk, *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium*, Durham: Duke University Press, 2002.
- Hoffmann-Nowotny, H. J., *Soziologie des Fremdarbeiterproblems. Eine Theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag 1973.
- Hoffmann-Nowotny, H.-J., *Migration. Ein Beitrag zu einer soziologischen Erklärung*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1970.
- Holland, D., Lachicotte, W., Skinner, D., & Cain, C., *Identity and agency in cultural worlds*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1998.
- Holstein, J. A., & Gubrium, J. F., *The self we live by: Narrative identity in a postmodern world*, New York: Oxford University Press 2000.
- Holt, J.C., *Escape from Childhood: The Needs and Rights of Children*, Harmondsworth: Penguin 1975.
- Homze, E. L. *Foreign Labor in Nazi Germany*, Princeton: Princeton University Press, 1967.
- Hornsey, M. J., & Hogg, M. A. Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations, *Personality and Social Psychology Review* 4 (2), (2000), pp. 143-156.

- Hornsey, M. J., & Hogg, M. A., Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations, *Personality and Social Psychology Review* 4 (2), (2000), pp. 143-156.
- Hosking, G., *A History of the Soviet Union*, London: Fontana, 1985.
- Huang, P. 2002–2003 shehui xingshi zong baogao [General report on the social situation in China: 2002–2003], in: Ru, X. et al (2003) *Shehui Lanpishu 2003: Zhongguo Shehui Xingshi yu Yuce* [Blue Book of Society 2003: Analysis and Prospect of the Social Situation in China]. Beijing: Sheke Wenxian Chubanshe 2003.
- Huang, P. Jiankang zhengce [Health policies]. In: Wang L. and Zhu L. eds. (2002) *Houfan Diqude Fazhan Tujing Xuanze: Yunnan Zangqu Anli Yanjiu* [Choosing Ways of Development in Underdeveloped Areas: A Case Study of the Tibetan Prefecture in Yunnan Province]. Beijing: Jingji Guanli Chubanshe 2002.
- Huang, P. When young farmers leave the farm: What will happen to rural development in China when rural-urban migration takes place at a high pace under impacts of globalisation? in: Lindqvist, C. ed. *Globalization and Its Impact*, Stockholm: FRN 2000.
- Huddy, L., From social to political identity: A critical examination of social identity theory, *Political Psychology* 22(1), (2001), pp. 127-156.
- Hume, D., *A treatise of human nature*, New York: Oxford University Press 2000.
- Huntington, S. P., *The clash of civilizations and the remaking of the world order*, New York: Simon & Schuster 1996.
- Huntington, S., *Who Are We?* New York: Simon & Schuster 2004.
- Hurtado, A., Gurin, P., & Peng, T., Social identities-A frame work for studying the adaptations of immigrants and ethnics: The adaptations of Mexicans in the United States, *Social Problems* 41 (1), (1994), pp.129-151.
- Hutchinson, J., 2005, *Nations as Zones of Conflict*, London: Sage; see also the debate on this book in *Nations and Nationalism* 14 (1), 2008, pp.1–28.
- Hutchinson, J., *Nations and Nationalism* 14 (1), 2008, pp. 1–28.
- Hutchinson, J., *Nations as Zones of Conflict*, London: Sage 2005.
- Hutchinson, John and Smith, Anthony D. (eds.), *Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 1994.
- Iredale, R., 'The Migration of Professionals: Theories and Typologies', *International Migration* 39 (2001), pp. 7-24.
- Irwing, P., & Stringer, M. New measures of political attitudes in Northern Ireland: A social identity perspective, *Journal of Community and Applied Social Psychology* 10, (2000), pp. 139-154.
- Jacobson, D., & Bar-Tal, D., Structure of security beliefs among Israeli students, *Political Psychology* 16 (3), (1995), pp. 567-590.
- Jagodic', G. K., Is war a good or a bad thing? The attitudes of Croatian, Israeli, and Palestinian children toward war, *International Journal of Psychology* 35(6), (2000), pp. 241-257.
- James, W., *The principles of psychology*, New York: Dover 1890.
- Jessor, R., Colby, A., & Shweder, R. A. (eds.), *Ethnography and human development: Context and meaning in social inquiry*, Chicago: University of Chicago Press 1996.
- Jiménez, Tom., R., "Weighing the Costs and Benefits of Mexican Immigration: The Mexican American Perspective," *Social Science Quarterly* 88(3), 2007, pp. 599-618.
- Jiménez, Tom., R. and Dav., Fitzgerald "Mexican Assimilation: A Temporal and Spatial Reorientation," *Du Bois Review* 4(2), 2007, pp. 337-354,
- Jiménez, Tom., R., "Affiliative Ethnic Identity: A More Elastic link between Ethnic Ancestry and Culture" *Ethnic and Racial Studies* 33(10), 2010, pp. 1756-1775.

Jiménez, Tom., R., "Mexican-Immigrant Replenishment and the Continuing Significance of Ethnicity and Race," *American Journal of Sociology* 113(6), 2008, pp.1527-1567.

Jiménez, Tomás R., *Replenished Ethnicity: Mexican Americans, Immigration, and Identity*, Berkeley, CA: University of California Press 2010.

Joppke, C. (ed.), *Challenge to the Nation State: Immigration in Western Europe and the United States*, Oxford: Oxford University Press 1998,

Joppke, C. (ed.), *Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2005.

Joppke, C. and S. Lukes (eds.), *Multicultural Questions*, Oxford: Oxford University Press 1999.

Jordan, Bill and Franck, Duvell *Irregular Migration: The Dilemmas of Transnational Mobility* Cheltenham: Edward Elgar, 2002.

Joslin, P., *Teacher Relocation: Reflections in the Context of International Schools*, *Journal of Research in International Education* 1, (2002), pp. 33-62.

Josselson, R., *Revising herself: The story of women's identity from college to midlife*, New York: Oxford University Press 1996.

Jost, J. T., *The end of the end of ideology*, *American Psychologist* 61(7), (2006), pp. 651-670.

Kaldor, M., "Nationalism and Globalisation," *Nations and Nationalism* 10 (1-2), 2004, pp.161-177.

Kantorowitz, E.H., «Pro Patria Mori in Medieval Political Thought», *The American Historical Review* LWI, 3(1951), 474.

Kapur, D. and McHale, J., "Should a Cosmopolitan Worry about the Brain Drain?" *Ethics and International Affairs* 20, 2006, pp.305-320.

Kelman, H. C., *The Israeli-Palestinian peace process and its vicissitudes: Insights from attitude theory*, *American Psychologist* 62 (4), (2007), pp. 287-303.

Kelman, H. C., *The interdependence of Israeli and Palestinian national identities: The role of the other in existential conflicts*, *Journal of Social Issues* 55, (1999), pp. 581-600.

Kelman, H. C., *The Israeli-Palestinian peace process and its vicissitudes: Insights from attitude theory*, *American Psychologist* 62 (4), (2007), pp. 287-303.

Keniston, K., *Youth and dissent: The rise of a new opposition*, New York: Harcourt Brace Jovanovich 1971.

Keniston, K., *Youth: A "new" stage of life*, in J. Cottle (ed.), *The prospect of youth*, Boston: Little, Brown, 1972, pp. 631-654).

Kennedy, P., 'Making Global Society: Friendship Networks among Transnational Professionals in the Building Design Industry', *Global Networks:Journal of Transnational Affairs* 4, (2),(2004), pp.157-179.

Kennedy, R.J.R., «Single or Triple Melting Pot, Intermarriage in New Haven, 1870-1950», *American Journal of Sociology* LVIII, 1952, pp. 55-66.

Khalidi, R., *Palestinian identity: The construction of modern national consciousness*, New York: Columbia University Press 1997.

Khan, Aisha 'Homeland, motherland: Authenticity, legitimacy, and ideologies of place among Muslims in Trinidad' in Peter van der Veer (ed.) *Nation and migration: The politics of space in the South Asian diaspora*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995, pp. 93-131.

Kim, Sung Ho, "Max Weber's Liberal Nationalism", *History Of Political Thought*, XXIII (3), 2002, pp. 432-457.

Kimmerling, B., *The invention and decline of Israeliness: State, society, and the military*, Berkeley: University of California Press 2001.

Kindleberger, C. P., *Europe's Post-war Growth: the Role of Labor Supply*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967.

King, L. A., & Hicks, J. A. Narrating the self in the past and the future: Implications for maturity, *Research in Human Development* 3, (2006), pp. 121-138.

King, L. A., & Noelle, S. S. Happy, mature, and gay: Intimacy, power, and difficult times in coming out stories, *Journal of Research in Personality* 39, (2005), pp. 278-298.

Kingma, M., *Nurses on the Move: Migration and the Global Health Care Economy*, London, ILR Press 2006.

Kinnvall, C., Globalization and religious nationalism: Self, identity, and the search for ontological security, *Political Psychology* 25(5), (2004), pp. 741-767.

Kitayama, S., & Cohen, D., (eds.), *Handbook of cultural psychology*, New York: Guilford 2007.

Kitayama, S., & Markus, H. (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*. Washington, DC: American Psychological Association Press 1997.

Kitayama, S., & Markus, H. (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence*. Washington, DC: American Psychological Association Press 1997.

Kivisto, Pet., J., and Thom., Faist, *Beyond a border: The causes and consequences of contemporary immigration*, Sociology for a New Century, Thousand Oaks, CA: Pine Forge 2010.

Kivisto, Peter, ed. *Incorporating diversity: Rethinking assimilation in a multicultural age*. Boulder, CO: Paradigm 2005.

Kloosteboer, W., *Involuntary Labour since the Abolition of Slavery*, Leiden: Brill, 1960.

Knowles, C., 'Making Whiteness: British Lifestyle Migrants in Hong Kong', in Alexander, C. and Knowles, C.,(eds), *Making Race Matter*, Basingstoke: Palgrave, 2005.

Koenig, Matthias, "Incorporating Muslim Migrants in Western Nation States - A comparison of the United Kingdom, France, and Germany," *Journal of International Migration and Integration* Vol. 6, 2005, pp.219-234.

Kofman, E and R. Sales 'Migrant women and exclusion in Europe' *The European Journal of Women's Studies* 5 (3-4), 1998, pp. 381-89.

Kofman, E. and Raghuram, P., Gender and skilled migrants: into and beyond the workplace, *Geoforum* 36, (2005), pp. 149-154.

Kohn, H., *Nationalism: its meaning and history*, New York: Van Nostrand Reinhold Company 1965.

Kohn, Hans, *The idea of nationalism: A Study of Its Origins and Background*, New York: The Macmillan Company, 1944.

Kok-Chor, Tan, *Justice Without Borders: Cosmopolitanism, Nationalism and Patriotism*, Cambridge: Cambridge University Press 2004.

Kolers, A., *Land, Conflict and Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 2009.

Kopelman, L.M., 'Children and Bioethics: Uses and Abuses of the Best-Interests Standard', *The Journal of Medicine and Philosophy* 22: 1997, pp. 213-217.

Kopelman, L.M., 'The Best-Interests Standard as threshold, Ideal, And Standard of Reasonableness', *The Journal of Medicine and Philosophy*, 22: 1997, pp. 271-289.

Kramer, M.H., 'Rights Without Trimmings', in *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, M.H. Kramer, N. Simmonds and H. Steiner, Oxford: Clarendon Press 1998: pp. 7-111.

Kramer, M.H., Simmonds, N.E. and Steiner, H., *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, Oxford: Clarendon Press 1998.

Kreutzer, Florian and Silke, Roth (eds.) *Transnationale Karrieren. Biografien, Lebensführung und Identität*, Wiesbaden: VS Verlag 2006.

Kritz, Mary M., Lin L. Lim and Hania Zlotnik (eds.), *International Migration Systems: a Global Approach*, Oxford: Clarendon Press 1992.

Kuhn, T. S. *The structure of scientific revolutions*, Chicago: University of Chicago Press 1962.

Kukathas, C., "Immigration," in *The Oxford Handbook of Practical Ethics*, H. LaFollette (ed.), New York: Oxford University Press 2002, pp. 567–590.

Kukathas, C., "Immigration," in *The Oxford Handbook of Practical Ethics*, H. LaFollette (ed.), New York: Oxford University Press 2002, pp. 567–590.

Kukathas, C., "The Case for Open Immigration," in *Contemporary Debates in Applied Ethics*, A. Cohen and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2005, pp. 207–220.

Kukathas, C., and R. Poole (eds.), *Australasian Journal of Philosophy* 2000, (Special Issue on Indigenous Rights), Volume 78.

Kunz, E 'The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement', *IMR* 7 (2), 1973, pp. 125–46.

Kunz, E. 'Exile and Resettlement: Refugee Theory', *IMR* 15 (1), 1981, 42–51.

Kurotani, S., *Home Away from Home: Japanese Corporate Wives in the United States*, Durham: Duke University Press, 2006.

Kvale, S., Postmodern psychology: A contradiction in terms? in S. Kvale (ed.), *Psychology and postmodernism* Thousand Oaks, CA: Sage 1992, pp. 31-57.

Kwan, K. K., Gong, Y., & Younnjung, M., Language, translation, and validity in the adaptation of psychological tests for multicultural counseling in J. G. Ponterotto, J. M. Casas, L. Suzuki, & C. M. Alexander (Eds.), *Handbook of multicultural counseling*, Thousand Oaks, CA: Sage 2010, pp. 397-412.

Kymlicka, W. (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford: Oxford University Press 1995.

Kymlicka, W., "Liberal Theories of Multiculturalism," in L.H. Meyer, S.L. Paulson, and T.W. Pogge (eds.), *Rights, culture and the Law*, Oxford: Oxford University Press 2003.

Kymlicka, W., and A. Patten (eds.), *Language Rights and Political Theory*, Oxford: Oxford University Press 2004.

Kymlicka, W., *Multicultural Citizenship*, Oxford: Oxford University Press 1995.

Kymlicka, W., *Politics in the vernacular*, Oxford: Oxford University Press 2001.

Laitin, D., *Nations, States, and Violence*, Oxford: Oxford University Press 2007.

Laitin, D.D., and R. Reich, "A Liberal Democratic Approach to Language Justice," in W. Kymlicka and A. Patten (eds.), *Language Rights and Political Theory*, New York: Oxford University Press 2004.

Lamiell, J. T., & Weigert, S. C., One step forward, two steps back., *Psychological Inquiry* 7 (4), (1996), pp. 335-339.

Lamiell, J. T., "Nomothetic" and "idiographic": Contrasting Windelband's understanding with contemporary usage, *Theory and Psychology* 8 (1), (1998), pp. 23-38.

Lamiell, J. T., *Beyond individual and group differences: Human individuality, scientific psychology, and William Stern's critical personalism*, Thousand Oaks, CA: Sage 2003.

Lamiell, J. T., *The psychology of personality: An epistemological inquiry*, New York: Columbia University Press 1987.

- Lamiell, J. T., Toward an idiotic psychology of personality, *American Psychologist* 36 (3), (1981), pp. 276-289.
- Langhout, R. D., Where am I? Locating myself and its implications for collaborative research, *American Journal of Community Psychology* 37, (2006), pp. 267-274.
- Le Bon, G., *The crowd: A study of the popular mind*, New York: Ballantine 1969.
- LeBlanc, Lawr., J., *The Convention on the Rights of the Child. United Nations Lawmaking on Human Rights*, Lincoln: University of Nebraska Press 1995.
- Leggewie, K., *MultiKulti. Spielregeln für die Vielvölkerrepublik*, Berlin: Rotbuch Verlag 1991.
- Levine, C. What happened to agency? Some observations concerning the postmodern perspective on identity, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 5 (2), (2005), pp.175-186,
- Levitt, Peggy, *God Needs No Passport: Immigrants and the Changing American Religious Landscape*, The New Press, 2007.
- Levy, J., *Multiculturalism of Fear*, Oxford: Oxford University Press 2000.
- Lewin, K., Action research and minority problems, *Journal of Social Issues* 2 (4), (1946), pp. 34-46.
- Lewis, B., *What went wrong? The clash between Islam and modernity in the Middle East*, New York: Oxford University Press 2002.
- Liao, S.M., 'The Right of Children to be Loved,' *The Journal of Political Philosophy* 14(4): 2006, pp. 420-440.
- Lichtenberg, J., "Nationalism, For and (Mainly) Against," in McKim & McMahan (eds.) 1997.
- Lifton, R. J., *The protean self: Human resilience in an age of Fragmentation*, Chicago: University of Chicago Press 1993.
- Linger, D. T., *Anthropology through a double lens: Public and personal worlds in human theory*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2005.
- Linton, April and Tom., R. Jiménez., "Contexts for Bilingualism among U.S.-born Latinos," *Ethnic and Racial Studies* 32(6), 2009, pp. 967-995,
- Linton, R., *The cultural background of personality*, New York: Appleton-Century 1945.
- Llobera, Jos., R., *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford: Berg Publishers, 1994.
- Luhmann, Niklas, "System as Difference" *Organization*, Volume 13 (1) (Jan. 2006), pp. 37-57.
- Locke, J., *An essay concerning human understanding*, New York: Penguin 1998.
- Lott, B., & Bullock, H. (eds.), *Psychology and economicinjustice: Personal, professional, and political intersections*, Washington, DC: American Psychological Association Press 2007.
- Lutz, C., & Abu-Lughod, L. (eds.), *Language and the politics of emotion*. Cambridge, UK: Cambridge University Press 1990.
- Lutz, Hema 'At your service, madam! The globalization of domestic service' *Feminist Review* 70, 2002, pp. 89-103.
- M. Yates & J. Youniss (eds.), *Roots of civic identity: International perspectives on community service and activism in youth*, New York: Cambridge University Press 1999, pp. 178- 204.
- MacCormick, N., 'Children's Rights: A Test-Case', in his *Legal Right and Social Democracy*, Oxford: Clarendon Press 1982, pp. 154-166.
- MacCormick, N., *Legal Right and Social Democracy*, Oxford: Clarendon Press 1982.

Macedo, S., "The Moral Dilemma of U.S. Immigration Policy: Open Borders Versus Social Justice?" in *Debating Immigration*, C. Swain (ed.), New York: Cambridge University Press 2007, pp. 63–81.

MacIntyre, A., "Is Patriotism a Virtue," in *Communitarianism*, M. Daly (ed.), Belmont, CA: Wadsworth 1994.

Mannheim, K., *Ideology and utopia: An introduction to the sociology of knowledge*, San Diego, CA: Harvest 1936.

Mannheim, K., *Essays on the sociology of knowledge*, London: Routledge 1928.

Mannheim, K., *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, London: Routledge and Kegan Paul 1972.

Marcia, J. E. The relational roots of identity, in J. Kroger (ed.), *Discussions on ego identity*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum 1993, pp. 101-120.

Marcia, J. E., Development and validation of ego-identity status, *Journal of Personality and Social Psychology* 3(5), (1966), pp. 551-558.

Marcia, J. E., Identity in adolescence, in J. Adelson (ed.), *Handbook of adolescent psychology* New York: John Wiley 1980, pp. 159-187.

Marcia, J. E., The relational roots of identity, in J. Kroger (ed.), *Discussions on ego identity*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum 1993.

Marcia, J., Ego identity status: Relationship to change in self-esteem, "general maladjustment," and authoritarianism, *Journal of Personality* 35, (1967), pp. 118-133.

Margalit, A. and J. Raz, "National Self-Determination", *The Journal of Philosophy* 87 (9), 1990, pp. 439–461.

Margalit, A., "The Moral Psychology of Nationalism," in McKim and McMahan (eds.) 1997.

Markell, P., "Making Affect Safe for Democracy: On 'Constitutional Patriotism'," *Political Theory* 28 (1), 2000, pp. 38–63.

Markus, H. R., & Kitayama, S., A collective fear of the collective: Implications for selves and theories of selves, *Personality and Social Psychology Bulletin* 20(5), (1994), pp. 568-579.

Markus, H. R., & Kitayama, S., Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation, *Psychological Review* 98, (1991), pp. 224-253.

Marx, K., The German ideology: Part I, in R. C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels reader*, New York: Norton 1978.

Mason, A., "Political Community, Liberal-Nationalism and the Ethics of Assimilation," *Ethics* 109, 1999, pp. 261–286.

Massey, D. S. and J. E. Taylor (eds.), *International Migration: Prospects and Policies in a Global Market* (Oxford: Oxford University Press 2004).

Massey, D. S., & Sánchez R. M., *Brokered boundaries: Creating immigrant identity in anti-immigrant times*, New York, NY: Russell Sage Foundation 2010.

Massey, D. S., *New faces in new places: The changing geography of American immigration*, New York, NY: Russell Sage Foundation 2010.

Massey, D., 'Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration', *Population Index* 56, 1, Princeton, New Jersey 1990, pp. 3-26.

Massey, Douglas M. 'An Evaluation of International Migration Theory: The North American Case', *Population and Development Review* 20 (4), Dec. 1994, pp. 699–751.

Massey, Douglas M. 'Theories of International Migration: A Review and Appraisal' *Population and Development Review* 19 (3), Sept. 1993, 431–669.

Massey, Douglas S., Joaquin, Arango, Graeme, Hugo, Ali, Kouaouchi, Adela, Pellegrino and J. Edward, Taylor, *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford University Press, 1998.

Matthews, R. and Nee, V., Gender inequality and economic growth in rural China, *Social Science Research* 29, (2000), pp. 606–632.

Mauss, M. “Essais sur le don. Forme et raison de l’échange dans les sociétés archaïques,” in M. Mauss, *Sociologie et anthropologie*, Paris: Presses Universitaires de France 1980, pp. 145–279.

Mayo Smith Richmond, «Assimilation of Nationalities in the United States», *Political Science Quarterly*, Volume 9 (September 1894), pp. 426-444.

McAdams, D. P. Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons, *Psychological Inquiry* 7(4), (1996), pp. 295-321.

McAdams, D. P., & de St. Aubin, E., A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts, and narrative themes in autobiography, *Journal of Personality and Social Psychology* 62, (1992), pp. 1003-1015.

McAdams, D. P., & Ochsberg, R. L. (eds.), *Psychobiography and life narratives*, Durham, NC: Duke University Press 1988.

McAdams, D. P., & Pals, J. L., A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality, *American Psychologist* 61(3), (2006), pp. 204-217.

McAdams, D. P., de St. Aubin, E., & Logan, R. L. Generativity among young, midlife, and older adults, *Psychology and Aging* 8, (1993), pp. 221-230.

McAdams, D. P., Diamond, A., de St. Aubin, E., & Mansfield, E. D., Stories of commitment: The psychosocial construction of generative lives, *Journal of Personality and Social Psychology* 72, (1997), pp. 678-694.

McAdams, D. P., Josselson, R., & Lieblich, A. (eds.), *Identity and story: Creating self in narrative*, Washington, DC: American Psychological Association 2006.

McAdams, D. P., Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons, *Psychological Inquiry* 7 (4), (1996), pp. 295-321.

McAdams, D. P., Reynolds, J., Lewis, M., Patten, A., & Bowman, P. J., When bad things turn good and good things turn bad: Sequences of redemption and contamination in life narrative, and their relation to psychosocial adaptation in midlife adults and in students, *Personality and Social Psychology Bulletin* 27, (2001), pp. 472-483.

McAdams, D. P., Ruetzel, K., & Foley, J. M., Complexity and generativity at midlife: A study of biographical scripts for the future, *Journal of Personality and Social Psychology* 50, (1986), pp. 800-807.

McAdams, D. P., The case for unity in the (post)modern self: A modest proposal, in R. D. Ashmore & L. Jussim (eds.), *Self and identity: Fundamental issues*, New York: Oxford University Press 1997, pp. 46-80.

McAdams, D. P., The case for unity in the (post)modern self: A modest proposal, in R. D. Ashmore & L. Jussim (Eds.), *Self and identity: Fundamental issues*, New York: Oxford University Press 1997, pp. 46-80.

McAdams, D. P., The psychology of life stories, *Review of General Psychology* 5, (2001), pp. 100-122.

McAdams, D. P., *The redemptive self: Stories Americans live by*, New York: Oxford University Press 2006.

McAdams, D. P., Unity and purpose in human lives: The emergence of identity as a life story, in A. I. Rabin, R. A. Zucker, R. A. Emmons, & S. Frank (eds.), *Studying persons and lives*, New York: Springer 1990, pp. 148- 200.

McAdams, D. P., What do we know when we know a person? *Journal of Personality* 63 (3), (1995), pp. 365-396.

McCabe, D., “Patriotic Gore Again,” *The Southern Journal of Philosophy* 35, 1997, pp. 203–223.

McCall, G. J., & Simmons, J. L., *Identities and interactions: An examination of human associations in everyday life*, New York: Free Press 1966.

McGough, L. S., 'Children: V Child Custody', in *Encyclopedia of Bioethics*, W.T. Reich, Editor in Chief, New York: Simon and Schuster Macmillan: 1995, pp. 371–378.

McKim, R., and McMahan, J. (eds.), *The Morality of Nationalism*, Oxford: Oxford University Press 1997.

McLean, K. C., & Pratt, M. W., Life's little (and big) lessons: Identity statuses and meaning-making in the turning point narratives of emerging adults, *Developmental Psychology* 42 (4), (2006), pp. 714-722.

McLean, K. C., Late adolescent identity development: Narrative meaning making and memory telling, *Developmental Psychology* 41(4), (2005), pp. 683-691.

McLean, K. C., Pasupathi, M., & Pals, J. L., Selves creating stories creating selves: A process model of self-development, *Personality and Social Psychology Review* 11 (3), (2007), pp. 262-278.

Mead, G. H., *Geist, Identität und Gesellschaft aus der Sicht des Sozialbehaviorismus*, Frankfurt/M.: SuhrkampVerlag, 1973.

Mead, G. H., *Mind, self and society*, Chicago: University of Chicago Press 1934.

Meijering, Louis., and van Hoven, Bet.,, *Imagining Difference: The Experiences of 'Transnational' Indian IT Professionals in Germany*, *Area*, Vol. 35, 2 (June 2003), pp. 174-182.

Meilander, P., *Toward a Theory of Immigration*, New York: Palgrave 2001.

Meillassoux, C., "Gegen eine Ethnologie der Arbeitsimmigration in Westeuropa," in "Dritte Welt" in Europa: Probleme der Arbeitsmigration, (eds.), J. Blaschke & K. Greussing, Frankfurt/M.: Syndikat 1980, pp. 53–59.

Meinecke, F., *Machiavellism*, New York: Praeger 1965.

Meisels, T., *Territorial Rights*, New York: Springer 2009.

Menon, U., & Shweder, R. A., Kali's tongue: Cultural psychology and the power of shame in Orissa, India, in S. Kitayama & H. Markus (eds.), *Emotion and culture: Empirical studies of mutual influence* Washington, DC: American Psychological Association Press 1997, pp. 241-284.

Miles, R. *Capitalism and Unfree Labour*, London: Tavistock, 1987.

Miles, R., *Racism and Migrant Labour* (London: Routledge - Kegan Paul, 1982.

Miller, "Immigrants, Nations, and Citizenship," *The Journal of Political Philosophy* 16: 2008, pp. 371–390.

Miller, "Why Immigration Controls are not Coercive: A Reply to Arash Abizadeh," *Political Theory* 38(1): 2010, pp.111–120.

Miller, D. and Hashmi, S., (eds.), *Boundaries and Justice: Diverse Ethical Perspectives*, Princeton: Princeton University Press 2001.

Miller, D., "Immigration: The Case for Limits," in *Contemporary Debates in Applied Ethics*, A. Cohen and C. Wellman (eds.), Malden, MA: Blackwell Publishing 2005, pp. 193–206.

Miller, D., "Why Immigration Controls are not Coercive: A Reply to Arash Abizadeh," *Political Theory* 38(1), 2010, pp. 111–120.

Miller, D., *Citizenship and National Identity*, Oxford: Blackwell 2000.

Miller, D., Crooked Timber or Bent Twig? Isaiah Berlin's Nationalism, *Political Studies* 53, 2005, pp. 100–123.

Miller, D., *National Responsibility and Global Justice*, Oxford: Oxford University Press 2007.

Miller, J. G., Cultural psychology: Bridging disciplinary boundaries in understanding the cultural grounding of self, in P. K. Bock (ed.), *Psychological anthropology*, Westport, CT: Praeger 1994, pp. 139-170.

Mills, Claud., 'The Child's Right to an Open Future?' *Journal of Social Philosophy* 34(4) 2003: pp. 499–509.

Minas, H., 'Migration, equity and health', in: McKee M., Garner P., Stott R., eds. *International co-operation in health*, Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 151–174.

Mintz, S. 'Slavery and Forced Labour in Puerto Rico', in S. Mintz *Caribbean Transformations*, Chicago: Aldine Press, 1974.

Miscevic, N., (ed.), *Nationalism and Ethnic Conflict. Philosophical Perspectives*, La Salle and Chicago: Open Court 2000.

Miscevic, N., *Nationalism and Beyond*, Budapest, New York: Central European University Press 2001.

Mishler, E. G., *Missing persons: Recovering developmental stories/histories*, in R. Jessor, A. Colby, & R. A. Shweder (eds.), *Ethnography and human development: Context and meaning in social inquiry*, Chicago: University of Chicago Press 1996, pp. 73-100.

Mishler, E. G., *Storylines: Craftartists' narratives of identity*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1999.

Mishler, E. G., *Validation in inquiry-guided research: The role of exemplars in narrative studies*, *Harvard Educational Review* 60 (4), (1990), pp. 415-442.

Mitchell, J. C. "Networks, Norms and Institutions," in *Networks: Studies in Human Interaction*, eds. J. Boissevain & J. C. Mitchell, The Hague/Paris: Mouton 1973, pp. 15–35.

Mnookin, R. H., 'Foster Care—In Whose Best Interests?'. In O'Neill, O. and Ruddick, W. (eds.) *Having Children: Philosophical and Legal Reflections on Parenthood* (Oxford: Oxford University Press 1979, pp. 179–213.

Moch, Leslie Page, *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington: Indiana University Press, 2003.

Modood, T., *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press 2007.

Moghaddam, F. M., *Multiculturalism and intergroup relations: Psychological implications for democracy in global context*, Washington, DC: American Psychological Association Press 2007.

Moghaddam, F. M., *Psychology in the three worlds: As reflected by the crisis in social psychology and the move toward indigenous third-world psychology*, *American Psychologist* 42(10), (1987), pp. 912-920.

Moghaddam, F. M., *The individual and society: A cultural integration*, New York: Worth Publishers 2002.

Moghaddam, F. M., *The staircase to terrorism: A psychological exploration*, *American Psychologist* 60(2), (2004), pp.161-169.

Mooney, Marg., *Faith Makes us Live: Surviving and Thriving in the Haitian Diaspora*, University of California Press, 2009.

Moore, B. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Harmondsworth: Penguin, 1969.

Moore, F., *Transnational Business Cultures: Life and Work in a Multinational Corporation*, Aldershot: Ashgate, 2005.

Moore, M., (ed.), *National Self-Determination and Secession*, Oxford: Oxford University Press 1998.

Moore, M., "Normative justifications for liberal nationalism: justice, democracy and national identity," *Nations and Nationalism* 7(1), 2001, pp. 1–20.

Morgenthau, H., *Scientific Man vs. Power Politics*, Chicago: University of Chicago Press 1946.

Moshman, D., Social identity and its discontents, *Journal of Applied Developmental Psychology* 28, (2007), pp.184-187.

Motyl, A., (ed.), *Encyclopedia of Nationalism (Volume 1)*, New York: Academic Press 2001.

Murray, H. A., *Explorations in personality*, New York: Oxford University Press 1938.

Myerhoff, B., & Ruby, J., A crack in the mirror: Reflexive perspectives in anthropology, in M. Kaminsky (ed.), *Remembered lives: The work of ritual, storytelling, and growing older*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1992, pp. 307-340.

Nagel, J., Masculinity and nationalism: Gender and sexuality in the making of nations, *Ethnic and Racial Studies* 21 (2), (1998), pp. 242-269.

Nelson, K., & Fivush, R. The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory, *Psychological Review* 111(2), (2004), pp. 486-511.

Nelson, K., *Young minds in social worlds: Experience, meaning, and memory*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2007.

Nesdale, D., & Flessner, D., Social identity and the development of children's group attitudes, *Child Development* 72(2), (2001), pp. 506-517.

Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*, 28th ed., Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2013.

Newman, W. M., *American Pluralism*, New York, Harper and Row, 1973.

Nielsen, K., "Cosmopolitanism, Universalism and Particularism in the age of Nationalism and Multiculturalism," *Philosophical Exchange* 29, 1998–99, pp. 3–34.

Nielsen, K., "Liberal Nationalism, Liberal Democracies and Secession," *University of Toronto Law Journal* 48 (2), 1998, pp. 253–295.

Nikolinakos, M., "Anmerkungen zu einer allgemeinen Theorie der Migration im Spatkapitalismus," in "Dritte Welt" in Europa: Probleme der Arbeitsmigration, (eds.), J. Blaschke, & K. Greussing. Frankfurt/M.: Syndikat 1980.

Nisbett, R., Peng, K., Choi, I., & Norenzayan, A., Culture and systems of thought: Holistic vs. analytic cognition, *Psychological Review* 108(2), (2001), pp. 291-310.

Nisbett, R., *The geography of thought: How Asians and Westerners think differently . . . and why*, New York: Free Press 2003.

Nowicka, Magd., 'Mobile locations: construction of home in a group of mobile transnational professionals', *Global networks* 7 (1), 2007, pp. 69-86.

Raz, J., 'Legal Rights,' *Oxford Journal of Legal Studies* 4(1) 1984, pp.1–21.

Nozick, R., *Anarchy, State, and Utopia*, Oxford: Basil Blackwell 1974.

O. G. Brim (eds.), *Life span development and behavior* 4, New York: Academic Press 1982, pp. 205-241.

O'Neill, *Bounds of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 2000.

O'Neill, O., 1988, 'Children's Rights and Children's Lives', *Ethics* 98, pp. 445–463.

Okin, S. M., 'Mistresses of Their Own Destiny': Group Rights, Gender, and Realistic Rights of Exit," *Ethics* 112, 2002, pp. 205–230.

Okin, S. M., "Is Multiculturalism Bad for Women?" and "Response," in *Boston Review*, 1997; reprinted with some revisions in «Is Multiculturalism Bad for Women?» J. Cohen, M. Howard, and M. Nussbaum (eds.), Princeton: Princeton University Press 1999.

Oldenquist, A., "Who Are the Rightful Owners of the State?," in P. Kohler and K. Puhl (eds.), *Proceedings of the 19th International Wittgenstein Symposium*, Vienna: Holder Pichler Tempsky 1997.

Ong, Aihwa, *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham: Duke University Press 1999.

Orlofsky, J. L., Marcia, J. E., & Lesser, I. M., Ego identity status and the intimacy versus isolation crisis of young adulthood, *Journal of Personality and Social Psychology* 27, (1973), pp. 211-219.

Oyserman, D., The lens of personhood: Viewing the self and others in a multicultural society, *Journal of Personality and Social Psychology* 65 (5), (1993), pp. 993-1009.

Oyserman, D., Coon, H. M., & Kimmelmeier, M., Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses, *Psychological Bulletin* 128 (1), (2002), pp. 3-72.

Oyserman, D., The lens of personhood: Viewing the self and others in a multicultural society, *Journal of Personality and Social Psychology* 65(5), (1993), pp. 993-1009.

Ozden, Caglar, Christopher, R. Parsons, Maurice, Schiff and Terrie, L. Walmsley, "Where on Earth is Everybody? The Evolution of Global Bilateral Migration 1960-2000." *The World Bank Economic Review*, Volume 25, 2011, pp.12-56.

Özkirimli, U., "The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism," *Nation and nationalism* 9 (3) 2003, pp. 339-355.

Pals, J., Narrative identity processing of difficult life experiences: Pathways of personality development and positive selftransformation in adulthood, *Journal of Personality* 74(4), (2006), pp. 1079-1110.

Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Basingstoke: Macmillan Palgrave 2000.

Parekh, Bhikhu, 'Some reflections on the Hindu diaspora', *New Community* 20 (4), 1994, 603-620.

Pasupathi, M., Mansour, E., & Brubaker, J. R., Developing a life story: Constructing relations between self and experience in autobiographical narratives, *Human Development* 50, (2007), pp. 85-110.

Patten, A., "Liberal Neutrality and Language Policy," *Philosophy and Public Affairs* 31 (4), 2003, pp. 356-386.

Pavković, A. and P. Radan (eds.), *Creating new states : theory and practice of secession*, London: Ashgate 2007.

Peach, Ceri, 'Three phases of South Asian emigration' in Judith M. Brown and Rosemary Foot (eds.), *Migration: The Asian experience*, New York: St. Martin's Press in association with St. Antony's College, Oxford, 1994, pp. 38-55.

Penuel, W. R., & Wertsch, J. V., Vygotsky and identity formation: A sociocultural approach, *Educational Psychologist* 30 (2), (1995), pp.83-92.

Pettigrew, T. F., Peoples under threat: Americans, Arabs, and Israelis, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 9(1), (2003), pp. 69-90.

Pettigrew, T. F., Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison, *Journal of Conflict Resolution* 2, (1958), pp. 29-42.

Pevnick, R., "Social Trust and the Ethics of Immigration Policy," *The Journal of Political Philosophy* 17, 2009, pp. 146-167.

Phinney, J. S., Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research, *Psychological Bulletin* 108(3), (1990), pp. 499-514.

Phinney, J. S., Understanding ethnic diversity: The role of ethnic identity, *American Behavioral Scientist* 40(2), (1996), pp.143-152.

- Phizacklea, A. *One Way Ticket: Migration and Female Labour*, London: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Piaget, J., & Inhelder, B., *The psychology of the child*, (trans.H. Weaver), New York: Basic 1966.
- Pinsker, L., *Auto-emancipation: An appeal to his people by a Russian Jew*, in A. Hertzberg (Ed.), *The Zionist idea: A historical analysis and reader*, Philadelphia: Jewish Publication Society 1997, pp.181-198.
- Plamenatz, J., *Ideology*, Praeger, New York 1970.
- Plant, R., *Sugar and Modern Slavery*, London: Zed Books, 1987.
- Pogge, T., "Group Rights and Ethnicity," in I. Shapiro and W. Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights, Nomos Volume XXXIX*, New York: New York University Press 1997.
- Pogge, T., "Migration and Poverty" in *Citizenship and Exclusion*, V. Bader (ed.), Houndmills: Macmillan 1997, pp. 12–27.
- Pogge, T., "Rawls on International Justice," *The Philosophical Quarterly* 51 (203), 2001, pp. 246–253.
- Pogge, T., *World Poverty and Human Rights*, Cambridge: Polity Press 2002.
- Polkinghorne, D. E., *Narrative knowing and the human sciences*, Albany: State University of New York Press 1988.
- Porter, T. M., *The rise in statistical thinking: 1820-1900*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1986.
- Portes, Alejandr., and Rubén G. Rumbaut, *Immigrant America: A portrait*, Berkeley: University of California Press 2006.
- Pratt, M. W., & Fiese, B. H., (eds.), *Families, stories, and the life course: An ecological context*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum 2004.
- Purdy, L.M., *In Their Best Interest? The Case Against Equal Rights for Children*, Ithaca and London: Cornell University Press 1992.
- Purdy, L.M., *in Their Best Interest? The Case against Equal Rights for Children*, Ithaca and London: Cornell University Press 1992.
- Putnam, H., "Must we choose between patriotism and universal reason?," in Cohen, J. (ed.), *For Love of Country: Debating the Limits of Patriotism*, Boston: Beacon Press 1996.
- Puwar, Nirmal, *Space Invaders: Race, Gender and Bodies Out of Place*, New York: Berg 2004.
- Rahlfs, Alfr., - Hanhart, Rob., *Septuaginta*, Deutsche Bibelgesellschaft- German Bible Society, Stuttgart-Germany, 2006.
- Rapport, N. and Dawson, A. (eds.) *Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement*, Oxford: Berg 1998.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press 1999.
- Rawls, J., *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press, 1993.
- Rawls, J., *The Law of Peoples*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1999.
- Raz, J., 'Legal Rights', *Oxford Journal of Legal Studies* 4(1): 1984, pp. 1–21.
- Rénan, Ernest, "What is a nation? (Qu'est-ce qu' une nation?)," 1882, *Oeuvres Complètes*, I, ed. H. Psichari, Paris 1947, pp. 902-906." in *Nation and Narration*, H. Bhabha (ed.), London: Routledge, repr. in *Nationalisms*, J. Hutchinson and A. Smith (eds.), Oxford: Oxford University Press 1994. Πρβλ. Renan, Ernest, *Τι είναι έθνος*, μτφ. Γιάννης Λάμπρας-Η.Π. Νικολούδης, Ποές, Αθήνα 2009.
- Richmond, Anth., H., 'Proactive and reactive migration' in A. H. Richmond *Global Apartheid: Refugees, Racism, and the New World Order*, Toronto: Oxford University Press, 1994, pp. 47–74.

Risse, M., "On the Morality of Immigration," *Ethics and International Affairs* 22, 2008, pp. 25–33.

Robyn, Iredale, *Migration Policies for the Highly Skilled in the Asia-Pacific Region*, *International Migration Review* Vol. 34, 3 (Autumn 2000), pp. 882-906.

Rodney, W., *A History of the Guyanese Working People*, London: Heinemann, 1981.

Rogoff, B., & Angelillo, C., Investigating the coordinated functioning of multifaceted cultural practices in human development, *Human Development* 45, (2002), pp. 211-225.

Rogoff, B., & Chavajay, P., What's become of research on the cultural basis of cognitive development? *American Psychologist* 50 (10), (1995), pp. 859-877.

Rogoff, B., *The cultural nature of human development*, New York: Oxford University Press 2003.

Roshwald, Av., *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*, Cambridge: Cambridge University Press 2006.

Rotberg, R. I. (ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict: History's double helix*, Bloomington: Indiana University Press 2006.

Rouhana, N. N., & Bar-Tal, D., Psychological dynamics of intractable ethnonational conflicts: The Israeli–Palestinian case, *American Psychologist* 53, (1998), pp. 761-770.

Rousseau, Jean Jacques, (Essay on the Origin of Languages, publ. 1781), (Essai sur l'origine des langues, viii, ed. Charles Porset, Ducros, Bordeaux 1968.

Roy, S., The Palestinian–Israeli conflict and Palestinian socioeconomic decline: A place denied, *International Journal of Politics, Culture and Society* 17 (3), (2004), pp. 365-403.

Runyan, W. M., *Life histories and psychobiography: Explorations in theory and method*, New York: Oxford University Press 1982.

Russell Sharon Stanton, *International Migration, Implication for the World Bank*, Geneva, 2003.

Safran, W., "Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return," *Diaspora* 1 (1), 1991, pp. 83–99.

Said, E. W., *Orientalism*, New York: Vintage 1994.

Said, E. W., *The politics of dispossession: The struggle for Palestinian self-determination, 1969-1994*, New York: Vintage 1994.

Said, E. W., *The question of Palestine*, New York: Vintage 1979.

Salazar P. R., *Servants of Globalization: Women, migration and domestic work*, Stanford University Press, Stanford 2001.

Salemink, O., 'Customary Law, Land Rights and Internal Migration', *Social Sciences* 2, 2000, pp. 65–79.

Salomon, G., & Nevo, B., The dilemmas of peace education in intractable conflicts, *Palestine-Israel Journal* 8 (3), (2001), pp. 64-77.

Salomon, G., A narrative-based view of coexistence education, *Journal of Social Issues* 60 (2), (2004), pp. 273-288.

Samad, Y., and J., Eade, 'Community Perception of Forced Marriage', University of Bradford and University of Surrey Roehampton 2002.

Sampson, E. E., Deconstructing psychology's subject, *Journal of Mind and Behavior* 4 (2), (1983), pp. 135-164.

Sampson, E. E., Identity politics: Challenges to psychology's Understanding, *American Psychologist* 48 (12), (1993), pp.1219-1230.

Sampson, E. E., The challenge of social change for psychology: Globalization and psychology's theory of the person, *American Psychologist* 44 (6) (1989), pp. 914-921.

Sandel, M., *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press 1982.

Sartori, Giov., 'Politics, Ideology and Belief Systems', *American Political Science Review* 63 (1969), 398-411.

Schachter, E. P., Context and identity formation: A theoretical analysis and a case study, *Journal of Adolescent Research* 20 (3), (2005), pp. 375-395.

Schachter, E. P., Identity configurations: A new perspective on identity formation in contemporary society, *Journal of Personality* 72(1), (2004), pp. 167-200.

Schacknove, A., "Who Is a Refugee?" *Ethics* 95, 1985, pp. 274-284.

Schechner, T., Slone, M., & Bialik, G., Does political ideology moderate stress: The special case of soldiers conducting forced evacuation, *American Journal of Orthopsychiatry* 77(2), (2007), pp. 189-198.

Scheffler, S., "Immigration and the Significance of Culture," *Philosophy & Public Affairs* 35: 2007, pp. 93-125.

Schwartz, W. (ed.), *Justice in Immigration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.

Schmalz-Jacobsen, C., & Hansen, G., eds. *Ethnische Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland. Ein Lexikon*, Munchen: C. H. Beck Verlag 1995.

Schoeman, F., 'Rights of Families: Rights of Parents, and the Moral Basis of the Family', *Ethics* 91: 1980, pp. 6-19.

Schrag, F., 'Children: Their Rights and Needs', in *Whose Child? Parental Rights, Parental Authority and State Power*, W. Aiken and H. LaFollette, H., Totowa, NJ: Littlefield, Adams, and Co. 1980, pp. 237-253.

Schulte, Franz – Harrington, Kevin, *Chicago's Famous Buildings*, University of Chicago Press, 2004, pp. 212-213.

Schultz, W. T., (ed.), *Handbook of psychobiography*, New York: Oxford University Press 2005.

Schumacher-Matos, E., Consensus, debate, and wishful thinking: The economic impact of immigration, in M. Suárez-Orozco, V. Louie, & R. Suro (Eds), *Writing immigration: Academics and journalists in dialogue* Berkeley, CA: University of California Press 2011, pp. 103-135.

Schuster, L., 'A Comparative Analysis of the Asylum Policy of Seven European Governments', *Journal of Refugee Studies* 13, 1, Oxford University Press 2000.

Schwartz, S. J., Montgomery, M. J., & Briones, E., The role of identity in acculturation among immigrant people: Theoretical propositions, empirical questions, and applied recommendations, *Human Development* 49, (2006), pp. 1-30.

Schwartz, S. J., The evolution of Eriksonian and neo-Eriksonian identity theory and research: A review and integration, *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1(1), (2001), pp. 7-58.

Schwartz, W. (ed.), *Justice in Immigration*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.

Science, *Journal of Personality* 30 (3), (1962), pp. 405-422.

science: *Pluralisms and subjectivities*, Chicago: University of Chicago Press 1986.

Searle-White, J., *The Psychology of Nationalism*, New York: Palgrave 2001.

Sears, D. O., College sophomores in the laboratory: Influences of a narrow data base on social psychology's view of human nature, *Journal of Personality and Social Psychology* 51(3), (1986), pp. 515-530.

Segal, Aar., *An Atlas of International Migration* (London: Hans Zell, 1993).

Seglow, J., "The Ethics of Immigration," *Political Studies Review* 3: 2005, pp. 317-334.

Sen Amartya, *Identity and violence: the illusion of destiny*, New York, Norton and Company 2006.

Seymour, M., *La nation en question*, Montreal: L'Hexagone 1999.

Shamim, I, 'Trafficking in Women and Children: A Human Rights Concern', in C R Abrar edited *On the Margin: Refugees, Migrants and Minorities*, RMMRU, Dhaka 2000.

Shanahan, M. J., Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective, *Annual Review of Sociology* 26, (2000), pp. 667-692.

Shanahan, M. J., Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective, *Annual Review of Sociology* 26, 6 (2000), pp. 67-692.

Shanin, T., "Die Bauern kommen: Migranten, die arbeiten, Bauern, die reisen, und Marxisten, die schreiben," in "Dritte Welt" in Europa: Probleme der Arbeitsmigration, (eds.), J. Blaschke, & K. Greussing, Frankfurt/M.: Syndikat 1980.

Shapiro, I. and Brilmayer, L. (eds.), *Global Justice, Nomos*, Volume XLI, New York: New York University Press 1999.

Shapiro, I., and Kymlicka, W. (eds.), *Ethnicity and Group Rights, Nomos*, Volume XXXIX, New York: New York University Press 1997.

Shaw, T. A., The semiotic mediation of identity, *Ethos* 22(1), (1994), pp. 83-119.

Sherif, M., Superordinate goals in the reduction of intergroup Conflict, *American Journal of Sociology* 63(4), (1958), pp. 349-356.

Shore, B., *Culture in mind: Cognition, culture, and the problem of meaning*, New York: Oxford University Press 1996.

Shore, B., Twice-born, once conceived: Meaning construction and cultural cognition, *American Anthropologist* 93, (1991), pp. 9-27.

Shweder, R. A., & Bourne, E. J. Does the concept of the person vary cross-culturally? in R. A. Shweder & R. A. LeVine (eds.), *Culture theory: Essays on mind, self, and emotion*, New York: Cambridge University Press 1984, pp. 158-199.

Shweder, R. A., & Haidt, J., The cultural psychology of the emotions: Ancient and new. In M. Lewis & J. M. Haviland-Jones (eds.), *Handbook of emotions*, New York: Guilford 2000, pp. 397-414.

Shweder, R. A., & Much, N., Determinations of meaning: Discourse and moral socialization, in W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (eds.), *Moral development through social interaction*, New York: John Wiley 1987, pp. 197-244.

Shweder, R. A., & Sullivan, M. A., Cultural psychology: Who needs it? *Annual Review of Psychology* 44, (1993), pp. 497-523.

Shweder, R. A., "What about female genital mutilation?" and why understanding culture matters, in R. A. Shweder, M. Minow, & H. R. Markus (eds.), *Engaging cultural differences: The multicultural challenge in liberal democracies*, New York: Russell Sage 2002, pp. 216-251.

Shweder, R. A., "You're not sick, you're just in love": Emotion as an interpretive system. In P. Ekman & R. J. Davidson (eds.), *The nature of emotion: Fundamental questions* New York: Oxford University Press 1994, pp. 32-44.

Shweder, R. A., Balle-Jensen, L., & Goldstein, W., Who sleeps by whom revisited: A method for extracting the moral "goods" implicit in praxis, in J. Goodnow, P. Miller, & F. Kessel (eds.), *Cultural practices as contexts for development*, San Francisco: Jossey-Bass, (1995), pp. 21-39.

Shweder, R. A., Cultural psychology-What is it? in J. W. Stigler, R. A. Shweder, & G. Herdt (eds.), *Cultural psychology:Essays on comparative human development*, New York: Cambridge University Press 1990, pp.1-46.

Shweder, R. A., Menstrual pollution, soul loss and the comparative study of emotions, in A. Kleinman & B. J. Good (eds.), *Culture and depression* Berkeley: University of California Press 1985, pp. 182-215.

Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M., & Park, L., The “big three” of morality (autonomy, community, and divinity) and the “big three” explanations of suffering, in A. M. Brandt & P. Rozin (eds.), *Morality and health*, New York: Routledge 1997, pp. 119-172.

Shweder, R. A., *Why do men barbecue? Recipes for cultural Psychology*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2003.

Sidanius, J., Levin, S., Rabinowitz, J. L., & Frederico, C. M., Peering into the jaws of the beast: The integrative dynamics of social identity, symbolic racism, and social dominance, in D. A. Prentice & D. T. Miller (eds.), *Cultural divides: Understanding and overcoming group conflict*, New York: Russell Sage 1999, pp. 80-132.

Siddiqui, T and C R Abrar ‘Contribution of Returnees: An Analytical Survey of Post return Experience’, IOM/UNDP, Geneva 2000.

Siddiqui, T and C R Abrar, ‘Migrant Workers’ Remittances and Micro finance in Bangladesh’, Working Paper No. 38, ILO, Geneva 2003.

Siddiqui, T, Md. Jalal Uddin Sikder and K N M Hossainul Huq ‘Work Condition of Bangladeshi Factory Workers in the Middle Eastern Countries’, RMMRU and WARBE, Colombo 2004.

Siddiqui, T., ‘Bangladesh: The Complexities and Management of Out-Migration’, in Pong-Sul Ahn (ed.), *Migrant Workers and Human Rights: Out-Migration from South Asia*, Geneva: ILO 2004.

Siddiqui, T., *Institutionalising Diaspora Linkage: The Emigrant Bangladeshis in UK and USA*, Ministry of Expatriates’ Welfare and Overseas Employment, Government of Bangladesh and IOM, Dhaka 2004.

Siddiqui, T., Rashid, R., Karim, K. R. and Alam, N., *Trafficking of Women and Children: Bangladesh Perspective*, mimeo, Dhaka: RMMRU 2003.

Siddiqui, T., ‘Migration as a Livelihood Strategy of the Poor: The Bangladesh Case’, paper presented at the Regional Conference on Migration, Development and Pro-Poor Policy Choices in Asia, jointly organized by DFID, UK and RMMRU in Dhaka, 22-24 June, 2003.

Simmel, Georg, «The stranger», in K.H. Wolff(επιμ.), *The Sociology of Georg Simmel*, Glencoe, Free Press, 1950, pp. 403-408.

Simmons, A.J., “On The Territorial Rights of States,” *Philosophical Issues* 11, 2001, pp.300–326.

Simon, J., *The Economic Consequences of Immigration*, Oxford: Blackwell 1990.

Simon, R. J., *Public opinion and the immigrant: Print media coverage—1880-1980*, Lexington, MA: Lexington Books 1985.

Singer, P., *Practical Ethics*, Cambridge: Cambridge University Press 1993.

Skeldon, R., Exploratory policy paper, in: *Labour Migration and Trafficking Within the Greater Mekong Subregion*, ILO TICW-project and UN IAP, ILO-IPEC, Geneva: ILO. 2001, pp. 35–67,

Skeldon, R., *Trafficking: A perspective from Asia*, *International Migration Quarterly Review* 38 (3) (2000), pp. 7-30.

Skirbekk, Vegard, Eric, Caron, Malenfant, Stuart, Basten and Marcin, Stonawski, "The religious composition of the Chinese Diaspora, focusing on Canada," *Journal for the Scientific Study of Religion* vol. 51 issue 1 March 2012, pp. 173-183.

Sklair, L., *The transnational capitalist class*, Blackwell, Oxford 2000.

Smith, A. D., *The cultural foundations of nations: hierarchy, covenant and republic*, Oxford: Blackwell Publishing 2008.

Smith, A. D., "Opening remarks," *Nations and Nationalism* 14 (4) 2008, pp. 637-663.

Smith, A.D., *National Identity*, Penguin, Harmondsworth 1991.

Smith, A.D., *Nationalism*, Cambridge: Polity Press 2001.

Smith, A.D., "The poverty of anti-nationalist modernism," *Nation and nationalism*, 9 (3) 2003, pp. 357-370.

Smith, A.D. "Opening remarks," *Nations and Nationalism*, 14 (4) 2008, pp. 637-663.

Smith, Anthony D., "The poverty of anti-nationalist modernism," *Nation and nationalism* 9 (3), 2003, pp. 357-370.

Smith, Anthony D., *Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press: Oxford, 2003.

Smith, Anthony D., *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, New York: Routledge, 2009.

Smith, Anthony D., *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Smith, Anthony D., *National Identity*, Penguin, Harmondsworth 1991.

Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism: A Critical Curvey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, London and New York: Routledge, 1998.

Smith, Anthony D., *Nationalism*, Cambridge: Polity Press 2001.

Smith, Anthony D., *Nations and Nationalism in a Global Era*, Oxford: Polity Press and Cambridge: Blackwell Publishers, 1995.

Smith, Anthony D., *State and Nation in the Third World*, Brighton: Harvester Press, 1983.

Smith, Anthony D., *The Antiquity of Nations*, Cambridge: Polity Press, 2004.

Smith, Anthony D., *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic*, Blackwell Publishing: Oxford, 2008.

Smith, Anthony D., *The ethnic origins of nations*, Oxford, England, New York, N.Y., B. Blackwell, 1987.

Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, London and New York: Duckworth and Holmes and Meier, (1971) 1983.

Smith, James P., and Barry, Edmonston, eds., *The immigration debate: Studies on the economic, demographic, and fiscal effects of immigration*, Washington, DC: National Academy Press 1998.

Smith, M. B., Humanistic psychology, *Journal of Humanistic Psychology* 30 (4), (1990), pp. 6-21.

Smith, M. B., Perspectives on selfhood, *American Psychologist* 33, (1978), pp. 1053-1063.

Smith, M. B., Selfhood at risk: Postmodern perils and the perils of postmodernism, *American Psychologist* 49(5), (1994), pp. 405-411.

Smith, M. B., Toward a secular humanistic psychology, *Journal of Humanistic Psychology* 26(1), (1986), pp. 7-26.

Smith, Michael Peter *Transnational Urbanism: Locating Globalization*. Oxford: Blackwell Publishers 2001, Taylor, Charles *Modern Social Imagination*. Durham: Duke University Press 2004.

Smokowski, P. R., Rose, R., & Bacallao, M. L., Acculturation and Latino family processes: How cultural involvement, biculturalism, and acculturation gaps influence family dynamics, *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies* 57, (2008), pp. 295-308.

Sober, E., and D.S. Wilson, *Unto Others*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1998.

Sollors, W., *Beyond Ethnicity, Consent and Descent in American Culture*, New York, Oxford University Press, 1986.

Solzhenitsyn, A. *The Gulag Archipelago 1918–1956*, London: Fontana, 1979.

Somers, M. R., The narrative constitution of identity: A relational and network approach, *Theory and Society* 23, (1994), pp. 605-649.

Speer, A. *The Slave State*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1981.

Spinner-Halev, J., “Democracy, Solidarity and Post-nationalism,” *Political Studies* 56, 2008, pp. 604–628.

Spiro, M. E., Is the Western conception of the self “peculiar” within the context of the world cultures? *Ethos* 21(2), pp.107-153.

SSchechner, T., Slone, M., & Bialik, G., Does political ideology moderate stress: The special case of soldiers conducting forced evacuation, *American Journal of Orthopsychiatry* 77(2), (2007), pp. 189-198.

Schultz, W. T. (ed.), *Handbook of psychobiography*, New York: Oxford University Press 2005.

SSchwartz, S. J., Montgomery, M. J., & Briones, E., The role of identity in acculturation among immigrant people: Theoretical propositions, empirical questions, and applied recommendations, *Human Development* 49, (2006), pp. 1-30.

Schwartz, S. J., The evolution of Eriksonian and neo-Eriksonian identity theory and research: A review and integration. *Identity: An International Journal of Theory and Research* 1(1), (2001), pp. 7-58.

Steiner, H., ‘Working Rights’, in *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, M.H. Kramer, N. Simmonds and H. Steiner, Oxford: Clarendon Press: 1998, pp. 235–301.

Steiner, H., “Just Taxation and International Redistribution,” in Shapiro, I. and Brilmayer, L. (eds.), *Global Justice, Nomos*, Volume XLI, New York: New York University Press 1999, pp. 171–191.

Steiner, H., *An Essay on Rights*, Oxford: Blackwell 1994, Steiner, H., ‘Working Rights’, in *A Debate Over Rights, Philosophical Enquiries*, M.H. Kramer, N. Simmonds and H. Steiner, Oxford: Clarendon Press 1998, pp. 235–301.

Steiner, H., *An Essay on Rights*, Oxford: Blackwell 1994.

Stetsenko, A., & Arieviditch, I. M., The self in cultural–historical activity theory: Reclaiming the unity of social and individual dimensions of human development, *Theory and Psychology* 14(4), (2004), pp. 475-503.

Stigler, J. W., Shweder, R. A., & Herdt, G., (eds.), *Cultural psychology: Essays on comparative human development*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1990.

Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997.

Strauss, C., & Quinn, N., *A cognitive theory of cultural meaning*, New York: Cambridge University Press 1997.

Strauss, A. L., *Mirrors and masks: The search for identity*, New Brunswick, NJ: Transaction 1997.

Stryker, S., Identity theory: Developments and extensions, in K. Yardley & T. Honess (eds.), *Self and identity: Psychosocial Perspectives*, New York: John Wiley 1987, pp. 89-103.

Sulayman, Khalaf and Saad, Alkobaisi, Migrants' Strategies of Coping and Patterns of Accommodation in the Oil-Rich Gulf Societies: Evidence from the UAE, *British Journal of Middle Eastern Studies* Vol. 26, No. 2 (Nov. 1999), pp. 271-298.

Suleiman, R., Planned encounters between Jewish and Palestinian Israelis: A social-psychological perspective, *Journal of Social Issues* 60 (2), (2004), pp. 323-338.

Sumner, L.W., *The Moral Foundation of Rights*, Oxford: Clarendon Press 1987.

Suny, R. G., Constructing primordialism: Old histories for new nations, *Journal of Modern History* 73, (2001), pp. 862-896.

Swain, C., (ed.), *Debating Immigration*, New York: Cambridge University Press 2007.

Swianiewicz, S., *Forced Labour and Economic Development*, London 1965.

Tajfel, H., & Turner, J., An integrative theory of intergroup conflict, in W. G. Austin & S. Worchel (eds.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, CA: Brooks/Cole 1979, pp. 33-47.

Tajfel, H., (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, New York: Academic Press 1978.

Tajfel, H., (ed.), *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1982.

Tajfel, H., *Human groups and social categories*, Cambridge: Cambridge University Press 1981.

Tajfel, H., Social categorization, social identity and social Comparison, in H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, New York: Academic Press 1978, pp. 61-76.

Tajfel, H., *Social psychology of intergroup relations*, *Annual Review of Psychology* 33, 1982, pp. 1-39.

Tamir, Y., *Liberal Nationalism*, Princeton: Princeton University Press 1993, Taylor, C., *Sources of the Self*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Taylor, C., *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*, Princeton, NJ: Princeton University Press 1994.

Theory and Psychology 12(2), (2002), 147-160.

Thiara, Ravi, 'Indian indentured workers in Mauritius, Natal and Fiji' in Robin Cohen (ed.) *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 63-68.

Thomas, W. I., & Znaniecki, F., 1918-1921, *The Polish Peasant in Europe and America: A Monograph of an Immigrant Group*, Chicago: University of Chicago Press, 1958.

Thorne, A., & McLean, K. C., Telling traumatic events in adolescence: A study of master narrative positioning, in R. Fivush & C. Haden (eds.), *Autobiographical memory and the construction of a narrative self*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum 2003, pp. 169-185.

Thorne, A., & Michaelieu, Q., Situating adolescent gender and self-esteem with personal memories, *Child Development* 67, (1996), pp. 1374-1390.

Thorne, A., & Nam, V. The life story as a community project, *Human Development* 50, (2007), pp. 119-123.

Thorne, A., & Nam, V., The storied construction of personality, in P. Corr & G. Matthews (eds.), *The Cambridge handbook of Personality Psychology*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 2011.

Thorne, A., Korobov, N., & Morgan, E. M., Channeling identity: A study of storytelling in conversations between introverted and extraverted friends, *Journal of Research in Personality* 41, (2007), pp. 1008-1031.

Thorne, A., Personal memory telling and personality development, *Personality and Social Psychology Review* 4 (1), (2000), pp. 45-56.

Thorne, A., Putting the person into social identity, *Human Development* 47, (2004), pp. 361-365

Tinker, H. A., *New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas: 1830–1920*, London: Oxford University Press, 1974.

Tinker, H. *The Banyan Tree: Overseas Emigrants from India, Pakistan and Bangladesh*, Oxford: Oxford University Press, 1977.

Triandafyllidou, A. and Gropas, R. (eds), *European Immigration: A Sourcebook*, Aldershot: Ashgate 2014.

Triandafyllidou, A. Modood, T. and Meer, N. (eds), *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2011.

Triandafyllidou, A., (ed.), *Circular migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Triandafyllidou, A., and Maroukis, T., *Migrant Smuggling. Irregular Migration from Asia and Africa to Europe*, London: Palgrave 2011.

Triandafyllidou, An., *Muslims in 21st century Europe: conceptual and empirical issues*, London: Routledge, 2010.

Triandafyllidou, Anna and Ruby, Gropas, (eds.), *European Immigration: A Sourcebook*, Ashgate Publishing, 2007.

Triandafyllidou, Anna, (ed.), *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Aldershot: Ashgate 2013.

Triandis, H. C., The self and social behavior in differing cultural Contexts, *Psychological Review* 96 (3), (1989), pp. 506-520.

Tully, J., *An Approach to Political Philosophy: Locke in Contexts*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

United Nations *The Convention on the Rights of the Child*, reprinted in *Children, Rights and the Law*, P. Alston, S. Parker and J. Seymour (eds.), Oxford: Oxford University Press: (1989), pp. 245–264 and in L. LeBlanc, *The Convention on the Rights of the Child. United Nations Lawmaking on Human Rights*, Lincoln: University of Nebraska Press 1989, pp. 293–316.

United Nations Development Program (2004), *Human development report 2004: Cultural liberty in today's diverse world*. New York: Oxford University Press.

United Nations Development Program, *Human development report 2004: Cultural liberty in today's diverse world*, New York: Oxford University Press 2004.

Valsiner, J., Forms of dialogic relations and semiotic autoregulation within the self, *Theory and Psychology* 12(2), (2002), pp. 251-265.

Valsiner, J., Process structure of semiotic mediation in human development, *Human Development* 44, (2001), pp. 84-97.

Van Dijk, Teun A., *Ideology: A multidisciplinary approach*, Thousand Oaks, London - CA: Sage 1998.

Van Oudenhoven, J. P., Ward, C., & Masgoret, A., Patterns of relations between immigrants and host societies, *International Journal of Intercultural Relations* 30, (2006), pp. 637-651.

Vanneman, R., & Pettigrew, T. F., Race and relative deprivation in the urban United States, *Race* 13, (1972), pp. 461-486.

Vertovec, Stev., 'Indian indentured migration to the Caribbean' in Robin Cohen (ed.) *The Cambridge survey of world migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 57–62.

- Vertovec, Stev., and Robin, Cohen, (eds.), *Migration, Diasporas and Transnationalism*, Cheltenham, UK: Edward Elgar, 1999.
- Verwiebe, Roland, Migration to Germany: Is a middle class emerging among intra-European migrants? *Migration Letters* 5 (1), (2008), ss.1-19.
- Verwiebe, Roland/Eder, Klaus: The positioning of transnationally mobile Europeans in the German labour market. An analysis of its causes and effects, *European Societies* 8 (1), (2006), ss.141-167.
- Vick, B., "Of Basques, Greeks, and Germans: Liberalism, Nationalism, and the Ancient Republican Tradition in the Thought of Wilhelm von Humboldt", *Central European History* 40 (4) 2007, pp. 653–681.
- Vygotsky, L. S., *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1978.
- Vygotsky, L. S., *Thought and language*, (trans. A. Kozulin), Cambridge, MA: MIT press 1986.
- Wagner, A.-C., *Les Nouvelles Elites de la Mondialisation*, Paris: Presses Universitaires France, 1998.
- Waldron, J., "Superseding Historic Injustice," *Ethics* 103 (1) 1992, pp. 4–28.
- Walzer, M., "Passion and politics", in *Philosophy and Social Criticism*, 28 (6) 2002, pp.617–633.
- Walzer, M., *Arguing about War*, New Haven & London: Yale University Press 2004.
- Walzer, M., *Spheres of Justice*, New York: Basic Books 1983, pp. 22-56, Cole, P. and Wellman, C., *Debating the Ethics of Immigration: Is There a Right to Exclude?* New York: Oxford University Press 2011.
- Walzer, M., *Spheres of Justice*, New York: Basic Books 1983.
- Ward, A., 'European Capitalism's Reserve Army', *Monthly Review* 27 (6) November 1975.
- Waterman, A. S., Identity formation: Discovery or creation *Journal of Early Adolescence* 4 (4), (1984), pp. 329-341.
- Waterman, A. S., Identity formation: Discovery or creation? *Journal of Early Adolescence* 4(4), (1984), pp. 329-341.
- Waters, Mary C. and Tom., R. Jiménez. "Assessing Immigrant Assimilation: New Empirical and Theoretical Challenges," *Annual Review of Sociology* 31 (2005), pp. 105-125.
- Waters, Mary C., Reed, Ueda, and Helen, B. Marrow, (eds.), *The new Americans: A guide to immigration since 1965*, Harvard University Press Reference Library, Cambridge, MA: Harvard University Press 2007.
- Watkins, F. M., *The Age of Ideology: Political Thought, 1750 to the Present*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964.
- Weber, M., *From Max Weber*, H. H. Gerth and C. Wright Mills (trans.), London: Routledge 1970.
- Weber, M., *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, New York: Routledge 1930.
- Weiss, A., 'Hochqualifizierte MigrantInnen: Der Kern einer transnationalen Mittelklasse?', in Kreuzer, F. und Roth, S. (Hrsg.), *Internationale Karrieren und transnationale Mobilität: Biografien, Lebensführung und Identitäten*, Frankfurt/M: Campus Verlag, 2006.
- Weiss, A., 'The Transnationalization of Social Inequality. Conceptualizing Social Positions on a World Scale', *Current Sociology* 53(4) (2005), pp. 707-728.
- Wellman, C. H., *A Theory of Secession: The Case for Self-Determination*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

- Wellman, C., "Immigration and Freedom of Association," *Ethics* 119: 2008, pp. 109–141.
- Whelan, F., "Citizenship and Freedom of Movement: An Open Admissions Policy?" in *Open Borders? Closed Societies? The Ethical and Political Issues*, M. Gibney (ed.), London: Greenwood Press, 1988, pp. 3–39.
- Wierzbicka, A. *Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*, New York: Oxford University Press 1992.
- Williams, M.C., "Morgenthau now: Neoconservatism, national greatness, and realism," in M. C. Williams, *Realism Reconsidered The Legacy of Hans Morgenthau in International Relations*, Oxford: Oxford University Press 2007.
- Willis, K. D. and Yeoh, B. S. A., Gender and Transnational Household Strategies: Singaporean Migration to China, *Regional Studies* 34 (3) 2000, pp. 253-264.
- Wimmer, A., & Glick Schiller, N., "Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State, Migration and the Social Sciences," *Global Networks* 2 (4) 2002, pp. 301–334.
- Wundt, W. M., *Elements of folk psychology: Outlines of a psychological history of the development of mankind*, (E. L. Schaub, trans.), New York: Macmillan 1916.
- Yeoh, Brenda/ S. A. Khoo, Louisa-May, *Home, Work and Community: Skilled International Migration and Expatriate Women in Singapore*, *International Migration*, Vol. 36 (2), (1998), pp. 159-186.
- Yip, T., Gee, G. C., & Takeuchi, D. T., Racial discrimination and psychological distress: The impact of ethnic identity and age among immigrant and United States-born Asian adults, *Developmental Psychology* 44, (2008), pp. 787-800.
- Zerubavel, Y., *Recovered roots: Collective memory and the making of Israeli national tradition*, Chicago: University of Chicago Press 1995.
- Zolberg, Aristide 'The Next Waves: Migration Theory for a Changing World' *IMR* 23 (3), 1989, pp. 403–430.
- Zolberg, Aristide R., *A Nation by Design: Immigration Policy in the Fashioning of America*, Russell Sage Foundation, 2006.
- Andersen, Esping G., *Γιατί χρειαζόμαστε ένα νέο κοινωνικό κράτος*, μτφ. Χαράλαμπος, Οικονόμου, Διόνικος, Αθήνα 2006.
- Burns, E.M., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, μτφ. Τάσος Δαρβέρης, Επίκεντρο, Θεσ/νίκη 2006.
- Ducellier Al., *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα(13ος-15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*, μτφ. Κατερίνα Νικολάου, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα 2000.
- Gellner, Ern., *Έθνη και Εθνικισμός*, μτφ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Gellner, Ern., *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, μτφ. Λυδία Παπαδάκη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.
- Green, Nancy, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφ. Δημήτρης Παρσάνογλου, Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- Hobsbawm, E. J., *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφ. Χρύσα Νάντρις, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Hobsbawm, E. J., (Χόμπσμπάουμ, Έρικ), *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας (1914-1991)*, μτφ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Hogg, M. A. – Vaughan, G. M., *Κοινωνική Ψυχολογία*, μτφ. Ερρίκος Βασιλικός - Αλέξης Αρβανίτης, επιμ. Αλεξάνδρα Χαντζή, Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Iggers, Georg(Ιγκερς, Γκέοργκ), *Η Ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, μτφ. Παρασκευάς Μάταλας, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Kedourie, Elie, *Ο Εθνικισμός*, μτφ. Σπύρος Μαρκέτος, Κατάρτι, Αθήνα 2003.
- Kedourie, Elie, *Μειονότητες, Θρησκεία και πολιτική*, μτφ. Παντελής Λέκκας, Κατάρτι, Αθήνα 2002.

McCrone Dav., *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, μτφ. Νίκος Βαφέας - Γεώργιος Βάγιας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Moisset, Jean-Pierre, *Histoire du Catholicisme*, Flammarion, Paris 2006, (*Ιστορία του Καθολικισμού*, μτφ. Μιχάλης Ρούσσος - Αιμίλιος Βαλασιάδης - Μάρκος Ρούσσος - Γιάννης Κώστας), επιμ. Θεόδωρος Κοντίδης - Κων/νος Αγοράς, Πόλις, Αθήνα 2011.

Özkirimli, Umut, *Θεωρίες του Εθνικισμού. Μια κριτική προσέγγιση*, μτφ. Ιουλία Πεντάζου, Ι.Σιδέρης, Αθήνα 2011.

Rénan, Ernest, "What is a nation? (Qu'est-ce qu'une nation?),(1882), Oeuvres Complètes, I, ed. H. Psichari, Paris 1947, pp. 902-906." in *Nation and Narration*, H. Bhabha (ed.), London: Routledge, repr. in *Nationalisms*, J. Hutchinson and A. Smith (eds.), Oxford: Oxford University Press 1994. Πρβλ. Renan, Ernest, *Τι είναι έθνος*, μτφ. Γιάννης Λάμπρας-Η.Π. Νικολούδης, Ροές, Αθήνα 2009.

Segall M. H. - Dasen P. R. - Berry J. W. - Poortinga Y. H., επιμ. Δ. Γεώργας, *Διαπολιτισμική Ψυχολογία. Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό πλαίσιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

Spricker, Paul, *Το κράτος πρόνοιας*, επιμ. μτφ. Χαράλαμπος, Οικονόμου, Διόνικος, Αθήνα 2004.

Taylor, Char., *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press 1994 (Ταίηλορ Τσαρλς, *Πολυπολιτισμικότητα, Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, μτφ. Φιλήμων Παιονίδης, πρόλ. Κων/νος Παπαγεωργίου, Πόλις, Αθήνα 2000.

Weber, Max, (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism - Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Genre Economic sociology Publication 1905, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, επιμ. Άννα Αστρινάκη, Δ.Ο. Λ, Αθήνα 2010.

Αμήρα, Α., «Κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά και κίνητρα μεταναστεύσεως των Ελλήνων επιστημόνων που επαναπατρίστηκαν την περίοδο 1960-1971», *Μετανάστες στην Ελλάδα, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1980, σσ. 225-230.

Αργυροπούλου, Ρωξάνη, «Νεοέλληνες φιλόσοφοι του Αιγαίου. Φιλοσοφία και ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης», *Φιλόσοφοι στο Αιγαίο*, (Κελεσίδου Α. - Μαραγγιανού-Δερμούση Ε. - Μάνος Α. - Πρωτόπαπα-Μαρνέλη, Μ. - Αργυροπούλου Ρ.), Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1998.

Αριστοτέλους, Πολιτικά, Πλάτωνος, Πολιτεία, Ευριπίδου Ανδρομάχη, Θουκυδίδου, Ιστορία.

Βέικος, Θεόφιλος, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα 1993.

Βεντούρα, Λ., *Μετανάστευση και Έθνος*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα, 1994.

Βεντούρα, Λίν., *Μετανάστευση και κοινωνικά σύνορα. Διαδικασίες αφομοίωσης ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού*, επιμ. - εισαγ. Λίνα Βεντούρα μτφ. Όλγα Αθανίτου, Βίκυ Ιακώβου, Τάσος Μπέτζελος, Γιώργος Σαγκριώτης, Νήσος, Αθήνα 2011.

Βεντούρα, Λίν., «Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα», *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, ΚΕΜΟ, Κριτική, Αθήνα 2004, σσ. 174-204.

Βερέμης, Θάνος - Κιτρομηλίδης, Πασχάλης - Κολιόπουλος, Ιωάννης - Κωφός, Ευάγγελος - Κιτροέφ, Αλέξανδρος, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφ. Γιάννης Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999.

Βλαχάδη, Μαρία, *Μετανάστευση - Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ένταξης*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.

Γαλάνης, Γ. 'Η Γνώμη των Κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς στην Ελλάδα', *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.*, 6, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1993).

Γεωργίου, Θεόδ., Εθνικό κράτος και παγκοσμιοποίηση, στο *Το φάντασμα της πολιτικής*, Προβλήματα της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας, Α. Σάκκουλα, Αθήνα 2004.

Γεωργίου, Θεόδ., *Ο Jürgen Habermas και το πνεύμα της εποχής μας*, Εριφύλη 2001.

Γκίντενς, Άντ., *Κοινωνιολογία*, μτφ. Δ.Γ. Τσαούσης, Gutenberg, Αθήνα 2002.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελ., *Πολιτισμός και Ελληνισμός. Προσεγγίσεις*, Καστανιώτη, Αθήνα 2007.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελ., *Γιατί το Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε).

Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Σκλάβου Κ.(επ.), Οδηγός Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, Σχέδιο Δράσης «Καινούρια Αρχή», Αθήνα 2004.

Έμκε-Πουλοπούλου Η., *Μεταναστευτική Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα 2007.

Έμκε-Πουλοπούλου, Η., *Προβλήματα Μετανάστευσης- Παλιννόστησης*, Ελληνική Εταιρία Δημογραφικών Μελετών, Αθήνα 1986.

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Έκθεση σχετικά με την εφαρμογή του Προγράμματος PETRA: πρόγραμμα δράσης για την επαγγελματική κατάρτιση των νέων και την προετοιμασία τους για τη ζωή του ενήλικου και την επαγγελματική ζωή (υποβληθείσα στην Επιτροπή σύμφωνα με το άρθρο 8 της απόφασης 91/387/ΕΟΚ), Βρυξέλλες, 1994.

Ζαϊμάκης, Γ., *Κοινωνική εργασία και τοπικές κοινωνίες: Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Πλέθρον, 2011.

Ηλιόπουλος, Κων/νος Ν., *Η πολιτική της Ρώμης εις τους Λατίνους συγγραφείς και η εθνική συνείδησις αυτών*, Αθήνα 1974.

Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ., Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη. Μια ψυχοκοινωνική έρευνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών-Run Communications, Αθήνα 2007.

Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Αναλογία και επιδόσεις των αλλοδαπών μαθητών στα σχολεία του Νομού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2005.

Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης. Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Αθήνα 2005.

Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα 2004.

Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.), *Το ψυχοκοινωνικό προφίλ του μετανάστη και η ένταξή του*, Αθήνα 2007.

Καρασάββογλου, Α., «Ο ρόλος της μετανάστευσης στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας και ειδικότερα στις εργασιακές σχέσεις και η περίπτωση της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τ. 56, Απρίλιος 2002.

Κάρρ, Ε.Χ., *Τι είναι η ιστορία*; μτφ. Φρίντα Λιάππα, Εκδόσεις 70 - Πλανήτης, Αθήνα 1983.

Καρύδης, Β., «Το ζήτημα της δεύτερης γενιάς: Έγκλημα και μετανάστευση», Παύλου, Μ., Χριστόπουλος, Α. (επ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης*, Κριτική, Αθήνα 2004.

Καρύδης, Β., *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα: Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996.

Κατάκη, Χάρ., *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής Οικογένειας*, Κέδρος, Αθήνα 1984.

Κατρούγκαλος, Γ., *Τα κοινωνικά δικαιώματα των παράνομων αλλοδαπών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 1996.

Καυτατζόγλου, Ι., *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εντός, Εκτός και Υπό*, Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Κοιλιάρη, Α., *Ξένος στην Ελλάδα. Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997.

Κορδούτης, Π. – Παυλόπουλος, Β., *Πεδία έρευνας στην κοινωνική ψυχολογία*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

Κοφιδά, Α. Στερεοτυπικές Αντιλήψεις και τα Δύο Φύλα στην εκπαίδευση, στην Εργασία. Ανάπτυξη Εξισοροπητικών Μηχανισμών, *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής Προσανατολισμού*, τ. 50-51, 1999, σσ.171-176.

Λαμπριανίδης, Λ.-Λυμπεράκη, Α., *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη. Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001.

Λεζέ, Ευαγ., Παπαδόπουλος, Ν., Η αυτοαντίληψη παιδιών και εφήβων: Σύγχρονες ερευνητικές προσεγγίσεις και επισημάνσεις, στο *Παιδαγωγική Επιθεώρηση, Περιοδική έκδοση της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*, Ατραπός, 37/2004, σσ. 54-55.

Λεζέ, Ευαγγελία, *Η στάση των εφήβων Ελληνοποντίων παλινοστούτων ομογενών από την πρώην Σοβιετική Ένωση απέναντι στην Ελληνική Γλώσσα*, Ατραπός, Αθήνα 2003.

Λέκκας, Παντ., *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Κατάρτι, Αθήνα 1996.

Λέκκας, Παντελής, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και Νεωτερικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

Λινάρδος-Ρυλμόν, Π., “Άλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα”, Μελέτη ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 1993.

Λύτρας, Α., Παντέλογλου, Π., Έκθεση για τους φορείς και τα δίκτυα καταπολέμησης του Κοινωνικού Αποκλεισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Γκαζόν, Ε., Μετανάστευση και υγεία-πρόνοια. Αποτίμηση της κατάστασης-Προκλήσεις και προοπτικές βελτίωσης, εκπαίδευσης, Αθήνα. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα 2005.

Μαριδάκη-Κασσωτάκη, Αικ., *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Διάδραση, Αθήνα 2011.

Μάρκου Γ., *Διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Επιμόρφωση εκπαιδευτικών, Κέντρο Διαπολιτισμικής αγωγής Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 172-227.

Μάρκου, Γ., «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μετατόπιση του θεωρητικού παραδείγματος», Η χάρη θέλει αντίχαρη, Παν/μιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή – Φ.Π.Ψ. – Τ. Παιδαγωγικής - *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Α. Δανασσή – Αφεντάκη*, Αθήνα, 2011, σσ. 415-438.

Μάρκου, Γ., *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα 2001.

Μάρκου, Γ., η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής κοινωνίας - Η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, Υ.Π.Ε.Π.Θ., Γ.Γ.Λ.Ε., Αθήνα 1996.

Μεϊμαρίδη, Μάρα, *Οι Μάγισσες της Σμύρνης*, Καστανιώτη, Αθήνα 2001.

Μηλίγκου, Ευ., Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και η διαπολιτισμική ανασυγκρότηση της σχολικής εκπαίδευσης: το ζήτημα του αναλυτικού προγράμματος, στο Μάρκου Γ., *Διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Επιμόρφωση εκπαιδευτικών, Κέντρο Διαπολιτισμικής αγωγής Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 1997, σσ. 138-171.

Μιχαήλ, Δόμνα, *Έθνος εθνικισμός και εθνική συνείδηση. Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1997, σ. 47.

Μιχαλάκης, Ανδρ., *Το δίκαιο και το αγαθό. Δοκίμιο για τη θεωρία της δικαιοσύνης του John Rawls*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

Μιχαλοπούλου-Βέικου, Χρ., Διαφορετικές ταυτότητες και κοινό πρόγραμμα. Η εκπαιδευτική διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας, στο Μουσούρου, Λουκ., *Γυναίκα και Απασχόληση*, Αθήνα: Gutenberg - Γ.& Κ. Δαρδανός 2005.

Μουσούρου, Λουκ., «Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική προστασία» Κασσιμάτη Κ. (επ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg, Αθήνα 1998.

Μουσούρου, Λουκ., *Από τους γκάσταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σένγκεν, Gutenberg*, Αθήνα 1993.

Μουσούρου, Λουκ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg, Γ. & Κ. Δαρδανός, Αθήνα 1991.

Μπάγκαβος, Χρ., και Παπαδοπούλου, Δ., «Μεταναστευτικές Τάσεις και Ευρωπαϊκή Μεταναστευτική Πολιτική», *Μελέτες* (15) του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ ΑΔΕΔΥ, Αθήνα, 2003.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2009.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2008.

Μπαρτζελιώτης, Λεωνίδας, «Η συμβολή των επανήσιων φιλοσόφων στην ανα(δια)μόρφωση της ελληνικής εθνικής συνειδήσεως», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, (Αργοστόλι – Ληξούρι, 17 – 21 Μαΐου 1986), τόμ. 4, γεν. επιμ. Γ. Μοσχόπουλος, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991.

Μπέργκερ, Πέτερ – Λούκμαν, Τόμας, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας. Μια πραγματεία στην κοινωνιολογία της γνώσης*, μτφ. Κώστας Αθανασίου, Νήσος, Αθήνα 2003.

Ναυρίδης, Κλήμης, *Ψυχολογία των ομάδων*, Παπαζήση, Αθήνα 2005.

Νεράντζη – Βαρμάζη, Β., «Η μετανάστευση από την Κωνσταντινούπολη στο β' μισό του 14ου αιώνα (1354-1402)», *Βυζαντινά 1*, Θεσ/κη 1981, σσ. 91-97.

Νόβα – Καλτσούνη, Χρ., *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 2010.

Ντάλλα, Μαρίνα, «Αλλαγή στάσεων και συμπεριφοράς Ελλήνων μαθητών προς τους βορειοηπειρώτες και πόντιους μετανάστες συμμαθητές τους», *Ψυχολογία (Psychology)*, 1999, 6 (2), σσ.145-158.

Οικονόμου, Χ., Φερόνας, Α., στο Οικονόμου Χ., Φερόνας Α.(επ.), *Οι εκτός των τειχών: φτώχεια και αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, Διόνικος, Αθήνα 2006.

Οικονόμου, Χαρ., *Health and Health Care Services in the Balkans*, Παπαζήση, Αθήνα 2003.

Οικονόμου, Χαρ., *Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της υγείας*, (επιμ. κείμε.), Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2012.

Οικονόμου, Χαρ., *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα 2006.

Οικονόμου, Χαρ., *Η εκπαίδευση και η έρευνα στη διοίκηση και τα οικονομικά της υγείας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό*, Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Οικονόμου, Χαρ., *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Διόνικος, Αθήνα 2011.

Οικονόμου, Χαρ., *Θεσμοί και πολιτικές υγείας*, Παπαζήση, Αθήνα 2010.

Οικονόμου, Χαρ., *Μετασχηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα 2009.

Οικονόμου, Χαρ., *Οι εκτός των τειχών*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2006.

Οικονόμου, Χαρ., *Οι επιπτώσεις της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον υγειονομικό τομέα των χωρών μελών της*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα 2004.

Οικονόμου, Χαρ., *Πολιτικές υγείας στην Ελλάδα και τις ευρωπαϊκές κοινωνίες*, Διόνικος, Αθήνα 2004.

Οικονόμου, Χαρ., *Πολιτισμός και διαφορετικότητα: Εμείς και οι άλλοι*, Σταμούλης, Αθήνα 2011.

Οικονόμου, Χαρ., *Προτεραιότητες για την αναμόρφωση της διοίκησης - διαχείρισης του συστήματος υπηρεσιών υγείας*, (επιμ.), Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

Οικονόμου, Χαρ., *Τα οικονομικά της υγείας από το Α ως το Ω*, Εξάντας, Αθήνα 1999.

Οικονόμου, Χαρ., *Το εκκρεμές της διοικητικής μεταρρύθμισης*, Ποταμός, Αθήνα 2002.

Οικονόμου, Χαρ., *Υγεία και υπηρεσίες υγείας στα Βαλκάνια*, Παπαζήση, Αθήνα 2003.

- Οικονόμου, Χαρ., *Υγεία και υπηρεσίες υγείας στον ελληνικό πληθυσμό*, (επιμ.), Παπαζήση, Αθήνα 2003.
- Οικονόμου, Χαρ., *Υγεία, κοινωνία και οικονομία*, (επιμ. κείμε.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Οικονόμου, Χαρ., *Κοινωνιολογία της υγείας*, Διόνικος, Αθήνα 2005.
- Παγκάκης, Γρηγ., *Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Σαββάλας, Αθήνα 2001.
- Παπαδογιάννης, Γιάννης, *Η άνοδος και η πτώση του Homo Economicus*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2012.
- Παπασιώπη-Πασιά, Ζωή, *Βασικοί νόμοι δικαίου καταστάσεως αλλοδαπών*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007.
- Παπασιώπη-Πασιά, Ζωή, *Δίκαιο Ιθαγένειας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2011.
- Παρθένης, Χρ., *Επιστημολογικές παραδοχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, τ.1ος, Αθήνα 2009.
- Παυλόπουλος, Βασ., *Μετανάστευση – παλιννόστηση και ψυχολογική προσαρμογή*, Παν/μιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Φ.Π.Ψ. Τομέας Ψυχολογίας, Αθήνα 2005.
- Παύλου, Μ., «Οι «λαθρέμποροι του φόβου»: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης», στο Μαρβάκης Αθ., Παρσάνογλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2001, σσ. 127-163.
- Πετράκη, Γεωργία, Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες “αναγνώσεις” του κοινωνικού προβλήματος, στο *Κοινωνικές ανισότητες-Κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998, σσ. 19-24.
- Πετράκη, Γεωργία, Χριστιανές και μουσουλμάνες εργάτριες ενδύματος στην Ξάνθη, στο *Ο Πολίτης*, τ. 10, Αθήνα 1995, σσ. 19-21.
- Πετράκου, Η., «Η κατασκευή της μετανάστευσης στην Ελλάδα», στο Μαρβάκης Α., Παρασανόγλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), *Οι μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2001.
- Πετρινωτή, Ξ., ‘Η ετερογένεια των μεταναστών και η εθνική ετερότητα. Μια ολοκληρωμένη εικόνα’, *Σύγχρονα Θέματα* 54, Ιαν.-Μάρτ.(1995), σσ. 44-48.
- Πετρινωτή, Ξ., *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994.
- Πρεβελάκης, Γ., *Γεωπολιτική της Ελλάδας*, Libro, Αθήνα 1998.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και Ελλάδα*, (επιμ. κείμε.), Διόνικος, Αθήνα 2006.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2011.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2005.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική*, Κριτική, Αθήνα 1993.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής*, Διόνικος, Αθήνα 2003.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2010.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα*, Τόπος, Αθήνα 2010.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους*, Κριτική, Αθήνα 1999.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Διόνικος, Αθήνα 2006.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Κείμενα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας*, Διόνικος, Αθήνα 2003.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Κοινωνικά δικαιώματα και κρίση του κράτους πρόνοιας*, Σαββάλας, Αθήνα 2007.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857*, τ. i-ii, Κριτική, Αθήνα 1994.

- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ. κείμε.), Διόνικος, Αθήνα 2004.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*, (επιμ.), Διόνικος, Αθήνα 2004.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Όψεις κοινωνικής δυναμικής*, Gutenberg – Γ. & Κ. Δαρδανός, Αθήνα 2011.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Προβληματικές επιχειρήσεις*, Κριτική, Αθήνα 1992.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Συμμετοχικές διαδικασίες και ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο*, ΙΣΤΑΜΕ 2004.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα 2001.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., *Ζητήματα κοινωνικής πολιτικής*, Διόνικος, Αθήνα 2006.
- Τζομπανόγλου, Γ.Ο., Κορρές, Γ., Γιαννοπούλου, Ι., *Κοινωνικός αποκλεισμός και πολιτικές ενσωμάτωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.
- Τριανταφυλλίδου Αν.,- Μαρούκης, Θάν., *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Κριτική, Αθήνα 2010.
- Τριανταφυλλίδου, Α., 'Οι «άλλοι» ανάμεσά μας – ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες', Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμός, Αθήνα: Εξάντας 1998, σσ. 488-499.
- Τριανταφυλλίδου, Αν., - Γρώπα, Ρουμπ.,(επιμ.), *Η μετανάστευση στην ενωμένη Ευρώπη*, Κριτική, Αθήνα 2009.
- Τρουμπέτα, Σ., 'Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του «άλλου» και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (2000), 101-102/Α'-Β', σσ. 137-176.
- Τσοτσόρος, Στ., *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*, Διόνικος, Αθήνα 2004, *Χαριστήριος τόμος Δημήτριος Γ. Νιάνιας*, (επιμ.) Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2006.
- Τσοτσόρος, Στ., *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους: Οικονομικές λειτουργίες και επιδόσεις*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011.
- Τσοτσόρος, Στ., *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους: Τεκμήρια ποσοτικής ανάλυσης*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011.
- Τσοτσόρος, Στ., *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος - Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1986.
- Τσοτσόρος, Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*, τ.,i-ii, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993.
- Φραγκουδάκη, Αν., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Παπαζήση, Αθήνα 1985.
- Φραγκουδάκη, Αν., *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Χασιώτης, Ιωάν., Κ., *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσ/κη: Βάνιας, 1993.
- Ψημμένος, Ι., 'Εργασία και Ρατσισμός: Κοινωνική διαχείριση και Μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό', στο *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθογένειας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ-ΓΓΑΕ 2000.
- Ψημμένος, Ι., «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας» στο *Κασιμάτη Κ. (επ.), Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
- Ψημμένος, Ι., «Εργασία και μετανάστες στο χώρο της Αθήνας» στο *Κοινωνικός αποκλεισμός «Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε...»*, Εισηγήσεις τριήμερου Συνεδρίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16-18 Μαΐου 1999, «Αθηνά»-Δίκτυο Εθελοντικής Δημιουργίας, Αρμός, Αθήνα 2002.

Ψημμένος, Ι., *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια-Κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*, Glory Book-Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

Δείγματα Ερωτηματολογίων

1^ο Δείγμα Ν. Αττικής (Αθήνα)

300 Αλβανοί μαθητές

Σιβιτανίδειος Δημόσια Σχολή Τεχνών και επαγγελματιών

Χρονική περίοδος 2005-2008

150 άρρενες

50 άρρενες -16 ετών Α΄ Λυκείου

50 άρρενες -17 ετών Β΄ Λυκείου

50 άρρενες -18 ετών Γ΄ Λυκείου)

150 θήλεα

50 θήλεα -16 ετών Α΄ Λυκείου

50 θήλεα -17 ετών Β΄ Λυκείου

50 θήλεα -18 ετών Γ΄ Λυκείου

2^ο Δείγμα Ν. Αττικής

200 Αλβανοί μαθητές

Γενικά Λύκεια Σαλαμίνας (100 Αλβανοί μαθητές)

Επαγγελματικά Λύκεια Ελευσίνιας(100 Αλβανοί μαθητές)

Χρονική περίοδος 2009-2011

100 άρρενες

40 άρρενες -16 ετών Α΄ Λυκείου

30 άρρενες -17 ετών Β΄ Λυκείου

30 άρρενες -18 ετών Γ΄ Λυκείου

100 θήλεα

40 θήλεα -16 ετών Α΄ Λυκείου

30 θήλεα -17 ετών Β΄ Λυκείου

30 θήλεα -18 ετών Γ΄ Λυκείου

3^ο Δείγμα (Επαρχία)

200 Αλβανοί μαθητές

Αγρίνιο-Ρόδος-Λάρισα-Κομοτηνή

2 Γενικά Λύκεια (Αγρίνιο-Ρόδος)

2 Επαγγελματικά Λύκεια (Λάρισα-Κομοτηνή)

Χρονική περίοδος 2009-2011

100 άρρενες

40 άρρενες -16 ετών Α΄ Λυκείου

30 άρρενες -17 ετών Β΄ Λυκείου

30 άρρενες -18 ετών Γ΄ Λυκείου

100 θήλεα

40 θήλεα -16 ετών Α΄ Λυκείου

30 θήλεα -17 ετών Β΄ Λυκείου

30 θήλεα -18 ετών Γ΄ Λυκείου

Οι απαντήσεις των ερωτηθέντων σε όλες τις παραπάνω περιόδους, δεν παρουσιάζουν αποκλίσεις, ούτε προ οικονομικής κρίσης, ούτε μετά, κατά τον λόγο, σύμφωνα με μια προσωπική ερμηνευτική μας εκτίμηση, ότι τα μεταναστευτικά υποκείμενα είναι μικρής ηλικίας και έχουν γαλουχηθεί στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα.

Παραρτήματα

Πίνακες - Γραφήματα

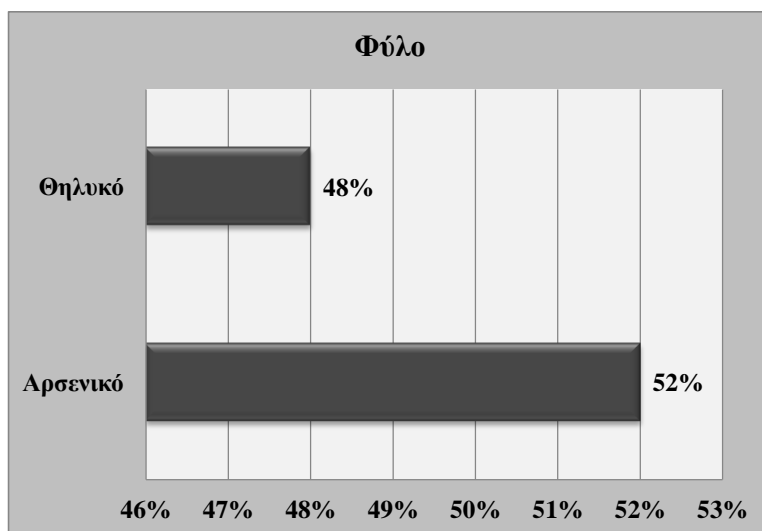
Παρουσίαση της Εμπειρικής Έρευνας

Στο συνολικό δείγμα αντιπροσωπεύτηκαν, κατά το δυνατόν αναλογικά, τόσο οι άνδρες με ποσοστό 52% (260 άτομα) όσο και οι γυναίκες με ποσοστό 48% (240 άτομα) όπως προκύπτει από τον **πίνακα 1** και το **γράφημα 1**.

Πίνακας 1: Φύλο

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Άρρεν	260	52%
Θήλυ	240	48%
Σύνολο	500	100%

Γράφημα 1: Φύλο

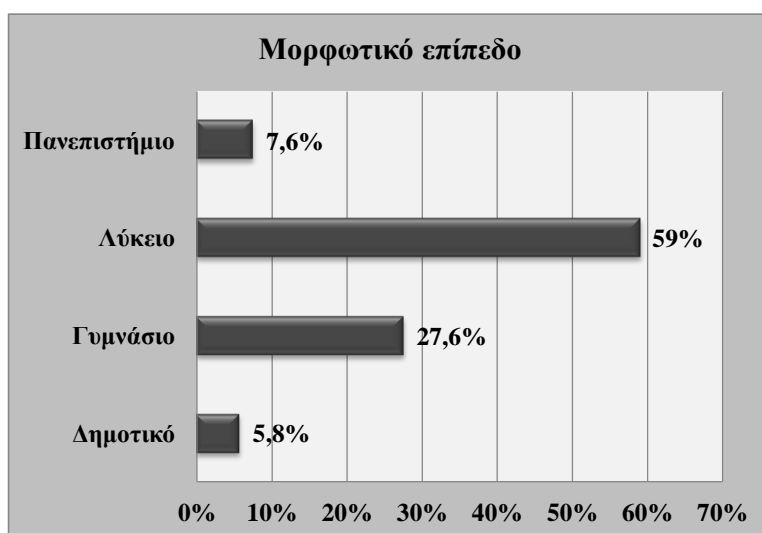

Αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο, όπως καταγράφονται στον **Πίνακα 2** και το **Γράφημα 2**, παρατηρούμε ότι οι απόφοιτοι Λυκείου καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων 59% του δείγματος, στη συνέχεια ακολουθούν οι απόφοιτοι Γυμνασίου με 27,6%, οι απόφοιτοι ανώτατης εκπαίδευσης καταλαμβάνουν την τρίτη θέση με ποσοστό 7,6% ενώ τελευταίοι έρχονται οι απόφοιτοι Δημοτικού με 5,8%.

Πίνακας 2: Μορφωτικό επίπεδο

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Δημοτικό	29	5,8%
Γυμνάσιο	138	27,6%
Λύκειο	295	59%
Πανεπιστήμιο	38	7,6%
Σύνολο	500	100%

Γράφημα 2: Μορφωτικό επίπεδο

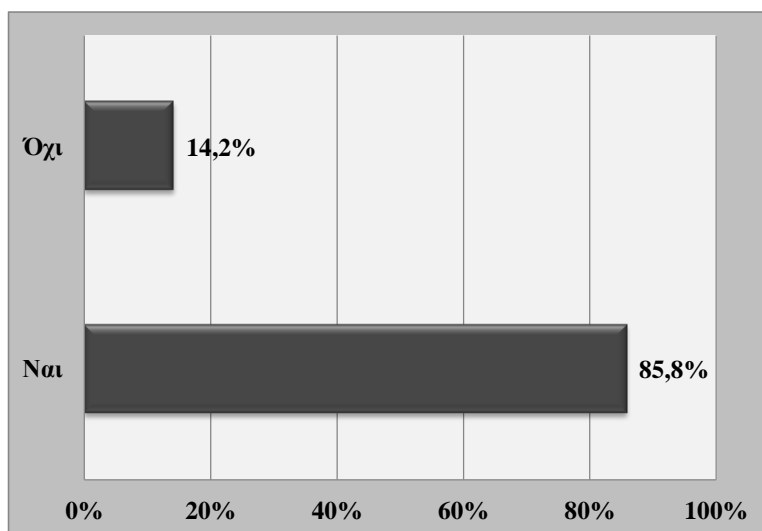

Στην ερώτηση που τέθηκε στους ερωτώμενους, εάν τους ευχαριστεί που τα παιδιά τους πηγαίνουν σε ελληνικό σχολείο, το 85,8% δήλωσε ευχαριστημένο ενώ μόλις το 14,2% εξέφρασε δυσαρέσκεια ως προς το ελληνικό σχολείο, όπως βλέπουμε και στον **πίνακα 3** και το **γράφημα 3**.

Πίνακας 3: Σας ευχαριστεί που τα παιδιά σας πηγαίνουν σε ελληνικό σχολείο;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	200	85,8%
Όχι	33	14,2%
Σύνολο	233	100%

Γράφημα 3: Σας ευχαριστεί που τα παιδιά σας πηγαίνουν σε ελληνικό σχολείο;

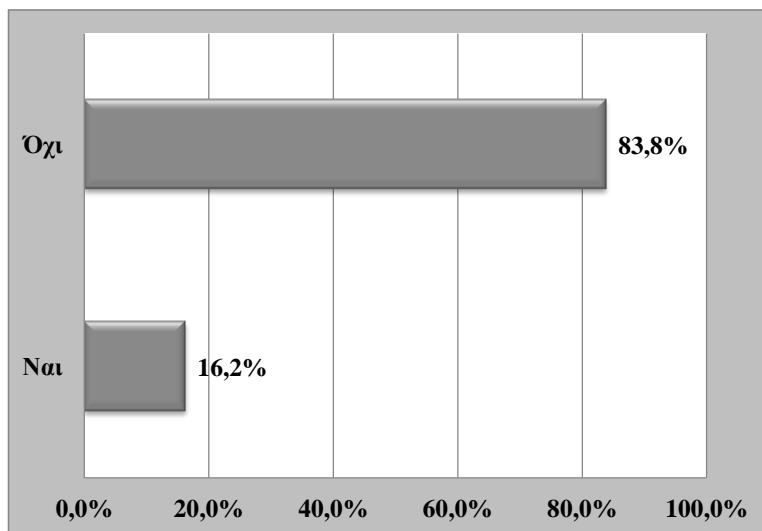
Στη συνέχεια όπως φαίνεται στον **πίνακα 4** και το **γράφημα 4**, στην ερώτηση εάν θα ήθελαν τα παιδιά τους να επιστρέψουν στην Αλβανία, οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους απάντησαν αρνητικά με ποσοστό 83,8%, αντιθέτως μόλις το 16,2% θέλει τα παιδιά του να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους.

Σχόλιο [X1]: Αλλαγή μεταβλητών στα ποσοστά

Πίνακας 4: Θα θέλατε να επιστρέψουν στην Αλβανία τα παιδιά σας;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	38	16,2%
Όχι	197	83,8%
Σύνολο	235	100%

Γράφημα 4: Θα θέλατε να επιστρέψουν στην Αλβανία τα παιδιά σας;

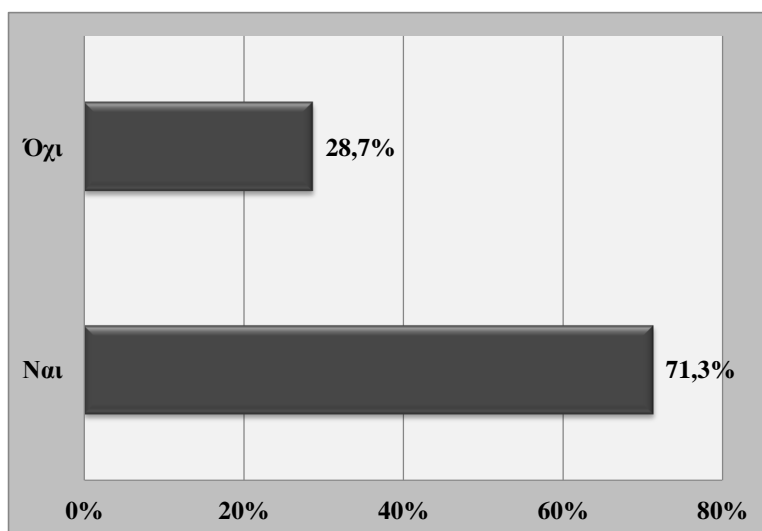

Στην συνέχεια τέθηκε η ερώτηση: «Θα προτρέπατε άλλους συγγενείς και φίλους να έλθουν στην Ελλάδα;» οι απαντήσεις που δεχθήκαμε ήταν θετικές κατά 71,3%, γεγονός που μας δείχνει ότι οι Αλβανοί μετανάστες είναι ευχαριστημένοι από την υπάρχουσα κατάσταση στη χώρα μας, ενώ μόνο το 28,7% είναι δυσαρεστημένο και δεν θα προέτρεπε φίλους και συγγενείς να έλθουν στη χώρα μας, όπως βλέπουμε και στον πίνακα 5 και το γράφημα 5.

Πίνακας 5: Θα προτρέπατε άλλους συγγενείς και φίλους να έλθουν στην Ελλάδα;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	355	71,3%
Όχι	143	28,7%
Σύνολο	498	100%

Γράφημα 5: Θα προτρέπατε άλλους συγγενείς και φίλους να έλθουν στην Ελλάδα;

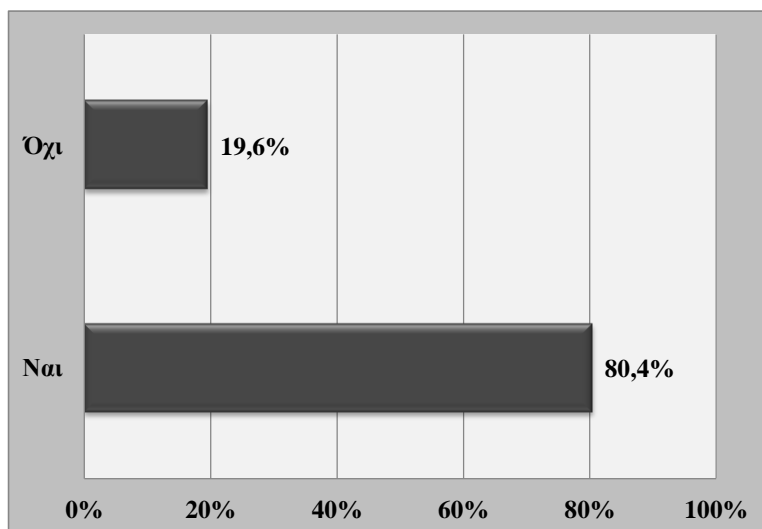

Όπως βλέπουμε στον **πίνακα 6** και το **γράφημα 6**, το 80,4% του δείγματος των ερωτηθέντων έχει συνάψει φιλικές σχέσεις με Έλληνες ενώ μόλις το 19,6% απάντησε αρνητικά.

Πίνακας 6: Έχετε φιλικές σχέσεις με Έλληνες;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	398	80,4%
Όχι	97	19,6%
Σύνολο	495	100%

Γράφημα 6: Έχετε φιλικές σχέσεις με Έλληνες;

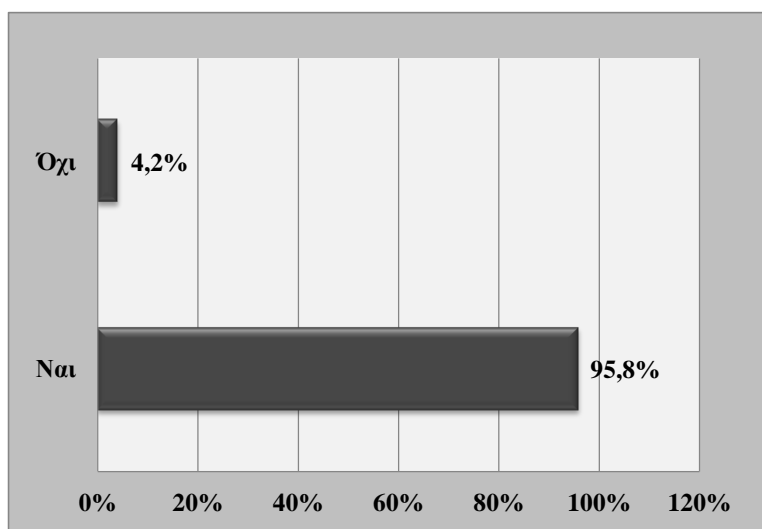

Στη συνέχεια και όπως φαίνεται στον παρακάτω **πίνακα** και **γράφημα**, η εξέταση του φαινομένου των αλβανικών εθίμων, μέσω της ερώτησης «*Ακολουθείτε αλβανικά έθιμα; Αν ναι ποια;*», οι ερωτώμενοι με συντριπτικό ποσοστό 95,8% απάντησαν ότι παρόλο που άλλαξαν χώρα διαμονής τα έθιμα τους δεν έπαψαν να τα ακολουθούν. Αντίθετα ένα πολύ μικρό ποσοστό και συγκεκριμένα το 4,2% των ερωτηθέντων απάντησαν αρνητικά.

Πίνακας 7: Ακολουθείτε αλβανικά έθιμα; Αν ναι ποια;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	477	95,8%
Όχι	21	4,2%
Σύνολο	498	100%

Γράφημα 7: Ακολουθείτε αλβανικά έθιμα; Αν ναι ποια;

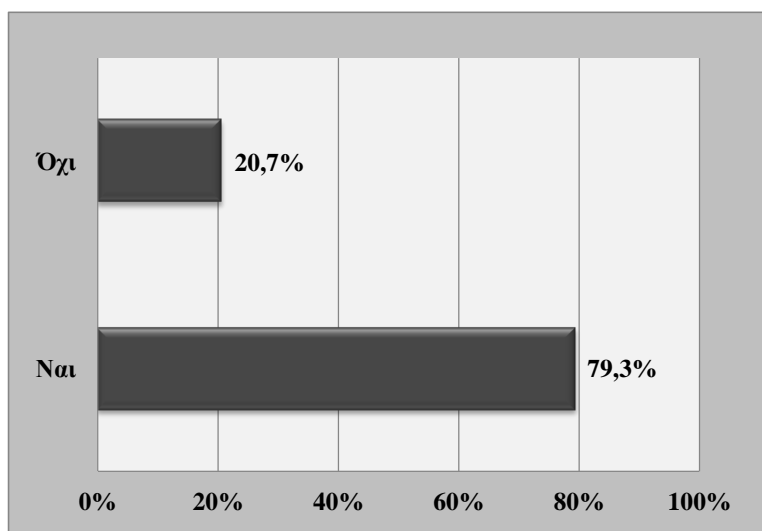

Οι μετανάστες Αλβανοί που ζουν στη χώρα μας, με την πάροδο του χρόνου που παρέμειναν στη χώρα μας, εκτός από τα δικά τους έθιμα και τη δικιά τους κουλτούρα ακολουθούν και μερικά από τα δικά μας έθιμα. Το 79,3% των ερωτηθέντων απάντησε ότι ακολουθεί τα ελληνικά έθιμα. Συγκριτικά με τον παραπάνω πίνακα συμπεραίνουμε ότι μόνο το 16,5% ακολουθεί αποκλειστικά και μόνο τα Αλβανικά έθιμα ενώ το 79,3% ακολουθεί και τα Αλβανικά και τα Ελληνικά έθιμα. Αντίθετα μόνο το 20,7% απάντησε ότι δεν ακολουθεί τα ελληνικά έθιμα, όπως παρατηρούμε στον **πίνακα 8** και το **γράφημα 8**.

Πίνακας 8: Ακολουθείτε ελληνικά έθιμα; Αν ναι ποια;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	338	79,3%
Όχι	88	20,7%
Σύνολο	426	100%

Γράφημα 8: Ακολουθείτε ελληνικά έθιμα; Αν ναι ποια;

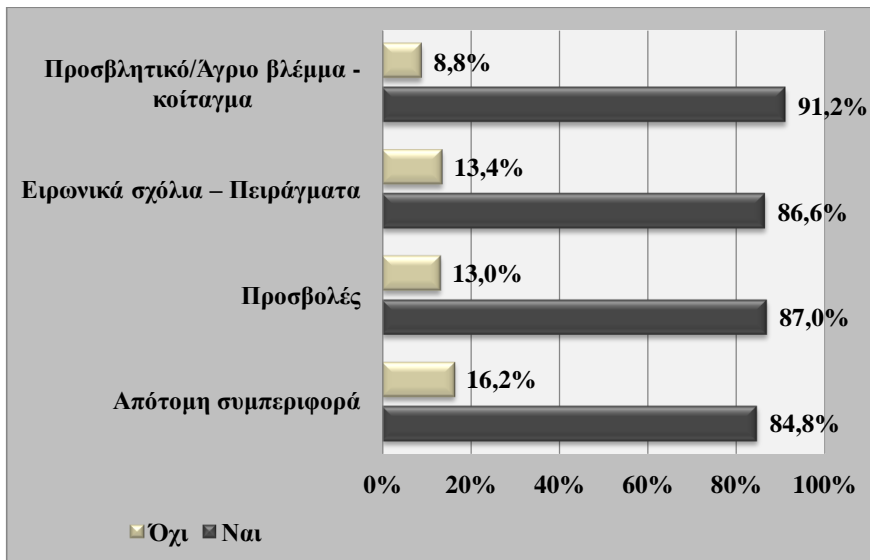

Αναντίρρητα, τα τελευταία χρόνια ο κοινωνικός ρατσισμός έχει αυξηθεί. Οι μετανάστες αντιμετωπίζονται με καχυποψία από το κοινωνικό σύνολο και αυτό συνάδει από την παρακάτω ερώτηση: «Έχετε αντιμετωπίσει περιπτώσεις κοινωνικού ρατσισμού από Έλληνες;». Τα είδη κοινωνικού ρατσισμού που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες κατά ιεράρχηση είναι: η κατηγορία *Προσβλητικό / Άγριο βλέμμα – Κοίταγμα* που δέχονται από τους Έλληνες με ποσοστό 91,2% που καταλαμβάνει την πρώτη θέση. Στη συνέχεια ακολουθεί η κατηγορία *Προσβολές* με 87%, *Ειρωνικά σχόλια – Πειράγματα* με 86,6% και την τελευταία θέση καταλαμβάνει η κατηγορία *Απότομη συμπεριφορά* με ποσοστό 84,8%, όπως καταγράφονται στον **πίνακα 9** και το **γράφημα 9**.

Πίνακας 9: Έχετε αντιμετωπίσει περιπτώσεις κοινωνικού ρατσισμού από Έλληνες; Δηλαδή:

Μεταβλητές	Συχνότητα		Ποσοστό	
	Ναι	Όχι	Ναι	Όχι
Απότομη συμπεριφορά	419	81	84,8%	16,2%
Προσβολές	435	65	87%	13%
Ειρωνικά σχόλια – Πειράγματα	433	67	86,6%	13,4%
Προσβλητικό/Άγριο βλέμμα - κοίταγμα	456	44	91,2%	8,8%

Γράφημα 9: Έχετε αντιμετωπίσει περιπτώσεις κοινωνικού ρατσισμού από Έλληνες; Δηλαδή:

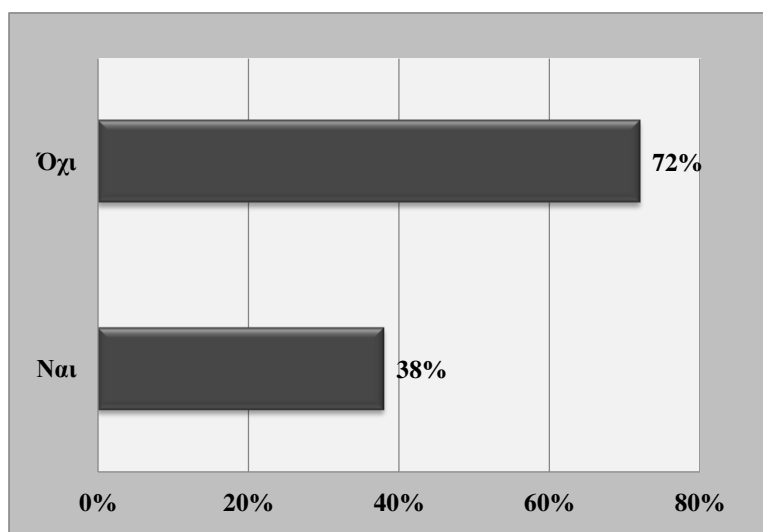

Στη συνέχεια οι Αλβανοί μετανάστες ερωτήθηκαν εάν έχουν εξελληνίσει το ονοματεπώνυμό τους και το 38% απάντησε ότι άλλαξε το ονοματεπώνυμό του για να γίνει πιο εύκολο και προσιτό στους Έλληνες, ενώ το 62% δεν εξελλήνισε το ονοματεπώνυμό του.

Πίνακας 10: Έχετε εξελληνίσει το ονοματεπώνυμό σας;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	173	38%
Όχι	326	62%
Σύνολο	455	100%

Γράφημα 10: Έχετε εξελληνίσει το ονοματεπώνυμό σας;

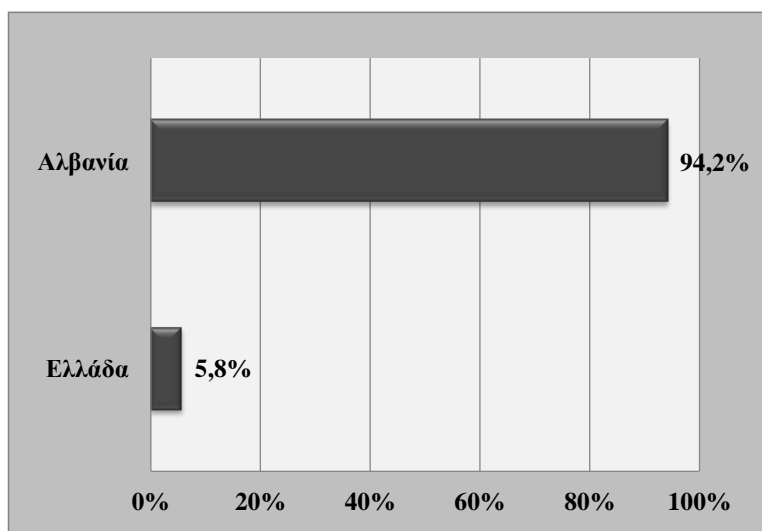

Στην ερώτηση: «Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στην Αθήνα μεταξύ των εθνικών ομάδων Ελλάδος – Αλβανίας. Ποια ομάδα θα υποστηρίζετε;», όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα και το γράφημα το συντριπτικό ποσοστό 94,2% απάντησε την Αλβανία εφόσον είναι και η εθνική τους ομάδα. Αντίθετα, μόλις το 5,8% των ερωτηθέντων απάντησε ότι θα υποστήριζε την εθνική ομάδα της χώρας όπου διαμένει, δηλαδή την Ελλάδα και όχι την εθνική τους ομάδα.

Πίνακας 11: Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στην Αθήνα μεταξύ των εθνικών ομάδων Ελλάδος – Αλβανίας. Ποια ομάδα θα υποστηρίζετε;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ελλάδα	29	5,8%
Αλβανία	467	94,2%
Σύνολο	496	100%

Γράφημα 11: Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στην Αθήνα μεταξύ των εθνικών ομάδων Ελλάδος – Αλβανίας. Ποια ομάδα θα υποστηρίζετε;

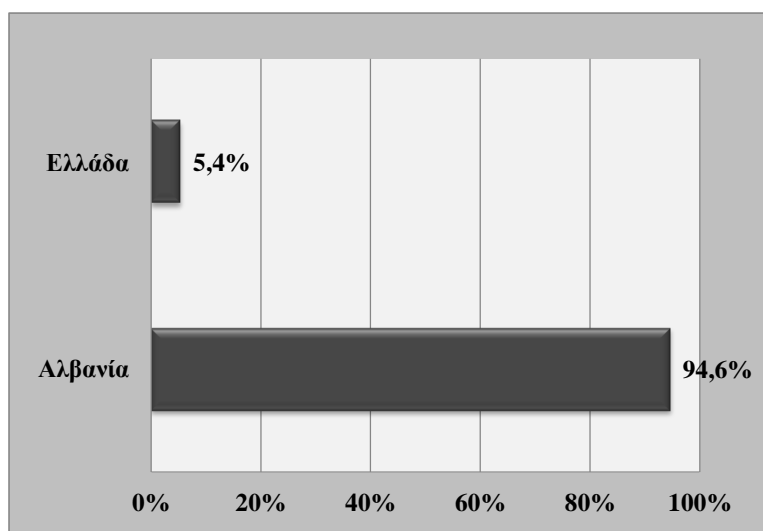

Στην ερώτηση «Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στα Τίρανα μεταξύ των εθνικών ομάδων Αλβανίας - Ελλάδος . Ποια ομάδα θα υποστηρίζατε;», οι απαντήσεις που δόθηκαν είναι συγκριτικά ίδιες με τις απαντήσεις στην ερώτηση εάν ο ποδοσφαιρικός αγώνας διεξαγόταν στην Αθήνα. Αναλυτικότερα, στον αγώνα που θα διεξαγόταν στα Τίρανα θα υποστήριζαν την Αλβανία το 94,6% του δείγματος, δηλαδή, 0,4% περισσότεροι σε ποσοστό από εκείνους που θα υποστήριζαν την Αλβανία αν ο ποδοσφαιρικός αγώνας γινόταν στην Ελλάδα όπως προκύπτει από τα δεδομένα του πίνακα 12.

Πίνακας 12: Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στα Τίρανα μεταξύ των εθνικών ομάδων Αλβανίας - Ελλάδος . Ποια ομάδα θα υποστηρίζατε;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Αλβανία	469	94,6%
Ελλάδα	27	5,4%
Σύνολο	496	100%

Γράφημα 12: Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στα Τίρανα μεταξύ των εθνικών ομάδων Αλβανίας - Ελλάδος . Ποια ομάδα θα υποστηρίζατε;

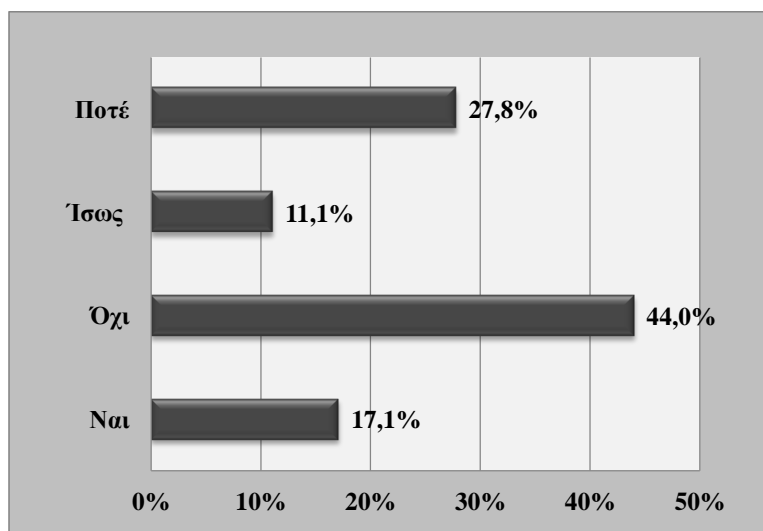

Στην συνέχεια όπως παρατηρούμε στον **πίνακα 13** και το **γράφημα 13**, στην ερώτηση εάν θα παντρεύονταν Ελληνίδα ή Έλληνα το μεγαλύτερο ποσοστό απάντησε «όχι» (44%) και αυτό γιατί υπάρχουν διαφορές μεταξύ των δύο πολιτισμών, διαφορετικά ήθη και έθιμα, διαφορετική κουλτούρα. Το 27,8% ήταν κατηγορηματικό και απάντησε «ποτέ». Το 17,1% των ερωτώμενων ήταν θετικό στο να παντρευτεί Έλληνα ή Ελληνίδα. Τέλος το 11,1% απάντησε «ίσως», δεν αποκλείει δηλαδή έναν επικείμενο γάμο με Έλληνα ή Ελληνίδα.

Πίνακας 13: Θα παντρευόσουν Ελληνίδα ή Έλληνα;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	85	17,1%
Όχι	218	44%
Ίσως	55	11,1%
Ποτέ	138	27,8%
Σύνολο	496	100%

Γράφημα 13: Θα παντρευόσουν Ελληνίδα ή Έλληνα;

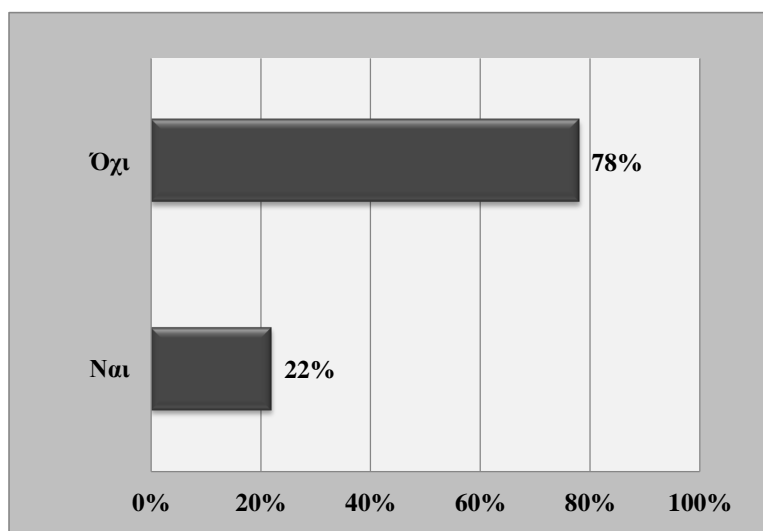

Στη συνέχεια αναφορικά με την ερώτηση «Αν θα ήθελες η αδερφή σου ή ο αδερφός σου να παντρευτεί Ελληνίδα ή Έλληνα;», το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων απάντησε όχι με ποσοστό 78%, ενώ μόλις το 22% απάντησε ναι, όπως καταγράφεται και στον παρακάτω πίνακα και το γράφημα.

Πίνακας 14: Θα ήθελες η αδερφή σου ή ο αδερφό σου να παντρευτεί Ελληνίδα ή Έλληνα;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	110	22%
Όχι	389	78%
Σύνολο	499	100%

Γράφημα 14: Θα ήθελες η αδερφή σου ή ο αδερφό σου να παντρευτεί Ελληνίδα ή Έλληνα;

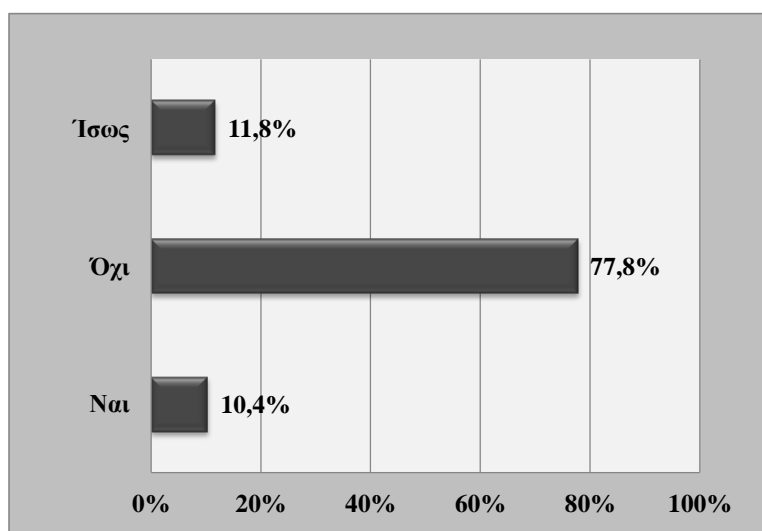

Επίσης, στην συνέχεια, στον **πίνακα 15** και στο **γράφημα 15**, που αναφέρονται στην ερώτηση: «Θα ήθελες η κόρη ή ο γιος σου να παντρευτεί Ελληνίδα ή Έλληνα;», τα αποτελέσματα δεν διαφοροποιούνται σχεδόν καθόλου καθώς το 77,8% δεν θα ήθελε τα παιδιά του να παντρευτούν Έλληνα ή Ελληνίδα, για τους λόγους που προαναφέραμε και παραπάνω. Το 10,4% θα ήθελε να παντρευτούν τα παιδιά του Έλληνα ή Ελληνίδα. Τέλος, υπάρχει και το 11,8% των ερωτώμενων το οποίο δεν δηλώνει ξεκάθαρα την προτίμησή του στην παραπάνω ερώτηση.

Πίνακας 15: Θα ήθελες η κόρη ή ο γιος σου να παντρευτεί Ελληνίδα ή Έλληνα;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	51	10,4%
Όχι	383	77,8%
Ίσως	58	11,8%
Σύνολο	492	100%

Γράφημα 15: Θα ήθελες η κόρη ή ο γιος σου να παντρευτεί Ελληνίδα ή Έλληνα;

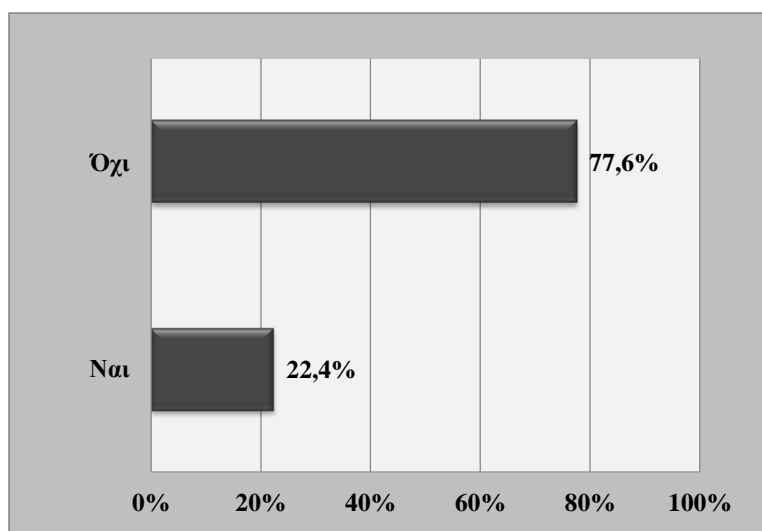

Στην ερώτηση που ακολουθεί, θα σε πείραζε εάν οι φίλοι σου ήταν παντρεμένοι με Έλληνες ή Ελληνίδες, τα αποτελέσματα, όπως έχουμε καταγράψει στον **πίνακα 16** και στο **γράφημα 16**, βλέπουμε ότι διαφοροποιούνται κατά πολύ από τα αποτελέσματα των παραπάνω ερωτήσεων. Πιο συγκεκριμένα, όταν πρόκειται να μιλήσουν για τα συγγενικά τους άτομα το 77,8% έφερνε αντίρρηση σε έναν ενδεχόμενο γάμο με Έλληνα ή Ελληνίδα, ενώ όταν πρόκειται για τους φίλους τους το 77,6% των ερωτώμενων δηλώνει ότι δεν θα τους πείραζε εάν οι φίλοι τους παντρεύονταν με Έλληνα ή Ελληνίδα.

Πίνακας 16: Θα σε πείραζε εάν οι φίλοι σου ήταν παντρεμένοι με Έλληνες ή Ελληνίδες;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	112	22,4%
Όχι	387	77,6%
Σύνολο	499	100%

Γράφημα 16: Θα σε πείραζε εάν οι φίλοι σου ήταν παντρεμένοι με Έλληνες ή Ελληνίδες;

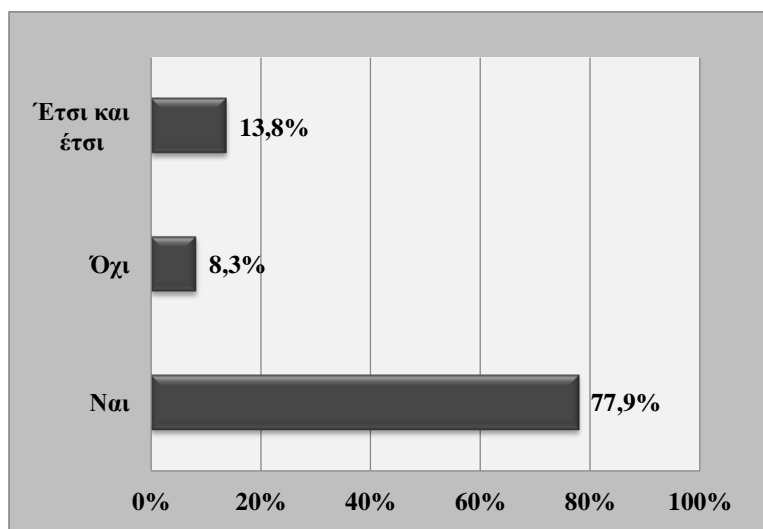

Στην παρακάτω ερώτηση σχετικά με το εάν τους αρέσει η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός, το μεγαλύτερο ποσοστό απάντησε «ναι» 77,9%, το 13,8% απάντησε «έτσι και έτσι», δεν εξέφρασε δηλαδή ξεκάθαρη άποψη για το αν τους αρέσει ή όχι. Τέλος, μόνο το 8,3% απάντησε αρνητικά (βλ. **πίνακα 17** και **γράφημα 17**).

Πίνακας 17: Σας αρέσει η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	385	77,9%
Όχι	41	8,3%
Έτσι και έτσι	68	13,8%
Σύνολο	494	100%

Γράφημα 17: Σας αρέσει η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός;

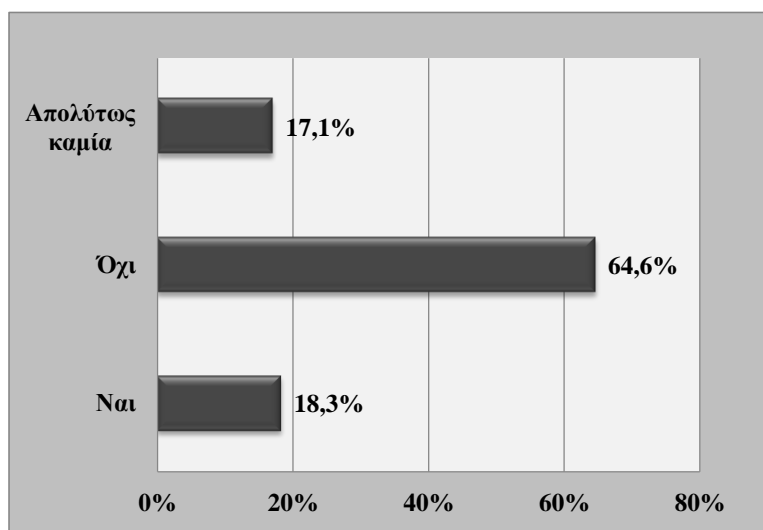

Στην συνέχεια παρατηρούμε στον **πίνακα 18** και το **γράφημα 18**, στην ερώτηση: «Πριν έλθετε στην Ελλάδα είχατε κάποια σχέση με την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό» το μεγαλύτερο ποσοστό απάντησε ότι δεν είχε κάποια σχέση (64,6%), το 17,1% απάντησε ότι δεν είχε απολύτως καμία σχέση και μόλις το 18,3% απάντησε ότι είχε κάποια με την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό πριν έρθει στην Ελλάδα.

Πίνακας 18: Πριν έλθετε στην Ελλάδα είχατε κάποια σχέση με την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	91	18,3%
Όχι	321	64,6%
Απολύτως καμία	85	17,1%
Σύνολο	497	100%

Γράφημα 18: Πριν έλθετε στην Ελλάδα είχατε κάποια σχέση με την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό;

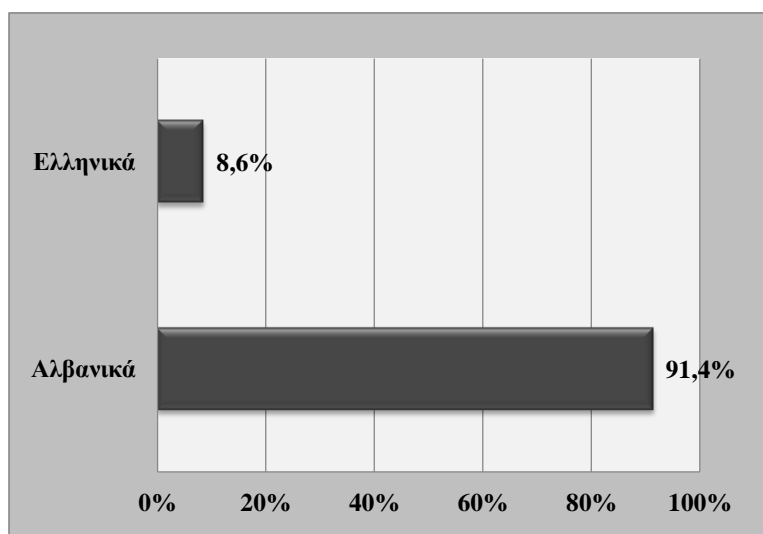

Στην παρακάτω ερώτηση στο σπίτι ποια γλώσσα μιλάτε, όπως καταγράφεται στον **πίνακα 19** και το **γράφημα 19**, η πλειοψηφία των ερωτώμενων (91,4%) απάντησε ότι μιλάει Αλβανικά, όπως ήταν φυσικό εφόσον είναι η μητρική τους γλώσσα. Ένα πολύ μικρό ποσοστό, το 8,6% δήλωσε ότι μιλάει Ελληνικά μέσα στο σπίτι.

Πίνακας 19: Στο σπίτι ποια γλώσσα μιλάτε;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Αλβανικά	456	91,4%
Ελληνικά	43	8,6%
Σύνολο	499	100%

Γράφημα 19: Στο σπίτι ποια γλώσσα μιλάτε;

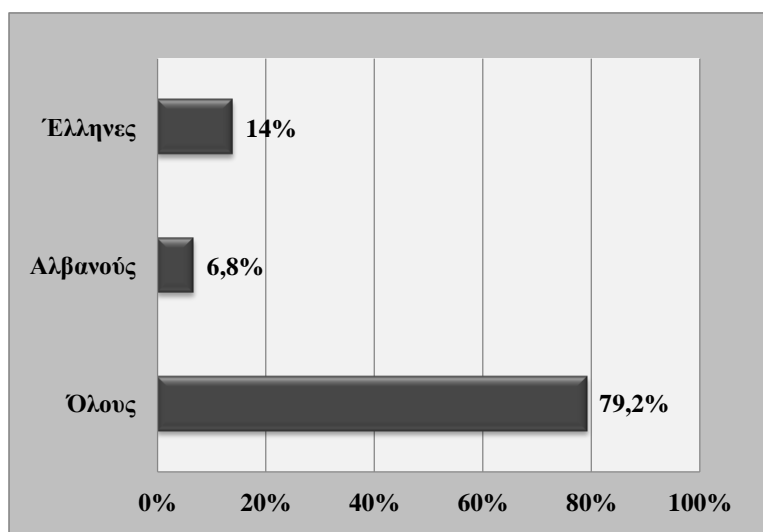

Ο παρακάτω **πίνακας** και το παρακάτω **γράφημα**, αναφέρονται στην ερώτηση: «Στο σχολείο κάνετε παρέα με», το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων απάντησαν με όλους (79,2%), γεγονός που μας δείχνει ότι δεν υπάρχουν διακρίσεις μεταξύ των συμμαθητών στα σχολεία ή αν υπάρχουν είναι πολύ μικρό το ποσοστό. Παρέα μόνο με Αλβανούς κάνει το 6,8% των ερωτώμενων ενώ μόνο με Έλληνες το 14%.

Πίνακας 20: Στο σχολείο κάνετε παρέα με:

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Όλους	175	79,2%
Αλβανούς	15	6,8%
Έλληνες	31	14%
Σύνολο	221	100%

Γράφημα 20: Στο σχολείο κάνετε παρέα με:

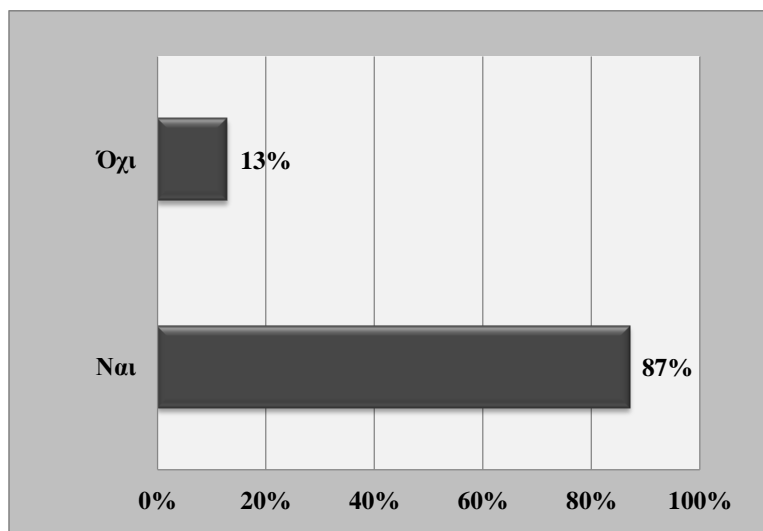

Στην ερώτηση: «Ο δάσκαλος - καθηγητής σε στηρίζει στο σχολείο;», το 87% δηλώνει ναι και μόνο το 13% δηλώνει όχι. Τα αποτελέσματα αυτά μας δηλώνουν ότι στην εκπαίδευση δεν υπάρχουν διακρίσεις. Οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν με τον ίδιο τρόπο ακριβώς όλους τους μαθητές ανεξαρτήτως εθνικότητας (βλ. πίνακα 21 και γράφημα 21).

Πίνακας 21: Ο δάσκαλος - καθηγητής σε στηρίζει στο σχολείο;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	195	87%
Όχι	29	13%
Σύνολο	224	100%

Γράφημα 21: Ο δάσκαλος - καθηγητής σε στηρίζει στο σχολείο;

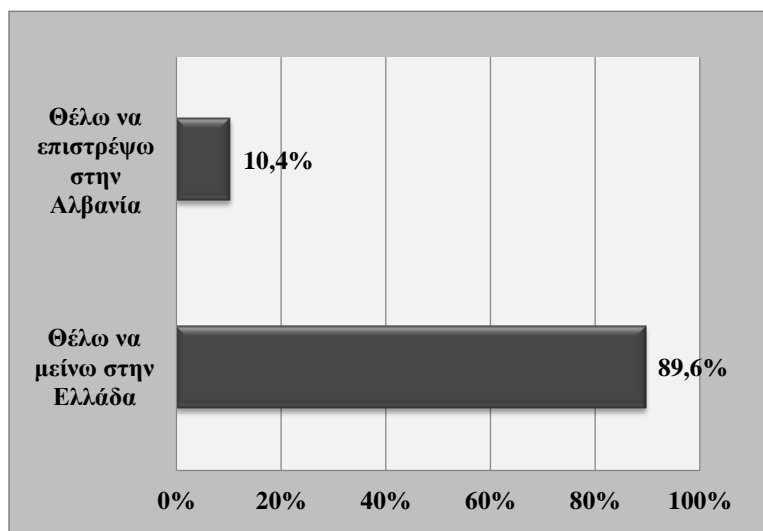

Σχετικά με τα αποτελέσματα της ερώτησης: «Σκέφτεσαι το μέλλον σου στην Ελλάδα ή στην Αλβανία;», οι απαντήσεις που πήραμε μας δείχνουν πως οι μετανάστες από την Αλβανία είναι ευχαριστημένοι από τον τρόπο ζωής τους στην Ελλάδα και θέλουν να παραμείνουν στην Ελλάδα σε ποσοστό 89,6%. Αντίθετα, υπάρχει και ένα μικρό σχετικά ποσοστό το οποίο θέλει να επιστρέψει στην πατρίδα του (10,4%).

Πίνακας 22: Σκέφτεσαι το μέλλον σου στην Ελλάδα ή στην Αλβανία;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Θέλω να μείνω στην Ελλάδα	446	89,6%
Θέλω να επιστρέψω στην Αλβανία	52	10,4%
Σύνολο	498	100%

Γράφημα 22: Σκέφτεσαι το μέλλον σου στην Ελλάδα ή στην Αλβανία;

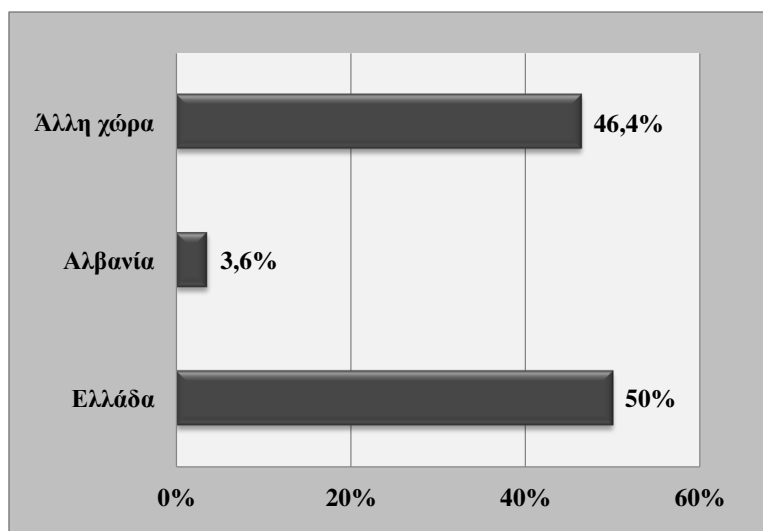

Στον παρακάτω πίνακα και το παρακάτω γράφημα, στην ερώτηση: «Που θα ήθελες να σπουδάσεις;», οι μισοί από τους ερωτώμενους απάντησαν στην Ελλάδα (50%), το 46,4% θέλει να σπουδάσει σε άλλη χώρα και μόλις το 3,6% θα επέλεγε την Αλβανία για τις σπουδές του.

Πίνακας 23: Που θα ήθελες να σπουδάσεις;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ελλάδα	111	50%
Αλβανία	8	3,6%
Άλλη χώρα	103	46,4%
Σύνολο	222	100%

Γράφημα 23: Που θα ήθελες να σπουδάσεις;

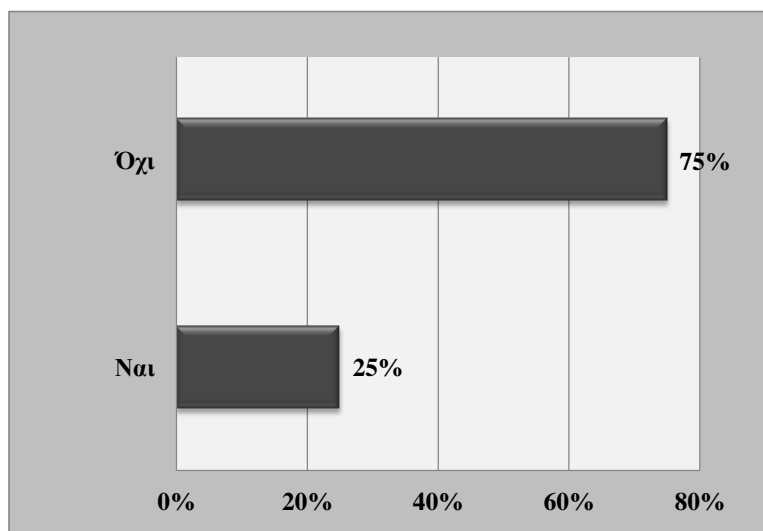

Στην ερώτηση: «Στην εργασία ή στις κοινωνικές σας σχέσεις αισθάνεστε ότι σας εκμεταλλεύονται;», το 75% των ερωτηθέντων απάντησε «όχι» ενώ το 25% απάντησε «ναι». Το γεγονός αυτό μας υποδηλώνει ότι οι περισσότεροι Αλβανοί μετανάστες δεν έχουν αίσθημα κατωτερότητας απέναντι στους Έλληνες και επίσης ότι οι Έλληνες τους φέρονται με σεβασμό και δεν τους εκμεταλλεύονται.

Πίνακας 24: Στην εργασία ή στις κοινωνικές σας σχέσεις αισθάνεστε ότι σας εκμεταλλεύονται;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	119	25%
Όχι	358	75%
Σύνολο	477	100%

Γράφημα 24: Στην εργασία ή στις κοινωνικές σας σχέσεις αισθάνεστε ότι σας εκμεταλλεύονται;

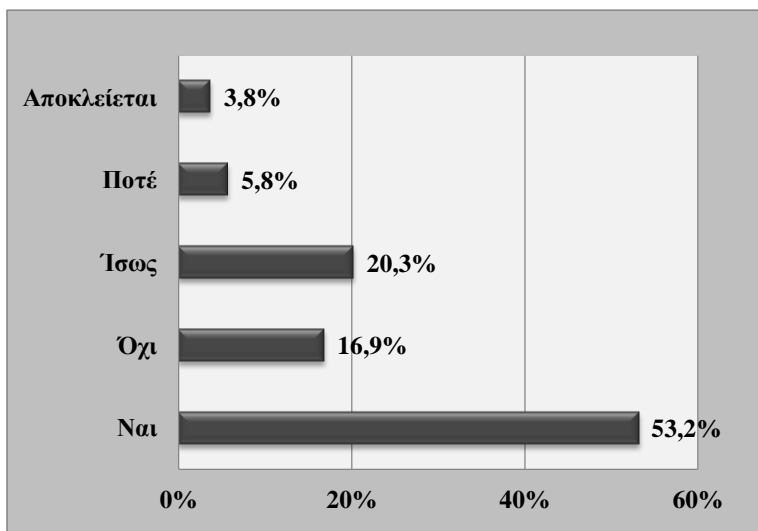

Στον παρακάτω πίνακα και στο παρακάτω γράφημα που αναφέρεται στην ερώτηση: «Πιστεύετε ότι έχετε ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία;» (δηλαδή αποτελείτε σημαντικό μέλος της ελληνικής κοινωνίας), οι απόψεις των ερωτώμενων δίστανται. Το μεγαλύτερο ποσοστό 53,2% πιστεύει ότι έχει ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία, το 20,3% δεν εκφράζεται ξεκάθαρα και απαντάει «ίσως», το 16,9% είναι αρνητικό και απαντάει «όχι». Τέλος, σε πολύ μικρότερα ποσοστά καταγράφονται και αυτοί που «αποκλείουν» το ενδεχόμενο να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία με ποσοστό 3,8% και αυτοί που «ποτέ» δεν θα ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία με 5,8%.

Πίνακας 25: Πιστεύετε ότι έχετε ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία (δηλαδή αποτελείτε σημαντικό μέλος της ελληνικής κοινωνίας);

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	265	53,2%
Όχι	84	16,9%
Ίσως	101	20,3%
Ποτέ	29	5,8%
Αποκλείεται	19	3,8%
Σύνολο	498	100%

Γράφημα 25: Πιστεύετε ότι έχετε ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία (δηλαδή αποτελείτε σημαντικό μέλος της ελληνικής κοινωνίας);

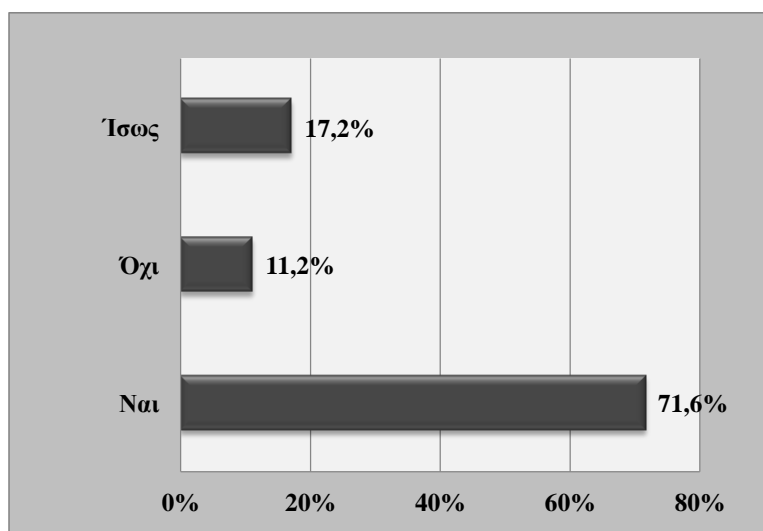

Στην παρακάτω ερώτηση: «Θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική;», όπως καταγράφονται τα αποτελέσματα στον **πίνακα 26** και το **γράφημα 26**, βλέπουμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτώμενων απάντησε «ναι» με 71,6%. Το 17,2% απάντησε «ίσως», ενώ το 11,2% ήταν αρνητικό ως προς την αλλαγή της εθνικότητας.

Πίνακας 26: Θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Ναι	358	71,6%
Όχι	56	11,2%
Ίσως	86	17,2%
Σύνολο	500	100%

Γράφημα 26: Θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική;

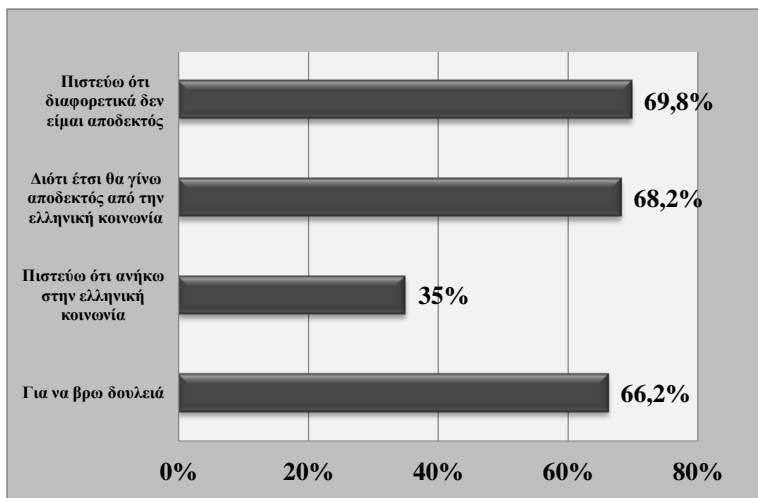

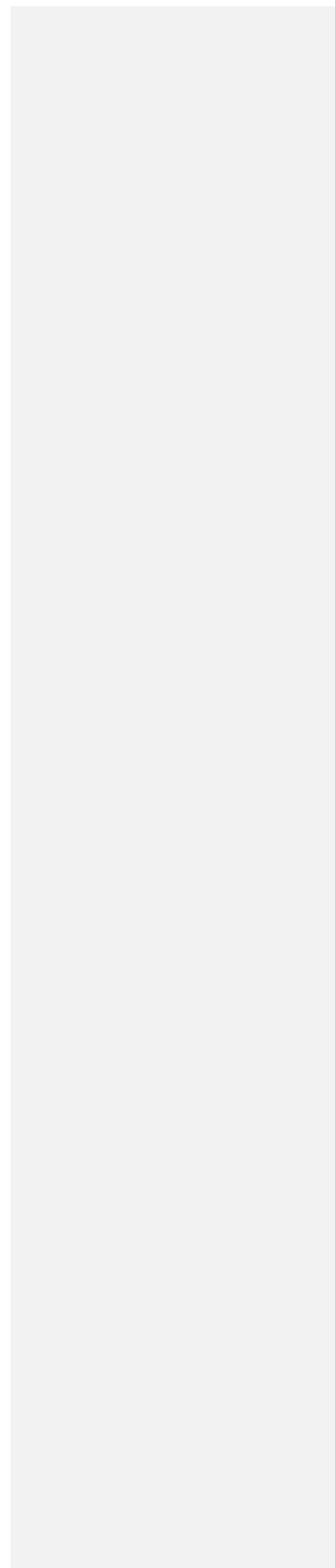
Όπως παρατηρούμε στον **πίνακα 27** και το **γράφημα 27** που ακολουθούν, και σε συνέχεια της προηγούμενης ερώτησης, οι λόγοι που θα οδηγούσαν το 71,6% των ερωτώμενων να αλλάξουν την εθνικότητά τους από Αλβανική σε Ελληνική είναι: γιατί το 69,8% πιστεύει ότι διαφορετικά δεν θα είναι αποδεκτός, το 68,2% διότι έτσι θα γίνω αποδεκτός από την ελληνική κοινωνία, το 66,2% για να βρει δουλειά και τέλος το 35% γιατί πιστεύω ότι ανήκω στην ελληνική κοινωνία.

Πίνακας 27: Αν θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική, για ποιους λόγους θα το κάνατε;

Μεταβλητές	Συχνότητα	Ποσοστό
Για να βρω δουλειά	331	66,2%
Πιστεύω ότι ανήκω στην ελληνική κοινωνία	175	35%
Διότι έτσι θα γίνω αποδεκτός από την ελληνική κοινωνία	341	68,2%
Πιστεύω ότι διαφορετικά δεν είμαι αποδεκτός	349	69,8%

Γράφημα 27: Αν θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική, για ποιους λόγους θα το κάνατε;

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Οδηγίες:

Παρακαλώ απαντήστε σε όλες τις ερωτήσεις που ακολουθούν, είτε γράφοντας την απάντησή σας είτε σημειώνοντας με ένα **X** την απάντηση που σας εκφράζει/ ταιριάζει.

Udhëzime:

Ju lutem përgjigjuni në të gjitha pyetjet që vijojnë, ose duke shkruar përgjigjen tuaj ose duke shënuar me një **X** pyetjen që ju shpreh/ përshtatet.

- 1) Φύλο: *Αρσενικό* *Θηλυκό*
Gjinia: *Mashkull* *Femër*
Ηλικία:
Mosha:
Μόρφωση: *Δημοτικό* *Γυμνάσιο* *Λύκειο* *Πανεπιστήμιο*
Arsimia: *Shkollë fillore* *Shkollë tetvjeçare* *Gjimnaz* *Universitet*
- 2) Ποια χρονιά ήρθατε στην Ελλάδα;.....
Në cilin vit keni ardhur në Greqi;.....
- 3) Σε ποια πόλη- περιοχή κατοικείτε;
Në cilin qytet- zonë banoni/ jetoni;.....
- 4) Από πόσα μέλη αποτελείται η οικογένειά σας;.....
Nga sa persona përbëhet familja juaj;.....
- 5) Εργάζεστε στην Ελλάδα; Αν ναι, πού εργάζεστε;.....
Punoni në Greqi; Nëse po, ku punoni;.....
- 6) Πόσα χρόνια διαμένετε στην Ελλάδα;.....
Sa vite qëndroni/ banoni në Greqi;.....
- 7) Σας ευχαριστεί που τα παιδιά σας πηγαίνουν σε ελληνικό σχολείο;
Ναι *Όχι*
Jeni të kënaqur që fëmijët tuaj shkojnë në shkollë greke;
Po *Jo*

8) Θα θέλατε να επιστρέψουν στην Αλβανία τα παιδιά σας;

Ναι Όχι

Dëshironi fëmijët tuaj të kthehen në Shqipëri;

Po Jo

9) Θα προτρέπατε άλλους συγγενείς και φίλους να έλθουν στην Ελλάδα;

Ναι Όχι

Do të nxisnit njerëz tjerë të fisit dhe shokë që të vijnë në Greqi;

Po Jo

10) Έχετε φιλικές σχέσεις με Έλληνες;

Ναι Όχι

Keni marrëdhënie shoqërore me (qytetarë) Grek;

Po Jo

11) Ακολουθείτε αλβανικά έθιμα; Αν ναι, ποια;

Ναι Όχι

I ndiqni zakonet shqiptare; Nëse po, cilat (zakone);

Po Jo

12) Ακολουθείτε ελληνικά έθιμα; Αν ναι ποια;

Ναι Όχι

I ndiqni zakonet greke; Nëse po, cilat (zakone);

Po Jo

13) Έχετε αντιμετωπίσει περιπτώσεις κοινωνικού ρατσισμού από Έλληνες; Δηλαδή:

Jeni përballur me raste të racizmit social nga Grekët; Domethënë

i. Απότομη συμπεριφορά Ναι Όχι

Sjellje e ashpër Po Jo

ii. Προσβολές Ναι Όχι

Fyerje Po Jo

iii. Ειρωνικά σχόλια- πειράγματα *Ναι* *Όχι*
Komente ironike – ngacmime *Πο* *Јο*

iv. Προσβλητικό / Άγριο βλέμμα- κοίταγμα *Ναι* *Όχι*
Vështirim - shikim fyes /i ashpër *Πο* *Јο*

14) Έχετε εξελληνίσει το ονοματεπώνυμό σας (δηλαδή έχετε κάνει ελληνικό το ονοματεπώνυμό σας);

Ναι *Όχι*

Keni elenizuar emrin dhe mbiemrin tuaj (domethënë keni bërë emrin dhe mbiemrin tuaj grek);

Πο *Јο*

15) Διεξάγεται ένας ποδοσφαιρικός αγώνας στην Αθήνα μεταξύ των εθνικών ομάδων Ελλάδος- Αλβανίας. Ποια ομάδα θα υποστηρίζατε;

Ελλάδα *Αλβανία*

Zhvillohet një ndeshje futbollit në Athinë midis ekipeve kombëtare të Greqisë-Shqipërisë. Cilin ekip do të përkrahni/ mbështetni;

Греқи *Shqipëri*

16) Διεξάγεται στα Τίρανα ένας ποδοσφαιρικός αγώνας μεταξύ των εθνικών ομάδων Αλβανίας- Ελλάδος. Ποια ομάδα θα υποστηρίζατε;

Αλβανία *Ελλάδα*

Zhvillohet një ndeshje futbollit në Tiranë midis ekipeve kombëtare të Shqipërisë-Greqisë. Cilin ekip do të përkrahni/ mbështetni;

Shqipëri *Греқи*

17) Θα παντρευόσουν Ελληνίδα ή Έλληνα;

Ναι *Όχι* *Ισώς* *Ποτέ*

Do martoheshe me Greke ose Grek;

Πο *Јο* *Νdoshta* *Кurrë*

18) Θα ήθελες η αδελφή ή ο αδελφός σου να παντρευτεί Έλληνα ή Ελληνίδα;

Ναι Όχι

Do dëshiroje motra ose vëllai yt të martohet me Grek ose Greke;

Po Jo

19) Θα ήθελες η κόρη ή ο γιος σου να παντρευτεί Έλληνα ή Ελληνίδα;

Ναι Όχι

Do dëshiroje vajza ose djali yt të martohet me Grek ose Greke;

Po Jo

20) Θα σε πείραζε αν οι φίλοι σου είναι παντρεμένοι με Έλληνες ή Ελληνίδες;

Ναι Όχι

Do të kishe problem nëse shokët tuaj janë të martuar me Grek ose Greke;

Po Jo

21) Σας αρέσει η ελληνική γλώσσα και ο ελληνικός πολιτισμός;

Ναι Όχι

Ju pëlqen gjuha greke dhe kultura greke;

Po Jo

22) Πριν έλθετε στην Ελλάδα είχατε κάποια επαφή με την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό;

Ναι Όχι Απολύτως καμία

Para se të vinit në Greqi, keni pasur ndonjë lidhje/ kontakt me gjuhën greke dhe me kulturen greke;

Po Jo Absolutisht asnjë

23) Στο σπίτι ποια γλώσσα μιλάτε;

Αλβανικά Ελληνικά

Në shtëpi cilën gjuhë flisni;

Shqip Greqisht

24) Στο σχολείο κάνετε παρέα με:

Όλους Άλβανούς Έλληνες

Në shkollë bëni shoqëri me:

Të gjithë Shqiptarë Grek

25) Ο δάσκαλος- καθηγητής σε στηρίζει στο σχολείο;

Ναι Όχι

Mësuesi- Profesori të mbështet/ ndihmon në shkollë;

Po Jo

26) Πώς αντιδράς όταν σε υποτιμούν για τη χώρα καταγωγής σου;

Τους μισώ Τους απεχθάνομαι Απαντώ αντίστοιχα με προσβολές Μεγαλώνει η εθνική μου υπερηφάνεια

Si reagon kur të nënvleftësojnë/ zhvlerësojnë për vendlindjen tënde;

I urrej Më neveriten Përgjigjem njëllor me fyerje Më rritet më tepër kërenaria kombëtare

27) Σκέφτεσαι το μέλλον σου στην Ελλάδα ή στην Αλβανία;

Θέλω να μείνω στην Ελλάδα Θέλω να επιστρέψω στην Αλβανία

E mendon të ardhmen tënde në Greqi apo në Shqipëri;

Dua të qëndroj në Greqi Dua të kthehem në Shqipëri

28) Πού θα ήθελες να σπουδάσεις;

Ελλάδα Αλβανία Άλλη χώρα

Ku do dëshiroje të studioje (studime të larta dhe universitare);

Greqi Shqipëri Shtet tjetër

29) Στην εργασία ή στις κοινωνικές σας σχέσεις αισθάνεστε ότι σας εκμεταλλεύονται;

Ναι Όχι

Në punë ose në marrëdhëniet sociale/ shoqërore ndiheni se ju shfrytëzojnë;

Po Jo

30) Πιστεύετε ότι έχετε ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία (δηλαδή αποτελείτε σημαντικό μέλος της ελληνικής κοινωνίας);

Ναι Όχι Ίσως Ποτέ Αποκλείεται

Besoni se jeni integruar në shoqërinë greke (domethënë jeni anëtarë/ pjestarë të rëndësishëm të shoqërisë greke);

Po Jo Ndoshta Kurrë Është e pamundur

31) Θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική;

Ναι Όχι Ίσως

Do ta ndërronit kombësinë tuaj, domethënë nga (kombësia) shqiptare në greke;

Po Jo Ndoshta

32) Αν θα αλλάζατε την εθνικότητά σας, δηλαδή από αλβανική σε ελληνική, για ποιους λόγους θα το κάνατε;

Για να βρω δουλειά Πιστεύω ότι ανήκω στην ελληνική κοινωνία

Αιότι έτσι θα γίνω αποδεκτός από την ελληνική κοινωνία

Πιστεύω ότι διαφορετικά δεν είμαι αποδεκτός

Nëse da ta ndërronit kombësinë tuaj, domethënë nga (kombësia) shqiptare në greke, për çfarë arsyesh do ta bënit atë;

Për të gjetur punë Besoj se jam pjesë e shoqërisë greke Sepse ashtu do të jem i pranueshëm nga

shoqëria greke Besoj se ndryshe nuk do të jem i pranueshëm